

Կ. ՍԻՄՈՆՈՎ

Օ Ր Ե Ր
ԵՎ
ԳԻՇԵՐՆԵՐ

ՀԱՅՈՒՆՏՐԱՑ

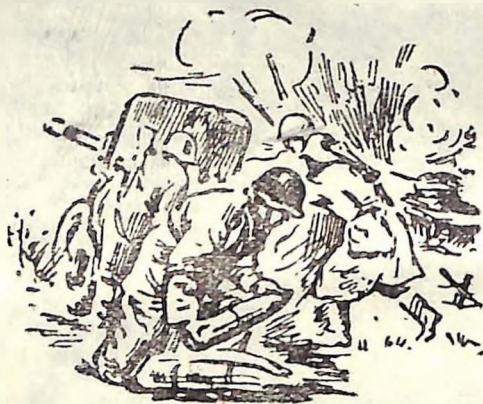

КОНСТАНТИН СИМОНОВ

ДНИ
И
НОЧИ

АРМГИЗ, ЕРЕВАН, 1949г

25 NOV 2010

ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆ ՍԻՄՈՆՈՎ

Օ Ր Ե Ր
Ե Վ
ԳԻՇԵՐՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ ՀԱՅՊԵՏԱՐԱՏ 1949թ.

31 JUL 2013

0000 1000 25

0000 1000 25

0000 1000 25

0000 1000 25

... Այդպէս ծանր մուրճը,
ապակին փշրում, պողպատն է կոփում:
Ա. Պուեկին

I

Ուժից ընկած մի կին նստել, մեջքը հենել էր փայտա-
նոցի կափե պատին և հոգնածությունից խաղաղած ձայնով
պատմում էր, թե ինչպէս այրվեց Ստալինգրադը:

Չոր և փոշոտ օր էր: Թույլ քամին ոտքի տակ էր հա-
վաքում փոշու դեղին քուլաները: Կնոջ ոտքերը այրված ու
մերկ էին, ու երբ նա խոսում էր, ձեռքով մաքրում էր բոր-
բորված թաթերի տաք փոշին, կարծես թե դրանով փորձում
էր մեղմացնել ցավը: Կապիտան Սաբուրովը նայեց իր ծանր
սապոգներին և ակամայից կես քայլ ետ գնաց կնոջից: Լի-
նելով չափազանց մեծամարմին ու կարծես թե, չնայած իր
հուժկու ուսերին, այնուամենայնիվ խիստ բարձրահասակ,
նա իր մի փոքր կռացած հսկայական ֆիգուրայով, որ պարզ
էր ու խստակերպ, համարյա խոժոռ դեմքով, ինչ որ անո-
րոշ մի բանով հիշեցնում էր երիտասարդ Գորկուն:

Նա լուռ կանգնել ու լսում էր կնոջը, նրա գլխի վրայով
նայելով այնտեղ, ուր վերջին տնակների մոտ, հենց տա-
փաստանում բեռնաթափվում էր էշերոնը:

Տափաստանից այն կողմ տրեւի տակ շողշողում էր աղի
լճի սպիտակ դոտին, և այդ ամենը, միասին վերցրած,

թվում էր աշխարհի ծայրը: Այժմ, սեպտեմբերին, այդտեղ էր գտնվում վերջին և Ստալինգրադին ամենամոտ երկաթուղային կայարանը: Դրանից այն կողմ, մինչև Վոլգայի ափը պետք էր ոտքով գնալ: Փոքրիկ քաղաքը կոչվում էր էլտոն աղային լճի անունով: Սաբուրովն ակամայից հիշեց ղեռ դպրոցում սովորած «Էլտոն» և «Բասկունչակ» բառերը: Մի ժամանակ դա միայն դպրոցական աշխարհագրություն էր: Եվ ահա նա, այդ էլտոնը. ցածիկի տնակներ, վոշի, հետ ընկած երկաթուղային կայարան:

Իսկ կինը խոսում ու խոսում էր իր դժբախտությունների մասին, ու չնայած որ նրա խոսքերը սովորական էին, Սաբուրովի սիրտը դրանցից հանկարծ ճմլվեց: Առաջ մի քաղաքից ետ էին գնում մյուսը, Խարկովից՝ Վալուչկի, Վալուչկիից՝ Ռոսսոշ, Ռոսսոշից՝ Բոգուշար, և այդպես լալիս էին կանայք, և այդպես նա լսում էր նրանց ամոթի ու հոգնածության խառն զգացմունքով: Սակայն այստեղ գտնվում էր անդրվոլգյան մերկ տափաստանը, աշխարհի վերջը, և կնոջ խոսքերում հնչում էր արդեն ոչ թե հանդիմանություն, այլ հուսահատություն, և այլևս երբեք չէր կարելի հեռուն գնալ այդ տափաստանով, որտեղ բազմաթիվ վերստերի վրա շէր մնացել ո՛չ քաղաք, ո՛չ գետ՝ ոչինչ:

— Ո՛ւր քշեցին, է՛... — ակամայից մրմնջաց նա, և ամբողջ անհուն թախիծը վերջին օրերի, երբ նա ջերմավագոնի խցիկից նայում էր տափաստանին, խռացվեց այդ երկու բառի մեջ:

Նրա համար չափազանց ծանր էր այդ բառերն, սակայն հիշելով այն ահալոր տարածությունը, որը նրան այժմ բաժանում էր սահմանից, մտածեց ոչ թե այն մասին, թե ինչպես եկավ այստեղ, այլ հատկապես այն մասին, թե ինքն ինչպես է ետ գնալու: Եվ նրա անուրախ խոհերում առկա էր այն յուրահատուկ հաստատակամությունը, որը բնորոշ է ռուս մարդուն, և որը ոչ նրան, ոչ էլ նրա ընկերներին ամբողջ պատերազմի ընթացքում ոչ մի անգամ թույլ չի տվել կարծեղու, թե չի լինելու այդ «վերադարձը»:

Եվ, այնուամենայնիվ, այսուհետև չէր կարող այդպես լինել: Այժմ էլ տոնում նա հանկարծ զգաց, որ հենց այդտեղ է ընկած այն սահմանը, որից այն կողմ՝ այլևս չի կարելի անցնել:

Նա նայեց վագոններից արագորեն իջնող զինվորներին և կամեցավ որքան կարելի է շուտ այդ փոշու միջով հասնել մինչև Վոլգա և, անցնելով գետը, ամբողջապես ու անդարձ կերպով զգալ, որ վերադարձի գետանց չի լինի և որ իր անձնական բախտը վճռվելու է միմիայն մյուս ափին, քաղաքի բախտի հետ միառին: Եվ եթե գերմանացիները վերցնեն քաղաքը, ապա նշանակում է, որ ինքն անպայման կմեռնի. և եթե ինքը նրանց թույլ չտա այդ անհիու, ապա, թերևս ողջ մնա:

Իսկ նրա ոտքերի մոտ նստած կինը դեռ պատմում էր Մտալինգրադի մասին, մեկը մյուսի ետևից թվելով ավերված ու այրված փողոցները: Սաբուրովին անծանոթ այդ անունները կնոջ համար մի յուրահատուկ իմաստ ունեին: Նա գիտեր, թե որտեղ և երբ են կառուցվել այժմ այրված տները, որտեղ և երբ են տնկվել այժմ բարիկադների համար կտրված ծառերը, նա ափսոսում էր այդ ամենը, կարճեք թե խոսքը վերաբերում էր ոչ թե մի մեծ քաղաքի, այլ իր տանը, ուր կորել և ոչնչացել էին իր սրտին այնքան մոտ, իրեն պատկանող անձնական իրերը:

Սակայն հենց իր տան մասին նա ոչինչ չէր խոսում, և Սաբուրովը, նրան լսելով, մտածեց, թե ամբողջ պատերազմի ընթացքում էապես ինչքան քիչ էին պատահում այնպիսի մարդիկ, որոնք ցավելին իրենց կորսված գույքի համար: Եվ որքան ավելի էր շարունակվում պատերազմը, մարդիկ այնքան հազվադեպ էին հիշում իրենց թողած տներն ու այնքան հաճախ ու համառորեն էին հիշում միմիայն թողած քաղաքները:

Գլխաշորի ծայրով սրբելով արցունքները, կինը մի երկար, հարցական հայացք գցեց իրեն լսող բոլոր մարդկանց վրա և ասաց խոհույն ու համոզված կերպով.

— Ինչքան փող, ինչքան աշխատանք է ծախսվելու:

— Ի՞նչ աշխատանք, — հարցրեց մեկը, անմիջապես չհասկանալով նրա խոսքերի իմաստը:

— Ամեն ինչ նորից կառուցելու համար, — պարզորեն ասաց կինը:

Սաբուրովը կնոջը հարցրեց՝ ո՞վ է նա: Կրնն ասաց, որ երկու որդիները վաղուց ճակատումն են, և նրանցից մեկը արդեն սպանված է, իսկ ամուսինը և աղջիկը, երեւի, մնացել են Ստալինգրադում: Երբ սկսվեց ռմբակոծությունը և հրդեհը, ինքը մենակ էր և այդ ժամանակվանից ոչինչ չգիտե նրանց մասին:

— Իսկ դուք Ստալինգրադ եք գնում, — հարցրեց նա:

— Այո, — պատասխանեց Սաբուրովը, դա չհամարելով ռազմական գաղտնիք, որովհետեւ այլևս ինչո՞ւ համար, եթե ոչ Ստալինգրադ գնալու համար, կարող էր այժմ բեռնաթափվել ռազմական էջերունը՝ աստծու աչքից ընկած տյոգ էլտոնում:

— Մեր ազգանունը Կլիմենկո է: Ամուսինս՝ Իվան Վասիլևիչ Կլիմենկո, իսկ աղջիկս Անյա: Գուցե մի տեղ հանդիպեք, — ասաց կինը թույլ հույսով:

— Գուցե հանդիպեմ, — սովորական ձևով պատասխանեց Սաբուրովը և մտածեց, որ իսկապես, դուցե հանդիպի նրանց այն բազմաթիվ պատահականություններից մեկի ժամանակ, որ անկարելի են թվում, բայց այնպես հաճախ լինում է պատերազմի ժամանակ:

Գումարտակն ավարտում էր բեռնաթափումը: Սաբուրովը հրաժեշտ տվեց կնոջը և, մի թաս ջուր խմելով մարտիկների համար փողոցում դրված փայտե դուլից, դնալով դեպի երկաթուղագիծը:

Մարտիկները, շպալներին նստած, սապոգները հանած, ուղղում էին փաթաթանները: Մարտիկներից մի քանիսը տնտեսել էին առավոտյան տված օրապահիկը, ծամում էին հաց և շոր երշիկ: Ինչպես միշտ, գումարտակում զինվորական ճիշտ լուր տարածվեց, թե բեռնաթափումից անմիջա-

պես հետո պետք է երթի դուրս գալ, և բոլորն շտապում էին ավարտել իրենց կիսատ-պռատ գործերը: Ոմանք ուտում էին, մյուսները նորոգում էին սլատառոտված շորերը, հրորդները ծխում էին:

Սաբուրովն անցավ կայարանի ուղիների երկայնքով: Այն էշելոնը, որով դալիս էր գնդի հրամանատար Բաբչենկոն, պետք է ըստի առ ըստե ժամաներ, և մինչ այդ անլուծելի էր մնում այն հարցը, թե Սաբուրովի գումարտակն արդյո՞ք սկսելու է երթը դեպի Ստալինգրադ, առանց սպասելու մյուս գումարտակներին, թե՞ գիշերելուց անմիջապես հետո առավոտյան միանգամից առաջ է շարժվելու ամբողջ գունդը:

Սաբուրովը քայլում էր ուղիների երկայնքով և դիտում այն մարդկանց, որոնց հետ ինքը վաղը չէ մյուս օրը կովի մեջ է մտնելու:

Շատ շատերին նա ճանաչում էր դեմքով և ազդանուններով: Սրանք «վորսնեժցիներն էին», — նա այդպես էր անվանում նրանց, որոնք իրեն հետ էին դեռ Վորոնեժի տակ մղված մարտերում: Նրանցից ամեն մեկը մի գանձ էր, որովհետև նրանց կարելի էր հրամայել, առանց բացատրելու ավելորդ մանրամասնությունները:

Նրանք գիտեին, թե ինքնաթիռից ընկնող ռումբերի սև կաթիլները հորե են թռչում ուղղակի իրենց վրա և պետք է պառկեն, և գիտեին, թե հորե են ռումբերն հեռու ընկնում և կարելի է հանգիստ կերպով դիտել նրանց անկումը: Նրանք գիտեին, որ տկանանհետալին կրակի տակ առաջ սողալը ամենակին վտանգավոր չէ քան տեղում պառկած մնալը: Նրանք գիտեին, որ տանկերը ամենից հաճախ ճգմում են հենց իրենցից վախճողներին և որ երկու հարյուր մետրի վրայից կրակող դերմանակա՜ն ավտոմատավորը միշտ ավելի հույսը դնում է ահաբեկելու, քան սպանելու վրա: Մի խոսքով, նրանք գիտեին զինվորական այն բոլոր հասարակ, սակայն մեծ ու փրկարար ճշմարտությունները, որոնց իմացությունը նրանց տալիս էր այն համոզմունքը, թե իրենց սպանելը այնքան էլ հեշտ չէ:

Այդպիսի զինվորները կազմում էին նրա զուգարտակի մեկ երրորդ մասը: Մյուսները պետք է առաջին անգամը տեսնեին պատերազմը: Վաղո՞ններէից մեկի մոտ, դեռ սայ-
ւերի վրա չբարձված դուշը պաշտպանելու համար կանգնել էր մի ոչ երիտասարդ կարմիր բանակային, որը հեռւից Սաբուրովի ուշադրութիւնը իր վրա բեռնեց զվարդիական կեցմածքով և խիտ, շեկ բեղերով, որոնք նման էին երկու կողմից ցցված նիզակների: Նրա Սաբուրովը մոտեցավ նրան, նա զգաստութեամբ պատմի առավ և շիտակ, անթարթ հայացքով շարժուակում էր նայել կապիտանի երեսին: Նրա կանգնելու, գոտին կապելու, հրացանը բռնելու ձևերից զգացվում էր զինվորական այն փորձառութիւնը, որը ձեռք է բերվում միմիայն տարիների ծառայութեամբ: Այնինչ Սա-
բուրովը, որը դեմքով հիշում էր համարյա բոլոր նրանց, արոնց հետ եղել էր Վորոնեժի տակ, մինչև դիվիզիայի վե-
րակազմումը, այդ կարմիր բանակայինին չէր հիշում:

— Ի՞նչ է ազգանունդ, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Կոնյուկով, — հստակորեն պատասխանեց կարմիր բանակայինը և նորից իր անշարժ հայացքը հառեց կապիտանի երեսին:

— Մարտերին մասնակցել ե՞ս:

— Ճիշտ այդպես:

— Որտե՞ղ:

— Պերեմիշլի տակ:

— Այդպիսի նշանակում է՝ հենց Պերեմիշլից նահան-
ջում էիք:

— Բոլորովին ոչ: Հարձակվում էինք:

Սաբուրովը զարմանքով նայեց նրան:

— Ե՞րբ: Անցյալ տարի՞:

— Ամենեին ոչ: Տասնվեց թվին:

— Ա՞խ, այդպես:

Սաբուրովը ուշադրութեամբ նայեց Կոնյուկովին: Նրա դեմքը լուրջ էր, համարյա հանդիսավոր:

— Իսկ այս պատերազմին վաղո՞ւց ես բանակում, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ամենևին ոչ, առաջին ամիսն է:

Սաբուրովը մի անգամ ևս բավականությամբ ոտքից զլուխ չալիեց Կոնյուկովի ամրակազմ ֆիզուրան և գնաց: Վերջին վագոնի մոտ նա հտնդիպեց իր շտաբի սեփան, լեյտենանտ Մասլեննիկովին, որը զեկավարում էր բեռնաթափումը:

Մասլեննիկովը զեկուցեց նրան, որ հինգ ռուպեից բեռնաթափումը կավարտվի և, նայելով իր ձեռքի քառակուսի ժամացույցին, ասաց.

— Թույլ կտա՞ք, ընկեր կապիտան, ուղղել ձեր ժամացույցս:

Սաբուրովը լռությամբ զրպանից հանեց ժամացույցը, որը փոքրիկ գոտուն էր ամրացված անգլիական գնդասեղով: Մասլեննիկովի ժամացույցը հինգ ռուպե հետ էր: Նա թերահավատությամբ նայեց Սաբուրովի ապակին կոտրված հին, արծաթե ժամացույցին:

Սաբուրովը ժպտաց:

— Ոչինչ, ուղղեցեք: Առաջինը, որ ժամացույցը հորս ժամացույցն է, Բուրի սիստեմի, իսկ երկրորդը վարժվեցեք այն բանին, որ պատերազմում ճիշտ է լինում միշտ պետերի ժամացույցը:

Մասլեննիկովը մի անգամ ևս նայեց իր ու նրա ժամացույցներին, կանոնավոր կերպով առաջ զցից իր ժամացույցի սլաքը և, պատվի առնելով, ազատ լինելու թույլտրվություն խնդրեց:

Էշեղոնով մեկնելը, ուր նրան նշանակել էին պարետ և այդ բեռնաթափումը Մասլեննիկովի համար ճակատային առաջին առաջադրանքն էր: Այստեղ, էլտոնում, նրան թվում էր, թե արդեն զգացվում է ճակատի մոտիկության շունչը: Նա հուզվում էր, կանխազգալով պատերազմը, որին, ինչպես իրեն էր թվում, ինքն այնպես ամոթալի կերպով երկար ժամանակ է, որ չէր մոտենակցել: Եվ Սաբուրովի կողմից իրեն

տրված այսօրվա բոլոր հանձնարարությունները կատարում էր մի հատուկ ճշտապահություն՝ ու խնամքով:

— Լավ, լավ, գնացեք—ասաց Սաբուրովը վայրկենական լռությունից հետո:

Նայելով այդ կարմրուն, աշխույժ տղայական դեմքին, Սաբուրովը տաքնապով էր պատկերացնում, թե ինչ կլինի նա մեկ շաբաթ հետո, երբ կեղտոտ, հոգնեցուցիչ, անողորդ դիրքային կյանքը իր ամբողջ ծանրությունը առաջին անգամ ծանրանա Մասլեննիկովի ուսերին:

Մի փոքրիկ շոգեքարշ, փնչացնելով, դեպի պահեստային գիծն էր քաշում բաղձալի երկրորդ էջերոն:

Ինչպես միշտ, շտապելով, մարդատար վագոնի աստիճաններից դեռ շարժման ժամանակ ներքև թռավ գնդի հրամանատար, փոխգնդապետ Բաբչենկոն: Բռնելիս նրա ոտքը ծովեց: Նա հայհոյեց և կաղալով գնաց դեպի իրեն ընդառաջ շտապող Սաբուրովը:

— Ինչպե՞ս է բեռնաթափումը, — մոռյալորեն, առանց նայելու Սաբուրովի երեսին, հարցրեց նա:

— Ավարտված է:

Բաբչենկոն նայեց շուրջը: Բեռնաթափումը, իսկապես, ավարտված էր: Սակայն մոռյալ տեսքը և խիստ տոնը, որոնք պահպանելը Բաբչենկոն իր պարտքն էր համարում ստորագրյալների հետ իր բոլոր խոսակցությունների ժամանակ, այժմ էլ պահանջում էին նրանից, որպեսզի իր հեղինակությունը պահպանելու համար մի որևէ նկատողություն աներ:

— Ի՞նչ եք անում, — ընդհատ հարցրեց նա:

— Սպասում եմ ձեր հրամաններին:

— Ավելի լավ էր մարդկանց կերակրել, քան սպասել:

— Այն դեպքում, եթե մենք այժմ շարժվենք, ես որոշել եմ մարդկանց կերակրել առաջին իսկ հանգրվանում, իսկ եթե գիշերենք, որոշել եմ մեկ ժամ հետո տաք ճաշ տալ նրանց, — առանց աճապարելու, սովորության համաձայն

երկարացնելով խոսքերը, պատասխանեց Սաբուրովը այն հանդիստ տրամաբանությամբ, որ առանձնապես չէր սիրում միշտ շտապող Բաբչենկոն:

Փոխզնդապետը լռեց:

— Կհրամայե՞ք այժմ կերակրել, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ոչ, կերակրեցեք հանգրվանում: Կգնաք, մյուսներին չսպասելով: Հրամայեցեք դասակարգվեն:

Սաբուրովը կանչեց Մասլեննիկովին և նրան հրամայեց շարք կանգնեցնել մարդկանց:

Բաբչենկոն մուսյլ և լուռ էր: Նա սովորել էր միշտ ամեն բան ինքն անել, հենց այդ պատճառով էլ թիրևս նա միշտ մինչև կոկորդը խրված էր գործի մեջ. միշտ շտապում էր ու հաճախ չէր հասցնում:

Ճիշտն ասած, գումարտակի հրամանատարը պարտավոր չէ դասակարգելու երթային շարասյունը: Իսկ այն, որ Սաբուրովը այդ հանձնարարեց մեկ ուրիշի, իսկ ինքն այժմ հանդիստ կերպով, ոչ մի բան չանելով, կանգնել էր իրեն, գնդի հրամանատարի կողքին, զայրացնում էր Բաբչենկոյին: Նա սիրում էր, որպեսզի իր ներկայությամբ ստորադրյալները իրար անցնեին ու վազվզեին: Սակայն խաղաղ Սաբուրովից նա երբեք չէր կարող այդպիսի բան տեսնել: Ետ դառնալով, նա սկսեց նայել դասակարգվող շարասյանը: Սաբուրովը կանգնել էր կողքին: Նա գիտեր, որ գնդի հրամանատարը՝ չէր սիրում իրեն, բայց արդեն սովորել էր դրան և ուշադրություն չէր դարձնում այդ բանի վրա:

Նրանք հրկուսն էլ մի րոպե լուռ կանգնեցին, Հանկարծ Բաբչենկոն, առանց դառնալու Սաբուրովի կողմը, սակայն արդեն բոլորովին այլ տոնով, նրան դիմելով «դու»-ով, ասաց հանկուրդ ցասկոտ ու վրդովված ձայնով.

— Մի տես, թե ի՞նչպես են վարվում մարդկանց հետ, սինլբորնե՛ր:

Նրանց կողքով, ծանր քայլերով անցնելով շապլների վրայով, երկար շարքով անցնում էին ստալինգրադցի փա-

խըստականները՝ պատառոտված շորերով, հյուծված, փոշուց գորշացած վիրակապերով:

Նրանք երկուսն էլ աւամայից նայեցին այն կողմը, ուր պետք է գնար գունդը: Այնտեղ ընկած էր, ինչպես և այստեղ, նույն ցածր տափաստանը և միմիայն առջևի փոշին, որ խաղում էր բլրակների վրա, նման էր վառողի ծխի հեռավոր քուլաների:

— Հավաքատեղին Ռիբաշին է: Գնացեք արագ երթով և կապալորներ կողարկեք ինձ, — ասաց Բաբենկոն՝ առաջվա մռայլադեմ արտահայտությամբ և, ետ դառնալով, գնաց դեպի իր վագոնը:

Սաբուրովը ճանապարհ դուրս եկավ: Վաշտերն արդեն դասակարգվել էին: Նրբին սպասելու տրամադրությամբ: Տաղատ՝ հրաման էր տրված: Շարքերում մեղմորեն խոսում էին: Անցնելով երկրորդ վաշտի մոտով, Սաբուրովը նորից տեսավ շիկաբեղ Կոնյուկովին. նա աշխուժորեն ինչ որ բան էր պատմում, ձեռքերը թափահարելով: Սաբուրովն ավելի մոտեցավ:

— Ինչո՞ւ հարձակվելը մեղ համար ավելի լավ է, քան հտ-ետ գնալը, — ասում էր Կոնյուկովը: — Լավ է այն պատճառով, որ դու արևելքից գնում ես արևմուտք, և ցերեկը, երբ շոգ է, արևը մեջքդ է տաքացնում, իսկ յրիկնադեմին՝ երբ ցուրտ է, երեսիդ է դիպչում: Ամեն բան՝ կարգացույցի համաձայն:

— Իսկ գնդակներն էլ են կարդացույցի՞ համաձայն թռչում, — ծիծաղելով հարցրեց մեկը:

Սաբուրովը, Կոնյուկովի մոտով անցնելով, գնաց դեպի առաջասլան շարասյունը:

— Գումարտա՛կ, լսիր իմ հրամանը:

Զորասյունը շարժվեց: Սաբուրովը քայլում էր առջևից: Հեռավոր փոշին, որ ծփում էր տափաստանի վրա, նորից նրան ծուխ թվաց: Ասենք, գուցե և իսկապես առջևում վառվում էր տափաստանը:

Քսան օր առաջ, օգոստոսյան մի հեղձուցիչ օր, Ռիխտ-հոֆենի օդային էսկադրայի ռմբակոծիչները առավոտում նից հայտնվեցին քաղաքի վրա: Դժվար է ասել, թե նրանք իսկապես քանի հատ էին և քանի անգամ ռմբակոծեցին, գնացին ու նորից վերադարձան, սակայն մեկ օրվա ընթացքում զիտորդները քաղաքի վրա հաշվեցին երկու հազար ինքնաթիռ:

Քաղաքը վառվում էր, նա վառվում էր գիշերը, հաջորդ ամբողջ օրը և հաջորդ ամբողջ գիշերը: Եվ թեպետ հրդեհի առաջին օրը մարտերը մղվում էին քաղաքից դեռ վաթսուն կիլոմետրի վրա, Դոնի գետանցների մոտ, սակայն հենց այդ հրդեհից էլ սկսվեց ստալինգրադյան մեծ ճակատամարտը, որովհետև և գերմանացիները, և մենք՝ մեկն իրեն առջևում, մյուսը՝ իրեն հետևում այդ բոլորից տեսան Ստալինգրադի հրացուլը, և պատերազմող երկու կողմերի ռազմական բոլոր մտքերը այդ ժամանակվանից բեկոլած էին վառվող քաղաքի վրա, ինչպես մագնիսի վրա:

Երրորդ օրը, երբ հրդեհն սկսեց մեղմանալ, Ստալինգրադում տարածվեց այրվածքի այն հատուկ ծանր օդը, որ պաշարման բոլոր ամիսներին չէր վերանում այնտեղից: Այրված երկաթի, ածխացած փայտի և կիզված աղյուսի հոտերից գոյանում էր մի ինչ-որ շշմեցնող, ծանր ու կծու բան: Մուրը և մոխիրը շուտով նստեցին գետնի վրա, սակայն հենց որ մի թեթև քամի էր փչում Վոլգայից, այդ սև մոխիրն սկսում էր ամպեր կազմել այրված փողոցների երկարությամբ, ու այդ ժամանակ թվում էր, թե քաղաքում նորից ծուխ է տարածված:

Գերմանացիները շարունակում էին իրենց ռմբակոծությունները, և Ստալինգրադում մեկ այնտեղ, մեկ այստեղ բռնկվում էին նոր, ի միջի այլոց, արդեն ոչ ոքի չզարմացնող հրդեհներ: Նրանք առհասարակ, համեմատաբար արագորեն էին վերջանում, որովհետև, այրելով մի քանի նոր տուն, կրակը շուտով հասնում էր առաջներում այրված փո-

դոցներին, և իրեն ճարակ չգտնելով, հանգչում էր: Սակայն քաղաքն այնքան հսկայական էր, որ միշտ մի որևէ տեղ մի բան էր այրվում, և մի քանի օր անց բոլորը վարժվեցին այդ մշտական հրացուքին, ինչպես գիշերային պեյզաժի անհրաժեշտ մի մասի:

Հրդեհն սկսվելուց տաս օր անց գերմանացիներն այնքան մոտեցան, որ նրանց արկերն ու ականներն սկսեցին հաճախակի պայթել ոչ միայն քաղաքի արվարձաններում, այլև կենտրոնում:

Քսանմեկերորդ օրը վրա հասավ այն րոպեն, երբ մի-միայն ռադմական տեսությունը հավատացող մարդուն կարող էր թվալ, թե քաղաքն այլևս պաշտպանելը անօգուտ է և, գուցե, նույնիսկ անհնարին: Քաղաքից հյուսիս գերմանացիներն արդեն հասել էին Վոլգային, հարավից մոտենում էին նրան: Քաղաքը, որ երկարությամբ ձգվել էր վաթսուհինգ կիլոմետր, լայնքով ոչ մի տեղ հինգ կիլոմետրից ավելի չէր, և համարյա նրա ամբողջ երկարությամբ գերմանացիներն արդեն գրավել էին արևմտյան ծայրամասերը:

Առավոտյան ժամը 7-ին սկսված փոխհրաձգությունը չէր դադարում մինչև մայրամուտ: Վրա հասավ կռիվի այն րոպեն, երբ բանակի շտաբ ընկած անսովոր մարդուն կարող էր թվալ, թե ամեն բան բարեհաջող է և որ, համենայն դեպս, պաշտպանվողները դեռ չափազանց շատ ուժ ունեն: Դիտելով քաղաքի շտաբային քարտեզը, ուր նշված էր զորքերի դասակարգումը, նա կարող էր տեսնել, որ քարտեզի վրա այդ համեմատաբար փոքրիկ հատվածն ամբողջապես, խիտ կերպով ծածկված է պաշտպանության մեջ գտնվող դիվիզիաների ու բրիգադների համարներով: Նա կարող էր լսել այդ դիվիզիաների ու բրիգադների հրամանատարներին հեռախոսով տրվող հրամանները և նրան կարող էր թվալ, թե պետք է լուկ ճշտորեն կատարել այդ բոլոր հրամանները, և հաջողությունը, անկասկած, ապահովված է: Իսկ ճշտորեն հասկանալու համար, թե ի՞նչ էր կատարվում, այդ անփորձ դիտողը պետք է լիներ դիվիզիաներում, որոնք

այդպիսի կանոնավոր կարմիր կիսաշրջաններով, նշված էին քարտեզի վրա:

Դոնից նահանգով, երկամսյա կռիվներում հյուսիսից դիվիզիաներից շատերը սվինների քանակով արդեն այժմ կիսաքանակ դիվիզիաներ չէին: Շտաբներում, հրետանային զնդերում, բուժսան-գումարտակներում դեռ բավական շատ մարդիկ կային, սակայն հրաձգային վաշտերում և գումարտակներում յուրաքանչյուր մարտիկն արդեն հաշվի էր առնելով: Վերջին օրերը շտաբներում և թիկունքային զորամասերում վերցրին բոլոր նրանց, ովքեր այնտեղ բացարձակապես անհրաժեշտ չէին: Հեռախոսավարները, խոհարարները, քիմիագործները, հանձնակատարները լրվեցին պնդերի հրամանատարների տրամադրության տակ և անհրաժեշտորեն հետևակ դարձան: Սակայն, չնայած որ բանակի շտաբի պետը, քարտեզը դիտելիս, շատ լավ գիտեր, որ իր դիվիզիաներից շատերն արդեն լրիվ դիվիզիաներ չեն, բայց և նրանց դրաված հատվածների չափը առաջվա նման պահանջում էր, որպեսզի նրանց ուսին ընկներ հենց ռազմական, այն խնդիրը, որը պետք է ընկնի դիվիզիայի ուսերին: Եվ գիտենալով, որ այդ ծանրությունը համարյա ուժից վեր է, բոլոր պետերը, ամենամեծերից սկսած մինչև ամենափոքրերը, այնուամենայնիվ այդ ուժից վեր բեռը դնում էին իրենց ստորադրյալների ուսին, որովհետև այլ ելք չկար, իսկ պատերազմելը առաջվա նման անհրաժեշտ էր:

Պատերազմից առաջ բանակի հրամանատարը, հավանաբար, կծիծաղեր, եթե նրան ասեին, թե կգա այնպիսի օր, երբ իր տրամադրության տակ գտնվող շարժուն ամբողջ ռեզերվը կկազմեն մի քանի հարյուր մարդ: Իսկ մինչդեռ այսօր այդպես էր... Մի քանի հարյուր ավտոմատավորներ, զրված բեռնատար ավտոմեքենաների վրա — այդ էր այն ամենը, ինչ որ ռազմագիծը ճեղքելու կրիտիկական ռոպեին կարող էր նա արագորեն փոխադրել քաղաքի մի ծայրից մյուսը:

Մամաև կուրգանի մեծ ու լերկ բլրին, առաջապահ գծից

մի կիլոմետրի վրա, գետնափոր տնակներում և դիրքերում տեղավորվել էր բանակի շտաբը: Գերմանացիները դադարեցրին դրոհները, չգիտես թե հետաձգելով դրանք մինչև մուլթն ընկնի, թե ընդհանրապես որոշեցին հանգստանալ մինչև առավոտ: Սակայն և ամբողջ իրադրությունը ընդհանրապես, և այդ անդորրը առանձնապես ստիպում էին կանխատեսել, որ առավոտյան անպայման վճռական դրոհ կլինի:

— Ճաշեիք, — ասաց աղյուտանտը, դժվարությամբ ներս խցկվելով գետնափոր փոքրիկ տնակը, ուր լամպի լույսի տակ քարտեզի վրա կռացել էին շտաբի պետը և ռազմական խորհրդի անդամը: Նրանք երկուսն էլ նայեցին միմյանց, ապա քարտեզին, հետո նորից նայեցին միմյանց: Եթե աղյուտանտը նրանց չհիշեցներ, որ պետք է ճաշել, նրանք թերևս քարտեզի վրա կռացած մնային դարձյալ մի ժամ, որովհետև միայն նրանք գիտեին, թե դրությունը իսկապես որքան վտանգավոր է: Եվ չնայած որ այն ամենը ինչ պետք էր ու հնարավոր էր անել արդեն նախատեսված էր, և բանակի հրամանատարն ինքն էր գնացել դիվիզիաները՝ ստուգելու իր հրամանների կատարումը, այնուամենայնիվ դժվար էր քարտեզից անջատվելը. այնպես ցանկանում էին գծագրված այդ քարտեզի վրա կարծեք թե հրաշքով գտնել ինչ-որ նոր, դեռ չեղած հնարավորություններ:

— Դեհ, ի՛նչ, ճաշելու ենք՝ ճաշենք, — ասաց ռազմական խորհրդի անդամ Մատվեևը, որը բնավորությամբ կենսախինդ, զվարթ մարդ էր և սիրում էր ուտել այն դեպքում, երբ շտաբային խառնաշփոթության մեջ այնուամենայնիվ հիշում էր ուտելու մասին:

Նրանք երկուսն էլ դուրս եկան բաց օդ: Նոր սկսում էր մթնել: Ցածում, կուրգանից դեպի աջ, կապարային երկնքի ֆոնի վրա առանձնապես նկատելի կերպով, ինչպես հրեղեն դադանների հոտեր, փայլատակում էին սկանառետային համազարկերի արկերը: Գերմանացիները պատրաստվում էին գիշերելու, օդի մեջ արձակելով առաջին սպիտակ

հրթիռները, որոնք, ինչպես միշտ, ցույց էին տալիս նրանց ստաջապահ բնագիծը:

Մամաև կուրգանի վրայով անցնում էր այսպես կոչված կանաչ օղակը, որով մի ժամանակ այնքան հսկարտա-նում էին ստալինգրադցիները: Այդ օղակը ստեղծել էին երեսուն թվին Ստալինգրադի կոմերիտականները և տաս տարի շարունակ, իրենց քաղաքը, մինչ այդ փոշոտ ու հեղ-ծուցիչ, շրջապատում էին երիտասարդ ալգինների, պարկերի ու ծառուղիների մի ամբողջ գոտիով: Մամաև կուրգանի կատարը նույնպես կանոնավոր կերպով ծառազարդված էր, շախմատաձև ծածկված էր տասնամյա, բարակ լորիններով:

Մատվեներ նախեց շուրջը: Ինչքան լավ էր այդ աշնա-նային տաք երեկոն: Հանկարծ այնպիսի լռություն տիրեց շրջակայքում, այնպիսի ամառային թարմություն բուր-նոց արդեն դեղնող լորիններից, որ նրանց պարզապես ան-հեթեթություն թվաց այդպիսի երեկոյան նստիլ այդտեղի միակ շենքում, կիսավեր խրճիթում, ուր սեղավորված էր ճաշարանը:

— Ահա թե ինչ, — ասաց նա աղյուտանտին, — դու ասա, որպեսզի սեղանն այստեղ բերեն, լորինների տակ ենք ճաշելու:

Խոհանոցից դուրս հանեցին մի կաղ սեղան, ծածկեցին սփռոցով, բերեցին երկու հստարան:

— Դեհ, գեներալ, նստենք, — ասաց Մատվեներ շտաբի պետին: — Վաղուց մենք քեզ հետ միասին այգում, լորինների տակ շենք ճաշել, և հազիվ թե շուտով կարողանանք ճաշել:

Նվ նա մի հայացք դցեց դեպի ետ, դեպի այրված քաղաքը:

Աղյուտանտը բաժակներով թեյ բերեց:

— Իսկ հիշո՞ւմ ես, գեներալ, — ասաց Մատվեներ, — ինչպես էր Սոկոլնիկիում, «լաբիրինթոսի» մոտ, որը նույնպես խողոված յասամանի ծառերով հյուսված խրճիթի էր նման: Նվ ամեն խրճիթում փոքրիկ սեղան ու նստարաններ կային:

Ինքնանուով թեյ էին մատուցում... Այնտեղ ավելի շատ
ընտանիքներով էին գալիս:

— Բայց ինչքան շատ մոծակ կար այնտեղ, — ասաց
լիրիկայի անտրամադիր ինքներալը. այն չէր, ինչ որ այս-
տեղ:

— Այո, բայց այստեղ ինքնանու չկա, — ասաց Մատ-
վենը:

— Բայց մոծակներ էլ չկան — համառորեն պատառ-
խանեց ինքներալը: Բայց այնտեղի լաբիրինթոսը խկապեա
լավ լաբիրինթոս էր. դժվար էր դուրս գալը:

Մատվենը ուսի վրայով նայեց ներքև, իր հետևում
փոված քաղաքին, ու ակամա ծիծաղեց.

— Լաբիրինթոս...

Ներքևում միանում, անջատվում ու խաչաձևվում էին
անվերջ փողոցները, սրտեղ մարդկային բազմաթիվ բախ-
տերի հետ միասին վճռվելու էր մի մեծ բախտ՝ բանակի
բախտը:

Կիսամութի մեջ արագորեն մոտեցավ աղյուստանտը:

— Զախ ավից, Բոբրովի մոտից եկան, — ասաց նա մի
այնպիսի ձայնով, որը վկայում էր, որ նա վազելով է եկել
այստեղ և հետո է:

— Ո՛ր են նրանք, — ընդհատ հարցրեց Մատվենը:

— Ինձ հետ է: Ընկեր մայոր, — կանչեց աղյուստանտը:

Նրա կողքին բարձրացավ արդեն միան մեջ հազիվ տե-
սանելի մի բարձր ֆիզուրա:

— Հանդիպեցի՞ք, — հարցրեց Մատվենը:

— Այո՛, — ասաց մայորը: — Հանդիպեց: Գնդապետ
Բոբրովը հրամայեց ղեկուցել, որ նա հանդիպեց և հիմա
կսկսի գետանցը:

— Կավ, — ասաց Մատվենը և թեթևացած խորը շունչ
քաշելով ոտքի կանգնեց, մի կողմ հրելով աթոռը:

Այն, ինչը որ վերջին բոլոր ժամերի ընթացքում ան-

վերջ հուռա էր և՛ իրեն, և՛ շտաբի սլետին, և՛ շրջապատի բոլոր մարդկանց, այժմ որոշվում էր:

— Հրամանատարը դեռ չի՞ վերադարձել. — հարցրեց նա աղյուստանտին:

— Ո՛չ:

— Այժմ իսկ փնտրեցե՞ք նրան դիվիզիաներում, տեսե՞ք՝ որտե՞ղ է, և զեկուցեցե՞ք, որ Բոբրովը հանդիպել է:

III

Գնդապետ Բոբրովը դեռ առաջնության ուղարկված էր հանդիպելու և արագացնելու հենց այն դիվիզիան, որի գումարտակի հրամանատարն էր Սաբուրովը: Բոբրովը դիվիզիային հանդիպեց կեսօրին, Միջին Ախտուրա չհասած, Վոլգայից երեսուն կիլոմետրի վրա: Եվ առաջինը, որի հետ նա խոսեց, հենց Սաբուրովն էր, որը գալիս էր գումարտակի առջևից: Սաբուրովին հարցնելով դիվիզիայի համարը և նրանից իմանալով, որ դիվիզիայի հրամանատարը դեռ շատ հեռու է, գնդապետը նստեց գնալու պատրաստ մեքենան:

— Հնկեր կապիտան, — ասաց նա Սաբուրովին և նրա երեսին նայեց հոգնած, խաղաղ աչքերով: — Ես հարկ չեմ զգում բացատրելու ձեզ, քն ինչու ժամը վեցին ձեր գումարտակը պետք է լինի գետանցի մոտ:

Եվ, այլևս ոչ մի խոսք չավելացնելով, նա փակեց դուռը և գլխով արեց շոֆերին:

Երեկոյան ժամը վեցին Բոբրովը վերադառնալիս Սաբուրովին գտավ արդեն դետաիին: Ինչպես միշտ հոգնեցնող երթից հետո, գումարտակը Վոլգա հասավ ոչ կանոնավոր շարքով, մի փոքր ձգված, սակայն կես ժամ անց այն բանից հետո, երբ առաջին մարտիկները տեսան Վոլգան, Սաբուրովին հաջողվեց հետագա հրամանների սպասելիս բոլորին դասավորել բլրապատ ափի ձորակների ու լանջերի երկարությամբ:

Նրբ Սաբուրովը, գետանցի սպասելիս, դումարոտակը դասավորեց փիի երկարությամբ ու նստեց հանգստանալու ջրի մոտ ընկած գերանների վրա, զնդապես Բոբրովը նստեց նրա մոտ և, բաց անելով շքեղ ծխախոտատուիր՝ հայտնի չէ թե որտեղից վերցված «Հյուսիսային Պալմիրա» գլանակներով, առաջարկեց ծխել:

Նրանք ծխեցին:

— Դե՛հ, ինչպե՛ս է այնտեղ, — հարցրեց Սաբուրովը և զլխով ցույց տվեց աջ փիի ուղղությամբ:

— Դժվար է, — ասաց զնդապետը: — Դժվար է... Ու երրորդ անգամ շշնջալով կրկնեց. — դժվար է, — կարծեք թե ոչ մի բան չէր կարելի ավելացնել ամեն ինչ սպառող այդ բառին:

Նվ եթե առաջին «դժվարը» սլարդապես նշանակում էր՝ դժվար է, իսկ երկրորդը՝ չափազանց դժվար է, ապա երրորդ «դժվարը», որ ասվեց շշնջալով, նշանակում էր, սոսկալի կերպով ծայրահեղ դժվար է:

Սաբուրովը լուռ նայեց դեպի Վոլգայի աջ ափը: Ահա նա, բարձր, զառիթափ ավր, ինչպես ոռոսական գետերի արևմտյան բոլոր ափերը: Հավերժական դժբախտություն է, որն իր մաշկի վրա զգաց Սաբուրովն այդ սլատեֆագմում, որ ոռոսական գետերի արևմտյան բոլոր ափերը զառիթափ են, իսկ արևելյան ափերը թեք: Նվ ոռոսական բոլոր քաղաքները՝ Կիևը, Սմոլենսկը, Դնեպրոսկոպոլսկը, Մոզիլիվը, Ռոստովը գտնվում են հենց գետերի արևմտյան ափերին... Նվ դրանք բոլորը պաշտպանելը դժվար է այն պատճառով, որ նրանք սեղմված են գետին, և դժվար կլինի նրանց հետ վերցնելը այն պատճառով, որ այն ժամանակ նրանք գետի մյուս կողմը կլինեն:

Սկսում էր մթնել, սակայն լսով երևում էր, թե ինչպես են պտտվում, խոյահարում ու բարձրանում գերմանական ռմբակոծիչները քաղաքի վրա, թե ինչպես թանձր շերտով, փոքր փետրածև ամպերի նման երկինքն են ծածկում ղենիթային պայթյունները:

Քաղաքի հարավային մասում վառվում էր մի մեծ էլե-
վատոր, նույնիսկ այստեղից երևում էր, թե ինչպես էր բոցը
բարձրանում նրա վրա: Նրա քարե մեծ խողովակի մեջ, ինչ-
պես երևում էր, օդի ուժեղ հոսանք կար:

Իսկ անջուր առփաստանով, Վոլգայից այն կողմ, դեպի
էլատն էին գնում սոված, մի սլատառ հաց փափագող հազա-
րավոր փախստականներ:

Սակայն այդ ամենը Սաբուրովի մեջ այժմ ծնում էր ո՛չ
թե զարավոր ընդհանուր եզրակացություն պատերազմի
անօգտակարության ու հրեշավորության մասին, այլ գեր-
մանացիների նկատմամբ ատելության պարզ ու հասարակ
զգացմունքը:

Երեկոն զով էր, սակայն տափաստանի կիզիչ արեից,
փոշոտ երթից հետո Սաբուրովը դեռ ոչ մի կերպ չէր կարո-
ղանում ուշքի գալ, նա անվերջ ուզում էր խմել: Նա վերցրեց
մարտիկներից մեկի սաղավարտը և թեքվածքով իջնելով
դեպի Վոլգան, գետափի փափուկ ավազի մեջ խրվելով հա-
ռավ ջրին: Առաջին անգամ վերցնելով ջուրը, նա առանց
երկար-բարակ մտածելու ազահորեն խմեց այդ սառը
մաքուր ջուրը: Սակայն երբ նա, արդեն կիսով չափ հա-
գենալով, երկրորդ անգամ վերցրեց ջուրը և սաղավարտը
մոտեցրեց շուրթերին, հանկարծ, կարծես թե ամենահասա-
լակ և միաժամանակ ամենասուր մի միտք համակեց
նրան — դա Վոլգայի ջուրն է: Նա խմում էր Վոլգայի ջուրը,
և միաժամանակ նա պատերազմի մեջ էր: Այդ երկու հաս-
կացողությունները՝ պատերազմը և Վոլգան, ամբողջ ահնե-
րելությանմբ հանդերձ, ոչ մի կերպ չէին կապվում միմյանց
հետ: Մանկությունից, դպրոցից, ամբողջ կյանքի ընթացքում
Վոլգան նրա համար եղել է մի ինչ-որ խորը, անսահմա-
նորեն ուսական բան, և այժմ այն, որ ինքը կանգնած է
Վոլգայի ափին և խմում էր նրա ջուրը, իսկ մյուս ափին
դառնվում են գերմանացիները, թվում էր նրան անհավանա-
կան ու անհեթեթ:

Այդ նոր զգացումով նա ավազուտ թեքվածքով բարձրա-

ցալ վերև, ուր դեռ նստած էր զնդապետ Բոբրովը: Բոբրովը նայեց նրան ու, ասես թե պատասխանելով նրա ծածուկ խոհերին, խոհուն կերպով ասաց.

— Այո, կապիտան, Վոլգան է... Եվ, ձեռքով ցույց տալով հոսանքն ի վեր, ավելացրեց. — ահա և մեր կատերն է դալիս՝ բարժայով: Եվ, երկրորդ անգամ նայելով ուշադիր, արդեն պորֆեսիոնալ հայացքով, ասաց, — մեկ վաշտ և երկու հրանոթ կդասավորեք...

Փոքրիկ շոգենավը, որը քաշում էր բարժան, տասնհինգ րոպեից կանգ առավ ափին: Սաբուրովը և Բոբրովը մոտեցան շտապ կերպով պատրաստված փայտե նավակայանին, որտեղ կատարվելու էր բեռնումը:

Կամրջակների մոտ խմբված մարտիկների մոտով բարժայից տանում էին վիրավորներին: Մի քանիսը տնքում էին, սակայն մեծամասնությունը լուռ էր: Պատգարակներից պատգարակ էր անցնում մի երիտասարդ բուժաքույր: Ծանր վիրավորներից հետո բարժայից իջան մեկ ու կես տասնյակ այնպիսի մարդիկ, որոնք դեռ կարողանում էին քայլել:

— Որքան քիչ են թեթև վիրավորները, — ասաց Սաբուրովը Բոբրովին:

— Քիչ են, — հարցրեց Բոբրովը և ծիծաղեց: — Այնքան են, ինչքան ամենուրեք, միայն թե բոլորը չեն փոխադրվում:

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ինչպե՞ս ասեմ ձեզ... Մնում են, որովհետև դժվար է և այն պատճառով, որ մուկերն են: Եվ կատաղած են: Ոչ, հս ձեզ այդ չեմ ասում: Այդ թերևս չի բացատրվի: Ահա կանցնեք դեպը, երրորդ օրը ինքներդ կհասկանաք, թե ինչու:

Առաջին վաշտի մարտիկներն սկսեցին կամրջակներով անցնել դեպի բարժան: Սակայն շնախառնված բարդություն չառաջացավ: Պարզվեց, որ ափին կուտակվել են շատ մարդիկ, որոնք ցանկանում են, որպեսզի իրենց հենց հիմա նստեցնեն այդ բարժան, որը մեկնում է Ստալինգրադ:

Մեկը վերադարձել էր գոսպիտալից, մյուսը պարենամթերքի պահեստից մի տատառ օղի էր տանում և պահանջում էր, որպեսզի տակառն ու իրեն տեղավորեն, նրորդը, մի հսկայական տղամարդ, կրծքին սեղմելով մի ծանր արկղ, վրա էր տալիս Սաբուրովին, ասում էր թե արկղինը ական-ներին պարկուճներ են և եթե ինքը դրանք տեղ չհասցնի հենց այսօր, ապա իրեն դուխը կկտրեն. ի վերջո, կային և այն-պիսի մարդիկ, որոնք պարզապես զանազան գործերով առավոտյան անցել էին ձախ ափը և այժմ ցանկանում էին որ-քան կարելի է շուտ վերադառնալ Ստալինգրադ: Ոչ մի հորդո-րանք չէր ներգործում: Նրանց տոնից և զեմքի արտահայ-տությունից երբեք չէր կարելի ենթադրել, թե այնտեղ, աջ ափին, ուր այնպես շտապում էին նրանք, գտնվում է պա-շարված քաղաքը, որի փողոցներում յուրաքանչյուր բռնի պայթում էին արկերը:

Սաբուրովը իրեն հատուկ հանգստությունը թույլ տվեց նստելու պարկուճներ տանող մարդուն, օղի տանող խնոհն-դանտին և հեռ հրեց մյուսներին, ասելով թե նրանք կգնան հաջորդ բարձայով: Ամենից վերջը նրան մոտեցավ բուժաբույրը, որը հենց նոր էր եկել Ստալինգրադից և ուղեկցում էր միրավորներին, երբ նրանց լքեցնում էին բարձայից: Նա ասաց, թե այն ափին դեռ պառկած են վիրավորները և որ ինքը այդ բարձայով պետք է նրանց փոխադրի այստեղ: Սաբուրովը չկարողացավ մերժել նրան, ու երբ վաշտը դասավորվեց, նա, մյուսներից հետո, նեղլիկ նավաստնդուղքով հախ բարձրացավ բարձայի, իսկ հետո՝ փոքրիկ շոգենավի վրա:

Նավապետը, որը մի տարիքավոր մարդ էր կապույտ բաճկոնով և սովետական առևտրական նավատորմի աշխա-տողի հովարը կոտրված հին գլխարկով, ինչ-որ բան հրա-մայեց դեպի խցիկը և շոգենավը հեռացավ ձախ ափից:

Սաբուրովը նստել էր նավախենին, ոտքերը կախել տախտակամածից և ձեռքերով բռնել նավի բազրիքից: Նա հանել էր շինիլը և դրել կողքը: Հաճելի էր զգալ, թե ինչպես

գետի քամին մտնում է բաճկոնի տակ։ Նա արձակեց բաճկոնի կոճակները և կուրծքն այնպես բացեց, որ բաճկոնն առազաստի նման փրվեց։

— Կմրսեք, ընկեր կապիտան, — ասաց նրա կողքին կանգնած այն աղջիկը, որը մեկնում էր վիրավորների հետևից։

Սաբուրովը ժպտաց։ Նրան ծիծաղելի թվաց այն ենթադրությունը, թե պատերազմի տասնհինգերորդ ամսում, Ստալինգրադ փոխադրվելիս ինքը հանկարծ կմրսի և կհիվանդանա պրիպով։ Նա ոչ մի բան չպատասխանեց։

— Ամենևին չեք զգա, թե ինչպես կմրսեք, — համառորեն կրկնեց աղջիկը։— Այստեղ գետի վրա երեկոյան ցուրտ է լինում։ Ես ամեն օր գնում գալիս եմ և այն աստիճան եմ մրսել, որ նույնիսկ ձայնս կտրվել է։

Իսկապես, նրա աղջկային բարակ ձայնի մեջ զգացվում էր մրսածի խռպոտություն։

— Ամեն օր եք գետն անցնում, — ասաց Սաբուրովը, նրա վրա հառելով աչքերը։— Եվ օրական քանի՞ անգամ։

— Ինչքան վիրավորներ կան, այնքան էլ գնում-գալիս եմ։ Մեզ մոտ չէ՞ որ այժմ առաջվա պես չէ՞ նախ՝ դռնդ, հետո բուժանդամարտակ, հետո՝ գոսպիտալ։ Վիրավորներին առաջավոր դիրքերից անմիջապես վերցնում և ինքներս ենք վոլգայից այն կողմ փոխադրում։

Նա այդ ասաց այնպիսի հանգիստ տոնով, որ Սաբուրովը, իրեն համար անսպասելի կերպով, տվեց այն դատարկ ու անտեղի հարցը, որ սովորաբար նա չէր սիրում տալ։

— Իսկ ձեզ համար երկյուղալի՞ չէ՞ այդքան անգամ գալ ու գնալը։

— Երկյուղալի է, — ասաց աղջիկը։— Երբ այնտեղից վիրավորներ եմ բերում երկյուղալի չէ, իսկ երբ այնտեղ եմ վերադառնում՝ երկյուղալի է։ Երբ մենակ եմ, ավելի երկյուղալի է, ճիշտ է, չէ՞։

— Ճիշտ է, — ասաց Սաբուրովը և մտածեց, որ ինքն

էլ, հոգալով իր գոմարտակի մասին և դտնվելով նրա մեջ, միշտ ավելի քիչ է վախեցել, քան այն հազվադեպ ըոպեններին, երբ մենակ է եղել:

Աղջիկը նստեց կողքին, նույնպես ոտքերը կախեց ջրի վրա և, դյուրահավատությամբ ձեռքը դիպցնելով նրա ուսին, շշուռջով ասաց.

— Դուք գիտեք, ի՞նչն է ահալոր: Ո՛չ, դուք չգիտեք... Դուք արդեն տարիքով եք, դուք չգիտեք... Ահալոր է, երբ հանկարծ կսպանեն ու այլևս ոչ մի բան չի լինի: Ոչ մի բան չի լինի այն քանից, ինչի մասին ես միշտ երազել եմ:

— Ի՞նչ չի լինի:

— Դե ոչինչ էլ չի լինի... Դուք գիտեք, քա՛նի տարեկան եմ: Ես տասնութ տարեկան եմ: Ես դեռ ոչինչ չեմ տեսել, ոչինչ: Ես երազում էի թե ինչպես եմ սովորելու, ու շտովորեցի... Երազում էի թե ինչպես եմ մեկնելու Մոսկվա և ամեն տեղ, ամեն տեղ — և ոչ մի տեղ չեղաւ: Ես երազում էի... — ու նա կմկմաց, բայց հետո շարունակեց: — Ես երազում էի, թե ինչպես եմ սիրելու, ինչպես եմ մարդու դնալու, և դրանցից նույնպես ոչ մեկը չեղավ... Եվ ահա ես երբեմն վախենում եմ, շատ եմ վախենում, թե հանկարծ այդ ամենը չի լինի: Ես կմեռնեմ, ու ոչինչ, ոչինչ չի լինի...

— Իսկ եթե դուք արդեն սովորեիք ու գնայիք այնտեղ, ուր դուք ցանկանում էիք, և եթե մարդու գնացած լինեիք, կարծո՞ւմ եք թե ձեզ համար այսպես սարսափելի չէ՞ր լինի, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ո՛չ, — համոզված ասաց նա: — Այ ձեզ համար, ես գիտեմ, որ այնքան սարսափելի չէ, ինչքան ինձ համար: Դուք արդեն տարիքով մարդ եք:

— Քանի՞ տարեկան:

— Դեհ, երեսունհինգ-քառասուն, այո՞:

— Այո՞, — ժպտաց Սաբուրովը ու դառնությամբ մտածեց, որ բոլորովին առողջուտ է սալացուցել, որ ինքը ոչ քառասուն և, նույնիսկ, ոչ էլ երեսունհինգ տարեկան է, որ ինքը նույնպես դեռ չի սովորել այն ամենը, ինչ ուզում էր

սովորել, և չի եղել այնտեղ, ուր ուզում էր լինել, և չի սիրել այնպես, ինչպես ուզում էր սիրել:

— Ա՛յ, տեսնո՞ւմ եք, — շարունակեց բուժաբույժը, — այդ պատճառով էլ ձեզ համար չափեաք է սարսափելի լինի: Իսկ ինձ համար սարսափելի է:

Այդ ասվեց մի այնպիսի թախիծով ու միաժամանակ անձնուրացով խոսմբ, որ Սաբուրովը ցանկացավ այժմ իսկ, անհասպաղ, ինչպես երեխայի, շոյել նրա գլուխը ու ասել ինչ որ դատարկ ու բարի խոսքեր այն մասին, թե ամեն բան դեռ լավ կլինի և որ նրան ոչ մի բան չի պատահի: Սակայն վառվող քաղաքի տեսքը նրան ետ պահեց այդ պարապ խոսքերից, ու նա այդ խոսքերի փոխարեն մի բան արավ միայն. իսկապես մեղմորեն շոյեց նրա գլուխը ու արագորեն վերցրեց ձեռքը, շկամենալով, որպեսզի նա կարծի, թե ինքը նրա անկեղծությունը հասկացավ այլ կերպ, քան հարկավոր էր:

— Այսօր մեր բժշկին սպանեցին, — ասաց աղջիկը: Նա միշտ այնպես շարն էր, բոլորին հայհոյում էր: Ու երբ վիրահատում էր, հայհոյում էր և մեր վրա էր բղավում, եմ գիտեք, որքան շատ էին տնքում վիրավորները ու որքան ծանր էր նրանց ցավը, նա այնքան շատ էր հայհոյում: Իսկ երբ նա սկսեց մեռնել, ես էի նրան փոխադրում — նրա փորն էր վիրավորվել, նրա ցավը շատ ծանր էր, ու նա հանդիստ պառկած էր ու չէր հայհոյում, ու ընդհանրապես ոչ մի բան չէր ասում. իբր թե, ահա և ամեն ինչ: Եվ ես հասկացա, որ նա, իսկապես, չափազանց բարի մարդ էր: Նա հայհոյում էր, որովհետեւ չէր կարողանում տեսնել թե ինչպես էին տանջվում մարդիկ, իսկ երբ ինքն էր տանջվում, նա միշտ լռում էր և ոչինչ չէր ասում. այդպես՝ մինչև մահ, ոչինչ չասավ... Միայն երբ ես լացեցի նրա վրա, հանկարծ ժպտաց: Ի՞նչ եք կարծում, ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ, — ասաց Սաբուրովը, — գուցե նա ուրախ էր, որ դուք այս պատերազմին դեռ ողջ ու առողջ եք և ժպտաց: Իսկ գուցե և այդպես չէ, չգիտեմ:

— Ես նույնպէս չգիտեմ, — ասաց արշիկը: — Ես միայն շարժական շատ էի խղճում նրան ու, տարօրինակ է, նա այնպիսի մեծ, առողջ մարդ էր... Ինչ մէջտեղ թվում էր, թէ նախ մեզ բոլորիս և ինձ կարող են խփել, իսկ հետո արդեն նրան՝ բոլորից հետո կամ, առհասարակ՝ երբեք: Հանկարծ բոլորովին հակառակը պատահեց:

Շոգենաւիլը, փնշալով մոտենում էր Ստալինգրադի ավին, որին հասնելու համար մնացել էր ընդամենը երկու հարյուր կամ երեք հարյուր մետր: Ու հենց այդ րոպեին ջրի մեջ, շոգենաւիլի առջևից սուրոյցով շրմիաց առաջին արկը: Սաբուրովը ցնցվեց անակնկալից: Աղշիկը շքնցվեց:

— Կրակում են, — ասաց նա: — Իսկ ես պնում էի այժմ, խոսում էի ձեզ հետ ու մտածում էի՝ ինչո՞ւ նրանք չեն կրակում:

Սաբուրովը չպատասխանեց: Նա ականջ դրեց և, արկի ընկնելուց առաջ հասկացավ, որ այդ երկրորդ արկը շատ հեռու կընկնի: Արկը իսկապէս ընկավ շոգենաւիլից երկու հարյուր մետր հեռու: Գերմանացիները շոգենաւիլը առել էին այսպէս կոչված հրետանային եղանի մեջ. մեկ արկ առջևից, մեկ արկ հետևից: Սաբուրովը գիտեր, որ այժմ նրանք եղանը կես կաննն, ապա այդ տարածությունը դարձյալ կես կաննն, ուղղում կկատարեն, ու այնուհետև, ինչպէս լինում է պատերազմում, մնացածն արդեն բախտի բան կլինի:

Սաբուրովը վեր կացավ, մի քանի քայլ անելով դեպի նաւախելը, ձեռքը խոսամուղի նման դաստիարեց, ձայն տվեց դեպի բարժան:

— Մասկենիկով, մարդկանց հրամայիր հանեն շինելները և կողքերը դնեն:

Նրա կողքին, շոգենաւիլի վրա կանգնած կարմիր բանակայինները, հասկանալով, որ կապիտանի հրամանը վերաբերում է նաև իրենց, աքաղորեն արձակում էին շինելները և, հանելով, դնում ոտքերի մոտ:

Գերմանական հրետանավորը, իսկապէս, ինչպէս կանխատեսել էր Սաբուրովը, եղանը մասնատեց ճիշտ այնպէս, որ երրորդ արկը շրմիաց համարյա շոգենաւիլի կողի մոտ:

— Շրջանակ է, — ասաց աղջիկը:

Սաբուրովը նայեց վերև ու տեսավ ոչ բարձր, ուղիղ դիտի վրա գերմանական «Ֆոկկե — վուլֆ» երկֆյուզելա-
ժային հրետանային ճշտիկը, որը ռազմաճակատում «Շ»
առօրի նման տարօրինակ պոչի համար ամենուրեք կոչվում
էր «շրջանակ»: Այժմ հասկանալի էր գերմանական հրետա-
նավորների կրակոցի աշտօրվա ճշտությունը: Փոքրիկ շոգե-
նավը հսկայական բարձայի պատճառով զրկված էր մասնե-
րելու հնարավորությունից: Մնում էր միայն սպասել ևս
հինգ րոպե, որը զեռ նրանց բաժանում էր ամիսի:

Սաբուրովը նայեց աղջկան և զարմանքով նկատեց, որ
նա, ակնբախ կերպով, չուներ այն զղացմունքը, որ վտան-
գի բոլորին հաճախ ծնվում է մարդկանց մեջ. նա չէր ուզում
ոչ մի բանի սեղմվել, անսպասման լինել որևէ մեկի կողքը:
Նա հանգիստ կանգնած էր Սաբուրովից հինգ քայլի վրա,
նավակողի մոտ, այնտեղ, ուր նրան թողել էր Սաբուրովը, և
լուռ, սովորականի նման սպասում էր, համաբերեն նույնիսկ
իրեն ոտի տակ ծվացող ջրերին:

Սաբուրովը մոտեցավ նրան:

— Նի՞ն մի բան պատահի, կարո՞ղ եք մինչև ամի
լողալ:

— Ես լողալ չգիտեմ, — ասաց աղջիկը:

— Բոլորովի՞ն:

— Բոլորովի՛ն:

— Այդ դեպքում ավելի մոտ կանգնեցեք այն տեղին, —
ասաց Սաբուրովը: — Ա՛յ, տեսնո՞ւմ եք, այնտեղ մի փրկա-
րար օղակ է կախված:

Նա ձեռքով ցույց տվեց այն տեղը, որ կախված էր
օղակը, ու հենց այդ վայրկյանին էլ արկը ընկավ շոգենավի
վրա: Նա ընկավ, հավանաբար, մեքենայական բաժանմուն-
քի, կամ կաթսաների մեջ, որովհետև անմիջապես ամեն ինչ
դղրդաց, ցնցվեց, շուռ եկավ, և գլորվող մարդիկ ցած գցե-
ցին Սաբուրովին: Նա վեր թույրվեց և ապա ընկավ ջուրը:

Մեկ վայրկյան անց, ջուրը ճողփելով, նա մակերես ելավ:

Շոգենավի այն մասը, որի վրա մնացել էր խողովակը, Սաբուրովից քսան քայլի վրա, շուռ եկավ և, մեծ բաժակի նման, խողովակով ջուր վերցրեց, ապա զնաց խորքը:

Շուրջը, ջրի մեջ, վխտում էին մարդիկ, Սաբուրովը մտածեց, որ լավ արեց, երբ հրամայեց նրանց հանել շինեկները: Զրոյվ լցված ծանր սապոգները ներքև էին քաշում ռաբերը, և նա սկզբում որոշեց սուզվել ու հանել սապոգները: Սակայն բարձան, որին հոսանքը քշում էր իր մոտով, այնքան մոտ էր, որ նա զինվորաբար ամսոսաց սապոգները ու որոշեց, որ այդպես էլ կլողա — կհասնի:

Այդ բոլոր խոհերը նրա դիմում առկայծեցին մի վայրկյանում, իսկ հաջորդ վայրկյանին նա իրենից մի քանի մետրի վրա տեսավ աղջկան, որը, անհաջող կերպով փորձելով բռնել շոգենավի բեկորից, սուզվեց ջրի մեջ: Սաբուրովը մի քանի արագ շարժումներ կատարեց, թևերը լայն պարզելով, ու երբ աղջիկը մի անգամ էլ երևաց մակերեսի վրա, բռնեց նրա բաձկոնից: Բարեբախտաբար, բարձան հոսանքով քշվում էր ուղղակի դեպի նա և Սաբուրովը, հավաքելով բոլոր ուժերը, ազատ ձեռքով մի քանի արագ ճողփյուններ կատարեց՝ նրան հասնելու համար:

Կես րոպե անց նա բռնեց բարձայի վրայից մարտիկների՝ իրեն պարզած ձեռքերը: Հեշտովյամբ ձգվելով դեպի տախտակամածը, նա ձգեց նաև աղջկան և, համոզվելով, որ ամուր ձեռքերն արդեն աղջկան քաշում են դեպի բարձա, ինքն արագորեն բարձրացավ տախտակամած:

— Է՛հ, փառք աստծո, ընկեր կապիտան, — ուրախացավ նրա կողքին կանգնած Մասլեննիկովը:

Սաբուրովը նայեց նրան: Մասլեննիկովն անկողիկ և անբաձկոն էր. կասկածելով, թե Սաբուրովը ինքը կհառնի՝ արդյոք, թե ոչ, նա պատրաստվել էր ջուրը նետվելու:

— Սպասեցեք, — ասաց Սաբուրովը և շուռ եկավ դեպի ջուրը:

Մեկը մյուսի հետևից դեպի բարձան էին լողում կարմիր

բանակայինները: Վերջինը մոտ լողաց շոգենավի նավապետը: Նա բարձրացավ բարժայի վրա, փոնշացնելով ջուրը ու «սատանան տանի» ասելով և ավելի խորը կերպով աչքերի վրա քաշելով, հայտնի չէ թե ինչպես դեռ գլխին մնացած գլխարկը՝ ջարդված հովարով:

Հոսանքով գնացող բարժային ընդառաջ, ավից, փնշացնելով, շտապում էր մի փոքրիկ կատեր:

— Պատրաստվեցեք միանալու, — նրա վրայից բղավեցին վոլգյան մարդու որոտածայն բասով:

Ու մի բոսիցից ավազի մի պարկ, բարակ պարանին կապած, սուղոցով կտրելով օդը, շրմիաց բարժայի վրա: Կարմիր բանակայինները միասին սկսեցին ձգել պարանը:

Բարժայից շատ հեռու, ջրի մեջ ընկած դարձյալ մի քանի արկ, ու հետո ամեն ինչ լռեց. մոտակա դառիվայր ավիճ այժմ արդեն խանգարում էր գերմանացիների կրակոցներին:

— Հաշվեցեք մարդկանց, — ասաց Սաբուրովը Մասլեննիկովին, և հագեք: Ինչ է, դուք այդպես էլ բորիկ կանգնելո՞ւ եք:

Մասլեննիկովը շփոթված նայեց իր մերկ ոտքերին և սկսեց արագորեն հագնել կոշիկները:

Մարտիկներից մեկը Սաբուրովի ուսերին գցեց իր շինեկը:

— Աղջկան տվեք շինեկը, — ասաց Սաբուրովը: — Ո՛ւր է նա:

Նա նստած էր մի քանի քայլի վրա. մեկն արդեն նրա ուսերի վրա գցել էր շինեկը. և աղջիկը, կարծեք թե մոռանալով, որ ինքը մինչև ոսկորի ծուծը թրջվել է, կանացի փութաշանությամբ քամում էր իր երկար մազերը, բոռնցքածև խոպրպաներ շինում: Սաբուրովն ուզում էր մոտենալ նրան, սակայն այդ ժամանակ նրա ուսին կպավ Մասլեննիկովը:

— Ի՞նչ է:

— Ութ մարդ չկա, — շշնջով ասաց Մասլեննիկովը, և

նրա դեմքին տառապանք երևաց. դեռ նոր են ափ հասնում, դեռ ոչ մի մարտ չի եղել, ու արդեն ուժ մարդ չկա:

Բարժան մոտեցավ նավակայանին: Այժմ լսվում էին ոչ միայն հրետանային կրակոցները, այլև զնդարրի մոտակա ճարձատյունը: Այդ բանը զարմացրեց Նաբուրովին, որը դեռ ծանոթ չէր քաղաքի իսկական դրուժյանը: Գնդացիները կրակում էին այդտեղից երկու-երեք կիլոմետր հեռավորության վրա:

Հուզված մարդիկ աճապարում էին արագորեն ափ դուրս գալ: Սաբուրովը նրանց թողնում էր իր կողքով: Աղջիկը առաջին իջնողներից մեկը եղավ: Երբ Սաբուրովը հիշեց նրան, նա այլևս ոչ բարժայի վրա էր, ոչ էլ նավահանգստում էր: Ինքը և Մասլեննիկովը վերջինը իջան բարժայից:

IV

Գիշերվա մոտ որոտաց ամպրոպը: Ժամը տասին, երբ Սաբուրովը փոխադրում էր իր վերջին վաշտը, ամբողջ շրջակայքը նման էր խիստ մռայլ մի ֆանտաստիկ պատկերի: Վուզան աղմկում և ալիքվում էր. առջևում, գիշերվա ֆոնի վրա ամբողջ հորիզոնով մեկ վեր էին բարձրանում հրդեհների կարմիր սյուները, և հեռվում, սև երկնքի վրա, արտացոլվելով նրա մեջ, խաղում էին կարմիր արտացոլքերը: Հաճախակի շանթերը, խավարից պոկելով ափի պատռները, լուսավորում էին ավերված տների տարօրինակ բեկորները, դեպի երկինք խոյացած կտուրները, որոնք ճմլվել էին բռնուցքի մեջ ճմլվող թղթե խողովակների նման: Տեղում էր շեղաձև խոշոր, դեմքին հարվածող անձրև:

Ափին, սոսկալի մթության մեջ, դժվար էր միմյանց գտնել փլածոների ու բեկորների մեջ. մարդիկ միմյանց գտնում էին շոշափելով և ձայնով. իսկ շուրջը դեռ աղմկում և ճողփում էր երկնքից անվերջ թափվող ջուրը:

Վերջին բարժայից Սաբուրովը փոխադրեց իր երթային խոհանոցները և սայլերը՝ սննդամթերքով: Չէր կարելի մտածել այդ խավարի և քաոսի մեջ տաք սնունդ պատրաստելու մասին: Սննդի սայլերի մոտ հավաքված ավաղները ստանում էին շոր օրապահիկը և խավարում շոշափելով տալիս էին մարդկանց: Համարյա ոչ մի տեղ չկար անձրևից ու քամուց պաշտպանվելու համար. թաց էր ամեն ինչ՝ տախտակները, ծածկերը, փլատակները:

Ավտոմատային այն մոտիկ կրակոցը, որ Սաբուրովը լսեց արևամուտին, այժմ համարյա դադարել էր. երբեմն միայն բոցավառվում և անմիջապես հանվում էին անսպասելի կրակահերթերը: Սակայն հեռվում, և՛ ձախից, և՛ աջից անընդհատ լսվում էին հրետանային որոտները, որոնք խառնվում էին ամպրոպի որոտների հետ:

Չնայած որ Սաբուրովը հրաշալի կերպով հասկանում էր, որ զլխավոր վտանգը կսկսվի հենց լուսաբացին, նա, այնուամենայնիվ, ուզում էր, որպեսզի ավելի շուտ վրա հասնի այդ լուսաբացը, այդ ժամանակ, գոնե, կարելի կլինի տեսնել, թե որտե՞ղ են իրենք գտնվում, ի՞նչ կա իրենց շուրջը և դեպի ո՞ւր են շարժվելու:

Գիշերվա ուղիղ տասերկուսին, երբ, ի վերջո, Սաբուրովին հաջողվեց իր վաշտերը դասավորել ավերակների վերածված առափնյա փողոցների երկարությամբ, երբ նրա՝ մահու չափ հոգնած մարդիկ, ով ինչպես ասես, քնեցին կամ փորձում էին քնել, Բաբչենկոյի մոտից եկած կապավորը նրանից պահանջեց ներկայանալ դիվիզիայի հրամանատարին:

Դիվիզիայի շտաբը, պարզվեց, որ գտնվում է նույն դետաիին, մոտակայքում, Սաբուրովից ընդամենը տասրոպեի ճանապարհի վրա: Նա ժամանակավորապես դասավորվել էր մի շենքի հիմքի տակ, բարձր զառիվնյոթից թեքվելով: Դա բավական խոճը մի որջ էր, որը պաշտպանված էր հողի մեջ թաղված, սյունանման բետոնե նեցուկներով: Այդտեղ կարելի էր լույսը վառել, և ամբողջ նկուղը լուսա-

վորվում էր սյանը կապված «Չղջիկ» լամպով ու փոքր էլեկտրական լապտերներով, որոնք միշտ հանվում էին, երբ հարկավոր էր որևէ բան գրել կամ նայել քարտեզին:

Սաբուրովին, լիակատար խավարից հետո, ոտիպեց կիոցել աչքերը նույնիսկ «Չղջիկի» լույսը. նա դեմքերը չռկեց, շնայած որ ձայների թնոյունից հասկացավ, որ նկուղում շատ մարդիկ կային:

— Սաբուրով, — լսեց նա Բաբչենկոյի ձայնը:

— Դե՛հ, այժմ արդեն բոլորն են, — ասաց մի ուրիշ ձայն, որ ծանոթ թվաց Սաբուրովին:

Սաբուրովը լավ նայեց ու տեսավ, որ Բաբչենկոյի կողքին կանգնած է դիվլիդիայի հրամանատար, զնդապետ Պրոցենկոն, որին Սաբուրովը լավ և վաղուց էր ճանաչում, բայց չէր տեսել համարյա մեկ ու կես ամիս, այն ժամանակվանից, երբ նա ծանր վիրավորվեց Վորոնեժի տակ ու գոսպիտալ ուղարկվեց:

Պրոցենկոն դիվլիդիա էր վերադարձել հենց վերջերս, ընդամենը մեկ շաբաթ առաջ, ռազմաճակատ մեկնելու նախօրյակին: Սաբուրովը գիտեր այդ, սակայն մինչև օրս դեռ չէր տեսել Պրոցենկոյին: Գնդապետը, որը անտարբեր չէր ու երբեմն էլ նույնիսկ աչառու էր դեպի այն մարդիկ, որոնք վաղուց ծառայել էին իրեն մոտ, խավարից մի քայլ առաջ եկավ դեպի «Չղջիկը» և, խփելով Սաբուրովի ուսին, հարցրեց.

— Դե՛հ, ինչպե՞ս եք, Ալեքսեյ Իվանովիչ: Դեռ ողջ-առողջ եք:

— Դեռ ողջ-առողջ եմ, — ասաց Սաբուրովը:

Պրոցենկոն սիրում էր բոլոր, նույնիսկ ամենափոքր հրամանատարներին, որոնց վաղուց էր ճանաչում, անպայման կոչել անվամբ և հայրանվամբ, դրանով ընդգծելով մյուսների առջև իր գինվորական հին ընկերությունը բոլոր վետերանների հետ, անկախ նրանց կոչումներից:

— Ողջ-առողջ ես, — ասաց Պրոցենկոն: — Ահա ես էլ ողջ-առողջ եմ: Դա լավ է: — Նվ, դիմելով մթության

մեջ լավ շերեացող ինչ որ մեկին, ասաց. — Հին բարեկամ-
ներ ենք, ընկեր գեներալ, դեռ Մոսկվայի տակ միասին
էինք...

Եվ, անմիջապես, քնքուշ տոնից անցնելով խիստ սլաշ-
տոնականի, մի անգամ ևս հարցրեց՝ արդյո՞ք իր կանչած
բոլոր հրամանատարները հավաքվել են, ապա սկսեց բա-
ցատրել այդ գիշերվա խնդիրը։ Հարկավոր էր գիշերվա
ընթացքում փոխել գերմանացիների գլխավոր հարվածի ուղ-
ղության դեմ կանգնած դիվիզիայի մնացորդները։ Բաբչեն-
կոյի գունդը գիշերային գրոհով պետք է գերմանացիներին
դուրս մղեր գործարանային ավանի ծայրամասից, ուր նրանք
այսօր ցերեկը ամենից շատ էին մոտեցել Վոլգային և ու-
տեղից, հավանաբար, Սաբուրովը երեկոյան լսում էր ավ-
տոմատային մոտակա կրակոցները։

Պրոցենկոն հանգամանորեն ու ճշգրտորեն, ինչպես նա
այդ անում էր սովորաբար, բացատրեց խնդիրը, մատիտով
կանոնավոր կերպով գծելով մաքուր քարտեզի վրա և, այ-
նուհետև, ասլատ արձակելով երկու զնդերի հրամանատար-
ներին, որոնք այդ գիշեր պետք է գրավեին դիրքերը, գիմեց
Բաբչենկոյին.

— Հասկանո՞ւմ ես, Ֆիլիպ Ֆիլիպովիչ, թե դու ի՞նչ
պետք է անես։

— Կանենք, — ասաց Բաբչենկոն։

— Յուրաքանչյուր գումարտակի համար ես քեզ կտամ
քանակից ուղարկված հրամանատարներ, որոնք գիտեն քա-
ղաքն ու իրադրությունը։ Ընկեր հրամանատարներ, — շրջվեց
Պրոցենկոն։

Խավարից դուրս հկան երեք հրամանատար՝ երկու ավագ
լեյտենանտ և մի կապիտան։

— Գտնվելու եք փոխգնդապետի տրամադրության տակ։
Իրադրությունը ծանր է, — ուղիղ նայելով Բաբչենկոյին,
ասաց Պրոցենկոն։ — Չափազանց ծանր է... Գիշերային
կռիվ՝ անծանոթ քաղաքում։ Այստեղ շաբլոն չի կարող լի-
նել։ Որքան շատ մարդ կռվի, այնքան շատ շփոթմունք և կո-

յուստ կլինի: Անակնկալով ու վճռականությամբ, այլ ոչ քանակով: Դուք հասկանո՞ւմ եք, ընկեր Բաբչենկո, — սուսց Պրոցենկոն խստորեն, կարծես թե այդ խոսքերով կանխելով Բաբչենկոյի հնարավոր որոշումները, որ ինքը կանխատեսել էր և որոնց հավանություն չէր տալիս: — Այս գիշեր դուք պատերազմելու եք մի գումարտակով, իսկ երկուսը պետք է պատրաստ լինեն լուսաբացին՝ օգնելու և հակադրոհները համկելու համար: Գրոհը հանձնարարեցեք Սաբուրովին:

Թողնելով Բաբչենկոյին և դառնալով դեպի Սաբուրովը, Պրոցենկոն շարունակեց.

— Դուք էլ պետք է հիշեք՝ գիշերը ոչ թե թվով, այլ անակնկալով, ինչպես Վորոնեժում... Հիշո՞ւմ եք Վորոնեժը:

— Ճիշտ այդպես:

— Լա՞վ եք հիշում:

— Ճիշտ այդպես:

— Դեհ, այդ դեպքում ամեն բան վերջացած է: Դիմացեք, ինչպես Վորոնեժում, ու է՛լ ավելի լավ: Ահա ամենը, ամբողջ իմաստությունը:

Պրոցենկոն շրջվեց դեպի այն մարդը, որը կանգնել էր նրա հետևում և լուռ լսում էր խոսակցությունը: Այժմ Սաբուրովը լավ նկատեց նրան: Նա հագել էր անձրևից փայլող սև կաշվե վերարկո՝ գեներալական կանաչ պետլիցաներով: Անշուշտ, նա դրանից առաջ բոլոր ցուցումները տվել էր Պրոցենկոյին և այժմ միայն լսում էր, թե նա ինչպես էր տալիս իր կարգադրությունները:

— Դուք հրամաններ չունե՞ք, ընկեր գեներալ, — հարցրեց Պրոցենկոն: — Թույլ կատ՞ք արձակեմ հրամանատարներին...

— Իսկույն, — ասաց գեներալը և մոտեցավ լույսին:

Այժմ Սաբուրովը կարող էր շատ լավ դիտել նրան: Նա միջահասակ էր, ուներ առյուծի ծանր գլուխ, դորշ, ճակատի տակից դեպի վերև նայող ծանր աչքեր, ծանր կզակ և ամեն բանում՝ աչքերի մեջ, գլխի թեքվածքի, դեպի առաջ ձգված մարմնի մեջ՝ մի առանձին անզուսպ համառության

ընդհանուր արտահայտութիւնն: Թվում էր, թե նա հենց հիմա անպայման կասի մոռյլ ու խիստ խոսքեր, սակայն այն ձայնը, որով խոսեց նա, անսպասելիորեն պարզ, հանգիստ էր:

— Դուք մասնակցե՞լ եք փողոցային մարտերի, — հարցրեց նա Սաբուրովին:

— Ճիշտ այդպես:

— Սակրավորները՝ առաջ, ավտոմատավորները՝ առաջ, լավագոյն հրաձիգները՝ առաջ: Հասկացա՞ք:

— Հասկացա:

— Եվ դուք էլ առաջ: Այդպիսի դեպքերում մեզ մոտ, Ստալինգրադում, այդպես է ընդունված:

— Մեզ մոտ էլ, դիվիզիայում նույնպէս այդպես է ընդունված, — ասաց Սաբուրովը իրեն համար անսպասելի խստությամբ, կարծես թե խոսում էր քաղաքացիական անձնավորութեան, և ոչ թե բանակի հրամանատարի հետ: Սաբուրովը նույնիսկ մոռացավ ավելացնել «ընկեր գեներալ» բառերը: Դեներալի դեմքը ոչինչ չէր արտահայտում: Դեմքից չէր կարելի գուշակել, թե՞ դուր եկա՞վ, թե՞ ոչ պատասխանը:

— Թույլ կտա՞ք հրամանատարներին մեկնելու, — կրկնեց Պրոցենկոն:

— Այո, թող գնան, — ասաց գեներալը:

Դուրս գալով, Սաբուրովն իրեն վրա զգաց նրա ուշադիր, սղեկցող հայացքը և լսեց Պրոցենկոյի վերջին, ամենից բարձր ասված խոսքերը՝ ի պատասխան գեներալի հարցին.

— Ոչինչ, կհաղթահարի...

Եվ Սաբուրովը մտածեց, թե երևի այդ խոսքերը վերաբերում էին իրեն:

Մթան մեջ գնալով Բաբչենկոյի հետևից, Սաբուրովը հարցրեց նրան, թե վերջապէս նա ե՞րբ է իրեն կոմիսար տալու նախորդի փոխարեն, որը հիվանդացել էր տիֆով և դեռ ճանապարհին դուրս էր հանվել էշելոնից:

— Ի՞նչ է, ես քեզ համար կոմիսար եմ ծնելու, — կոպ-

տորեն սասաց Բաբչենկոն: — Առաջին վաշտի քաղղեկը կատարում է նրա պարտականությունները, թե՞ ոչ:

— Կատարում է, սասաց Սաբուրովը այնպես, որ այդ մի հատիկ խոսքի մեջ զգացվեց այն ամբողջ տհաճությունը, որ նա ուզում էր արտահայտել այդ առիթով, սակայն Բաբչենկոն ցույց տվեց, թե ինքը չհասկացավ այդ ինտոնացիան:

— Դե որ կատարում է, թող այսուհետև ևս կատարի:

Նրանք դարձյալ մի քանի տասնյակ քայլ գնացին լուռ: Սաբուրովը չէր սիրում և չէր գնահատում Բաբչենկոյին, սակայն նրան հարգում էր անձնական իրիշխանության համար և, բացի դրանից նա այնուամենայնիվ գնդի հրամանատարն էր, մի մարդ, որի հետ միասին նա մի ժամ հետո կռվի մեջ էր մտնելու: Սաբուրովը չէր վախենում, սակայն սովորականից ավելի ուժեղ հուզմունքը համակել էր նրան այդ գիշերային մարտից առաջ և նա ուզում էր Բաբչենկոյից լսել մի այնպիսի բան, որը կարողանար գոտեպնդել նրան այդ րոպեին:

— Ի՞նչ եք կարծում, ընկեր փոխգնդապետ, ամեն բան լավ կանցնի՞, հը՞:

— Ես չեմ մտածում և ձեզ էլ խորհուրդ չեմ տալիս: Հրամանը կա՞: Կա՞: Իսկ մտածելը՝ վաղը կմտածենք, երբ կկատարենք հրամանը:

Նա այդ սասաց չոր, սովորական ձևով, ինչպես միշտ, ոչինչ չհասկաճալով այն բանից, ինչ որ կատարվում էր իր ստորոգրյալի հոգում: Եվ Սաբուրովը չցանկացավ այլևս որևէ բան հարցնել նրան:

Նրբ Սաբուրովը վերադարձավ գումարտակի դասավորման վայրը, սլարգվեց, որ նրա թիկնապահը, մի ձեռներեց ավտոմատավոր, որին գումարտակում բոլորը, չնայած նրա երեսնամյա հասակին, պարզապես Պետյա էին կոչում, բարակի փլատակների մեջ արդեն սարքել էր հրամանատարական կետի նման մի բան. ճիշտ է, այնտեղ ընկնելու համար պետք էր չորեքթաթ դնալ, սակայն դրա փոխարեն կետը համեմատաբար չոր էր, և այնտեղ վառվում էր լույսը:

Սաբուրովն իրեն մոտ կանչեց Մասլեննիկովին, կոմիսարին փոխարինող, քաղղեկ Պարֆյոնովին և մյուս բոլոր երեք վաշտերի հրամանատարներին՝ բարձրահասակ, բեղավոր, Չապակի նման Գորդիենկոյին, փոքրիկ Վինոկուրովին և հանգիստ, ծանրաշարժ սիբիրցի, վերջերս եկած պահեստային Պոտապովին։ Սաբուրովը կես ժամ ժամանակ տվեց հրամանատարներին, որպեսզի յուրաքանչյուր վաշտից ընտրեն հիսուն մարդ՝ ավտոմատավոր և լավագույն հրաձիգ։

— Առջևում, — պարզաբանեց նա, բանալով քաղաքի պլանը, — ընկած է հրապարակը։ Այս կողմում արդեն դեմանացիների զրաված տներն են՝ երեք մեծ տուն, յուրաքանչյուրը՝ կես թաղ։ Այդ տները պետք է զրավել այս գիշեր, — ասում էր նա, այդ խոսքերի նշանակութունը ընդգծելով միայն նրանով, որ յուրաքանչյուր խոսքից հետո դադար էր տալիս, կարծես վերջակետ էր դնում...

... Ուժերը նա կբաժանի երեք մասի. ձախ տունը հրապարակի թևանցումով կզրավի իր խմբով Գորդիենկոն, աջ տունը՝ նույնպես թևանցումով կզրավի Պարֆյոնովը, ուղիղ հրապարակով կդնա ինքը...

Հրամանատարները լուռ լսում էին։

— Դուք, — դարձավ Սաբուրովը Մասլեննիկովին, — կմնաք ռեզերվում ու երբ հասնեք մեր առաջավոր բնագծին, կանգ կառնեք, կդասավորեք բոլոր նրանց, ուլքեր չեն դալիս մեզ հետ և կսպասեք մինչև լուսաբաց։ Պետք է մարդկանց դասավորել այնպես, որպեսզի լուսաբացին, հենց որ մենք գերմանացիներին դուրս մղենք, շատ մոտ լինեք և կարողանաք մեզ պաշտպանել։ Հասկացա՞ք, Մասլեննիկով։

— Հասկացա, — որոշ դառնությամբ ասաց Մասլեննիկովը, դժգոհ լինելով, որ առաջին իսկ գործում իրեն թողնում են ռեզերվի մեջ։

Մինչև դուրս գալը մնացած կես ժամում Սաբուրովը այցելեց խավարում շարժվող բոլոր երեք վաշտերը և, վերհիշելով մեկը մյուսի հետևից, թե ո՞վ է իրեն հետ մար-

տընչել Վորոնեժի տակ, հերթով կանչում էր նրանց, որպեսզի այդ առաջին, այն էլ գիշերային մարտին մասնակցեին որքան կարելի էր շատ վետերաններ: Եթե նա նույնիսկ գիշերվա ընթացքում խիստ շատ մարդ կորցնի, ապա մեկ է՝ նա է՛լ ավելի շատ կկորցնի, եթե տները չգրավի մինչև առավոտ և նույն բանը ստիպված լինի անելու լույսով:

Երբ Սաբուրովը այցելում էր երկրորդ վաշտը, նա հիշեց այն զինվորին, որի հետ խոսում էր էլատնոմ: Նա մտածեց, որ այդ ոչ երիտասարդ, բեղավոր, հանգիստ քեռին, անշուշտ, մի ժամանակ քաջ զինվոր է եղել և պետք է լավ գործի գիշերային մարտում:

— Կոնյուկով, — կանչեց նա:

— Այստեղ է Կոնյուկովը, — նրա ականջի տակ կանչեց, անսպասելի կերպով, կարծեք թե գետնի տակից ելած, զինվորը:

— Կոնյուկովին էլ մտցրեք այդ խմբի մեջ, — ասաց Սաբուրովը Պոտասյովին: — Նա նույնպես կգնա:

Կես ժամ հետո վաշտերը Սաբուրովի ընտրած, առջևից գնացող գրոհային ջոկատների հետ միասին սկսեցին դանդաղորեն շարժվել անձրևի տակ՝ այրված, թունալի ծխի հոտ արձակող փողոցներն ի վեր:

Սաբուրովի գումարտակին ուղեկցելու համար նշանակված մի փոքրիկ, սևուկ լեյտենանտ՝ Ժուկ աղջանունով, գումարտակը հասցրեց այն փողոցի հետևի բակերին, որի ֆասադները այս գիշեր կազմում էին ռազմաճակատի գիծը: Այնուհետև ձգվում էր լայն հրապարակը, որի մյուս ծայրին, թերակղզիների նման խրվելով նրա մեջ, խավարում հազիվ երևում էին գերմանացիների կողմից գրավված երեք մեծ շենքերը: Հրապարակի այդ եզրին կանգնել էին ցերեկը այդտեղից նահանջած գնդի մնացորդները: Գնդի հրամանատարը սպանվել էր, կոմիսարը՝ նույնպես: Գնդի հրամանատարը մի կասկիտան էր՝ գումարտակներից մեկի հրամանատարը, իսկ այն ավագ լեյտենանտը, որը տեղ հասցրեց Սաբուրովին, ինչպիսի պարզվեց, ժամանակավորապես նշանակ-

ված էր գնդի շտաբի պետ։ Ճիշտն ասած, նրա միսիան արդեն ավարտվում էր, սակայն մի կողմ տանելով գնդի հրամանատարին և փսիսալով նրա հետ, նա վերադարձավ Սաբուրովի մոտ և ասաց, թե գիտե՞ս այն տները, որ պետք է գրավել, և եթե Սաբուրովը չի առարկում, նրա հետ կգնա այնտեղ։ Սաբուրովը չառարկեց. ընդհակառակը, նա ուրախ էր, չնայած որ մի փոքր զարմացրեց ավագ լեյտենանտի այդպիսի անձնուրաջությունը։ Կարծես այդ զգալով, ժուլն ասաց.

— Ես ձեզ կուղեկցեմ։ Որ կարողացել ենք տալ, այժմ պետք է կարողանամ ձեզ տեղ հասցնել...

Սաբուրովը նշեց այն տեղերը, որտեղից պետք է սկսելին գրոհող բոլոր երեք խմբերը։ Ինքը վերցրեց հրապարակի կենտրոնը։ Նա ամենից շատ մարդ ուներ, բայց և պետք է գնար ուղիղ, ամբողջ հրապարակով, որի միակ պատասպարանը առջևում սևին տգող, պլանի վրա նշված կլոր շատրվովան էր։

Սկսելուց առաջ Սաբուրովը մի անգամ ևս իրեն մոտ կանչեց Գորդիենկոյին և Պարֆյոնովին։ Գրպանից հանելով ծխախոտատուփը, որի մեջ դրված էին նվիրական չորս դլանակներ և թողնելով մեկը, որպեսզի ծխի գործն ավարտումից հետո, նա լուռ կերպով մեկական գլահակ տվեց նրանց, իսկ երրորդը վերցրեց ինքը։ Նրանք պաղեցին, ծածկվեցին նրա շինելի փեշերով ու հերթով ծխեցին։ Այնուհետև, քողարկելով կրակը, ծխելով բոսմյցքի միջից, երեքն էլ ոտքի կանգնեցին։

Ի՞նչ կարելի էր ասել նրանց։ Որ առաջ գնային։ Նրանք այդ գիտեին։ Որպեսզի չվախենայի՞ն մահից։ Նրանք, միևնույն է, նրանից վախենում էին, ինչպես ինքը՝ Սաբուրովը։ Նրանց ասել, թե հարկավոր է, շատ հարկավոր է վերցնել այդ տները... Սակայն եթե դա չափազանց հարկավոր չլիներ, մի՞թե մարդիկ կարող էին թանձր խավարում այժմ գնալ դեպի անհայտություն ու մահ։ Իհարկե, դա չափազանց հարկավոր էր։ Ու այդ խոսքերի փոխա-

րեն նա ալադ շարժումով իրեն կրծքին սեղմեց բարձրահասակ Գորդինկոյին ու փոքրիկ, նիհար Պարֆյոնովին, երկուսին էլ անմիջապես կրծքին սեղմեց երկար ձեռքերով ու նույնպես լուռ կերպով բաց թողեց:

Երբ նրանք անհետացան խավարում, նա, չգիտես ինչու, մտածեց ոչ թե իրեն, այլ նրանց մասին. արդյո՞ք կտեսնի նրանց: Կտեսնե՞ն նրանք արդյոք իրեն, — այդ մասին նա չէր մտածում:

Մեկ րոպե հետո ինքը նույնպես առաջ շարժվեց ջուհատով: Հիսուն, թե վաթսուն քալը Սաբուրովը գնում էր հրապարակով լուսթյամբ, հուլմունքից զսպելով շնչառությունը, կարծես թե գերմանացիները կարող էին լսել: Այա հանկարծ գերմանական կողմից տկտկացին ավտոմատային կրակահերթերը, հրապարակի վրայով շեղակի անցան լուսածիր, սուաչին զնդակները, ապա մեկը մյուսի հետևից բոցավառվեցին երկու փոքրիկ, սպիտակ հրթիռներ ու մի քանի վայրկյան լուտավորեցին հրապարակի հատվածը՝ առաջ ընկած շատրվանի մութ ստվերով և Սաբուրովից աջ ու ձախ գտնվող մարդկանցով, որոնք այդ անակնկալ լույսի ժամանակ անմիջապես սեղմվել էին քարե սալահատակին: Սաբուրովը բարձրացավ և առաջ նետվեց: Նտևից, ի պատասխան գերմանական կրակոցներին, գործեցին մեր ականանետները ու երկար կրակահերթերով սկսեցին խփել «մաքսիմները»: Երկու կողմերի պուլսների վրայով այնքան լուսածիր զնդակներ անցան միանդամից, որ հանկարծ Պարուրովը մտածեց, թե նրանցից մի քանիսը պետք է իրար կպչեն օդում:

Այնուհետև արդեն և՛ ժամանակը, և՛ կյանքը չափվում էին միայն մետրերով...

Սաբուրովն անվերջ ոտքի էր ելնում, բարձրացնում էր մարդկանց, մի քանի քալը առաջ էր վազում ու երեսնիվայր նորից փոխում էր սալահատակի վրա: Շուտով սկսեցին կրակել գերմանական ականանետները: Ականները պայթում էին մեկ առջևից, մեկ հետևից, քանդելով սալահատակը:

Դադարած անձրևը հանկարծ նորից սկսեց, ու ամպրոպի ճայթյունները խառնվում էին ականների կրակոցներին։ Մի ական շափազանց մոտ պայթեց։ Սաբուրովը առաջ նետվեց, ընկավ, խիստ ցավ զգաց ու երբ հաջորդ վայրկյանին, բարձրանալով, բռնեց առջևում կանգնած ինչ-որ բանից, ապա հանկարծ փայլատակող կայծակի լույսի տակ նկատեց, որ կանգնել է, սեղմվելով շատրվանին, երկու ձեռքերով դրկելով քարե մանկանը։ Մանկան դուխը և մարմնի կեսը տարել էր արևը, և Սաբուրովը բռնել էր միայն քարե ոտքերը։ Այդ մեծ, կլոր շատրվանը, որը ծառայում էր իբրև ժամանակավոր պատսպարան, միաժամանակ հանկարծ դարձավ արգելք։

Որքան էլ ահավոր լինեի այդտեղ մնալը, ավելի ահավոր էր կտրել անցնել այն հարյուր մետրը, որ բաժանում էին գրոհողներին տան պատերից։ Եվ մարդիկ չէին ուզում բաժանվել այդ պաշտպանությունից։ Նրանք պառկել էին շատրվանի կողքերին և որոշ ժամանակ ոչ մի կերպ չէին կարողանում առաջ շարժվել։ Սաբուրովը մի քանի անգամ սողալով առաջ անցավ շատրվանից, իր հետևից քաշեց մարդկանց և նորից ետ եկավ մյուսների մոտ։ Գնդացրային կրակահերթերը ավելի ամուր կերպով էին նրանց գամում դետին, չնայած որ այժմ դեռ կորուստներ համարյա չկային։

— Մի տես, թե ինչպես են չիկացնում, — ասաց մեկը Սաբուրովի մոտ, երբ նրանք դարձյալ պառկել էին երեսնիվայր։ Տես, թե ոնց են չիկացնում, — կրկնեց նա այնպիսի տոնով, կարծես թե իսկապես խոսքը վերաբերում էր լուցիկու չիկոցին։

Սաբուրովը ճանաչեց Կոնյուկովին։

— Ավելի՞ սարսափելի է, քան այն դերմանական պատերազմում, — հարցրեց նա, շրջելով երեսը, բայց առանց գլուխը գետնից բարձրացնելու։

— Ո՛չ, — ասաց Կոնյուկովը, — ոչինչ։ Իսկ լարափակոց չի՞ լինի։

— Զպետք է լինի:

— Դեհ, այդ դեպքում՝ ոչինչ: Թե չէ պատահում էր՝ նրանք տասելուական ցցափայտ էին շարում: Կտրում ես, չկտրում ես, — ասաց Կոնյուկովը խաղաղ ձայնով այն մարդու, որը հենց նոր է պատրաստվում մի երկար պատմություն անելու:

Այդ պահին խփեց ականք, ու նրանք երկուսն էլ կպան գետնին:

— Ի՛մ հետեից, — կանչեց Սաբուրովը, այնքան ժամանակ սպասելուց հետո, երբ կուրսվյամբ գործող գերմանական զնդացիքը կրակը փոխադրեց ձախ կողմ:

Նվ նրանք նորից մի քանի քայլ առաջ վազեցին:

Այդպես շարունակվեց դարձյալ հինգ րոպե: Սաբուրովը վախի ու դոհունակության խառը զգացմունքով մտածում էր, որ ինքը, ինչպես՝ և ցանկանում էր, իր վրա ընդունեց հարվածը և որ Գորդիենկոյի ու Պարֆյոնովի խմբերն այդ ժամանակ, հավանաբար, արդեն ձորակով ու հետևի բակերով աննկատելի կերպով, երկու կողմերից մոտեցել են տներին: Այդ ամենը լսով կլինեք, եթե այնքան սոսկալի չլինեք լուսածիր գնդակների սպիտակ, դեղին, կանաչ անընդհատ տալիս:

Վերջին հիսուն մետրի ընթացքում ոչ ոքի բարձրացնելու հարկ չեղավ: Սպասելով ևս մի զնդացրային կրակահերթ, քոլտորը վճռականորեն ու միանգամից նետվեցին առաջ, դեպի արդեն երևացող տների պատերը, կարծեք դեպի փրկության խարիսխը: Ի՞նչ էլ լինեք այնտեղ՝ գերմանացիներ, սատանաներ, դեհ՝ միևնույն է, ավելի լավ, ուրախ ու անահ կլինեք, քան այդ մերկ հրապարակը, որով նրանք մինչև այժմ սողում էին:

Ցանկությունը, որ որքան մոտ է վախճանը, այնքան ավելի է տոգորում գրոհի գնացող մարդու զգացմունքները, ցանկությունը՝ գերմանացուն սվինահարելու, ձեռքով նրան բռնելու՝ անզուսպ կերպով բարձրացրեց նրանց ու առաջ նետեց:

Երբ Սաբուրովը վազելով հասավ տան պատին, ապա պարզվեց, որ առաջին հարկի լուսամուտները շատ բարձր էին։ Այդ ժամանակ նրա մոտ վազեց թիկնապահ Պետյան և ուսով վեր հանեց նրան։ Սաբուրովը ձեռքով կառչեց լուսամուտի գոգից, ուժով լուսամուտից ներս նետեց հակա-տանկային մի ծանր նռնակ, և ինքը նորից ներքև, փազույ ընկավ։

Ներսում մի ուժեղ պայթյուն լսվեց։ Պետյան նորից ուսով վեր հանեց Սաբուրովին։ Սաբուրովը նստեց լուսամուտի գոգը և իր հերթին ձեռքը պարզեց Պետյային։ Նա նույնպես վեր թռավ, նորից ձեռքը մեկնեց մեկին ու նրանք բոլորը երեքով, թե շորսով ներս թափվեցին տույն։ Սաբուրովը դեռ պատերազմի սկզբին, գերմանացիներից վերցրած սովորությամբ, համենայն դեպս, առանց դիտելու, փոքի մոտից հովհարաձև մի կրակահերթ արձակեց ավտոմատից։ Մոտիկից մեկը ճշաց, խորքում նույնպես հառաչանքներ լսվեցին...

Սաբուրովը, շոշափելով անցավ սենյակը և, հրելով դուռը, ելավ միջանցք։ Միջանցքը փակ սլափերով էր, առանց լուսամուտների։ Նրա երկու ծայրերին՝ ձախից ու աջից վառվում էին գերմանացիների չմարած կարբիդե ճրագները։ Հեռվում, միջանցքի մյուս ծայրին գտնվող դռնից միանգամից դուրս թափվեցին մի քանի մարդ։ Սաբուրովը ավելի շուտ զգաց, քան հասկացավ, որ դրանք գերմանացիներ են ու, կռանալով դռան ճեղքից միջանցքի երկարությամբ մի երկար, ավտոմատային կրակահերթ արձակեց։ Փախածներից մի քանիսն ընկան, մեկը, սայթաքելով և ձեռքերը թափահարելով, վազեց մինչև Սոբուրովը ու բերանքսիվայր փռվեց նրա ոտների մոտ, իսկ վիրջիներ, պատեպատ կաշեով, թռավ Սաբուրովի կողքով ու նրա հետևում կպավ մեկին, որը ռուսերեն չարախնդությամբ բացագանչում էր՝ «Ահա, ծուղակն ընկավ»։

Սաբուրովն իր հետևից լսեց բարձրաձայն աղմուկ ու,

զնալիս կանչելով՝ «Պետյա, իմ հետեւից», առաջ վազեց միջանցքով:

Առաջին կես ժամում դժվար էր որեւէ բան հասկանալ: Սաբուրովի մարտիկները և գերմանացիները ընկնում էին միմյանց վրա, շեշտակի կրակում էին ավտոմատներից, կռվում էին, նորից էին կրակում, նռնակներ էին նետում: Անկանոն վազվզոցից, այն բանից, թե գերմանացիներն ինչպես էին վերին հարկից ներքե նետվում ու վերև բարձրանում, պարզ էր, որ նրանք ահաբեկված են, ու այն, ինչ որ շարախնդությամբ երազում էին մարտիկները հրապարակում պակած ժամանակ՝ գերմանացուն կաշեւ սվինով ու ձեռքով — կտտարվեց:

Աստիճանաբար մարտը փոխադրվեց ներքին բակը ու մարեց: Գերմանացիները կամ սպանվեցին, կամ թաքնվեցին, կամ փախան: Հարեան փողոցում դրված նրանց գնդացիրներն սկսեցին խփել տանը, որից հետոմ էր, որ տունն այժմ նորից մերն է:

Սկսում էր դանդաղորեն լուսանալ: Սաբուրովը կապավորներ ուղարկեց Գորգիենկոյի ու Պարֆյունովի մոտ, որոնք, դատելով այն բանից, թե ինչպես ու որտեղից էին կրակում գերմանացիները, նույնպես գրավել էին իրենց երկու տները ձախից ու աջից:

Երբ բոլորովին լուսացավ, ի վերջո, երեաց ավագ լեյտենանտ Ժուկը: Նա քայլում էր կաղալով, նրա հետևից շարժվում էին երեք մարտիկներ և ձեռքերը մեջքերի վրա կապված հինգ գերմանացիներ:

— Ահա նրանք... Մի տեսեք, կաթսայատուն, կաթսա էին մտել, — գերմանացու խորամանկության ու նենգության մասին ասաց Ժուկը այն անկեղծ զարմանքով, որը երբեք չի հեռանում ռուս մարդուց: — Ախր կաթսայի մեջ, մի տեսեք, — կրկնեց նա նկատելի գոհունակությամբ, որ ինքը, այնուամենայնիվ, գտավ այդ խորամանկ գերմանացիներին:

Սաբուրովը դոհ էր և նրանից, որ Ժուկը կենդանի է, և նրանից, որ նա գերի է վերցրել գերմանացիներին, սակայն

նրա ոտքերը հանկարծ ծալվեցին հոգնածությունից և, նստելով շուռ եկած առաջին նստարանի վրա, նա ասաց համարյա անտարբերությամբ, սրբելով ճակատի քրտինքը.

— Այո՛, նշանակում է՝ կաթսայի մեջ...

— Կաթսայի մեջ, — զոհունակությամբ երրորդ անգամ կրկնեց Ժուկը: — Ի՞նչ եք հրամայում՝ ի՞նչ անենք սրանց:

— Դուք գնո՞ւմ եք ձերոնց մոտ, գունդը, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այո՛:

— Վերցրեք ավտոմատավորներին ու նրանց ասարեք այնտեղ, իսկ հետո՝ կհանձնենք, ուր որ հարկն է:

— Նղավ, կտանեմ մերոնց մոտ, — հրճվաճեցով ասաց Ժուկը, — իսկ ավտոմատավորներ հարկավոր չեն, նրանք իմ ձեռքից չեն պրծնի:

Այդ լսելիս Սաբուրովը ղգաց, որ գերմանացիներն իսկապես, նրա ձեռքից չեն փախչի. միաժամանակ խիստ կասկածեց՝ նրանք արդյո՞ք նրա հետ կհասնեն մինչև շտաբ:

— Դուք նրանց տեղ կհասցնե՞ք, — ասաց նա:

— Հապա ի՞նչպես, կտանեմ... — պատասխանեց Ժուկը այն անբնական տոնով, որի օգնությամբ ընդհանրապես ստեղծվարողացող մարդիկ դժվար դեպքերում ուզում են մի առանձին ճշտություն ցույց տալ: — Դուք այժմ այստեղ արդեն ամբողջ անտեսությունը քիչ թե շատ դիտե՞ք:

— Շատ թե քիչ, — ասաց Սաբուրովը:

— Դեհ, ես կգնամ մերոնց մոտ, — ասաց Ժուկը, իսկ հրաժեշտ չեմ տա. ես դեռ հյուր կգամ ձեզ:

— Նկեք, — ժպտաց Սաբուրովը: — Ես ինձ համար այստեղ առայժմ բնակարան կճարեմ: Դեհ, ինչ, գնացեք:

Ժուկն արդեն շրջվել էր, սակայն գնալիս ավելացրեց.

— Միայն խորհուրդ եմ տալիս՝ հաստատվեք ներքին հարկում, բլինդաժում քամի է լինում: Հենց որ գերմանացիները տեսնեն, որ դուք դասավորվել եք բլինդաժում, բոլոր լուսամուտները պատի հետ միասին կքանդեն: Այդ արդեն ճիշտ է:

Սաբուրովն իսկապես իրեն ժամանակավոր հրամանա-

տառական կետի համար ընտրեց կիսանկուղային, ի միջի ալոց, բալական լուսավոր ու մեծ սենյակներից մեկը: Երբ նա մի վայրկյան նստեց ու, ճակատը կնճռելով, փորձեց խորհրդածել, թե ինքը ի՞նչ պետք է անի դրանից հետո, ներս ընկավ Կոնյուկովը հետեից քաշ առնելով մի գերով շեկ, ոչ երիտասարդ գերմանացու, մոտավորապես իրեն տարիքի ու կազմվածքի տեր:

— Որսացի, ընկեր կապիտան, — կարճ ասաց Կոնյուկովը. — որսացի: Ահա, որսացի ու ձեզ եմ ներկայացնում:

Կոնյուկովը հաղթական տեսք ուներ: Ժուկի նման նա էլ գերի գերմանացու ձեռքերը կապել էր մեջքին, սակայն միաժամանակ բարեհոգությամբ խփում էր նրա ուսին: Գերմանացին նրա ավարն էր, և Կոնյուկովը նրա հետ վարվում էր գործատիրոջ նման, ինչպես վարվում են ամեն մի գույքի հետ: Սաբուրովը նշաններից նկատելով, որ դա ֆելդֆեբել է, իր կոտորտիսծ գերմաներենով մի քանի հարցեր տվեց նրան: Գերմանացին պատասխանեց խռպոտ, խեղդված ձայնով:

— Ի՞նչ է ասում, ի՞նչ է ասում, — երկու, թե երեք անգամ ընդհատելով գերմանացուն, — հարցրեց Կոնյուկովը:

— Ամեն բան, ինչ որ հարկավոր է ասում է, — պատասխանեց Սաբուրովը:

— Խոխացնում է... Տես է, ձեռն անմիջապես փորն ընկավ, — գոհունակությամբ, պայքարից շնչակոտր եղած նկատեց Կոնյուկովը: — Էդ ես եմ նրա կոկորդը մի փոքր սեղմել: Այժմ առանց ձայնի կմնա մի երկու շաբաթ, իսկ գուցե և մի ամիս, — ավելացրեց նա, դնահատող մի հայացքով չափելով գերմանացուն:

— Դու հին բանակում մինչև ի՞նչ աստիճան ստացար:

— Ֆելդֆեբելի, — ասաց Կոնյուկովը:

— Դե նա էլ ֆելդֆեբել է, — ասաց Սաբուրովը:

— Նշանակում է՝ նմանը նմանին, — հիասթափված երկարաձեռն Կոնյուկովը. — իսկ ես կարծում էի՝ զնդապետ է:

— Իսկ ինչո՞ւ զնդապետ:

— Ախր ինչքան ժապավեններ ունի... Իսկ ես միշտ ինձ ու ինձ մտածում էի, թե զույցն զնդապետ է, պետք է զգուշությամբ... Թե չէ, թո՛ւհ. խմանայի, կխեղդեի ու վերջ...

Նվաճված տերիտորիայում հետզհետե ամեն ինչ կարգավորվում էր։ Գերիներին, որոնք տասնեմեկ հոգի էին, տաճարան մի կիսանկուղային որջ։ Գորդիենկոյից՝ հարևան տնից արդեն հեռախոսաթել էին քաշել։ Մասլեննիկովը, ինչպես հաղորդեցին կապավորները, գումարտակի մյուս մասով շուտով պետք է գար այդտեղ։

Կիսանկուղի լուսամուտներում, դրանք ծածկելով քարով, տնային իրերով, ինչով ասես, դանավորվեցին զնդացրորդները և ավտոմատավորները։ Քարե պատի հետևում, այնտեղ, ուր նշել էր Սաբուրովը, իրենց համար արագորեն խրամատ էին փորում ականաձիղները։ Մտածել իսկ չէր կարելի հաջորդ գիշերվանից շուտ խոհանոցն այդտեղ քաշ տալու մասին։ Սաբուրովը մարդկանց հրամայեց՝ ուտելիք վերցնել անձեռնմխելի պաշարից։ Դիտողը, ելնելով տան բարձր պատի վրա, վառված կտուրի տակ, հաղորդում էր մոսակա փողոցներով գերմանացիների կատարած տեղաշարժերի մասին։

Գորդիենկոն հեռախոսով հաղորդեց, որ իրեն մոտ ամեն ինչ կարգին է, որ շորս գերի է վերցրել և ամրանում է, սպասելով հետագա հրամանների։ Սաբուրովը նրան ասաց, թե միակ հրամանն է՝ ամրանալ որքան կարելի է արագորեն։

Երբ, վերջապես, հեռախոսաթել քաշեցին Պարֆյոնովից, Սաբուրովը վերցրեց հեռախոսափողը։

— Լեյտենանտ Գրիգորևը լսում է, — հնչեց մի երիտասարդ, բարակ ձայն։

— Իսկ որտե՞ղ է Պարֆյոնովը։

— Նա չի կարող մոտ դալ։

— Ինչո՞ւ չի կարող։

— Վերավորված է։

Մաքուրովը ցած դրեց հեռախոսափողը: Հենց այդ րոպեին հայտնվեց շնչակտուր ու երջանիկ Մասլեննիկովը:

— Ահա հենց այստեղ խփեցին, երբ գալիս էի, — ասաց նա հանդիսավոր կերպով, ցույց տալով իր դաշիֆեի եզրը, որտեղ երևում էր գնդակի անցքը:

Մաքուրովը ժպտաց:

— Եթե դուք միշտ այդ կառավարության մեջ լինեք, ապա ես կարծում եմ, որ դուք հաճախ ուրախ կլինեք: Դատելով ամեն ինչից, Ստալինգրադում ձեզ դեռ բաղմիցս կվիճակվի կարկատել հանդերձանքը: Դեհ, բերե՛լ եք մարդկանց:

— Բերել եմ:

— Հուլիսով եմ՝ անկորուստ:

— Երեք վիրավոր կա:

— Դա ոչինչ... Իսկ ես, սիրելիս, միայն քսանմեկ սպանված ունեմ, — շնչաց նա Մասլեննիկովի ափանջին: — Մի քիչ սպասեցեք այստեղ, ես հիմա կգամ:

Իրեն հետ վերցնելով Պետյային, Մաքուրովը ստորին միջանցքով գնաց մինչև շենքի աջ ծայրը, դուրս եկավ բացվածքով և, թաքնվելով հատ ու կենտ, վտիտ ծառերի մեջ, վազելով հասավ հարևան տանը:

Գերմանացիները, ինչպես երևում էր, նրան անմիջապես չնկատեցին, ու նրա գլխի վրայով սուկեցին միայն մի քանի հատ-հատ գնդակներ:

Նա Պարֆյոնովին գտավ այն սենյակում, որտեղ հեռախոսի մոտ նստել էր լեյտենանտ Գրիգորեը: Պարֆյոնովը պառկել էր հատակին: Նրա գլխի տակ դրված էին դաշտային երկու պայուսակ՝ իրենը և մեկ ուրիշինը: Նա արնաքամ էր լինում: Ականի մեծ բեկորը պատռել էր նրա փորը, ու երբ ներս մտավ Մաքուրովը, Պարֆյոնովը միայն հասկացող ու տխուր հայացքով նայեց նրան և ոչ մի բան չասաց:

Մաքուրովը խղճում էր Պարֆյոնովին, ինչպես միշտ

առանձնապես խղճում են առաջին կուլի ժամանակ զոհվող մարդկանց։ Որքան Սաբուրովը գիտեր, Պարֆյոնովը բանակում քաղաշխատող էր եղել պատերազմի սկզբից, Արևմտյան ռազմաճակատում։ Այդ փոքրիկ, վտիտ մարդը, հասարակ դեմքով, դարչնագույն, քնքուշ աչքերով մարդը, որ երբեք չէր կարողանում հրամայել, ճշտվ, կարգադրել, այժմ այնպես արիաբար ու հանդիստ էր սլահում իրեն, այնպես հասարակ ձևով, առաջ տրոնջալու, առանց խսկ մի բառ ասելու մեռնում էր։ Սաբուրովն ակամայից ցանկացավ մոտ կանգնել նրան և ինչ որ ամենալավ բանն ասել։ Նա նայեց Պարֆյոնովի ահավոր, բայց, դեռ չկապված վերքին ու տկամայից մտածեց, որ եթե Պարֆյոնովը ուժ չունի գլուխը ներքնակից բարձրացնելու, որպեսզի նայի իր վերքին, չպատեա լավ է։ Սաբուրովը հակվեց Պարֆյոնովի վրա, նստեց թաթերին, ավելի թեքվեց դեպի նրա գեմքը և ուղղելով նրա ճակատի վրա թափված թաց մազերը, ասաց.

— Ո՞նց ես, ինչպե՞ս ես, Պարֆյոնիչ։

Պարֆյոնովը, երևի, վախենում էր խոսել, որովհետև այդ ժամանակ նա ստիպված կլիներ բանալ առամները, խսկ երբ ստիպված լիներ բանալ առամները, պետք է ցավից բղավեր։ Նա չպատասխանեց, միայն բացեց ու նորից խփեց աչքերը, կարծես ասաց՝ «ոչինչ...»։

Սաբուրովը, տեսնելով թե ինչպես է նա մեռնում, ոչ թե մտածեց, այլ ամենայն պարզությամբ պատկերացրեց, թե ինչպես այդ փոքրիկ մարդը հենց նոր, առանց բղավելու, առանց որևէ խոսք ասելու, վազում էր, հավանաբար, բոլորից առաջ։ Ոչ թե հավանաբար, այլ անպայման վազում էր գերմանացիների վրա՝ առանց կռանալու։ Նա չէր ուզում կռահալ, նա առանց այդ էլ փոքրիկ էր։

— Ոչինչ, Պարֆյոնիչ, ոչինչ, — կրկնում էր Սաբուրովն անմիտ քնքշագին խոսքերը և, ավելի թեքվելով, համբուրեց Պարֆյոնովի ամուր կերպով սեղմված շրթունքները։

Նրկժամյա դադարից հետո լուսաբացի հետ սկսվեց կռիվը, որը այնուհետև շորս օր չէր դադարում: Նա սկսվեց ումբակոծությամբ, որի ժամանակ Սաբուրովը, այդ պատե-
րազմում արդեն հինգերորդ անգամ, թեթևակի քերծվեց: Ռմբակոծությունը երկար ու անողոր էր: «Յունկերս—88» ինքնաթիռների հետ միասին գումարտակի ղիրքը ումբակո-
ծում էին նաև «Յունկերս—87» ինքնաթիռները՝ ոռնացող ում-
բերով այն խոյահարող ումբակոծիչները, որոնց մասին այն-
քան շատ խոսում էին դեպի Ֆրանսիա կատարված դեմանա-
կան ներխուժման ժամանակ: Իրականում ոռնացող ոչ մի ումբ
էլ չկար. սլարգապես ինքնաթիռների թևերի տակ դրված էին
հարմարանքներ, որոնք սոսկալի ոռնոց էին արձակում «Յուն-
կերաների» խոյահարման ժամանակ: Կապես, դա խորամիտ
հնարք չէր. նա սկզբունքով կրկնում էր մանկական թղթ
օձերի ճռռաններն ու ճշանները: Սակայն ոչ միայն Սաբու-
րովը, որին արդեն առաջ էլ վիճակվել էր ոռնացող ինքնա-
թիռների ումբակոծության տակ ընկնել, այլև մեծամասնու-
թյունը իր մարտիկների, որոնք առաջին անգամն էին լսում
այդ ոռնոցը, քիչ էին վախենում հողերանական էֆեկտի
համար նախատեսված այդ մեքենաներից:

— Ոռնացին, — ասում էին նրանք, գետնից բարձրաց-
նելով գլուխները և նայելով վեր: — Նայի՛ր է՛, ոռնացին...

Ի զարմանս Սաբուրովի, Կոնյուկովը, որն այնպես
վճռականորեն էր գործել զիշերը, պարզապես վախեցավ
ումբակոծության ժամանակ և պառկեց գետնին երեսնի-
վայր, սպանվածի պես, առանց գլուխը բարձրացնելու:

— Կոնյուկով, — ձայնեց Սաբուրովը, մոտենալով
նրան, — Կոնյուկով՛ի:

Կոնյուկովը զգուշությամբ բարձրացրեց գլուխը, տեսավ
կապիտանին, հանկարծակի վեր թռավ, բռնեց նրա ուսից
ու նրա հետ փռվեց գետնին:

— Պառկեցե՛ք, — բղավեց նա ոչ իրեն ձայնով:

Սաբուրովը դժվարությամբ պոկեց նրա ձեռքն իր ուտից ու նստեց նրա կողքին:

— Ի՞նչ «պառկեցեք»:

— Պառկեցե՛ք, — կրկնեց Կոնյուկովը, նորից փորձելով կանել նրան ու դեռին տալալի:

Եվ Սաբուրովը հասկացավ, որ միմիայն արյան մեջ մտած զինվորական կարգապահությունը՝ հրամանատարին խնայելու սովորության հետ միասին՝ մահու չափ ահաբեկված Կոնյուկովին ստիպեց զեռնից ոտքի բարձրանալու, որպեսզի ստիպի իրեն՝ Սաբուրովին պառկելու նրա կողքին:

— Ի՛նչ է, սարսափելի է՞, — հանդիստ ու հասկացող տոնով ասաց Սաբուրովը, և այդ ձայնին Կոնյուկովը պատասխանեց նույնպես պարզ ու սրտալի ձևով.

— Ա՛յ թե սարսափելի է: Այ քեզ ձախորդություն...

— Այդպես էլ միշտ պառկելո՞ւ ես:

— Ինչպես հրամայեք, ընկեր կապիտան:

— Դե ի՞նչ եմ հրամայելու... Պառկիր, դիմացիր, միայն ինչո՞ւ ժամանակ կորցնես... Ռմբակոծում են՝ պառկիր, հեռանում են՝ բարձրացիր:

— Վախենալու է, ընկեր կապիտան: Դուք չկարծեք, թե չեմ սովորի դիմանալ, բայց ախր երկյուղալի է, մի տեսակ սարսափելի է:

Հենց այդ անկեղծությունը համոզեց Սաբուրովին, որ Կոնյուկովը վաղը — մյուս օրը կ'վերափոխվի:

Կեսօրից առաջ հեռախոսով զանգահարեց Բաբչենկոն:

— Ես քո մոտ չեմ գա, — ասաց նա, — ես ուրիշ տնտեսություն եմ գնում: Քեզ մոտ, հավանաբար կգա դորժատերը, այնպես որ տե՛ս...

Ու կախեց հեռախոսափողը:

Գործատերը ինչպես ասվում է, դիվիզիայում կոչում էին Պրոցենկոյին: «Տե՛ս» նշանակում էր, որ Սաբուրովը պետք է հաստատակամ լինի և աշխատի մեծավորին չթողնի ամենավտանգավոր տեղերը, ուր մտնելու է նա:

եմ, իսկապէս շուտով եկամ Պրոցենկոն՝ իր աղչուտան-
տով ու ավտոմատավորով: Սաբուրովի գեկույցից հետո,
նա, սովորութեան համաձայն, հարցրեց.

— Ի՞նչպէս է առողջութիւնդ, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — ու
պարզեց ձախ, առողջ ձեռքը: Աջը վիրավորվելուց հետո դեռ
չէր գործում, և նա խոսակցութեան ժամանակ խաղացնում էր
մատները, փորձելով դրանով վերականգնել արջան շրջա-
նառութիւնը և փոխարինել բժիշկների նշանակած մասա-
ժին: — Լամ է, լամ է, — դնալ-գալով ասում էր նա և գնա-
հատով հայացքով նայում առաստաղին: — Հինգ հարյուր
կիլոգրամ ումբ պետք է ֆրիցը ծախսի, — նա «ֆրից» բառն
արտասանում էր ուկրաինական առողջանութեամբ, — ֆրիցն
ստիպված կլինի հինգ հարյուր կիլոգրամ ումբ ծախսել քո
վրա, եթե դու դուր չգաս նրան: Իսկ եթե ամիսոսա հինգ
հարյուրը ծախսել, ասպա ոչինչ էլ դուրս չի գա:

Նա Սաբուրովի հետ միասին բարձրացավ գնդացրային
կետերը, այնուհետև նրա հետ միասին մոտեցավ այն քարե
պատին, որի հետևում խրամատ փորել ու դասավորվել
էին ականաձիգները: Նա ակամայից նայեց փոքրիկ, անփու-
թորեն փորված դիրքերին, և նայելով տարածութեանը, կար-
ծես թե չնկատելով այդտեղ գտնվող ականաձիգներին,
ասաց.

— Ի՞նչ ես կարծում, Ալեքսեյ Իվանովիչ, ո՞վ է պա-
տերազմում մեզ սպանում: Դու ինձ կասես՝ գերմանացին...
Իսկ ես քեզ կասեմ՝ ոչ միայն գերմանացին, այլ պատա-
հում է նաև ծուլութիւնը:

Նա դարձավ դեպի ականաձիգները և հարցրեց անմի-
ջապէս իրեն առջև ձգված սերժանտին.

— Դու գիտե՞ս, թե ի՞նչ բան է աֆրիկյան ջայլամ
թռչունը:

— Ճիշտ այդպէս:

— Իսկ ինչո՞վ է նա քեզ նման, գիտե՞ս: Զգիտե՞ս: Նա
քեզ նման է այն բանով, որ ինչպէս դու, նա էլ է թաքնվում.
գլուխը թաքցնում է, իսկ հետույքը դուրս է մնում, և կարծում

է, թե ամբողջապէս թաքնվել է: Պառկի՛ր, — հանկարծ սուր ձայնով բղավեց Պրոցենկոն:

— Ի՞նչ, — չհասկանալով, հարցրեց սերժանտը:

— Պառկի՛ր: Ականը հարվածում է: Պառկի՛ր խրամատումդ, քանի կենդանի ես...

Սերժանտը թափով ընկաւ մի փոքրիկ խրամատի մեջ, ուր, ինչպէս գուշակել էր Պրոցենկոն, նա չկարողացաւ ամբողջապէս տեղավորվել:

— Ահա, — ասաց Պրոցենկոն, — ճիշտ է, զլուխդ սղջ է, բայց հետույքիդ կեսը կրակի տակ է: Չի լինի: Կանգնե՛լ — նորից խստաձայն բղավեց նա:

Սերժանտը կանգնեց, շփոթված ծիծաղելով:

— Հրաման արձակիր, — ասաց Պրոցենկոն: Սաբուրովին և, շուռ գալով, գնաց:

Սաբուրովը, մի փոքր մնալով, հրամայեց խոբը խրամատներ փորել և վազեց՝ հասնելու Պրոցենկոյին:

Քարե պատի մոտ սլառկել էին երկու գնդացրորդներ: Նրանք աշխատել էին խորը կերպով թաքնվել պատի հետեւում և, իսկապէս, թաքնվել էին այնպէս խորը, որ նրանց գնդացրի փողը համարյա թե երկինք էր ուղղված: Պրոցենկոն, մոտենալով, սլառկեց գնդացրի հետեւը, ստուգեց նշանառությունը ու հետո, ծնկներից թափ տալով քարի փոշին, ոտքի ելավ:

— Որսո՞րդ ես եղել, — հարցրեց նա ոչ երիտասարդ, պեպենոտ սերժանտին՝ գնդացրի առաջին համարին:

— Այո, եղել եմ, ընկեր գնդապետ, — պետի հետ սրտալի խոսակցութեան բռնվելու պատրաստակամութեամբ ասաց նա:

— Դե ես էլ տեսնում եմ, որ որսորդ ես, — ասաց Պրոցենկոն: — Պատրաստվում ես այստեղ բադե՞ր խփելու, դրա համար էլ գնդացիրդ դեպի երկի՞նք ես ուղղել... Լալ ես դասավորել, հենց թիւիքի ժամանակ էլ կխփես նրանց, — երազոն ու միաժամանակ հեղեական ձեռով ավելացրեց նա: — Ափսոս միայն, որ դերմանացիներն ավելի շատ

գետնի վրա են ման գալիս, թե չէ դու, ճիշտ ասած, լավ ես տեղավորվել...

Ու, շուտ գալով, նույն անշտապ քայլվածքով շարժվեց առաջ: Սռաշին համարը շփոթված հայացքով ողեկեցեց նրան ու հարձակվեց երկրորդ համարի վրա:

— Սա քեզ չէ՞ի ասում՝ ուր է ուղղված փողը՝ դեպի երկինք... Որտե՞ղ ես դրել գնդացիքը:

— Դե դուք էլ ի՞նչ, — շփոթված արդարացալ երկրորդ համարը: — Սա էլ ձեզ պես...

— Շատ էլ թե ես այդպես: Իսկ դուք, որպես երկրորդ համար, պետք է ինձ հետ ընտրեիք դիրքը:

Նրանց վեճի վերջը Սաբուրովը լավ չլսեց: Պրոցենկոն զնում էր առաջ և շարժում վիրավոր ձեռքի մատներն այնպես, կարծես թե մոտքով մի մեղեդի էր թմբկահարում օդում, խոսում էր առանց դիմելու Սաբուրովին, նորից դեպի տարծոթյունն ուղղելով խոսքերը, որ նրա վատ տրամադրության նշանն էր:

— Դիվիզիայի հրամանատարը նշում է, թե ո՞ւր պետք է ուղղված լինի գնդացիքը՝ դեպի երկինք, թե՞ գետին... Շատ լավ է: Դրա համար են նրան սովորեցրել գլխավոր շտաբի Ակադեմիայում... Իսկ ե՞րբ եք դուք կարմրել սովորելու, — խստորեն դառնալով, բռնվեց նա Սաբուրովի վրա: — Ե՛րբ եմ ես ձեզ կարմրել սովորեցնելու:

Սաբուրովը լուռ էր: Գնդասկան իրավացի էր, ու եթե նույնիսկ կանոնագիրքը թույլ տար, առարկելու ոչ մի բան չկար:

— Երբ մեզ մոտ դիվիզիայի հրամանատարները դադարեն գնդացիներն տեղադրելուց և երբ դուք սովորեք կարմրել, այդ ժամանակ մենք կշահենք պատերազմը, իսկ նախքան այդ մենք ոչ մի կերպ չենք շահի. ուրեմն դու այդ իմացիր...

Նրանք երկուսն էլ հենց նոր էին վերադարձել շտաբի գետնահարկը, երբ գերմանացիները դրոհից առաջ սկսեցին հրետանային ու ավիանանետային նախապատրաստությունը:

— Ընդհանրապես լավ ես ամրացել. ամրացել ես այնպես, որ կդիմանաս, — ասաց Պրոցենկոն, գլուխը մի

քիչ կողքի թեքելով և ականջ դնելով կրակոցներին: — Կղի-
մանաս, բայց մարդկանց պետք է սովորեցնել... Օր ու գիշեր
պետք է սովորեցնել... Նթե դու այսօր չսովորեցնես, ապա
վաղը նրան կսպանեն, և ոչ թե սովորական ձևով կսպա-
նեն, — դե սովորական ձևով եթե սպանեն, ինչ կա որ, պատե-
րազմ է, բայց իդուր տեղը կսպանեն, այ թե ինչու է վշտա-
լի: Որտե՞ղ է քո դիտակետը:

— Չորրորդ հարկում, տանիքի տակ:

— Դե գնա, տես, ինչպես է՝ այնտեղ... Իսկ հիմա
ասա, որ ինձ ուտելու մի բան տան:

Սաբուրովը գնալիս Պետյային շնջաց, որպեսզի նա
կերակրի գնդապետին, ու բարձրացավ չորրորդ հարկ: Այդ-
տեղից, դեպի վառված պատշգամբը նայող հռափնդի լայն
լուսամուտից երևում էր առջևում կատարվող համարյա ամեն
բան: Հարևան փողոցում տնից սուռն, պարտեզից պարտեզ
էին վազում գերմանացիները: Արկերը հողի սյուներ էին
բարձրացնում տան մոտ, իսկ մի քանիսն էլ որոտով կպչում
էին պատերին, ու այդ ժամանակ ամբողջ տունը ցնցվում
էր, կարծես թե մի մեծ ալիք էր օրորում:

Սաբուրովը նկատեց, որ գերմանացիներն ավելի շատ
վազվզոցի և իրարանցման մեջ էին աջ տան մոտ, այնտեղ,
ուր այժմ սպանված Պարֆյոնովի փոխարեն գտնվում էր
Մասլեննիկովը: Սաբուրովը աստիճաններով վազեց ներքնա-
հարկ և հեռախոսով զանգահարեց Նախ Մասլեննիկովին,
իսկ հետո Գորդիենկոյին, նրանց զգուշացնելով նախապատ-
րաստվող գրոհի մասին: Նրանք պատասխանեցին, որ
իրենք հետևում են և պատրաստ են մարտի:

Պրոցենկոն, որը չէր սիրում առանց ծայրահեղ անհրա-
ժեշտության խառնվել իր ստորադրյալների կարգադրությու-
ներին, նստել էր նկուղում ու հանդիստ կերպով կրծում էր
սև պաքսիմատը, նրա վրա դնելով մի-մի կտոր չոր երշիկ:
Ծրբ դեռ շարունակվող ականների պայթյունների որոտի
տակ սկսվեց գերմանական գրոհը, Պրոցենկոն, չնայած Սա-
բուրովի համոզելուն, ինքը նրա հետ դիտակետ բարձրացավ:

Այդտեղ նրանք մնացին մոտ մեկ ժամ: Սաբուրովը ջղայնանում էր, նա ուզում էր Պրոցենկոյին ներքև տանել: Երբ ծանր արկը ծակեց պատը, պայթեց հարևան սենյակում ու այդտեղի բացվածքից թափվեցին աղյուսի ու ծեփի կտորներ, նա քաշեց գնդապետի ձեռքից ու կամեցավ համարյա ուժով ներքև տանել նրան: Բայց Պրոցենկոն ազատեց ձեռքը, նայեց նրան և այդպիսի դեպքերում պահանջվող պետի բղավոցի փոխարեն, միայն ասաց.

— Ինչքա՞ն ժամանակ է, որ մենք միասին պատերազմում ենք: Երկրորդ տարի՞ն է: Դե դու ի՞նչ ես իմ ձեռքը քաշում... — Եվ, խոսակցությանն ավարտված համարելով, հանեց գլխարկը, սկսեց մատներով խփելով խնամքով նրա վրայից թափել կրի փոշին:

Երբ գերմանացիները նահանջեցին առաջին անհաջող գրոհից հետո և Սաբուրովն ու Պրոցենկոն սկսեցին ներքև խճել դիտակետից, մի ուշաքաժ արկ կպավ նրանցից ներքև գտնվող հարկի աստիճանների ցանցին: Պայթյունը տարավ սանդուղքի մի ամբողջ հատվածը, և նրանք ստիպված եղան խճել, բռնելով ջարդված գերմաններից ու բազրիքի մնացորդներից:

— Այժմ հասկանո՞ւմ ես, որ չի կարելի պետերին շտապեցնել, — ասաց Պրոցենկոն: — Եթե շտապեցնեիր, հենց ինձ այդ տանձի դեմ կդնեիր: Քեզ Բաբչենկոն ասել է. «մեծավորը կգա, տե՛ս...» — հանկարծ ծիծաղելի կերպով ընդօրինակեց նա Բաբչենկոյին: — Իսկ դու ինձ գնդակի տակ էիր տանում: Տեսնո՞ւմ ես, ինչպե՛ս...

Պրոցենկոն Սաբուրովի մոտից հեռացավ դադարի ժամին, գերմանացիների առաջին ու երկրորդ գրոհների ընդմիջումին:

— Ոչի՛նչ, ուղջ եղիր, — ասաց նա Սաբուրովին հրաժեշտի ժամին: Եվ մտերմորեն ավելացրեց. — Երբ սովորեմ շատ լավ պատերազմել, ապա կդադարեմ գումարտակներն այցելելուց, թող դնդերի հրամանատարները գնան, իսկ ես միայն մինչև գնդի շտաբը կգնամ... Սակայն հին ծանոթու-

թյամբ կայցեւեամ քեզ: Ուրքեր միասին Վորոնեժի տակ եղել են, ապա մեկ է, թե քաւոր սանահեր են դարձել: Կգամ քեզ այցի, ինչպես քաւորի:

Նա շրջվեց ու դուրս եկավ, ինչպես միշտ, մի փոքր կաշալով և մատներով թմբկահարելով օղբ:

Երեկոյից առաջ դերմանացիները մի անգամ ևս դրոհի գիմեցին, բայց ետ շարտվեցին: Երբ սկսել էր մթնել, Պետյան Սաբուրովին մի աման խաշած կարտոֆիլ բերեց:

— Որտեղի՞ց ճարեցիր, — զարմացավ Սաբուրովը:

— Այստեղից, այս մոտիկ տեղից, — ասաց Պետյան:

— Իսկ, այնուամենայնիւ, որտեղի՞ց:

— Դե այստեղից, մոտիկ տեղից, — թաքցնելով դադարիքը, պատասխանեց Պետյան:

Ու երբ Սաբուրովը, որն ուզում էր ուտել և բացատրվելու ժամանակ չուներ, սկսել էր մեկը մյուսի հետևից վրատալով ուտել կարտոֆիլները, Պետյան հագատար մոր դիրքով կանգնել էր նրա մոտ:

— Իսկ, այնուամենայնիւ, որտեղի՞ց ճարեցիր, — արդեն խաղաղ ձայնով հարցրեց Սաբուրովը:

Պետյայի դեմքին արտացոլվեց հոգեկան պայքար: Մի կողմից պետք էր հարցին պատասխանել, մյուս կողմից նա ուզում էր կապիտանից դադարի պահել իր նորագլուտ մատակարարման բաղաձն: Սաբուրովը նայեց նրա դեմքին ու ժպտաց:

Պետյան աչքի էր ընկնում քաջությամբ, հողատարությամբ և ուրախ բնավորությամբ, — մի խոսքով այն երեք հատկանիշներով, որ կարելի է ցանկալ հանձնակատարին: Մինչև պատերազմը նա աշխատում էր Մոսկովայի դործարաններից մեկում, որպես մատակարարման դործակալ: Այդ աշխատանքը նա սիրել էր դեռ առաջին հնգամյակի ժամանակ: Մի բան ճարել՝ ո՞վ դիտե, թե ինչպես և որտեղից, այն ժամանակ, երբ ոչ ոք չէր կարող ճարել այն — դա նրա համար մի առանձին գրավիչ բան էր: Նա երկաթե երկտավր գերաններ էր ճարում Յալթայում, խաղող՝ Կոստրոմայում

և շինանշուր՝ կարակոմում: Նա անում էր իսկապես անհնարին բան, ու այդ հմայում էր նրան: Նա ոչինչ չէր որոնում և չէր սարքում անձամբ իրեն համար, սակայն այն գործարանի համար, ուր աշխատում էր, անհրաժեշտ յուրօրինակ գտնելու նպատակով նա պատրաստ էր համարյա ամեն բանի: Նրան ատում էին մրցակիցները, նրան գնահատում էին պետերը: Պատերազմում, դառնալով Սաբուրովի հանձնակատարը, նա, բացի հակառակորդի նկատմամբ քաջության ցուցաբերելուց, անօրինակ արիության ցուցաբերեց ռազմական մատակարարման ամեն տեսակ դժվարությունների դեմ-հանդիման: Նրբ գումարտակում ուտելու բան չէր լինում, Սաբուրովը ուտելիք գտնելու էր ուղարկում Պետոյային, և Պետոյան միշտ որեէ բան գտնում էր... Նրբ ծխելու բան չէր մնում, Պետոյան ծխելիք էր գտնում: Նրբ խմելիք չէր լինում, Պետոյան միշտ մի քիչ օղի էր գտնում այնքան արագորեն, որ Սաբուրովը կասկածում էր, թե նա գաղտնի, անձեռնմխելի պաշար ունի:

Պետոյան միայն մի թերություն ուներ. նա, չնայած որ երբեք ոչ մի ապօրինի բան չէր կատարում, այնուամենայնիվ իր բոլոր հաջողությունները սիրում էր պարուրել խորհրդավորության քողով ու շատ էր նեղանում, երբ Սաբուրովը կամ որեէ մեկը նրան հարցեր էին տալիս այդ առթիվ:

— Այնուամենայնիվ, դու որտեղի՞ց գտար, — կրկնեց Սաբուրովը, և Պետոյան, զգալով, որ ինքը չի կարող ազատվել, որոշեց խոստովանել:

— Այստեղ, — ասաց նա: — Այն բաղում ֆլիգել կա, ֆլիգելի տակ՝ նկուղ, իսկ այդ նկուղում՝ մի քաղաքացուհի...

— Ի՞նչ քաղաքացուհի, — հոնքերը կիտեց Սաբուրովը:

— Ստալինգրադցի քաղաքացուհի է, այդտեղ էլ ապրում է՝ ֆլիգելում: Ամուսինը սպանված է: Նրեք երեխաներով քաշվել է նկուղը ու ծվարել... Նա ունի ամեն բան՝ կարտոֆիլ, գաղար և այլ բան..., որպեսզի սովից չմեռնի: Նա նկուղում նույնիսկ այժմ ունի, միայն ասում է, որ այժմ խավարի

մեջ մնալով կաթ չի տալիս: Ես ասում եմ՝ «Հրամանատարս կարտոֆիլ է սիրում»: Նա անձայն ելից մի աման կարտոֆիլ և ասաց. «Երբ պետք լինի, համեցեք», և նույնիսկ աղ տվեց... Ահա դուք չեք էլ նկատում, իսկ, ի միջի այլոց, ճարպով տապակած կարտոֆիլ եք ուտում, — վրդովմունքով ավելացրեց Պետյան:

Սաբուրովը, դարմանալով, որ այդ փլատակների մեջ հանկարծ գտնվել է մի կին՝ երեսաներով, արագորեն բարձրացավ, դրեց գլխարկը և Պետյային ասաց.

— Առաջնորդիր, որտե՞ղ է նա.

Նրանք գնացին միջանցքներով թևքվելով, վազելով անցան մինչև ֆլիգելն ընկած զնդակոծվող տարածությունը, ու այնտեղ, իսկապես փլված պատերի մեջ Սաբուրովը տեսավ քարերով ու տախտակներով ամրացված դռնանման մի բան: Ինքնաշեն աստիճանի մի քանի ոտքերով նրանք ներքև լջան: Դա մի մեծ նկուղ էր, որը, անշուշտ, պատերազմի ժամանակ ավելի էր ընդարձակվել: Տակառի վրա, անկյունում, տախտակներով քողարկված, վառվում էր ճրագը:

Տակառի մոտ, թաթերի վրա, նստել էր դեռ չծերացած, տանջված դեմքով մի կին և օրորում էր երեսային: Երկու աղջիկներ, առերես ութ և տաս տարեկան, նստել էին նրա մոտ և մեծ, հետաքրքրությունից անշարժ կլոր աչքերով նայում էին ներս մտած մարդկանց:

— Բարև ձեզ:

— Բարև, — ասաց կինը:

— Ինչո՞ւ եք մնացել այստեղ, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Իսկ ո՞ւր գնանք:

— Բայց չէ՞ որ այստեղ գերմանացիներ են եղել:

— Իսկ մենք վերևից այնպես ենք ծածկվել ամեն բանով, — հանգիստ ասաց կինը, — որ չենք էլ երևում:

— Ծածկվել եք... Այդպես կարելի է խեղդվել:

— Դե մեկ է, եթե գերմանացիներն են գալու:

— Այսօր արդեն ուշ է, — ասաց Սաբուրովը: — Վաղը ես կմտածեմ, թե ինչպես ձեզ ուղարկենք այստեղից:

— Իսկ ես չեմ գնա:

— Ինչպե՞ս թե՛ չեք գնա:

— Չեմ գնա, — համառորեն կրկնեց նա: — Ո՞ր գնամ:

— Մյուս կողմը, Վոլգայից այն կողմ:

— Չեմ գնա: Սրա՞նց հետ, — կինը ձեռքով ցույց տվեց երեխաներին: — Եթե մենակ լինեի՝ կգնայի, սրանց հետ չեմ գնա: Ես ողջ կմնամ, իսկ սրանց կմեռցնեմ: Կմեռնեն այնտեղ, Վոլգայից այն կողմ: Կմեռնեն, — համոզված կրկնեց կինը:

— Իսկ այստե՞ղ:

— Չգիտեմ: Ես ահա բերել եմ այստեղ ամեն բան, ինչ որ կար: Գուցե մեկ ամիս, գուցե երկու ամիս բավականացնի, իսկ դրանից հետո դուք գուցե գերմանացիներին ետ քշեք: Իսկ եթե գնամ՝ կմեռնեն:

— Իսկ եթե հանկարծ ուռմբ, կամ արկ ընկնի: Դուք այդ մասին մտածե՞լ եք, — ասաց Սաբուրովը, արդեն չփորձելով համոզել նրան, բայց, այնուամենայնիվ, դեռ ի վիճակի չլինելով հաշտվել այն մտքի հետ, որ այստեղ, իր զինվորների կողքին, շարունակում է ապրել մի կին՝ երեք երեխաներով:

— Ինչ արած, — հանդիստ ասաց կինը, — կընկնի, բոլորիս էլ միանգամից վերջ կտա. և՛ իմ, և՛ նրանց վախճանը մեկ կլինի, միասին:

Սաբուրովը չգիտեր, թե ի՞նչ ասեր նրան: Երկար լռությոն տիրեց:

— Իսկ եթե բան պատրաստելու հարկ լինի, ես կպատրաստեմ, կերեք: Ես կարտոֆիլ շատ ունեմ... Թող նա ասի, եթե պետք է, — կինը զլխով ցույց տվեց Պետյային: — Ես կեփեմ նաև շի, միայն առանց մսի: Այժմ էլ կմորթեմ, — դադարից հետո ավելացրեց նա: — Կմորթեմ, այդ ժամանակ կարելի է նաև մսով պատրաստել:

Կինը Սաբուրովի աչքերից զգում էր, որ նա հասկացա՞վ իրեն ու այլևս չի պնդի, որպեսզի ինքը հեռանա, ու եթե ինքն այժմ ասում է, թե կպատրաստի ու կեփի, ապա ոչ

նրա համար, որպեսզի իրեն թողնեին այդտեղ ու ձեռք չտալին, այլ հնուց ի վեր ոռոսական կանացի սլարդ կարեկցության պատճառով իրեն թվում էր, որ ահա այդ ղինվորները՝ նա աստիճանները չէր ջոկում, երևի չեն լողացել, նրանց պատռված շորերը չեն կտրկատված, կուշտ չեն և ո՞վ գիտե, երբ կգնան իրենց տները: Պեսաք է նրանց համար մի քան պատրաստել՝ քանի նրանք այստեղ են, թեկուզ շշի, իսկ շշի եփելիս այծը մորթելն էլ ցավ չի, — այժմ ինչի՞ է պեսաք այծը: Մեկ է, հո չի կթվում:

Սաբուրովը դուրս եկավ բաց օդ և, նայելով վիատակներին, մի անգամ ևս մատածեց, աչնսկես, ինչպես այն ժամանակ, էլտոնում, «ո՛ւր են քշել, է՛»: Առջևից, որքան կտրում էր աչքը, խիում էին դերմանացիները: Նա մի հայացք նետեց բեկորներով փորփրված իր տան վրա:

«Իսկ այդ մենք ենք»:

Նվ նա հանդիստ կերպով մտածեց, որ այդ տնից ոչ մի տեղ չի գնա:

Գիշերն անցավ անընդհատ փոխհրաձգությամբ:

Հուսաբացի դեմ դերմանացիները երրորդ անգամ գրոհի անցան: Նրանց չհաջողվեց առաջ շարժվել ուղիղ այն տների դիմաց, որ դրավել էր Սաբուրովը, սակայն նրանցից աջ ու ձախ առաջ եկան հրապարակի ծայրերով: Առավոտյան ժամը 9-ին նա հեռախոսով, ինչպես միշտ, լսեց Բաբչենկոյի խռպոտ, բարկացկոտ ձայնը:

— Ինչպե՞ս ես, դիմանո՞ւմ ես:

— Դիմանում եմ:

— Դիմացի՛ր, դիմացի՛ր: Ես շուտով ինքս կգամ քեզ մոտ:

Նրանք վերջին խոսքերն էին, որ նա լսեց հեռախոսով: Մի րոպե հետո կապը կտրվեց, և չնայած, որ նա չէր սիրում ոչ Բաբչենկոյին, ոչ նրա բարկացկոտ ձայնը, այնուամենայնիվ, հաջորդ երեք օրվա ընթացքում, երբ նրա հետ ոչ մի կապ չկար՝ նա միշտ հիշում ու հիշում էր այդ խոսքերը, և նրանք օգնում էին հավատալու, որ ինքը մենակ չէ, որ դեռ

և՛ հեռախոս կշինի, և՛ Բաբչենկո, և՛ դիվիզիա, և՛ ընդհանրապես ամեն բան:

Կապը կտրվել էր: Բաբչենկոն, իհարկե, չհասավ նրան, գերմանացիները հետևի կողմից գրավել էին ամբողջ հրապարակը ու նրա շրջակայքի տները, և Սաբուրովը իր ամբողջ գումարտակով ընկավ այնպիսի դրուժյան մեջ, որը պատերազմում իր անթիվ և բազմապիսի ձևերով ընդհանուր բառով կոչվում է «շրջապատում»: Նա պետք է մնար այդտեղ, գերմանացիներին ներս չթողներ ու սպասեր, որ կամ կգան — օգնության կհասնեն իրեն, կամ կսպառվեն իրենց վերջին ականներն ու վերջին փամփուռները և իրենց կմնա մեռնել: Ու չնայած որ նա երբեմն ինքը հակված էր կարծելու, թե երկրորդը կպատահի, և որ իրենց ականներն ու փամփուռները կսպառվեն ավելի շուտ, քան օգնության կհասնեն յուրայինները, սակայն իր շրջապատի բոլոր մարդկանց՝ և՛ հրամանատարներին, և՛ մարտիկներին նա աշխատում էր հակառակը ներշնչել: Եվ որովհետև նրանք դիտեին միայն այն, թե որքան փամփուռ կա իրենց պաշտպանում ու ական՝ արկղում, նրանց թվում էր, թե կապիտանը դեռ պաշար ունի: Իսկ նա գիտեր. որ այդ պաշարը չկա ու չի լինի: Ու դրանից էլ նրա դրուժյունն ավելի ծանր էր, քան մյուսներին:

Նա սովորեցնում էր կրակել անվրեպ, միմիայն անվրեպ: Նա մարտիկների մեծամասնությունից վերջերեց փամփուռները, կուտակեց դրանք միայն գերազանց հրաձիգների մոտ: Մյուսներին նա թողեց միայն նռնակները՝ արդեն բուն տան մեջ գերմանացիների ներխուժելու դեպքում կռվելու համար: Մինչ այդ՝ երեք օրվա ընթացքում միայն երկու անգամ պատահեց, երկու անգամ էլ հաջողվեց հտ մղել գերմանացիներին: Պատի մոտ, բակում, տան ջարդված լուսամուտների ուղիղ դեմ-դիմաց տարբեր դիրքերով ընկած էին սպանված գերմանացիները: Նրանց ոչ ոք չէր հավաքում. չկար ոչ ժամանակ, ոչ ուժ, ոչ ցանկություն...

Երրորդ օրը այն նկուղում, ուր տեղավորվել էր Սաբու-

րովը, պայթեց պատը ճեղքելով անցած մի արկ: Տարօրինակ պատահականություն մը ոչ ոք չսպանվեց. Պետյան դուրս էր եկել, իսկ Սաբուրովը, որը մի րոպե պառկել էր մահճակալի վրա, հարվածից միայն գետին տապալվեց մահճակալից և, ոտքի բարձրանալով, նկատեց, որ իր գլխի վերև ամբողջ պատը կարծես թե աղյան բծեր ուներ. հարյուրավոր տեղերով ծակծկված ծեփը մերկացրել էր աղյուսները:

Ստիպված էին փոխադրվել առաջին հարկի՝ հրաշքով պահպանված բնակարանը, որտեղ փոխադրվելու համար զեռ երկու օր առաջ նրան խնդրում էր Պետյան: Այն, որ ընդհանուր ավերման մեջ բնակարանը պահպանվել էր, սնահավատ մի միտք էր ներշնչում, թե գուցե նրան ոչ մի արկ չկալի:

Չորրորդ օրը, երբ ամեն ինչ ցնցվում ու դողում էր հետանալին հրաձգությունից, հանդիստ կերպով սենյակ մտավ կինը և սեղանի վրա դրեց կավե թասը:

— Շշի եմ եփել, ճաշակեցեք, — ասաց կինը:

— Շնորհակալ եմ:

— Եթե դուր գա, էլի կբերեմ:

Սաբուրովը նայեց նրան ու ոչինչ չպատասխանեց: Այդ ամենը տարօրինակ էր, համարյա անհավատալի — բլինդածը՝ երեք երեխաներով, շշի եփող կինը... Ու միաժամանակ այդ բանի մեջ կար մի անօրինակ հանգստություն, հենց այն, որ զրահահարը, վերցնելով իր հակատանկային հրացանը, փոխանակ նետելու և տրորելու ծխախոտը, դնում է հողե հատակին, որպեսզի ծխի հետո, երբ վերջանա... Ինչ որ այդպիսի մի բան կար և այդ կնոջ մեջ, այն բանի մեջ, թե ինչպես նա եկավ:

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ, — կրկնեց Սաբուրովը, տեսնելով որ նա շարունակում է լուռ կանգնել և հանկարծ հասկանալով թե ինչի է սպասում, սապոգի միջից հանեց գդալը:

— Կավ, համեղ շշի է, — ասաց նա, — շատ համեղ... Գնացեք, թե չէ հիմա նորից կսկսեն կրակել:

Գիշերը, օգտվելով խավարից, Սաբուրովի մոտ եկավ Մասլեննիկովը, և Սաբուրովը դժվարությամբ ճանաչեց նրան՝ նա սափրված չէր ու հանկարծ, տարօրինակ կերպով, մազակալվել էր։ Նայելով Մասլեննիկովին, Սաբուրովը մտածեց, որ անշուշտ, ինքն էլ է փոխվել այդ օրերին։ Ինքը չափազանց հոգնել էր, ոչ այնքան վտանգի մշտական զգացմունքից, որքան իր ուսերին ընկած պատասխանատվությունից։ Նա չգիտեր, թե ի՞նչ էր կատարվում իրենից հարավ ու հյուսիս, չնայած որ, դատելով հրետանային հրաձգությունից, չորս կողմը կռիվ էր տեղի ունենում, բայց նա լավ գիտեր ու ավելի լավ ղգում էր մի բան՝ այդ երեք տները, ջարդված լուսամուտները, քանդված բնակարանները, ինքը, իր սպանված ու կենդանի զինվորները, նկուղում երեք երեխաներով դաժնիկ կիներ՝ այդ ամենը, միասին վերցրած, Ռուսաստանն էր, և ինքը՝ Սաբուրովը պաշտպանում էր նրան։ Եթե ինքը մեռնի կամ անձնատուր լինի, ապա այդ կտորը կդադարի Ռուսաստան լինելուց և կդառնա գերմանական հող, իսկ այդ բանը նա չէր կարող պատկերացնել։

Ամբողջ չորրորդ, վերջին գիշերը ձախից ու աջից թնդում էր հրետանային մոլեգին հրաձգությունը։ Բակի և ուղղակի տան վրա ընկնում էին, անշուշտ, գերմանացիների և մեր արկերը ու առավոտվա դեմ մեր արկերն՝ ավելի հաճախակի, քան գերմանական արկերը։ Սաբուրովը սկզբում չէր հավատում, հետո հավատաց, հետո նորից չհավատաց ու միայն լուսադեմին մտածեց, որ այլ կերպ չի կարող լինել և որ դեպի իրեն են գալիս յուրայինները...

Լուսաբացին ձախ թևի վերջին տան բակը ներխուժեցին մեր ավտոմատավորները՝ քրտնած, կեղտոտ, մոլեգին։ Նրանք հետապնդում էին գերմանացիներին։ Նրանց թվում էր, որ այստեղ նույնպես գերմանացիներ են։ Դժվար, համարյա անհնարին էր զսպել նրանց և թույլ չտալ առաջ վազելու այդ տան միջանցքներով ու նկուղներով՝ գերմանացիներ գտնելու համար։

Առաջիններից մեկը, որին տեսավ ու գրկեց Սաբուրովը

Բաբչենկոն էր՝ այնպես ատելի, կոպիտ ու մանրախնդիր, այնպես հոգնած, մազակալած, սիրելի, վաղուց բաղձալի Բաբչենկոն, վզից կախած ավտոմատով, կեղտի ու կրի մեջ կորած ձեռքերով և ծնկներով:

— Ես չե՛ որ քեզ հեռախոսով ասացի, որ շուտով կգամ, — ասաց, համարյա բղավելով Բաբչենկոն, ջանալով շուտով թաքցնել պետի և ստորադրյալի խոսակցության ժամանակ նրա մեջ հանկարծ հայտնված անսովոր ու անվայել հուզմունքը:

Դեռ անսովոր կերպով ժպտալով, Բաբչենկոն երկու անգամ անցավ, կտրեց սենյակը, հետո, ավտոմատը թխկացնելով, նստեց սեղանի մոտ, ընկավ նրա վրա ու, վերջապես, դժվարությամբ դեմքին տալով ձանձրալի ու դժգոհ արտահայտություն, հարցրեց իր առաջվա տոնով.

— Ինչքա՞ն են կորուստները:

— Հիսուներեք սպանված, հարյուր քառասուն հինգ վիրավոր, — ասաց Սաբուրովը:

— Զես խնայում մարդկանց, — ասաց Բաբչենկոն, — չես խնայում, քիչ ես խնայում: Թե չե՛ ոչինչ, լավ ես դիմացել: Ասա՛ ինձ ջուր տա՛ն:

Սաբուրովը դարձավ Պետյային և ասաց ջրի համար, բայց երբ նա նորից շուռ եկավ, ապա պարզվեց, որ ջուրն այլևս պետք չէ փոխադապետին. փլվելով սեղանի ծայրին և գլուխը դնելով ձեռքի տակից դուրս ցցված ավտոմատի սկավառակին, նա քնել էր: Երևի նա նույնպես, ինչպես Սաբուրովը, չէր քնել այդ օրերին: Սաբուրովը մտածեց այդ մասին ու հանկարծ, վերհիշելով իրեն ու բոլոր չորս օրերը, հանկարծ զգաց ոսկորները կտրտող հոգնածություն: Սեղանի մոտ չընկնելու համար, ինչպես պատահեց Բաբչենկոյի հետ, նա բարձրացավ, հենվեց պատին և դժվարությամբ գրպանից հանեց իր մեծ ժամացույցը. ժամը 9 անցել էր 15 րոպե. անցել էր ուղիղ չորս օր և 7 ժամ այն պահից, երբ ինքը, Պետյայի օգնությամբ, ջարդված լուսամուտով, շարտած նռնակից հետո նետվել էր այդ տան մեջ:

Կռիվների այն շորս օրերին, որ Սաբուրովը հաշվեց Բաբչենկոյի հետ միանալու երջանիկ ընդհանրություն, արժանալի արագություն միացան դարձյալ շորս օր, որոնք լցված էին խոյահարող ինքնաթիռների վզզոցով, արկերի խուլ հարվածներով և գերմանական հակազորոհների ավտոմատային շոր ձկնկոցով: Միմիայն իներորդ օրը տիրեց լուսթյան նման մի բան:

Սաբուրովը պառկեց մութը վրա հասնելուց հետո, սակայն երեք ժամ անց նրան արթնացրեց զանգը. Բաբչենկոն, որը չէր սիրում որ իր ստորադրյալները քնեն այն ժամանակ, երբ ինքը չէր քնում, հերթապահից պահանջեց, որ պեսզի արթնացնի Սաբուրովին:

Սաբուրովը բարձրացավ բազմոցից ու մոտեցավ հեռախոսին:

— Քնած էիք, — խուլ, հեռավոր ձայնով ասաց Բաբչենկոն հեռախոսով:

— Այո՛:

— Քնած էիք, իսկ ձեզ մոտ ամեն բան կարգի՞ն է:

— Ամեն բան կարգին է, — ասաց Սաբուրովը, ղգալով, որ իրեն բարկացնող այդ խոսակցության յուրաքանչյուր վայրկյանը ավելի է հեռացնում քունը:

— Գիշերային դրոհի համար միջոցներ ձեռնարկե՞լ եք:

— Ձեռնարկել եմ:

— Դեհ, այդ դեպքում քնեցեք:

Եվ Բաբչենկոն ցած դրեց հեռախոսափողը:

Սաբուրովի հառաչանքից Մասլեննիկովը, որը նույնպես արթնացել ու նստել էր մահճակալի վրա, նրա դիմաց, կարողացավ մոտավորապես հասկանալ և՛ այն, թե ինչ բովանդակություն ունեն խոսակցությունը և՛ այն, որ կապիտանը սովորականից շատ է շարացել:

— Փոխգնդապետն էր, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

Սաբուրովը անձայն գլխով արեց և փորձեց նորից

պառկել ու քնել։ Սակայն, ինչպես հաճախ է պատահում խիստ հոգնածության օրերին, քունն այլևս չէր տանում։ Մի քանի ըրպե պառկելուց հետո Սաբուրովը հատակի վրա կախեց մերկ ոտքերը, ծխեց և առաջին անգամ ուշադիր կերպով դիտեց սենյակը, որտեղ արդեն մի քանի օր էր, ինչ տեղավորվել էր իր շտաբը։

Սեղանը պատող մոմլաթի վրա մնացել էին նոր այրված երկու փոքրիկ շրջանակներ։ մեկը մեծ, երևի թավալից, մյուսը, ավելի փոքր՝ սրճամանից։ Հավանաբար, բնակարանի տերը այդտեղից մեկնել է նախապես ընտանիքն ուղարկելուց հետո, և վերջին մի քանի օրը իրեն համար անսովոր ամուրի մարդու կյանք էր վարել։ Օդային ակիքը սլոկել էր պահարանի ապակեպատ դուռը, և նա ոչինչ չէր կարող ասել տերերի մասին, որովհետև նրա միջից ամեն ինչ հանված էր։ Դրա փոխարեն գրասեղանի վրա մի ամբողջ ընտանիքի կյանքի բազմաթիվ հետքեր էին մնացել։ Սկսված գործվածքով ճաղեր, տեխնիկական ժուռնալների կապոց, Ջեխովի մի քանի քրքրված հատորներ, երրորդ դասարանի հին, կեղտոտված դասագրքեր և շորրորդ դասարանի նոր դասագրքերի մի մաքուր կապոց... Ասլա Սաբուրովի աչքին ընկան ռուսաց լեզվի մանկական տետրեր։ Նա պրոֆեսիոնալ հետաքրքրասիրովյամբ այն մարդու, որը երբեմն պատրաստվում էր մանկավարժական աշխատանքի, սկսեց թերթել այդ տետրակները։ Նրանցից մեկի առաջին էջից սկսվում էր շարադրությունը. «Ինչպես մենք եղանք ակրադացում», «Նրեկ մենք եղանք ակրադացում։ Մենք տեսանք, թե ինչպես են ալյուր աղում»։ «Աղում» բառի մի տառը ջնջված էր և գրված մի ուրիշ տառ, հետո նորից ջնջված և վերականգնված էր առաջվա տառը։ «Նախ հացահատիկը տանում են էլեվատոր, այնուհետև էլեվատորից տրանսպորտյորը փոխադրում է ակրադաց, հետո...»։

Տետրակը փակելով, Սաբուրովը վերհիշեց, թե ինչպես վաղագյի ձախ ամից ինքը տեսավ բոցավառված հսկայական

էլեւատորը, գուցե հենց այն էլեւատորը, որի մասին նա կարդաց այդ աշակերտական տետրակում:

Մասլեննիկովը, որը նստել էր դիմացը, կախելով ոտքերը այնպես, ինչպես և Սաբուրովը, նույնպես ձեռքն առավ տետրակները, դանդաղորեն թերթեց ու հանկարծ սկսեց խոսել իր մանկության մասին: Սաբուրովի հետ ունեցած խոսակցությունների ժամանակ, իրենց ծանոթությունից ի վեր, նա մի քանի անգամ անդրադարձել էր այդ թեմային, և այժմ Սաբուրովը զգաց, որ Մասլեննիկովը ոչ այնքան ցանկանում է նրան պատմել իր մանկության մասին, որքան ցանկանում է, ի վերջո, նրա հետ խոսք բացել անցյալից:

Սաբուրովը չէր պատկանում այն մարդկանց թվին, որոնք լռում են մոռացվածներից կամ սկզբունքից զրոգված. նա պարզապես քիչ էր խոսում և այն պատճառով, որ համարյա միշտ զբաղված էր լինում ծառայությամբ և այն պատճառով, որ սիրում էր մենակ մնալ իր խոհերի հետ ու նաև այն պատճառով, որ շրջանի մեջ ընկնելով, գերադասում էր միշտ լսել ուրիշներին, հոգու խորքում կարծելով, որ դեռ քիչ բան է արել ու համարյա ոչ մի բանի չի հասել, և որ իր կյանքի սլառությունը ուրիշների համար առանձին հետաքրքրություն չի ներկայացնում:

Այդպես էլ այժմ նա գերադասում էր լուռ լսել Մասլեննիկովին, մեկ խորամուկ լինելով նրա խոսքերի մեջ, մեկ անձնատուր լինելով սեփական խոհերին, հանգստությամբ, ուշադրությամբ տնտղելով սեղանի վրա գտնվող իրերը:

Բնակարանի երկրորդ երեսան, անշուշտ, շատ փոքր էր հղել: Սեղանի վրա ընկած էին տետրակից պոկված, կարմիր ու կապույտ մատիտով խզմզված մի քանի թերթ: Նկարված էին թեք տներ, ֆաշիստական վառվող տանկեր, խիտ ծխի մեջ ընկնող ֆաշիստական ինքնաթիռներ, ու բոլորից բարձր կարմիր մատիտով նկարված մեր կործանիչը: Դա վաղուց ի վեր մանկական պատկերացումն էր պատերազմի՝ մենք միայն կրակում էինք, իսկ ֆաշիստները միայն վառվում էին:

Ի միջի այլոց, որքան էլ դառը լինեն անցյալի սխալների հուշը, Սաբուրովն ակամայից մտածեց, որ սլատերազմից առաջ չափազանց շատերը հեռու չէին պատերազմի մասին հենց այդպիսի պատկերացում ունենալուց:

Պատերազմը... Վերջին ժամանակներս նա, մտաբերելով իր կյանքը, ակամայից նրան ամբողջապես հանգեցնում էր այդ միակ հայտարարին և հետին թվով իր նախապատերազմյան կենսական քայլերը բաժանում էր վատ ու լավ քայլերի ոչ թե ընդհանրապես, այլ պատերազմի կապակցությամբ: Կյանքի որոշ սովորություններ ու հակումներ խանդարում էին նրան այժմ, երբ նա պատերազմում էր, մյուսները օգնում էին: Օգնողներն ավելի շատ էին թերևս այն պատճառով, որ իրեն նման ինքնուրույն կյանք առաջին հնգամյակի տարիներին սկսած մարդիկ կյանքի այնպիսի ծանր դպրոց էին անցել՝ չի անձնագոհությամբ ու ինքնասահմանավակումներով, որ պատերազմը, եթե բացառենք մահվան անընդհատ հնարավորությունը, չէր կարող նրանց զարմացնել իր ամենօրյա ծանրություններով:

Սաբուրովը, իսկապես, իր սերնդի մարդն էր: Ինչպես և իր տարեկիցները, նա սկսել էր աշխատել մանկությունից, մի շինարարությունից նետվել էր մյուսը, մի քանի անգամ ձեռնամուխ էր եղել սովորելու ու դարձյալ, սկզբում կոմերիտական, իսկ հետո պարտիական մոբիլիզացիաների հետևանքով չավարտելով ուսումը, մեկնել էր աշխատանքի: Երբ հասավ իր ժամանակը, երկու տարի իսկական ծառայություն կրեց բանակում, վերադարձավ կրտսեր լեյտենանտի կոչմամբ և, անցնելով շինարարական աշխղեկի իր պրոֆեսիային, կրկին սկսեց օրեր ու գիշերներ անցկացնել Մագնիտոգորսկի փոսերում ու տախտակամածների վրա:

Հնգամյակների տարիները նրան, ինչպես և ուրիշ շատ-շատերին, հրապուրեցին իրենց շինարարական եռ ու գեռով և, խառնելով բոլոր քարտերը, մղեցին ամենևին ոչ դեպի այն պրոֆեսիան, որ նա երազում էր մանկությունից: Եվ, այնուամենայնիվ, ինչպես և շատ ուրիշները, նա, վերջ ի վեր-

ջո, ուժ գտավ իր մեջ հրաժարվելու սովորական աշխատանքից, աշխատավարձից, կենցաղից և արդեն ոչ մանուկ հասակում այդ ամենը փոխեց ուսանողական նստարանով, հանրակացարանի մահճակալով ու հարյուր ռուբլի թոշակով:

Պատերազմից մեկ տարի առաջ նա Մոսկվա եկավ և մտավ պատմական ֆակուլտետ: 1941 թվի հունիսի 21-ին շրջապատի մարդկանց համար անսպասելի հաջողությամբ նա տվավ համալսարանական առաջին քննությունները, իսկ հաջորդ օրվա առավոտյան լսեց Մոլոտովի ճառը: Պատահեց այն, որին բոլորն սպասում էին և որին հոգու խորքում, այնուամենայնիվ, մինչև վերջ չէին հավատում: Սկսվեց պատերազմը, որը մեկ տարի ու երեք ամիս հետո իրեն, մի մարդու, որն ուզում էր դառնալ պատմության ուսուցիչ, որը երեք անգամ դուրս էր եկել շրջապատումից, երկու անգամ պարզեցրել էր և հինգ անգամ վիրավորվել ու կոնսուլդիատացել, հասցրեց այստեղ, Ստալինգրադ: Բերեց այս սենյակը, որը թերևս կարող էր նրան մի րոպե հիշեցնել խաղաղություն, եթե տնական ձեռագործերով զարդարված բազմոցի թավշապատ թիկնակին չփայլեր այնպես ծանր կերպով, շեղակի կախված ավտոմատը:

Կես գիշերը վաղուց էր անցել: Սաբուրովը, որը ցրված խում էր Մասլեննիկովի կյանքի պատմությունը ու այդ ժամանակ ակամայից վերհիշում էր իր կյանքը, դանդաղորեն փաթաթեց ծխախոտը, ճշտորեն դրեց ծխամորձի մեջ ու ծխեց: Մասլեննիկովը լռել, անշարժ նստել էր նրա դիմաց: Այդպես նրանք երկուսն էլ նստել էին լուռ, գուցե հինգ, գուցե տաս րոպե: Ապա Մասլեննիկովը նորից խոսեց, այս անգամ սիրո մասին, սկզբում նա տղայական լրջությամբ պատմում էր իր դպրոցական սիրային հափշտակումներին մասին, հետո խոսեց ընդհանրապես սիրո մասին ու ավարտեց նրանով, որ հանկարծ հարցրեց Սաբուրովին.

— Իսկ դուք սիրե՞լ եք:

— Սիրե՞լ:

— Մի՞թե դուք սեր չեք ունեցել:

— Սե՛ր, — Սաբուրովը մտածեց, ներս քաշեց ծխա-
խոտի ծուխը ու փակեց աչքերը: — Սեր... Մի՞թե նա իսկա-
պես չի եղել իր կյանքում:

Նա հիշեց երկու, թե երեք կանանց, որոնք ի միջի այ-
լոց հանդիպել էին իր կյանքում, այնպես հարևանցիորեն, ինչ-
պես երևի ինքն էր անցել նրանց կյանքի մոտով: Այդ տեսա-
կետից նրանք, երևի, քվիտ էին. նա ոչ մեկից չէր հիասթափ-
վել ու ոչ ոքի չէր վիրավորել: Գուցե դա լավ չէր, ո՞վ է իմա-
նում: Թե՛րևս, ամենից առաջ, այդ այդպես էր դուրս գալիս՝
հեշտ ու կարճ ոչ այն պատճառով, որ նա սեր չէր ուզում, այլ
հենց այն պատճառով, որ չափազանց շատ էր սեր ուզում:
Եվ նրանք, որոնց հանդիպել էր ինքը, և այն, ինչպես դամա-
վորվել էր այդ ամենը, նման չէր սիրուն, ինչպես ինքն էր
պատկերացնում, այնպես որ նա չէր էլ աշխատում
այդ դարձնել սիրո նման մի բան: Ի միջի ալոց, այդ բոլոր
մանրամասնությունները կարելի էր խոստովանել միմիայն
իրեն, և երբ Մասլեննիկովը, երկար լռությունից հետո, նո-
ւից հարցրեց՝ «Մի՞թե սեր չեք ունեցել», նա ասաց՝ «չգիտեմ,
չգիտեմ, երևի չեմ ունեցել...»:

Նա բարձրացավ բազմոցից և մի քանի անգամ անցավ
սենյակում ծայրից-ծայր:

«Ո՛չ, չի կարող եղած չլինի, — մտածեց նա, — ա-
վելի ճիշտ՝ գուցե չի եղել, բայց չի կարող պատահի, որ
չի լինելու»:

Ու հանկարծ հիշեց աղջկա խոսքերն այնտեղ՝ շոգենավի
վրա այն մասին, որ ինքը ամենից շատ մահվանից վախե-
նում է այն պատճառով, որ սեր չի տեսել, բայց Սաբուրովը
չպետք է վախենա այն պատճառով, որ մեծահասակ է ու
նա, երևի, արդեն ամեն բան տեսել է:

— Ո՛չ, ո՛չ ամեն բան, — մտածեց նա: — Ո՛չ ամեն
բան: Աստված իմ, ինչքա՞ն շատ ու այնուամենայնիվ ինչ-
քա՞ն քիչ է եղել ամեն բան և, անշուշտ, ինչքան ձանձրալի
ու անհնարին է ապրելը այն մարդու համար, որին թեկուզ

մի րոպե. կարող է թվալ, թե ինքն արդեն ամեն բան տեսել է...

Նա մի անգամ ևս անցավ սենյակում ծայրից-ծայր ու, ընդհուպ մոտենալով Մասլեննիկովին, ձեռքը դրեց նրա ուսին:

— Լսիր, Միշա, — ասաց նա, ոչ այնքան պատրաստվելով պատասխանել նրան, որքան պատասխանելով իր սնտիկան խոհերին: — Լսիր Միշա: Մենք երբեք չպետք է մեռնենք: Դեհ, ոչ մի կերպ, պարզապես ոչ մի կերպ...

— Ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ: Դիտեմ միայն, որ չի կարելի մեռնել:

Ներս մտած կապավորն ասաց միայն մի բառ՝ «գրոհում են»:

Սաբուրովը նստեց բազմոցին և արագորեն փաթաթեց ոտքերի փաթաթանները, արագորեն հագավ սապոգները և, անմիջապես, սովորական շարժումով ձեռքերը խոթելով թևքերի մեջ, վերնագգեստի վրայից հագավ շինելը:

— Բայց քնել չկարողացանք, — ասաց նա Մասլեննիկովին գոտին կոճկելիս:

Եվ Մասլեննիկովը կապիտանի խոսքերից զգաց դառն ու բարի հեգնանք այն ամենի նկատմամբ, ինչը որ հենց նոր վերհիշում էին այնպիսի հուզմունքով և ինչը որ այնուամենայնիվ այնքան քիչ նշանակություն ունեւր այժմ մի համառոտ, սակայն իրենց կյանքը ամբողջապես տոգորող «գրոհում են» բառի հանդեպ:

VII

Արդեն մոտենում էր առավոտը: Սաբուրովը, որը շուտ վերադարձել էր իր սենյակը այն բանից հետո, երբ գերմանական զորահ լուրը այդ անգամ կեղծ տաղնապ դուրս եկավ, այնպես էլ չպառկեց: Առավոտյան ժամը հինգն էր՝ օրվա ամենախաղաղ ժամը: Սաբուրովը մոտեցավ միջանցքի ջարդ-

ված և վրանաթիկնոցով ծածկված դռանը: Նա կամեցավ, կանչել Պետյային՝ ուտելու համար որևէ բան պատրաստելու: Մի կողմ քաշելով վրանաթիկնոցը՝ նա կանգ առավ: Ջնկատելով նրան, Պետյան, օրապահ՝ ու երկու կապավոր, կողք-կողքի նստել էին հատակին ու խոսում էին:

— Դու ինձ հարցնում ես՝ ե՞րբ կավարտվի այս պատերազմը, — ասում էր Պետյան այն բարյացակամ ու միաժամանակ խրատական տոնով, որով նա, իրեն ամենագետ մարդ համարելով, սովորաբար խոսում էր մարդկանց հետ: — Իսկ ես ո՞նց կարող եմ քեզ ասել: Չգիտեմ, թե երբ կավարտվի: Երբ գերմանացուն ջարդենք, այն ժամանակ էլ կավարտվի, իսկ թե երբ կջարդենք՝ չգիտեմ...

— Ա՛խ, շատ հեռու պետք է քշել նրանց..., — ասաց երիտասարդ կապավորը, օղակներով ծուխ արձակելով և նայելով առաստաղին: — Հեռու, — ավելացրեց նա լիակատար վստահության արտահայտությամբ, որ այդ հենց այդպես էլ կլինի: Երևում է, նրան վշտացնում էր միայն մինչև սահմանն ընկած տարածությունը:

Չցանկանալով, որ մարտիկներն իմանան, թե ինքն ա-կամայից լսեց նրանց խոսակցությունը, Սաբուրովը կամացուկ թողեց վրանաթիկնոցը, վերադարձավ, նստեց սեղանի մոտ և բարձր ձայնով կանչեց Պետյային: Պետյան անմիջապես հայտնվեց դռների մեջ:

— Նախաճաշի համար մի բան հնարի:

— Հրամայված է՝ հնարել, — ասաց Պետյան: Եվ վրանաթիկնոցից այն կողմ լսվում էր, թե ինչպես էր նա աշխատում, շրխկացնելով ամաններն ու պահածոների տուփերը:

— Ինչպե՞ս են մեր վիրավորները, ի վերջո բոլորին տարա՞ն, — լռությունից հետո հարցրեց Սաբուրովը Մասլեն-նիկովին:

— Երեկոյան դեռ տասնութ մարդ կար, — ասաց Մաս-լեննիկովը: — Ռմբակոծություն էր: Թե բեկորներով չէր, քա-րով էր հարվածում, թե քարով չէր՝ ապակիով էր:

— Այո, բայց դաշտում ավելի լավ է, — համաձայնեց Սաբուրովը:

Նա վրդովմունքով կնճռոտեց ճակատը, և հանկարծ նրա ներսին հայտնվեց այն չար արտահայտությունը, որ երևում էր այն ժամանակ, երբ նա հիշում էր իրեն վաղուց հայտնի, բայց, այնուամենայնիվ, տհաճ մի բան:

— Բայց չէ՞ որ Ստալինգրադի շուրջը գոտի կար, — ասաց նա:

— Ես գիտեմ, ինձ ասել են...

— Քաղաքից տասնհինգ կիլոմետրի վրա և փոսեր, և դիրքեր, և դզոտներ են փորված, և բետոնե կափարիչներ են դրված: Ասում են՝ ահագին թվով ժողովուրդ օրեր և գիշերներ աշխատել են, բայց և այնպես այդտեղ չվիճակվեց կուլել:

— Իսկ ինչո՞ւ:

— Եթե իմանայիր, Միշա, — թախիծով ասաց Սաբուրովը, — թե պատերազմի մեկ տարվա ընթացքում ես ի՞նչ քան զուր տեղը փորված խրամատներ ու փոսեր եմ տեսել: Միլիոնավոր խորանարդ մետր հող սահմանից մինչև այստեղ իզուր տեղն են փորել: Իսկ ինչո՞ւ: Այն պատճառով, որ հաճախ մեր հետևում գիծ ենք փորում, սակայն նախօրոք այնտեղ չենք դնում ո՛չ զորք, ո՛չ հրանոթ, ո՛չ գնդացիր, ոչ մի բան: Հին ձևով սպասում, մտածում ենք՝ ետ կքաշվենք ու կդրավենք, իսկ գերմանացիները մեկ էլ տեսար՝ միանգամից և՛ թևանցում են, և՛ մեզանից առաջ այնտեղ հայտնվում... Իսկ դիրքը առանց մարդու մեռած բան է: Այդպես էլ այդ սփռությունները ամբողջապես կորչում են դատարկ տեղը: Իսկ մենք հետո հասնում ենք քաղաքին, մեջքով հենվում ենք նրան, նոր դիրքեր ենք փորում ոչ թե երեք ամսում, այլ երեք օրում, ինչպես լինում է, ու այդ դիրքերում կուլում ենք մինչև վերջ, մինչև մահ: Ծանր ու վիրավորական բան է... Հա՛, նշանակում է՝ մինչև երեկո մնացել են առասնութ վիրավոր, — վերսկսեց նա խոսակցությունը նախ-

կիրն նյութի շուրջը: — Հապա, իմացիր, ինչպե՞ս է, արդեն տարե՞լ են նրանց, թե չէ:

Մասլեննիկովը դուրս եկավ: Սաբուրովը հանեց դանակը և ուղղեց իրենց սաքքած «Կատյուշա» լամպի պատրույգը: Լամպը 76 միլիմետրանոց արկի պարկուճ էր, վերևից տափակեցված էր, մեջը պատրույգ էր դրված, իսկ մեջտեղից մի քիչ բարձր մի անցք էր փորված, խցանով ծածկված. այդ անցքից էլին լցնում նավթը, իսկ շունենալու դեպքում՝ աղախառն բենզինը:

Ուղղելով պատրույգը, Սաբուրովը մի քանի անգամ պատահաքաղով ծուլորեն ճաշակեց Պետյայի հենց նոր, թավաչով բերած, տապուկած պահածո միսը: Ախորժակ չունեի: Ինչի՞ց էր այդ: Ի միջի ալյուց, թերևս նրանից, որ առավոտվա ժամը 6-ը, ճիշտն ասած, ուտելու ժամ չէ: Ժամերը խառնվել էին: Սաբուրովն ուղեց բաց օդ դուրս գալ: Նա արդեն ուտերին էր գցել շինելը, երբ վերադարձավ Մասլեննիկովը:

— Բոլորին գիշերը տարել են: Իսկ գիտե՞ք՝ ո՞վ է եկել վիրավորների հետևից, — ասաց Մասլեննիկովը: — Այն աղջիկը, որին մենք ջրից դուրս հանեցինք. նա է եկել:

— Հետո՞, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Դուրս է գալիս, որ միշտ նա էր տանում վիրավորներին, միայն ես նրան չեմ տեսել: Սա նրան այստեղ եմ բերել: Թող հանգստանա, մի քիչ նստի, — կամաց ավելացրեց Մասլեննիկովը:

— Թող հանգստանա, իհար՛կե, իհա՛րկե, — անսպասելի կերպով հիշելով, որ ինքն է այդտեղ տերը և որ ի թիվս այլ պարտականությունների նա ունի նաև հյուրընկալության պարտականությունը, աճապարելով, ասաց Սաբուրովը:

Մասլեննիկովը միջանցք դուրս եկավ և բարձրաձայն կանչեց.

— Անյա՛, Անյա՛, որտե՞ղ եք:

Աղջիկը եկավ և վհերոտությամբ կանգնեց չեմքին:

Սաբուրովին թվաց, որ նա այդ ութ օրում, կարծեք թե, ավելի է լղարել ու բոլորովին բարակել է:

— Նստեցեք, նստեցեք, — իրար աջակցելով Սաբուրովը:

Նա ջանում էր հյուրընկալ լինել, բայց ամեն բան անում էր առանձնապես անվարժ կերպով: Փոխանակ տաբուրետը մոտեցնելու, նա բարձրացրեց այն ու այնպիսի աղմուկով հատակին դրեց, որ աղջիկը ակամայից ցնցվեց:

— Ինչպե՞ս եք, — անտեղի հարցրեց Սաբուրովը:

— Ոչինչ, — ասաց աղջիկը և ժպտալով նստեց: — Իսկ դուք:

— Նույնպես ոչինչ:

— Ի՞նչը ոչինչ: Հրաշալի կերպով, — առույգ վրա բերեց Մասլեննիկովը: — Հրաշալի կերպով ենք ապրում: Տեսնում եք, էլի, թե ինչպես է մեզ մոտ... — Նա հպարտությամբ ձեռքերով ցույց տվեց. կարծես թե շուրջն ամեն ինչ վկայում էր նրանց հրաշալի ու հարմարակեցիկ կյանքի մասին:

— Նշանակում է՝ այդ դո՞ւք էիք մեր վիրավորներին տանում, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Առաջին օրը ես չէի, — ասաց աղջիկը, — իսկ այս երեք օրը ես էի...

— Ընդամենը հարյուր ութ մարդ է՞ տարված:

— Այո: Հաշված առաջին օրվա տարածները: Իսկ ես տարել եմ իննսուն մարդ:

— Գետանցին ոչ ոքի չլողացրի՞ն:

— Ոչ, — և նա ժպտաց, անշուշտ, հիշելով այն, թե ինչպես լողացավ ինքը: — Ոչ ոքի... Միայն երեկոյան մի ինքնաթիռից մեզ գնդակոծեցին լաստանավի վրա: Չորսին և պանեցին:

— Իմո՞նց:

— Ձերո՞նց:

— Դուք այն ժամանակ այնպես անհետացաք...

— Այո, ես մոռացա շնորհակալություն հայտնել ձեզ:

— Ես այդ մասին չեմ ասում:

— Գիտեմ: Բայց միևնույն է, շնորհակալություն:

— Դուք ե՞րբ եք վերադառնալու, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ստիպված եմ մինչև երեկո սպասել: Ես ուշացել եմ, այժմ արդեն լույս է:

— Այո, երբ լույս է, մեր մոտից չի կարելի թիկունք անցնել, այդ ճիշտ է: Ոչինչ, կհանգստանաք այստեղ:

— Այո, ես հիմա կգնամ հանգստանալու, այնտեղ արդեն իմ սանիտարները պառկել են. նրանք երկու զիշեր չեն քնել, — ասաց աղջիկը բարձրանալով:

— Չգնաք, դուք ո՞ւր, ո՞ւր եք գնում: Այստեղ հանգրտացեք: Մենք հիմա կգնանք լեյտենանտի հետ, իսկ դուք կպառկեք և կհանգստանաք:

— Իսկ ես ձեզ չե՞մ խանգարի:

Այն ձևից, ինչպես ասվեց այդ, Սաբուրովը զգաց, որ նա անսահմանորեն հոգնել է և որ մահճակալը, որի վրա նա կարող էր պառկել ու ծածկվել վերմակով, նրան համարյա հրաշք էր թվում:

— Ոչ, ի՞նչ եք ասում, — պատասխանեց նա:

— Այդ դեպքում՝ լավ: Ես կհանգստանամ, — պարզապես ասաց աղջիկը:

— Միայն թե սկզբից մի բան կերեք:

— Լավ, շնորհակալ եմ:

— Պետյա, — կանչեց Սաբուրովը, — ուտելու համար մի բան բեր:

— Ահա, — ասաց, հայտնվելով, Պետյան, — ձեզ մոտ է դրված թավան, ընկեր կասլիտան:

— Ա՛խ, իսկապե՞ս... Սաբուրովը թավան մոտեցրեց աղջկան:

— Իսկ դո՞ւք:

— Մենք նույնպես:

Սաբուրովը պտտացրեց սեղանի վրա դրված գերմանական սրվակի մետաղյա խցանը և իրեն ու Մասլեննիկովի համար օղի լցրեց արկերի գլխիկների, կամ ինչպես ասում

էին՝ «Ֆուգասնիկներին» մեջ, որոնք վերջին ժամանակներս ավելի հաճախ էին փոխարինում գավաթներին ու բաժակներին:

— Դուք խմո՞ւմ եք, — հարցրեց նա:

— Երբ հոգնում եմ, խմում եմ, — ասաց աղջիկը. — միայն կեսը...

Նա լցրեց, ու աղջիկը խմեց նրանց հետ հանգիստ կերպով, առանց դեմքը կնճռոտելու, այնպես, ինչպես հլու-հնազանդ երեխան է դեղը խմում:

— Իսկ դուք չե՞ք երգում, հենց այնպես, հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Մի ժամանակ քիչ ու միչ երգում էի կիթառի նվագակցով:

— Իսկ կիթառը, անշուշտ տանը կախված է մահճակալի վրա և, անպայման՝ ժապավենով, — չէր հանգստանում Մասլեննիկովը:

— Ժապավենով, — ասաց աղջիկը: — Միայն այժմ նա չկա...

Զէ՞ որ ես այստեղացի եմ, — ավելացրեց նա:

«Այստեղացի» բառն բոլոր երեքի համար էլ հոսականալի էր մի որոշակի իմաստով՝ երբ այստեղացի է, նշանակում է ամեն ինչ այրվել է ու ոչ մի բան այլևս չկա...

— Իսկ վախենալը դեռ չե՞ք մոռացել: Հիշո՞ւմ եք մեր խոսակցությունը:

— Ես երբեք չեմ մոռանա, — ասաց նա: — Դե ես ձեզ ասացի, թե ինչու եմ վախենում. ուրեմն էլ ինչո՞ւ մոռանամ վախենալը: Ես չեմ մոռանա... Ես կարծում էի, թե այլևս ձեզ չեմ հանդիպի, — մի փոքր լռությունից հետո ավելացրեց նա:

— Իսկ ես, ընդհակառակը, — ասաց Սաբուրովը, — վստահ էի, որ երբեք կհանդիպեմ ձեզ:

— Ինչո՞ւ:

— Ես նկատել եմ, որ այնպես է դուրս գալիս, որ պատերազմում հազվադեպ ես պատահում մարդկանց մեկական անդամ: Դուք որտե՞ղ էիք ապրում՝ այստեղից հեռո՞ւ:

— Ոչ հեռու, եթե այս փողոցով դնանք դեպի աջ, ապա երբորդ թաղը...

— Ուրեմն այժմ արդեն այդ փողոցը դերմամացիներին ձեռքին է:

— Այո:

— Անյա, Անյա..., — հանկարծ վերհիշելով, ասաց Սաբուրովը: — Իսկ դուք գիտե՞ք, Անյա, որ ես այժմ գուցե ձեզ բուրոսովին զարմացնեմ: Իսկ, թերևս, չգիտեմ, գուցե և չզարմացնեմ:

Նա դեռ համոզված չէր, թե իսկապես կզարմացնի աղջկան, սակայն չգիտես ինչու նրան թվում էր, որ եթե մի գուգադիպություն է եղել և հենց այդ աղջիկը, որին ինքը հանեց ջրից, այժմ տանում է իր վիրավորներին, ապա ինչո՞ւ չի կարող պատահել նաև մի այլ գուգադիպություն:

— Ինչո՞ւ կզարմացնեք:

— Ձեր ազգանունը Կլիմենկո՞ է, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այո:

— Անշուշտ, կզարմացնեմ և նույնիսկ կուրախացնեմ, ես տեսել եմ ձեր մորը:

— Մո՞րս: Որտե՞ղ:

— Մյուս ափին, էլտոնում, — ասաց Սաբուրովը: — Եվ ձեր հայրը նույնպե՞ս այստեղ է, քաղաքում:

— Այո, — ասաց Անյան:

— Ես տեսել եմ ձեր մորը էլտոնում, ինն օր սրանից առաջ, հենց այն առավոտյան, երբ մենք ձեզ հետ միասին վոլգան էինք անցնում: Միայն այն ժամանակ ես չգիտեի ձեր անունը ու այդ պատճառով չասացի:

— Ինչպե՞ս է, ո՞նց է նա, — արագորեն հարցրեց Անյան:

— Ոչինչ, նա ոտքով էլտոն էր եկել, և ես խոսեցի նրա հետ: Նա ասաց, որ իրեն ձեզանից անջատել է ոմբակոծությունը:

— Այո, նա տանն էր, իսկ ես՝ ոչ: Ինչպե՞ս է նա:

— Լալ է, — ստեց Սաբուրովը: — Հասել էր մինչև էլտոն:

— Դուք նրան որտե՞ղ տեսաք: Ինչպե՞ս իմանամ՝ որտե՞ղ է նա:

— Չգիտեմ, ես նրան տեսա էլտոնում՝ Դան մուտքի սանդուղքներին: Իմ կարծիքով, նա այն օրը հենց նոր էր եկել այնտեղ:

— Իսկ ինչպե՞ս էր նա, ինչպե՞ս էր, — հարցնում էր Անյան: — Շա՞տ էր տանջված:

— Մի քիչ...

— Գլխավորն այն է, որ կենդանի է:

— Նա էլ ինձ նույնն ասաց ձեր մասին. «գլխավորն այն է, որ ողջ լինի», — ժպտաց Սաբուրովը:

— Դե, իսկապես, այժմ գլխավորն է:

Աղջիկը ձեռքերը դրեց սեղանին և գլուխը թեքեց նրանց վրա: Նա ուզում էր նորից ու նորից Սաբուրովին հարց ու փորձ անել մոր մասին, սակայն այլևս ի՞նչ կարող էր ավելացնել նա, որը նրա մորը տեսել էր մի ինչ որ երկու րոպե:

— Պառկեցեք, — ասաց Սաբուրովը: — Պառկեցեք իմ բաղձոցի վրա: Ես այժմ կզնամ և մինչև երեկո չեմ վերադառնա: Ես ձեզ կարթնացնեմ այն ժամին, երբ դուք պետք է դնաք:

— Ես ինքս կարթնանամ, — վստահորեն ասաց նա: Ապա, մոտենալով բաղձոցին, նստեց նրա վրա ու, երեսայի նման ճռճվելով զսպանակների վրա, դարմանքով ասաց. — Օհ, փափուկ է, վաղուց է, որ ես այսպիսի բաղձոցի վրա չեմ քնել:

— Մեզ մոտ դեռ ուրիշ բաներ էլ կլինեն, — ասաց Մասլեննիկովը: — Փլատակների մեջ ես նկատել եմ կաշեպատ երկու թիկնաթու: Մի փոքր պետք է նորոգել, ու կլինի այնպես, ինչպես սալոն-վագոնում:

— Իսկ ձեր փլատակների մեջ կիթառ չկա՞:

— Ոչ:

— Ափսոս: Ես կնվագեի ձեզ համար:

— Ոչինչ, դե դուք հո վերջին անգամը չեք եկել մեզ մոտ...

— Գուցե, ոչ վերջին անգամը:

— Դե ես դեռ կիթառ կճարեմ: Թույլ տվեք գնալու առաջին վաշտ, — ասաց Մասլեննիկովը փութաջանորեն, սովորականից ավելի ձգվելով Սաբուրովի առջև:

— Գնացեք, — ասաց Սաբուրովը: — Ես նույնպես շուտով կգամ ձեզ մոտ:

Մասլեննիկովը դուրս գնաց:

— Նա ձեզ մոտ ի՞նչ է անում, — հարցրեց աղջիկը:

— Շտաբի պետն է:

— Նա նույնպես լավ մարդ է:

— Ինչո՞ւ նույնպես:

— Այնպես, ինչպես դուք, — ասաց նա: — Այսինքն ոչ բոլորովին այնպես, ինչպես դուք: Նա, ինչպես ես եմ, այսինքն ես այն չեմ, ոչ լավ, ինչպես ես... Իսկ ես... — նա մոլորվեց, շփոթվեց, ապա ժպտաց: — Ես ուզում եմ ասել, որ նա, ինչպես ես, դեռ բոլորովին երիտասարդ է, իսկ դուք արդեն տարիքով եք, — ահա թե ինչ էի ուզում ասել:

— Դուք արդեն ինձ բոլորովին ծերերի շարքը դասեցիր, — գլուխը օրորեց Սաբուրովը:

— Ոչ, ինչո՞ւ ծերերի, — լրջորեն ասաց նա: — Ես պարզապես տեսնում եմ, որ դուք տարիքով եք, իսկ մենք դեռ ոչ: Դուք արդեն, երեխա շատ բան եք տեսել կյանքում: Ճիշտ է:

— Չգիտեմ, գուցե... Թերևս՝ այո..., — անվճռական ձևով համաձայնեց Սաբուրովը:

— Իսկ ես՝ ոչ: Ես նույնիսկ դեռ հիշելու համարյա ոչ մի բան չունեմ: Միայն երբեմն հիշում եմ Ստալինգրադը այնպես, ինչպես որ էր: Դուք առաջ երբեք եղե՞լ եք այստեղ:

— Ոչ:

— Նա չափազանց գեղեցիկ էր: Ես գիտեմ, անշուշտ, Մոսկվան ավելի գեղեցիկ է, բայց ինձ չգիտեմ ինչու միշտ թվացել է, թե նա ամենից գեղեցիկն է: Գուցե նրանից է, որ

ես այստեղ եմ ծնվել: Շատ ափսոս, — հանկարծ զոռով առաջ նա: — Շատ ափսոս է... Այնպես է ցավս տալիս, որ պատկերացնել չեք կարող: Մայրս չէ՞ր լալիս, երբ խոսում էր ձեզ հետ:

— Ոչ:

— Նա գիտեք թե ի՞նչպիսին է... Նա, եթե մի որեւէ դատարկ բան պատահի՝ ափսեհ կոտորվի, լաց կլինի, իսկ երբ խկապես մի ահավոր բան պատահի, լաց չի լինի, կլռի, նույնիսկ ոչինչ չի ասի:

— Իսկ ինչպե՞ս է ձեր հայրը:

— Զգիտեմ: Նա մյուս կողմը չի գնացել: Նա ինձ ասաց. «ես Սալինգրադից շեմ հեռանա»: Եվ նա շհեռացավ, ես գիտեմ: Նրանք երկուան էլ լավն են: Երբ ես տուն եկա ու ասացի, թե բանակ եմ գնում, իսկ երրորդ օրն էր որ մեր Միշան՝ ավագ եղբայրս զոհվել էր, ես կարծում էի՝ նրանք կսկսեն վիճել... Ես մեկ է կգնայի, բայց ես այնուամենայն, նիվ վախենում էի, որ ստիպված կլինեմ վիճել նրանց հետ: Իսկ նրանք, լավ է, ասացին. «գնա»: Ու վերջ: Լավ է, որ ամեն բան հասկանում են, — ավելացրեց նա այն անսպասելի անմիջականությամբ, որը ցույց է տալիս, որ նրա մեջ միշտ այժմ մնացել է ծնողների վերաբերյալ մանկական պատկերացում, ըստ որի նրանք միշտ ոչինչ չեն հասկանում դործերից, իսկ եթե մի բան հասկանում են, ապա դա չափազանց դարձանալի և ուրախալի է:

— Լավ է, որ ես ձեզ այսօր տեսա, թե չէ ես ձեր վիրավորներին տանում էի, իսկ նրանք խոսակցության ժամանակ միշտ կրկնում էին՝ Սաբուրով, Սաբուրով: Իսկ ես չգիտեի, որ Սաբուրովը դուք եք: Ուզում էի տեսնել, շնորհակալություն հայտնել ձեզ: Մենք այն ժամանակ միասին գնում էինք շոգենաւով, ես ձեզ զանազան բաներ էի ասում, այն ժամանակ ես ունեի ամեն բան պատմելու տրամադրություն, ու հետո ինձ թվաց, որ եթե ես ձեզ հանկարծ նորից հանդիպեմ, նորից ես տրամադրություն կունենամ ձեզ պատմելու:

— Ի՞նչ:

— Չգիտեմ, թե ինչ... Ընդհանրապես՝ ամեն ինչ... Ա՛յ, եթե դուք չընկնեիք մեզ մոտ այստեղ՝ Ստալինգրադ, մենք ձեզ հետ երբեք չէինք տեսնվի:

— Ինչո՞ւ, Չէ՞ որ դուք ուզում էիք սովորել:

— Այո:

— Կմեկնեի՞ք Մոսկվա:

— Այո:

— Կմտնեիք համալսարան սովորելու, իսկ ես այնտեղ հենց դասատու կլինեի:

— Դուք մի՞թե պատերազմից առաջ դասատու էիք:

— Ո՛չ, սովորում էի, բայց պետք է դասատու լինեի:

— Իսկ ես չէի կարծում: Ինձ թվում էր, թե դուք ձեր ամբողջ կյանքն անց եք կացրել բանակում...

Ինչպես պահեստից եկած ու հետո հրամանատար դարձած յուրաքանչյուր մարդու, այնպես էլ Սաբուրովին հաճելի էր այդ նխալը:

— Ինչո՞ւ դուք այդպես կարծեցիք, — հարցրեց նա հետաքրքրությամբ:

— Հենց այնպես: Դուք այնպիսի զինվորական եք, որ կարծեք թե միշտ բանակում եք եղել. այնպիսի տեսք ունեք դուք... — Եվ նա, ձեռքով բերանը ծածկելով, հորանջեց:

— Պառկեցեք, — ասաց նա, — քնեցեք:

Նա ձգվեց ու պառկեց: Սաբուրովը մեխից հանեց շինելը և ծածկեց աղջկան:

— Իսկ դուք ինչո՞վ եք գնալու, — հարցրեց նա:

— Ես ցերեկը առանց շինելի եմ շրջում:

— Ճիշտ չէ:

— Ոչ, ճիշտ է, ես միշտ ճիշտն եմ ասում: Այդպես էլ հիշեցեք ապագա ծանոթության համար:

— Լավ, — ասաց նա: — Դուք քանի՞ տարեկան եք:

— Քսանիննը:

— Ճի՞շտ:

— Դե ես ձեզ ասացի:

— Այո, այդպես, ես գիտեմ, — թերահաւատությամբ աղջիկը նայեց նրան. — իհարկե, ճիշտ է, բայց միայն նման չէ: Գուցիս և ճիշտ է, որ դուք քսանիննր տարեկան եք, բայց դուք այնուամենայնիւ աւելի տարիքով եք...

Նա փակեց աչքերը: Ապա նորից բացեց:

— Գիտե՞ք, ես այնպես եմ հոգնել, սոսկալի կերպով... Սա այդպես միշտ քայլում էի, քայլում էի վերջին երկու օրը, իսկ ինքս մտածում էի՝ ո՞ւր էր, թե պառկեի ու քնեի...

— Ահա և կքնեք:

— Հիմա... Դուք երեխաներ ունե՞ք:

— Ոչ:

— Կի՞ն էլ չունեք:

— Ոչ:

— Ծի՞շտ:

Սաբուրովը ծիծաղեց:

— Մենք չէ՞ որ պայմանավորվեցինք:

— Ոչ, ես ձեզ հաւատում եմ, — ասաց նա: — Իսկ այդ նա այն պատճառով եմ հարցնում, որ երբ ռազմաճակատում շատախոսում են մեզ՝ աղջիկներին հետ, ապա կարծեք թե բոլորը խոսքը մեկ են արել՝ հաւատացնում են, որ կին չունեն ու ծիծաղում են... Ահա դուք էլ եք ծիծաղում, տեսնո՞ւմ եք...

— Նա ծիծաղում եմ, բայց դա այնուամենայնիւ, ճիշտ է:

— Իսկ էլ ինչո՞ւ եք ծիծաղում:

— Դուք ծիծաղելի կերպով հարցրիք:

— Ինչո՞ւ ծիծաղելի կերպով: Ինձ հետաքրքրում է, ես էլ հարցրի, — ասաց նա բոլորովին քնկոտ ձայնով ու աչքերը փակեց:

Սաբուրովը մի րոպե կանգնեց, նայեց նրան, հետո նստեց սեղանի մոտ, խառնեց գրպանները. ծխախոտի քիսեն կորել էր: Նա նայեց դաշտային պայուսակը: Այնտեղ, քարտեզների ու բլոկնոտների մեջ, ի զարմանս նրա, գտնվեց ճիւղաված ծխախոտատուփը, հենց այն տուփը, որից նա հանեց երեք

զլանակ իրեն, Գորդենկոյի և հանգուցյալ Պարֆյոնովի համար այն ժամանակ, երբ պատրաստվում էին գիշերով գրոհելու տան վրա: Մի զլանակ թողնված էր «հետո», դրոհից վերջ օգտագործելու համար, ու այն ժամանակվանից նա մոռացել էր այդ: Նա նայեց ծխախոտատուփին ու առանց տատանումների, կարծեք թե այժմ պատահել էր մի հատուկ բան, հանուն որի պետք էր ծխել այդ վերջին ծխախոտը, վերցրեց ու ծխեց այն:

Պատուհանից դուրս լուսանում էր: Սկսվում էր սովորական եռուն օրը, մեկն այն օրերից, որոնց նա արդեն վարժվել էր: Սակայն այդ օրվա բոլոր հոգսերին ավելացել էր ևս մեկը, որը նա չէր ուզում խոստովանել, սակայն որն արդեն զգում էր. դա հոգատարությունն էր դեպի աղջիկը, որը պառկած էր այնտեղ, անկյունում, իր շինելի տակ: Նա անորոշ կերպով զգում էր, որ այդ աղջիկը հանկարծ ամուր կերպով կապվեց իր ապագա բոլոր խոհերի և այն բանի հետ, որ շուրջը պաշարում ու մահ կա, և այն բանի հետ, որ ինքը պաշարման մեջ է գտնվում հենց այդ տների մեջ, Ստալինգրադի մեջ, հենց այն քաղաքում, որտեղ ծնվել ու մեծացել է այդ աղջիկը: Նա նայեց աղջկան, ու նրան հանկարծ թվաց, որ երբ իջնի երեկոն ու նա ստիպված լինի գնալու մյուս ափը և հեռանալու այստեղից, ապա նրա բացակայությունը տարօրինակության շափ իրեն համար դժվար կլինի պատկերացնել:

Նա ծխեց-վերջացրեց ծխախոտը և բարձրացավ:

— Ինչո՞ւ առանց շինելի ես, — հարցրեց Պետյան, երբ նրանք դուրս եկան:

— Ծանր է շինել հագած, դե այսօր էլ տաք է:

— Թե որ ծանր է, ես կտանեմ, քանի դեռ տաք է:

— Լավ, հարկավոր չէ, այսուհետ կգնանք...

Ծանր օր էր: Ամբողջ օրը ստիպված էին անցկացնել երկրորդ վաշտի ձախ զորաթևում, որտեղ տան մոտով դեպի հրապարակ էր ձգվում մի լայն փողոց: Առավոտովանից, ինչպես կատարվում էր ըստ կարգացուցակի, սկսվեց սովորական ռմբակոծությունը, այդ անգամ ավելի մոլեգին ու դիպուկ, քան միշտ, որը Սաբուրովին մտածել տվեց, թե այսօր ինչ որ առանձնապես ուժեղ գրոհ տեղի կունենա:

Մինչև կեսօր պարզվեց, որ նա իրավացի էր: Երեք անգամ ռմբակոծելով տները, գերմանացիները սկսեցին ակա-նանետային ուժեղ գնդակոծությունը ու նրա պաշտպանության տակ փողոցի երկարությամբ բաց թողեցին տանիերը: Դարբասից-դարբաս վազելով, պատերի երկարությամբ, նրանց հետևից շարժվեցին ավտոմատավորները՝ բավական շատ ինչպես աչքի չափով հաշվեց Սաբուրովը, հավանաբար մոտ երկու վաշտ: Մի գրոհը ետ մղեցին, սակայն երկու ժամ անց սկսվեց երկրորդը: Այդ անգամ երկու տանկ առաջ անցան ու մտան տան բակը: Այրվելուց առաջ նրանք ճգմեցին մի քանի մարդու և ջարդեցին հակատանկային հրանոթը ամբողջ անձնակազմով՝ հանդերձ: Առաջին տանկը հրկիզեցին անմիջապես, նրանից ոչ ոք դուրս չլուավ, երկրորդը նախ իսկեցին ու միայն այն բանից հետո, երբ նա կանգ առավ, հրկիզեցին շշերով: Տանկի միջից դուրս թռան երկու գերմանացիներ, նրանց տեղն ու տեղը խփեցին, չնայած, որ կարող էին գերի վերցնել: Սաբուրովն այդ անգամ չզսպեց իր մարդկանց. նրա աչքի առջև էր ջարդված հակատանկային հրանոթը՝ հրետանավորների սոսկալի, կտոր-կտոր արված դիակներով:

Ժամը չորսին նորից սկսվեց ռմբակոծությունը: Նա շարունակվեց մինչև հինգը, իսկ վեցին, ակառնանետային երկար գնդակոծությունից հետո, գերմանացիները նորից գրոհի անցան, բայց այդ անգամ արդեն առանց տանկերի: Մի

տեղ նրանց հաջողվեց գրավել տրանսֆորմատորային տնակը
և պատի փլատակները:

Արդեն մթնելուց առաջ, կիսամշուշի մեջ, Սաբուրովը,
հավաքելով մեկ ու կես տասնյակ ավտոմատավորներ, որո-
շեց, որ այդ չի կարելի այդպես թողնել մինչև առավոտ,
սողեսող մոտեցավ տնակին և երկար չարչարանքից ու
փոխհրաձգութունից հետո նորից գրավեց այն, ընդորո՞ւմ
սպանվեց ու վիրավորվեց մի քանի մարդ: Իսկ ինչ վերա-
բերում է նրան, ապա նա հոգնածությունից և որոտից
սկզբում չնկատեց, որ ուսի մոտ պատռվել է թևքը և գնդակը
լանձել է ձեռքը: Դեռ կեսօրին մոտակայքում պայթած
ռումբի օդային ալիքը նրան խփեց պատին, ու նա կիսովին
խլացավ: Այդ պատճառով էլ նա շարացած ու խլացած,
ամբողջ օրը անում էր այն ամենը, ինչ որ հարկավոր էր,
բայց սաստիկ հոգնածությունից համարյա՝ մեքենայաբար:
Երբ վերջապես, տնակը գրավվեց, նա, տանջված, նստեց
գետնին, հենվեց պատի բեկորին և, բանալով սրվակի բե-
րանը, մի քանի կում խմեց: Նա մրսում էր և ամբողջ օրվա
ընթացքում առաջին անգամ հիշեց, որ արդեն երեկո է, իսկ
ինքն առանց շինելի է: Կարծես նրա խոհերը կռահելով
Պետյան նրան տվեց մեկ ուրիշի՝ հավանաբար սպանվածի
վրայից հանված շինելը, որ փոքր էր: Սաբուրովը նախ շի-
նելը գցեց ուսերին, սակայն Պետյան նրան ստիպեց հագ-
նել թևքերը:

Սաբուրովը և Մասլեննիկովը շտաբ վերադաձան շատ
ուշ, երբ մթնել էր: Սեղանին վառվում էր լամպը: Սաբու-
րովը հարկանցիորեն մի հայացք գցեց բաղմոցի վրա. աղ-
ջիկը դեռ քնած էր: «Երևում է, որ հոգնած է: Բայց ստիպ-
ված ենք արթնացնելու»: Մտածեց նա ու հանկարծ հիշեց,
որ ամբողջ օրը, այն բոլորից, երբ ինքը մտածեց, որ թերևս
ուժեղ գրոհ կլինի, մինչև այն բոլորն, երբ վերադարձավ, ոչ
մի անգամ չի հիշել աղջկա մասին:

Առանց շինելը հանելու նա Մասլեննիկովի հետ սեղան
նստեց դեմ-դեմի, և Սաբուրովը օղի լցրեց ինքնաշեն գա-

վաթները: Նրանք խմեցին ու միայն այն ժամանակ գլխի ընկան, որ նախաճաշելու ոչ մի բան չունեն... Սեղանի վրա ուտելիք որոնելով, Սաբուրովը գտավ քառանկյունի գեղեցիկ տուփ՝ ամերիկյան պահածոներով, որի բոլոր շորքերին նկարված էին այն գունագեղ կերակուրները, որ կարելի էր պատրաստել այդ պահածոներից: Կողքին կանոնավոր կերպով ամրացված էր բացիչը: Պոկելով այն և փոքրիկ մեխիկը ամրացնելով տուփի ականջիկի մեջ, Սաբուրովն սկսեց բանալ կափարիչը:

— Թույլ տվեք մտնել:

— Մտեք:

Սենյակ ներս մտավ ոչ բարձրահասակ մի մարդ, պետ- լիցաներին՝ մի շպալ: Նա մոտեցավ սեղանին, կաղալով և թեթև կերպով հենվելով ինքնաշեն ձեռնափայտին:

— Ավագ քաղցեկ վանին, — ասաց նա, անփութորեն պատվի առնելով: — Ձեզ մոտ կոմիսար եմ նշանակված:

— Շատ ուրախ եմ, — ասաց Սաբուրովը, բարձրանալով և սեղմելով նրա ձեռքը: — Նստեցեք:

Վանինը բարևեց Մասլեննիկովին և նստեց ճոճուցող տաբուրետի վրա: Քաղաքացիական անձնավորության սովորություն ցուցաբերելով, նա անմիջապես հանեց և սեղանին դրեց ղլխարկը և մի անցքով թուլացրեց գոտին. միայն դրանից հետո, կարծես թե հանդերձանքը և գոտին անհարմարություն էին պատճառում նրան, նա այդպես ավելի հանգիստ կերպով նստեց:

Սաբուրովն ուշադիր կերպով նայեց այդ մարդուն, որը պետք է իր ղլխավոր օգնականը լիներ բոլոր գործերում: Վանինը ուներ խիտ, դանգուր մազեր, շագանակագույն մազերի ոլորուն խոպոպները թափվում էին ճակատին: Նրա աչքերը բոլորովին կապույտ էին, այնպես, ինչպես հազվագյուտ է լինում առանձնապես տղամարդկանց մեջ:

Սաբուրովը, մոտ քաշելով լամպը, ուշադրությամբ կարդաց Վանինի ուղեկից փաստաթուղթը: Դա բարակ թղթի վրա տպագրված քաղվածք էր դիվիզիայում արձակված հրամանի,

որի համաձայն Վանինը կոմիսար էր նշանակվում 693-րդ հրաձգային գնդի երկրորդ գումարտակում:

Վանինի պաշտոնական ծանոթությունը գումարտակի վիճակի հետ հաղիվ թե տասը րոպեից երկար տևեց: Ամեն ինչ հասկանալի էր նաև առանց ավելորդ խոսքերի: Պաշարման պայմանները՝ արկերը և ականները հաշվով են, վամփուշտները՝ պակաս չափով, սակայն նույնպես հաշվով են, տաք ճաշ, որը գիշերը բերում էին տերմոսներով, օղի, որ մնում էր նորմայից ավելի, որովհետև յուրաքանչյուր օր մարդիկ սպանվում ու վիրավորվում էին, իսկ վաշտերի ավագները չէին շտապում այդ մասին տեղեկություններ տալ, հանդերձանքը, որը ութ օր սողալու և դիրքերում պառկելու հետևանքով շատերի վրա արդեն ծվեն-ծվեն էր ելել, իսկ մնացածների վրա մաշվել ու կեղտոտվել էր — այդ ամենը քաջ հայտնի էր թեկուզ և մի քանի ամիս ռազմաճակատում անցկացրած յուրաքանչյուր մարդու:

Սաբուրովը, իր սովորության համաձայն, տաբուրետից հետ ընկավ, թիկնեց պատին և սկսեց ծխախոտը փաթաթել, դրանով հասկացնելով, որ խոսակցության պաշտոնական մասը վերջացած է:

— Վաղո՞ւց եք քաղաքում, — հարցրեց նա Վանինին:

— Միայն այսօր առավոտյան եկա այն կողմից: Դե ես ուղղակի գոսպիտալից եմ գալիս, — ասաց Վանինը, ի հաստատումն իր խոսքերի ձեռնափայտով թխկացնելով ցեմենտե հատակին:

— Իսկ Ստալինգրադում առաջ եղե՞լ եք:

— Եղել եմ, — ծիծաղեց Վանինը: — Եղել եմ, — կրկնեց նա դեմքի տարօրինակ արտահայտությամբ ու հառաչեց, — Քիչ է ասել՝ եղել եմ: Ես մինչև պատերազմը այստեղ կոմերիտական քաղկոմի քարտուղար էի:

— Ահա թե ինչ...

— Այո... Երբ երեք ամիս առաջ ես այստեղից գնացի Հարավային ռազմաճակատ, Ստալինգրադը դեռ համարվում էր խորը թիկունք, այնքան խորը, որ դժվար էր պատկերաց-

նել, թե մենք ձեզ հետ միասին նստելու ենք այս տան մեջ: Ձէ՞ որ այստեղ՝ տան առջև, պարկ կար. ի միջի այլոց այժմ, հավանաբար, նրանից քիչ բան է մնացել...

— Քիչ, — հաստատեց Սաբուրովը: — Մի քանի ծառ ու մեկ էլ վոլեյբոլի ցանցերի սյուները:

— Ահա, ահա, վոլեյբոլի հրապարակների սյուները, — ծիծաղեց Վանինը: Չկարողացանք թենիսի հրապարակը պատ-
րաստել: Հենց պատերազմից առաջ ես երիտասարդությանը կիրականօրյակի էի հավաքել՝ հարթում էինք գետինը հարթիչ մեքենաներով, իսկ այժմ, հավանաբար, ամեն ինչ փոքրի-
ված է:

— Փորվիրված է, — նորից հաստատեց Սաբուրովը:

Վանինը մտածմունքի մեջ ընկավ:

— Սառնան տանի, — ասաց նա, — բոլորի համար էլ այստեղ պատերազմելը ծանր է այն պատճառով, որ Վոլ-
դան արդեն չափազանց մոտ է: Սաիայն, ինչպես երևում է, այնուամենայնիվ ավելի հեշտ է, քան ինձ համար: Իսկ ինձ համար չափազանց ծանր է... Ախր ես այստեղ յուրաքան-
չյուր անկյունը գիտեմ, իսկպես յուրաքանչյուր անկյունը. ու նկատի ունեցեք, որ ես այդ շեմ ասում գեղեցիկ խոսքի համար... Տասներկու տարի առաջ մենք որոշեցինք այստեղ
էանալ գոտի պատրաստել, որպեսզի քիչ փոշի լինի: Այո, մենք այն ժամանակ չէինք կարծում, որ այդ եռամյա սաժե-
նանոց լորինները տաս տարի հետո ջարդելու է պատերազմը և որ այն ժամանակվա տասնհինգամյա պատանիները, մինչև երեսունը չապրած, մեռնելու են այս փողոցներում: Եվ ընդ-
հանրապես շատ բանի մասին այն ժամանակ չէինք մտա-
ծում մենք, ինչպես և, հավանաբար, դուք:

— Հավանաբար:

Վանինը մի քանի անգամ իրար հետևից ծխախոտի ժուխը ներս քաշեց ու քննող հայացքով նայեց Սաբուրովին:

— Որտե՞ղ է ձեր տունը:

— Վերջին ժամանակներս՝ այնտեղ, որտեղ գտնվում եմ:

— Իսկ մինչ ա՞յդ:

— Մինչ այդ՝ Դոնբասում:

— Նշանակում է՝ դուք արդեն համարյա մի տարի է, որ անտուն եք, արդեն կարողացել եք եթե ոչ հաշտվել, ապա, համենայն դեպս, ընտելանալ... Իսկ ես... պատկերացնում եք, այսօր առավոտյան ես քաղաքը տեսա մյուս ափից... Ոչ, դուք չեք կարող այդ պատկերացնել... Երևի, ձեր ղիվիզիայի հրամանատարը ինձ խելագար համարեց ես նրա բոլոր հարցերին պատասխանում էի ավտոմատի նման՝ այո, ոչ, այո, ոչ, այո, ոչ... Ոչ, դուք այնուամենայնիվ թերևս չեք կարող մինչև վերջ հասկանալ ինձ:

— Իսկ ինչո՞ւ, — ասաց Սաբուրովը, — ինձ թվում է, որ ձեզ կարելի է և, նույնիսկ, միանգամայն կարելի է հասկանալ: Գիտե՞ք ինչ, երբ երեկոյան փչում է քամին և տանում մոխիրն ու փոշին, ինձ երբեմն թվում է, թե քամին այդ մոխիրը քշում է արևմուտքից, սկսած բուն սահմանից՝ Չերնիդովից, Կիևից, Պոլտովայից... Ո՛չ, ես ձեզ լիովին հասկանում եմ, միայն թե վշտի հետ միասին երբեմն ղայրույթն է համակում ինձ...

— Ո՞ւմ նկատմամբ:

— Իմ, ձեր, մյուսների նկատմամբ: Սատանան դիտի, թե ում նկատմամբ: Գուցե պետք էր ավելի քիչ ուշադրություն դարձնել ձեր այդ կանաչ տնկիներին ու ավելի շատ ուշադրություն դարձնել բազմաթիվ այլ բաների վրա: Ահա ես: Երեք տարի ծառայեցի բանակում... Երբ ես պահեստային էի դառնում, ինձ ասացին՝ «իդուր, ձեզնից կարող էր լավ ղինվորական դուրս գալ»: Բայց ես զնացի... Նվ նկատեցեք, եթե ես չհավատայի, թե պատերազմ կլինի, գուցե ես իրավացի լինեի, բայց ես արդեն հավատում էի, որ պատերազմը կլինի. և նշանակում է՝ ես իրավացի չեի, ես պետք է մնայի բանակում:

— Հասկանում եմ, — ասաց Վանինը, — միայն չե՞ր կարելի բոլորին անմիջապես ղինվորականներ դարձնել, համաձայնեցեք նաև այդ բանին:

— Համաձայնում եմ, միայն այն ուղղումով, որ մենք,

այնուամենայնիւ, դարձանք զինվորականներ, և դարձանք ավելի ուշ, քան հարկավոր էր... Ասենք, ի՞նչ կարիք կա իզուր տեղը վերհիշելու: Այժմ մեր դործը զինվորի գործ է՝ անկախ առաջվա մեր և ուրիշների մոլորություններից, սկսած է պաշտպանել այս երեք տունը՝ ու վերջ: Մաքուրովը մատներով թխկթխկացրեց առջևը դրած գծագրի վրա: — Ի՞նչ եք կարծում, կոմիսար, տները չե՞նք տա:

Վանինը ժպտաց:

— Հույսով եմ: Դիտե՛ք, մտերմորեն ավելացրեց նա, — թե ինձ ինչ ասաց դնդի հրամանատարը, երբ ուղարկում էր ձեզ մոտ:

— Ի՞նչ:

— «Իզուր Մաքուրովի մոտ, նա վստ չի պատերազմում, սակայն սիրում է դատողություններ անել, և ընդհանրապես նա տրամադրություններ է ունենում»: Ի՞նչ տրամադրություններ, — հարցրի ես: «Այնպես, ընդհանրապես՝ տրամադրություններ», ասաց նա և ձեռքով այնպիսի շարժում արեց, որ կարծես թե դրանով ամեն ինչ ասվեց:

Մաքուրովը ծիծաղեց:

— Շնորհակալություն անկեղծության համար: Խոստովանում եմ՝ ես խկապես ունենում եմ տրամադրություն՝ մեկ այս, մեկ այն տրամադրություն, և ընդհանրապես ինձ թվում է, թե մարդը առանց տրամադրության չի կարող ապրել: Իսկ ինչպե՞ս է ձեր կարծիքով:

— Իմ կարծիքով՝ նույնպես:

— Իսկ ձեր վոլեյբոլի հրապարակը, — հանկարծ խոսակցությունը փոխելով այլ նյութի շուրջ, ասաց Մաքուրովը, — համարյա ողջ է: Ականների հինգ-վեց ձագարափոս է առաջացել. բայց դա կարելի է վերացնել միայն հող լցնելով և երկու-երեք անգամ հարթիչով հարթելով: Իսկ սյուները կանգուն են, մեկի վրա նույնիսկ ցանցի կտորն է մնացել: Այս լեյտենանտը, — Մաքուրովը գլխով ցույց տվեց կողքին նստած Մասլեննիկովին, — Մոսկվայի վոլեյբոլի հավաքական առաջին խմբի խաղացող է: Դուք այսօր ինձ

տարակուսանք պատճառեցիք նրա վերաբերյալ, ես այսօր նկատում եմ, որ նա միշտ ձգտում է ընկնել երկրորդ վաշտ՝ իրեն սիրած վաշտը: Այժմ հասկանում եմ, թե բանն ինչումն է. այնտեղ վոլեյբոլի հրապարակ կա, որը քաղցր հիշողութիւններ է արթնացնում նրա մեջ:

— Կապիտանը երբեք լուրջ չի համարում ինձ, — կատակով, միաժամանակ միրավորանքի թեթև երանգով ասաց Մասլեննիկովը: — Նրան հանգիստ չեն տալիս իմ քսան տարիները... Ո՛չ, ընկեր կապիտան, ազնիւ խոսք, ես վոլեյբոլը հիշում եմ ձեզանից ոչ հաճախ:

— Եվ բոլորովին իզուր: Քսան տարին լավ բան է: Ու հետո, դիտե՞ս ինչ, Միշա, երբ երեսուն տարեկան լինես, ես կլինեմ քառասուն, իսկ երբ քառասուն լինես, ես կլինեմ հիսուն, այնպես որ երբեք հետևիցս չես հասնի, սակայն որքան շատ ասրես, այնքան պարզ կլինի, որ տաս տարով պակասը ավելի լավ է, քան տաս տարով ավելը, հասկանո՞ւմ ես:

Նա դրկեց Մասլեննիկովին և, նրա ուսին խփելով, սեղմեց կրծքին:

— Չէ, կոմիսար մենք և դուք հրաշալի շտաբի սկետ ունենք: Լավ, մարտերում հուր ու բոցից անցած, միայն ամսոս, որ շատ է մտածում, թե ինչպես մի այնպիսի յուրահատուկ բան հնարի, որ իսկապես հերոս դառնա: Վառողի պահեստ, պատրույզը՝ ձեռքին. մի խոսքով, ցանկալի է այդ կարգի որևէ բան: Իսկ մնացյալով լավ ռազմիկ է. առնական է, ծնոտները մի փոքր շափրված, պողպատե, սևեռուն հայացք ունի... Կատակում եմ, կատակում Միշա, չնեղանաս: Լավ է վեր կաց, մի պլաստիկա դիր, լսենք:

— Իսկ դուք պատեֆոն ունե՞ք, — հարցրեց վանինը:

— Ինչպես չէ: Հետներս ման ենք ածում: Ուղում էինք նույնիսկ դաշնամուրը երրորդ հարկից իջեցնել, սակայն մի արկ երեկ ժամանակից շուտ նրան այնպես դուրս շարտեց, որ միայն լարերը մնացին վրան:

Պատի ետեւում մոտիկից լսվեցին երկու ուժեղ պայ-
թյուն իրար ետեւից:

— Թեպետ զուցե և իմաստ չունի որեւէ բան այստեղ
քարշ տալը, — պառուգայից հետո ասաց Սաբուրովը: —
Թվում է՝ շուտով հարկ կլինի փոխել բնակարանը: Այսօր
ամբողջ օրը, կարծեք դիտմամբ խփում են միշտ մեր շուրջը
և մոտերքը:

Վանինը Մասլեննիկովի հետ միասին մոտեցան ջեռուց-
ման մարտկոցին, որի վրա դրված էր պատեֆոնը: Անփու-
թորեն տնտվելով պլաստիկակաները, նա ջոկեց նրանցից մեկը
և խնդրեց.

— Ահա սա:

Մասլեննիկովը լարեց պատեֆոնը.

Հեռու երկիր է ընկերս թռչում,

Հարազատ հողմերն են նրա հետ թռչում.

Միրելի քաղաքն է կապույտի մեջ կորչում,

Մանոթ տունը, կանաչ այգին և հայացքը քնքուշ...

Վանինը սեղանից քաշվեց դեպի ստվերը և լսում էր
լուռ, գլուխը դրած ձեռքերին: Երբ պլաստիկան ավարտվեց,
Վանինը, առանց ամառելու, նույնպես լուռ, ինչպես նստել
էր, սրբեց աչքերը, որոնցից թափվում էին արցունքներ:

— Լարիր, խնդրում եմ, մի անգամ էլ, — ասաց նա:

Եվ պլաստիկան երկրորդ անգամ պտտվեց:

— Բայց խորն է քնած աղջիկը, — ասաց Սաբուրովը,
երբ պատեֆոնը կանգ առավ: — Նույնիսկ երաժշտությունը
չարթնացրեց... Ուրբան խղճում եմ, բայց այնուամենայնիվ
պետք է արթնացնել:

Նա անցավ սենյակով և մոտեցավ մահճակալին: Բայց
երբ նա մոտեցավ մահճակալին, նրա աչքի առաջ պառկած
աղջկա փոխարեն միայն իր շինելն էր դիմանի վրա:

— Ահա՛ թե ինչ..., — զարմացավ նա: — Պետյա, որ-
տե՞ղ է բուժաբույրը:

Եվ Պետյան, որը այդտեղ էր վերադարձել Սաբուրովի
հետ, սակայն, ինչպես ընդունված է հանձնակատարների

մեջ, անպայման արդեն ամեն բան գիտեր, ասաց որ արդեն երկու ժամ է, ինչ աղջիկը գնացել է:

— Ո՛ւր է գնացել: Մյուս ա՛փը:

— Ո՛չ, ընկեր կապիտան, նա այստեղ է... Ընդհանրապես, այսպիսի բան եղավ: Այնտեղ, առջևում, որտեղ փոքրիկ պարտեզն է, մեր և նրանց արանքի շեզոք հողից հառաչանքներ էին լսվում, կարծեք թե օգնովթյուն էին կանչում: Դե եկել էին հերթապահին ասելու, իսկ աղջիկը հենց այդ ժամանակ արթնացել էր: Դե նրանք էլ գնացին, այսինքն՝ սողեսող շարժվեցին դեպի այնտեղ:

— Ո՛վ գնաց:

— Աղջիկը գնաց...

— Աղջի՛կը: Գոնե պատմելուց ամաչեիր: Մի գումարտակ զինվորներ ունենք, իսկ երբ հառաչանքներ լսվեցին ինչո՞ւ բուժաքույրն այնտեղ գնաց: Այն էլ ոչ մեր բուժաքույրը... Այս ի՞նչ գաստրոլներ են:

— Ո՛չ, նա մենակ չէր. նրա հետ սողալով գնացին մեկ նրանց սանիտարը, մեկ էլ մեր կոնյուկովը: Նա այստեղ հերթապահում էր և նույնպես ցանկացավ գնալ:

— Այդ ե՛րբ եղավ:

— Նշանակում է, այժմ արդեն երկու ժամ է, — ասաց Պետյան նայելով ժամացույցին:

— Հերթապահին ինձ մոտ կանչեցեք, — ասաց Սաբուրովը, հագնելով շինեղը: — Մի փոքր նստեցեք այստեղ, ես հիմա կգամ, — գլխով արեց նա Վանինին և Մասլեննիկովին:

Յուրտ գիշեր էր, երկնքի կեսը ծածկել էին ամպերը, նախայն լուսինը գտնվում էր հենց պայծառ կեսում, և լույս էր:

Սաբուրովը կծկվեց գիշերվա ցրտից: Նրա մոտ վաղեց հերթապահ:

— Դեպի ուր սողացին նրանք:

— Այսպես, ցանկապատի միջով դեպի ձախ՝ դեպի փլատակները, — ձեռքով ցույց տվեց հերթապահը:

— Ի՞նչ էր լսվում այդ ժամանակ:

— Առանձնապես ոչ մի բան չէր լսվում, ընկեր կապիտան: Արդեն երեսուն ռուպե է, որ աղաներն արձակեցին այս տեղի վրա. ուրիշ բան չկա...

Սաբուրովին մի վայրկյան տիրեց մի անական ցանկություն՝ սողեսող դնալ առաջ և իմանալ, թե ի՞նչ է կատարվում այնտեղ: Սակայն նա արագորեն հաղթահարեց իրեն: Դա այնպիսի դեպք չէր, որ նա իրավունք ունենար սողալու և կյանքը վտանգելու:

— Հենց որ մի բան հայտնի դառնա, անմիջապես զեկուցեցեք, ես սպասում եմ, — ասաց նա հերթապահին:

Սակայն նա չսպասեց: Խափարի միջից, այն կողմից, որտեղ տան փլատակները լեռան նման թեք կերպով հասնում էին մինչև գետին, երևացին երեք ֆիգուրաներ: Երկու հոգի բռնել էին երրորդին, որը կաղում էր նրանց մեջ: Սաբուրովը գնաց ընդառաջ:

Մի քանի քայլ անելով, նա դեմառդեմ հանդիպեց նրանց: Կոնյուկովը և սանիտարը թևերից բռնած տանում էին Անյային: Մթության մեջ Սաբուրովը չկարողացավ տեսնել նրա դեմքը, սակայն այն բանից, թե ինչպես նա անզոր կերպով կախվել էր Կոնյուկովի և սանիտարի թևերից, Սաբուրովը հասկացավ, որ նրա վիճակը վատ է:

— Թույլ ավեք զեկուցելու, — ասաց Կոնյուկովը, շարունակ ձախ ձեռքով բռնած Անյային և աջ ձեռքով պատվի առնելով:

— Հետո, — ասաց Սաբուրովը: — Տարեք ինձ մոտ: Կամ՝ ո՛չ, հարկավոր չէ՛, պառկեցրեք այստեղ՝ հերթապահանոցում:

Բոլորը հերթապահանոց էին անվանում այն փոքրիկ ծակուռը, որի երեք պատերը կազմում էր սանդուղքը, իսկ շորրորդը մի պատ էր. հերթապահանոցի դուռը ծածկված էր թիկնոցավրանով: Այդ փոսի մեջ դրված էին՝ մի սեղան, մի տաբուրետ՝ հեռախոսավարի համար և «ամպիր» տեսակի փափուկ բազմոց, որը մի բնակարանից բերված էր հերթապահի համար: Անկյունում, գետնի վրա, փռված էր մի ներք-

նակ: Սանիտարը և Կոնյուկովը նրա վրա պառկեցրին Անյալին: Կոնյուկովը արագորեն ծալեց կողքին գրված շինելը և դրեց նրա գլխի տակ:

— Պառկեցրի՞ք, — հարցրեց Սաբուրովը, որը չէր մտել հերթապահանոց և դեռ կանգնած էր փողոցում:

— Շիշտ այդպես, — ասաց Կոնյուկովը, դուրս գալով: — Թույլ տվեք զեկուցել:

— Հսկում էին հառաչանքներ: Դե նրանք էլ, — գլխով ցույց տվեց Կոնյուկովը, — ասում են. — «ես կսուղամ ահետեղ, միրավորներ կան»: Եվ իրենց սանիտարներին, են կանչում: Դե նրանց սանիտարներից մեկը մի քիչ նվազ է, դեռ ջահել է: «Կգամ», ասում է, բայց տեսնում եմ, որ քաշվում է... Դե ես էլ նրանց ասի, որ ես կգնամ:

— Հետո՞:

— Թույլ տվեք զեկուցել: Գնացինք, բոլորս էլ սողեսող, հանգիստ: Այդպես կանոնավոր կերպով սողացինք հարյուր հիսուն մետր, փլատակներից այն կողմում էլ դառնք:

— Ո՞ւմ:

— Ահա թույլ տվեք ներկայացնել...

Կոնյուկովը ձեռքը կոխեց գրպանը և այնտեղից հանեց մի կապոց փաստաթղթեր: Սաբուրովը մի ակնթարթ վառեց լապտերը: Դրանք դեռ անցյալ դիշեր հետախուզությունից չվերադարձած սերժանտ Պանասյուկի փաստաթղթերն էին: Գումարտակում նրան արդեն սպանված էին համարում: Երևի, անցյալ դիշեր վիրավորվելով, նա մի օր պառկել է փլատակների մեջ և խավարում փորձել է հասնել յուրալինների:

— Իսկ դուք որտե՞ղ դառք նրան: Ավելի դերմանացիների՞ն մոտ, թե՞ մերոնց:

— Թույլ տվեք զեկուցել: Ուղիղ մեջտեղը: Երևում է, որ խեղճը սողացել է, բայց չի դսպել իրեն, սկսել է ձայնել:

— Ո՞ւր է նա:

— Մեռած է:

— Ինչպե՞ս թե մեռած է:

— Երբ հասանք, նա դեռ կենդանի էր, վիրավորված, տնքում էր ամբողջ ձայնով: Ես նրան ասում եմ՝ լուր, թե չէ քո ձայնի վրա կսկսեն կրակել: Քարշ տվեցինք նրան, իսկ գերմանացին չէր կարողանում քարերի միջից գնդակով խփել մեզ, սկսեց ափաններ նետել: Այնտեղ, ուրեմն, նրան սպանեցին, իսկ աղջկա ոտքին դիպավ և շարանք քարերի վրա: Սկզբում աղջիկը տենդի մեջ, նույնիսկ ուզում էր քարշ տալ նրան, չնայած որ նա մեռած էր, բայց հետո գիտակցութունը կորցրեց: Մենք վերցրինք փասաթղթերը, թողեցինք զինվորին, իսկ աղջկան բերեցինք և ահա հասցրինք ախտեղ: Թույլ տվեք զեկուցել, ընկեր կապիտան:

— Դե, էլ ի՞նչ:

— Մեղք է աղջիկը: Աստված վկա, մի՞թե տղամարդիկ չկան այդ գործի համար: Դեհ, թող այնտեղ՝ թիկունքում, դոսպիտալում վիրավորներին խնամի, իսկ ինչո՞ւ է ախտեղ: Երբ ես նրան բերում էի, նա չափազանց թեթև էր. ու այդտեղ տյուպիսի բան մտածեցի. ինչո՞ւ ախպիսի թեթևիկ, ջահել աղջկան գնդակի դեմ են թողում:

Սաբուրովը ոչինչ չպատասխանեց: Կոնյուկովը նույնպես լուռ էր:

— Թույլ կտա՞ք գնալ, — ասաց նա:

— Դնացեք:

Սաբուրովը մտավ պահակատուն: Անյան պառկած էր ներքնակի վրա լուռ, աչքերը բացած:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ, — հարցրեց Սաբուրովը: Նա ուզում էր հանդիմանել, որ նա գնաց այնպես անխոհեմ կերպով, առանց որևէ մեկին հարցնելու, բայց միաժամանակ հասկանում էր, որ դրա համար չի կարելի հանդիմանել: — Ի՞նչ է պատահել ձեզ, — ավելի մեղմորեն կրկնեց նա:

— Վիրավորեցին, — ասաց աղջիկը, — իսկ հետո ստացա խիստ ուժեղ հարված գլխիս... Իսկ որ վիրավորեցին, դա, իմ կարծիքով, դատարկ բան է...

— Դո՞նե կապել ե՞ն ձեր վերջը, — հարցրեց Սաբուրովը

և միայն այժմ նկատեց, որ աչքերին քաշած պիլոտիայի տակից սպիտակին է տալիս վիրակապը:

— Այո, կապել են, — ասաց նա:

— Իսկ ձեր ո՞տքը:

— Ոտքը նույնպես կապել ենք, — ասաց նրա մոտ կանգնած սանիտարը: — Զուր չե՞ք ուզում, քույր:

— Ո՛չ, չեմ ուզում...

Սաբուրովն այդ րոպեին տատանվում էր երկու որոշումների մեջ. մի կողմից, թերևս, լավ կլինեք ձեռք չտալ նրան և այստեղ թողնել երկու-երեք օր, մինչև որ նա թեթևանա, մյուս կողմից՝ գլխի վնասվածք արդեն մի քանի օր էր, ինչ հրամայված էր՝ վիրավորներից ոչ մեկին մինչև առավոտ չթողնել այգտեղ, ուր թեթև վիրավորները մինչև իրիկուն կարող էին դառնալ ծանր վիրավորներ, իսկ ծանր վիրավորները՝ մահանալ: Սաբուրովը մտածեց, որ աղջկա հետ պետք է վարվել այնպես, ինչպես վարվում էին բոլոր մյուսների հետ, և նրան հենց այս գիշեր ուղարկել մյուս ափը:

— Դուք քայլել չե՞ք կարող, — հարցրեց նա:

— Այժմ, թերևս չեմ կարող:

— Պետք է ձեզ մյուս վիրավորների հետ փոխադրել գետափ հենց հիմա, սուաջին հերթին, — ասաց Սաբուրովը առարկություններ չնախադգալով:

Նա կարծում էր, թե աղջիկը կասի, որ ինքը ամենածանր վիրավորներից չէ և նրան կարելի է փոխադրել վերջին հերթին: Սակայն նա Սաբուրովի դեմքից հասկացավ, որ նա, մեկ է, առաջին հերթին կուղարկի իրեն, ու լսեց:

— Եթե ինձ չվիրավորեին, — հանկարծ ասաց նա, — մենք նրան այնտեղից այնուամենայնիվ կբերեինք: Բայց երբ ինձ վիրավորեցին, նրանք չկարողացան երկուսիս... Ախր նա սպանված է, — ասաց նա, կարծես արգարանալով:

Սաբուրովը նայեց նրան ու հասկացավ, որ նա այդ ամենը ասում է միայն ցավը հաղթահարելու համար. իսկ իրականում նա սպառնալից էր երեխայի նման չափազանց ցավ է զգում, չափազանց նեղանում է այն բանից, որ այնպես

անտեղի ու հիմար կերպով վիրավորվեց: Եվ Սաբուրովին թվաց, որ Անյան տխրում էր և այն պատճառով, որ ինքը այնպես խիստ ու սառը կերպով է խոսում նրա հետ: Աղջիկը գեռ փոքր է, համարյա երեխա. նա ցավում և խղճում է ինքն իրեն, իսկ Սաբուրովն այդ չի հասկանում:

— Ոչինչ, — ասաց նա՝ ձայնի մեջ մի անսպասելի քնքշություն մտցնելով: — Ոչինչ: — Եվ, առաջ բերելով բազկաթոռը, նստեց նրա մոտ: — Այժմ ձեզ կփոխադրեն մյուս ափը, արագ կկազդուրվեք և էլի նորից վիրավորներ կփոխադրեք:

Աղջիկը ժպտաց:

— Դուք այժմ խոսում եք այնպես, ինչպես մենք ենք միշտ խոսում վիրավորների հետ. «Ոչինչ, ջանի՛կս, շուտով կբուժվի վերքդ, շուտով կկազդուրվեք»:

— Դե ինչ կա, չէ՞ որ դուք վիրավորված եք. ես էլ ձեզ հետ խոսում եմ այնպես, ինչպես ընդունված է:

— Իսկ գիտեք, — ասաց նա, — ես հենց նոր մտածեցի, թե, գուցե, վիրավորների համար սարսափելի է Վոլգան անցնել կրակելու ժամանակ: Մենք, առողջներս, կարող ենք շարժվել, ամեն բան անել, իսկ նրանք պառկած են ու պարզապես սպասում են: Այդպես եմ այժմ նաև ես: Եվ մտածեցի, թե նրանց համար, անշուշտ, որքան սարսափելի է...

— Իսկ ձեզ համար էլ սոսկալի՞ է:

— Ոչ, ինձ համար այժմ չգիտեմ ինչու ամենևին սոսկալի չէ, առաջին անգամն է... Մի ծխախոտ տաք, — ասաց նա:

— Դուք ծխո՞ւմ եք:

— Ո՛չ, չեմ ծխում, սակայն այժմ հանկարծ ցանկացա...

— Բայց ես գլանակ չունեմ, պետք է փաթաթել:

— Ի՛նչ արած:

Նա փաթաթեց մի գլանակ և, թղթի ծայրը կպցնելուց առաջ, մի վայրկյան կանգ առավ:

— Դուք..., — ասաց նա:

Նա լիզեց թուղթը և, կպցնելով ծխախոտը, տվեց աղջրկան: Աղջիկը անվարժ կերպով ծխախոտը դրեց ասամաների մեջ: Երբ նա շրթացրեց լուցկին ու մոտեցրեց ծխախոտին, կարմրավուն, կարճ ցուքով լուսավորված աղջկա դեմքը առաջին անգամ նրան թվաց անհունորեն գեղեցիկ:

— Ի՞նչ եք նայում, — ասաց նա: — Ես չեմ լալիս... Մենք ջրափոսերով անցանք ու, հավանաբար, դրանից է դեմքս լաց: Թաշկինակ տվեք, սրբեմ:

Նա գրպանից հանեց թաշկինակը ու շփոթմունքով նկատեց, որ թաշկինակը ճխլված է և կեղտոտված ծխախոտից: Աղջիկը սրբեց դեմքը և վերադարձրեց թաշկինակը:

— Ի՞նչ է, ինձ հիմա՞ կտանեն, — հարցրեց նա:

— Այո, — ասաց նա և անշատեց այդ «Այոն» ասել աշն չոր, մեծավորի տոնով, որով նա խոսում էր ոկվբում, սակայն այժմ այդպես չստացվեց:

— Դուք ինձ հիշելո՞ւ եք, — հանկարծ հարցրեց աղջիկը:

— Այո:

— Հիշեցեք: Ես այս ասում եմ ոչ այն պատճառով, որ բոլոր վիրավորներն են այդպես ասում, այլ պարզապես նրա համար, որ զգում եմ, որ շուտով կբուժվեմ... Դուք հիշեցեք:

— Ձեզ ինչպե՞ս չհիշեմ, — լրջորեն ասաց Սաբուրովը, — անպայման՝ կհիշեմ:

Երբ մի քանի բոլե հետո սանիտարները մոտեցան, որպեսզի նրան դնեն պատգարակի մեջ, նա ինքը բարձրացավ ու նստեց, սակայն երևում էր, որ դժվար էր:

— Գլուխս խիստ ցավում է, — ասաց նա:

Բռնեցին նրա թևերի տակից և դրեցին պատգարակի վրա:

— Մյուսներին արդեն ուղարկո՞ւմ են, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այո, հենց հիմա, միասին գնում ենք, — ասաց սանիտարներից մեկը:

— Լավ:

Սանիտարները բարձրացրին պատգարակը, ու հիմա փուլոցում, մթան մեջ, Սաբուրովը հասկացավ, որ ինքը դեռ ոչ մի բան չի ասել այն ամենից, ինչ որ այդ րոպեին անսահմանորեն ուզում էր ասել նրան... Սանիտարներն արդեն առաջին քալին էին արել, և պատգարակը ձոճվում էր, բայց դեռ ոչ մի բան չէր ասված և, թերևս, նա ոչ մի բան էլ չէր կարող ասել։ չէր կարողանում և չէր հանդգնում։ Մի սուր, անսահման կարեկցություն դեպի աղջիկը, որն այնքան վիրավորներին էր փոխադրել ու վիրակապել, որ նա ահա այժմ անզոր կերպով պառկած է նույնպիսի պատգարակի վրա՝ համակեց նրա սիրտը։ Նա իրեն համար անսպասելի կերպով թեքվեց աղջկա վրա և, ձեռքը մեջքին դնելով, որպեսզի մի անզգուշ շարժումով ջրով չլպտաճառի, սկզբում թուշը ամուր կերպով սեղմեց նրա երեսին, իսկ հետո, ինքն էլ չհասկանալով, թե ինչ է անում, մի քանի անգամ համբուրեց նրա աչքերը, ձակատը, շրթունքները։ Նրբ բարձրացրեց դեմքը, ապա տեսավ, որ աղջիկը իրեն է նայում պարզ սրտությամբ, ամեն ինչ հասկացող հայացքով ու իրեն թվաց, որ ինքը ոչ թե պարզապես համբուրեց աղջկան, որն անզոր և անշնորհակ էր շարժվելու կամ առարկելու, այլ որ ինքը այդ արեց աղջկա թուլամտությամբ, որ աղջիկն էլ այդպես էր ցանկանում...

Վերագտնալով շտաբ, Սաբուրովը նստեց սեղանի մոտ և, պլանշետից հանելով, իրեն առջև դրեց դաշտային գրքույկը. նա պետք է օրվա զեկուցագիր գրեր — զեկուցագիր, որը կգնա գունդ՝ Բաբչենկոյի մոտ, որի համառու բովանդակությունը հետո կուղարկվի Պրոցենկոյի դիվիզիան, դիվիզիայից՝ բանակ, բանակից՝ ռազմաճակատ, իսկ աչդտեղից՝ Մոսկվա... Եվ այդպես կկազմվի զեկուցագրերի այն ամբողջ շղթան, որ առավուտվա դեմ, իբրև գլխավոր շտաբի ամփոփագիր, կդրվի Ստալինի սեղանին։

Եվ ինչպես միշտ, երբ նա երեկոները կազմում էր այդ զեկուցագրերը, Սաբուրովը հիշեց հսկայական ամբողջ ռազմաճակատը, որի մեջ իր դամարտակը և այդ երեք տները

կազմում էին անհամար կետերից միայն մեկը: Ու նրան թվաց, որ ամբողջ Ռուսաստանը, որը ոչ ծայր ունի, ոչ եզերք, գտնվում է անհունորեն դեպի ձախ և անհունորեն դեպի աջ, այդ երեք տների կողքին, որտեղ դիմադրում է խնքը՝ կապիտան Սաբուրովը՝ իր նոսրացած գումարսուկով:

IX

Պրոցենկոյի դիվիզիայի գրաված հատվածում համեմատական դադար տիրեց: Այն ամենից հետո, ինչ կատարվել էր, այդ կարող էր օրինական հանգիստ թվալ, եթե Սաբուրովը չդիտենար, որ դադարը բացատրվում էր ոչ թե նրանով, սր դերմանացիներն ընդհանրապես հոգնել էին և դադարեցրել զրոհները, այլ միայն նրանով, որ նրանք այժմ իրենց բոլոր ուժերը ետ քաշեցին դեպի հարավ այն հատվածից, որտեղ գտնվում է դիվիզիան և այնտեղից իրենց համար ճանապարհ էին բացում դեպի Վոլգա, աշխատելով երկու մասի բաժանել Ստալինգրադը:

Գիշեր և ցերեկ ձախից, հարավից լսվում էր հրանոթային փոխհրաձգությունը, իսկ այդտեղ խաղաղ էր, այսինքն խաղաղ էր այդ բառի ստալինգրադյան իմաստով: Ժամանակ առ ժամանակ դերմանացիները ուժեղացնում էին: Օրական հինգ թե վեց անգամ նրանք Սաբուրովի գրաված տների վրա հրետանային ու ավիանանկտային հարձակումներ էին գործում, մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ ավտոմատավորների խմբերը փորձում էին մի փոքր առաջ շարժվել ու գրավել փլատակների մի մասը, սակայն այդ ամենը ավելի շուտ ցույց էր, քան մարտ:

Գերմանացիներն անում էին հենց այն, ինչ հարկավոր էր, որպեսզի հնարավոր չլիներ այդտեղից ոչ մի մարդու հանել՝ դեպի հարավ՝ պաշտպանվող զորամասերին օգնություն ուղարկելու համար: Եվ անգործությունն ծնած ծանր զգացմունքը թերևս Սաբուրովի մեջ խոսում էր ավելի ուժեղ

կերպով, քան մարդկային պարզ հրճվանքը այն առթիվ, որ ինքը կենդանի է և որ ինքն այժմ հարաբերական կերպով ավելի քիչ շանսեր ունի մեռնելու, քան օդը կռու համար:

Այդ օրերին գումարտակում ստեղծվել էր պաշարման այն յուրահատուկ կենցաղը, որը Ստալինգրադ ընկած նոր մարդկանց ապշեցնում էր իր հաստատուն, տրադիցիաներով, իր հանգստությանը, իսկ երբեմն էլ՝ հումորով: Սաբուրովը, որի շտաբի նախկին շենքը գերմանացիները ի վերջո, ավերեցին, եւօրյա գնդակոծությանից հետո, բարեօթխտաբար, թեթևակի վիրավորելով միայն մի հեռախոսավարի, այժմ գտնվում էր նկուղում, նախկին կաթսայանոցում: Այդպիսով, գումարտակում այժմ բոլորը, առանց բացառության, ստորերկրյա ու այդ պատճառով էլ՝ ավելի հաստատուն ու կանոնավոր կյանք էին վարում:

Գեանափոր անտևի մոտ, որտեղ գտնվում էին կապավորները, որոնցից մեկը փոստն էր վարում, սյունից կախել էին մի իսկական փոստարկղ, որը պոկել էին տների փլատակներից: Նրա վրա կար այն ամենը, ինչ պահանջվում էր՝ և «Փոստարկղ» մակագրությոն, և փոստանիշ, և բացվող ու փակվող կախարիչ: Սաբուրովը մի անգամ օւռավոտյան կատակեց, թե այստեղ պակասում է միմիայն «Գլխավոր փոստատուն»՝ ցուցանակը: Այդ միտքը, երևի, դուր եկավ կապավորներին, և իրիկնադեմին արկղի վրա իսկապես երևաց մի փոքրիկ տախտակ, որի վրա սև ներկով գրված էր. «Գլխավոր փոստատուն», «Թղթակցությանների ընդունում և հանձնում»:

Պարետային դասակի մարտիկներից մեկը, անցյալում օգեսացի նշանավոր մի ժամագործ, իր գեանափոր տնակում, չուսամուտի փոխարեն ուղիղ գետնի մեջ ամրացված ցուցափեղկի հայելու կտորի հետևում ժամագործի արհեստանոցի նման մի բան սարքեց: Սաբուրովի՝ փոստատան մասին արած հաջողակ կատակից հետո, որը դուր եկավ գումարտակին, ցուցափեղկի վրա ներսից, նույն սև ներկով ժամագործը գրեց. «Ճիշտ ժամանակ» արհեստանոց: Դա

պարզ, սակայն դիրքալին պաշմաններում գլարճալի հումոր էր:

Պեսայան երկու օր մտահոգված էր որևէ բաղնիք սարքելու հոգսով: Սակրավորների օգնությամբ նա գետնափոր տնակ պատրաստեց: Զարգված մի քանի դռներից տնակում նույնիսկ դարակներ շինեց, աղյուսներից պատրաստեց հոոց և հողի մեջ դրեց ջրով լի մի տակառ. բաղնիսը բավական ծխոտ ու կեղտոտ էր, սակայն թերևս ոչ մի տեղ այնպիսի բավականությամբ չէին լողանում, ինչպես այդտեղ: Նույնիսկ Բաբչենկոն, որն իր բաղնիսը շուներ, եկավ լողանալու և, դնալիս ասաց, որ այդտեղ կրերի նաև դիվիդիսայի հրամանատարին, ամեկացնելով, որպեսզի մեծավորի դալու ժամանակ ամեն ինչ կարգին լինի:

Մաշա մորաքույրը, այդպես էին կոչում այն կեռքը, որին Սաբուրովը առաջին օրերին գտավ իր տան մոտի ընդհատակում, գործի էր անցել գումարտակի խոհանոցում: Նա այնպես էր վարժվել այն մտքին, թե գումարտակը միշտ այդտեղ է լինելու և այլևս ոչ ոք նրան այդտեղից դուրս չի մղի, որ մոռալությունն ու հուսահատությունը, որ սկզբում նրա մեջ նկատել էր Սաբուրովը, վերացան ու պարզվեց որ նա հասարակ, բարեսիրտ կին է:

Սաբուրովը դիշերվա մեջ երեք թե չորս անգամ, կես ժամով կարդում էր սլայթյունի հետեանքով տնից դուրս թափված և բակում մարտիկների հավաքած գրքերը: Նրանց մեջ էր կլուչեվսկու «Ռուսաստանի պատմությունը» հինգ հատորով: Սաբուրովը կատակով ասում էր, թե ինքը հույս ունի բարեհաջող կերպով անցկացնել պաշարումը, առնվազն այնքան ժամանակ, մինչև որ ավարտի վերջին, հինգերորդ հատորը: Մասկենիկովը և Վանինը՝ ի պատասխան դրան ծիծաղում էին, թե դատելով Սաբուրովի ընթերցանության թափից, իրենք ստիպված կլինեն պաշարման մեջ մնալ երկու տարուց ոչ քիչ...

Այժմ մարտական գլխավոր գործողությունները տեղի էին ունենում գիշերը: Հավաքվում էին ուղեւորներ իրարից

խմբերը և սողեսող գնում դեպի գերմանացիների կողմը, փորձելով «լեզու» բռնել, կամ պարզապես դիշերային հերթական իրարանցում սարքել գերմանացիների գլխին: Երկու գիշեր շարունակ այդ արշավանքներին մասնակցում էր Մասլեննիկովը: Նա միշտ անհամբեր էր աչքի ընկնելու համար և ապացուցում էր, որ պարզապես պարտավոր է այդ արտելքներով զբաղվել անձամբ ինքը. չէ՞ որ պետք է մի բան անել, եթե երեք կիլոմետր հարավ այժմ մեռնում են ընկերները: Սաբուրովը, որն այդ գիտեր նրանից ոչ պակաս, սակայն միաժամանակ կանխատեսում էր, որ շուտով նույն բանը նրանց էլ կվիճակվի, զուգում էր Մասլեննիկովին: Երբ Մասլեննիկովը երկրորդ անգամ գիշերային հետախուզության գնաց, Սաբուրովը, իրավացի չհամարելով, որ ինքը նրան մերժի, ծածուկ կերպով իրեն մոտ կանչեց Կոնյուկովին և պատվիրեց նրան՝ ոչ մի քայլ ետ չմնալ Մասլեննիկովից և հնարավորին չափ պահպանել նրան: Կոնյուկովը սիրով հանձն առավ զնալու, իսկ Մասլեննիկովի վերաբերյալ միայն ասաց.

— Հանգիստ եղեք, ընկեր կապիտան, հույսով եղեք:

Նրան դուր էր գալիս դիշերային աշխատանքը, և նա, ընկերների հետ խոսելիս մի ուրոշ ավստոսանքով էր արտահայտվում այն մասին, որ գերմանացիներն այժմ համարյա լարափակսյցներ չեն սարքում, թե չէ պատահում էր, առաջներում, որ հենց սկսում ես կտրատել՝ և կամաց և արագ, իսկը բավականություն ես զգում: Նա մի ժամանակ այդ գործի մասնագետն էր եղել և իրեն այդ կողմից ամբողջ փայլով ցույց տալու անհնարինությունը դառնացնում էր նրան:

Յերեկը, երբ Մասլեննիկովը վերադառնալով երկրորդ արտելքից քնել էր, Սաբուրովը բարձրացրեց նրա շինելը և նկատեց, որ շինելը ամբողջապես ծածկված է բեկորների փոքրիկ անցքերով: Այդ գիշեր ականը պայթել էր Մասլեննիկովի ուղիղ կողքին, և նա համարյա հրաշքով փրկվել էր: Երբ Մասլեննիկովը երեկոյան պատրաստվում էր հերթական

արտելքի գնալու, Սաբուրովը նրա դեմքի արտահայտութիւնից կռահելով, թե նա ինչ է խնդրելու, ասաց.

— Այսօր, ընկեր լեյտենանտ, ամբողջ գիշերը ձեզ համար աշխատանք կլինի...

— Այո, — ասաց Մասլեննիկովը ուրախացած:

— Այո, շինելը, կարկատելու եք:

— Շինելը:

— Այո, ձեր շինելը, և մինչև որ բոլոր անցքերը կանոնավոր կերպով չլցնեք, ոչ մի անգամ հետախուզության չեք գնա, հիշեցեք խոսքս:

Մասլեննիկովը, որը սովորաբար հասկանում և զգում էր հոմորը, անմիջապէս կորցրեց այդ զգացմունքը, հենց որ սկսեց զգալ, որ խոսակցութեան ժամանակ ակնարկում են իր երիտասարդութունը: Թեւեա նա հանգիստ կերպով վերաբերվեր դրան, եթե չլինէր նրա ավագ եղբայրը, մի օդաչու, որը կրում էր այլ ազգանուն, քան Մասլեննիկովը ու երկրում այնքան տարածված մի ազգանուն, որ Մասլեննիկովը չէր սիրում խոսել նրա մասին, իսկ որ նա եղբայր ունի, ամբողջ գոմարտակին պատմել էր միայն Սաբուրովը ու այն էլ՝ ամենամանկեղծ րոպեին:

Մասլեննիկովը աճել էր եղբորը երկրապագող ընտանիքում: Մասլեննիկովը նույնպէս սիրում էր նրան, բայց միաժամանակ խանգում ու նախանձում էր: Երբեմն նրան թվում էր, որ իր ամբողջ դժբախտութիւնն այն է, որ ուրիշ տարով փոքր է եղբորից: Երբ սկսվեց իսպանական պատերազմը, ու եղբայրը մեկնեց Իսպանիա, Մասլեննիկովը տասնհինգ տարեկան էր: Նա նույնպէս աշխարհիս ամեն բանը կտար Իսպանիա ընկնելու համար: Հետո, երբ եղբայրը Մոնղոլիայում էր, իսկ Մասլեննիկովի համար վրա հասավ իր կյանքի ուղին որոշելու ժամանակը, մայրը, որը հպարտանում էր ավագ որդով, սակայն դողդողում էր Մասլեննիկովի համար, կրտսերին աղաչեց՝ թոխքային դպրոցի փոխարեն գնալ ավիացիոն ինստիտուտ: Ու միայն պատերազմի սկզբին, երբ այլևս ոչ մի բան չէր կարող արգելել նրան, Մասլեննիկովը

գնաց առաջին իսկ պատահած հետեակային դպրոցը: Այդ տղան փառասեր էր ու սնամիառ աչն սնամառությամբ, որի համար դժվար է դատապարտել մարդկանց պատերազմում: Նա անպայման ուզում էր հերոս դառնալ և դրա համար պատրաստ էր ամեն բանի, ամենազարհուրելի բանին, ինչ որ իրեն առաջարկեին:

Կյանքում Սաբուրովին նույնպես խորթ չէին փառասիրական և նույնիսկ սնամառության մտքերը, սակայն այժմ այս պատերազմում, որ նա զգում էր իբրեւ մի արյունահեղ ընդհանուր գործ, նրա միջից այդ խոհերը համարյա վերացել էին: Ասենք, այդ ամենով հանդերձ նա հասկանում և չէր դատապարտում Մասլեննիկովին, այլ միայն աշխատում էր հնարավորին չափ մեղմել նրա ավելունը: Ռոպեններ էին լինում, երբ Մասլեննիկովը նրան համարյա թվում էր որդի, որը իրենից երիտասարդ էր ինը տարով ու պատերազմի մեկ տարով. նշանակում է՝ էլի տասը տարով:

— Գիտե՞ս ինչ. Միշա, — ասաց նա, երբ շինելի մասին իր արած կատակից Մասլեննիկովը մռայլվեց, — գիտե՞ս ինչ, Միշա, երբեմն, երբ հանկարծ ցանկանում եմ չափազանց վտանգավոր մի բան կատարել, ես ինձ զսպում եմ այն բանով, որ մտածում եմ պատերազմի մասին: Ախր նա չափազանց երկար է տևելու, ու որքան երկարաձգվի, այնքան շատ կգնահատվեն այն մարդիկ, որոնք սկզբից մասնակցել են և կապրեն մինչև պատերազմի վերջը. ախր երբ Սաբուրովը երբեք գնդի հրամանատար չիլի, դու կլինես գումարտակի հրամանատար, և չափազանց կարևոր է, որ պեսզի դու ասլրես մինչև այդ ժամանակը, անպայման ապրես: Ի՞նչ է, համաձա՞յն ես, թե՞ ոչ:

— Ո՛չ, — պոթվումով ասաց Մասլեննիկովը, — բուլորի համար՝ այո, իսկ ինձ համար՝ ոչ:

— Համաձայն չե՞ս, — ծիծաղեց Սաբուրովը: — Դե՛հ, լավ: Ի վերջո, կարևոր չէ, թե համաձա՞յն ես, կամ ոչ: Միևնույն է, իմ ասածի պես կլինի: Այնպես. որ դու շինելդ կարկատի՛ր:

Մասլեննիկովը ծնկներին դրեց շինելը և հլու-հնազանդ սկսեց դիտել նրա մեջ առաջացած ծակերը:

Այդ երեկոյան խոսակցությունը տեղի էր ունենում հանդարտության ութերորդ օրը: Ամբողջ ցերեկը և ամբողջ երեկոյան լսվում էր առանձնապես ուժեղ հրետանային փոխհրաձգություն հարավից, և Սաբուրովը, որն իր ժամանակավոր բարեկեցության և իր գումարատակի բարեկեցության պատճառով չէր կորցրել վերահաս ընդհանուր դժբախտության զգացումը, ամբողջ երեկոն վատ տրամադրության մեջ էր:

Սեղանի վրա զնգզնգաց հեռախոսը: Սաբուրովը վերցրեց խոսափողը:

— Սաբուրովն է՞, — լսեց նա Բաբչենկոյի ձայնը:

— Ճիշտ այդպես:

— Գումարտակը հանձնիր կոմիսարին: Քեզ կանչում է մեծավորը, իսկույն կեթ եկ:

— Ասա վանինին, — գիմեց Սաբուրովը Մասլեննիկովին, — որ ես գնում եմ մեծավորի մոտ, — և, արագորեն ծածկելով գլխարկը, շարժվեց դեպի դռները:

Պրոցենկոն արագ քայլերով երթևեկում էր տների փլատակների կողքին փորած իր բլինդաժում: Բլինդաժը, ինչպես միշտ, երբ գնդապետը թեկուզ մի փոքր ժամանակ էր գտնում, պատրաստված էր ամուր և կանոնավոր: Չվախենալով կյանքը վտանգելուց, երբ այդ անհրաժեշտ էր, Պրոցենկոն միաժամանակ սիրում էր, որ բլինդաժը ամուր լիներ՝ հինգ-վեց շերտ սյուներից, այնպես, որ պատահական նալով կյանքը վտանգելուց, երբ այդ անհրաժեշտ էր, Պրոցենկոն ծուլով ծուլում էր մի խելացի մարդու, որը պատերազմում էր արդեն ոչ առաջին տարին և որի համար բլինդաժը վաղուց ի վեր դարձել էր մշտական

բնակավայր: Նա չէր կարող հանդուրժել երբ իր հրամանատարները, առանց անհրաժեշտության, տեղավորվում էին ցցվածքի վրա, կրակի տակ, հնարավորություն չունենալով դասավորելու քարտեզը, մի խոսքով՝ երբ նրանք իրենց համար ստեղծում էին ավելորդ անհարմարություններ, բացի նրանցից, որ առանց այդ էլ յուրաքանչյուր քայլափոխում ստեղծում էր ինքը՝ պատերազմը:

Այսօր ամբողջ օրը դիվիզիայի ձախ դորաթևում կատաղի մարտ էր մղվում, և Պրոցենկոյի համար օրվա ընթացքում հոտառությանմբ ու փորձառությանմբ ավելի պարզ էր դառնում, որ անշուշտ, հեռու չէ այն ժամը, երբ գերմանացիներն, այնուամենայնիվ, իրենցից դեպի ձախ դուրս կդան դեպի Վոլգա, և ինքն իր դիվիզիայով կկտրվի այն ամենից, ինչ որ ընկած է դեպի հարավ ու ամենից առաջ՝ բանակի շտաբից: Կես ժամ հետո նրա երկյուղն արդարացավ. կապը բանակի հետ կտրվեց: Բախտի տարօրինակ պատահականությանմբ, վերջին բանը, որ բանակի շտաբի հետ ունեցած այդ բոլոր տազնապալի խոսակցությունների ժամանակ նա լսեց, բամբ բասն էր ռազմական խորհրդի անդամ Մատվեևի, որը, հեռախոսի մոտ կանչելով իրեն և սկզբում հարցնելով, թե ինչպե՞ս է դիմանում և արդյո՞ք ամեն ինչ կարգին է իրեն մոտ, ասաց.

— Շնորհավորում եմ:

— Ինչի՞ համար:

— Ռադիո չե՞ս լսել:

— Ոչ:

— Այսօր ռադիոյով հաղորդեցին, որ կառավարության Հրամանագրով քեզ շնորհված է գեներալ-մայորի կոչում: Այնպես որ շնորհավորում եմ ձեզ, ընկեր դեներալ:

Մատվեևը խոսում էր հոգնած, դանդաղ ձայնով. հավանաբար աչնտեղ, հարավում, նրանց մոտ դրությունը չափազանց ծանր էր, և միմիայն Մատվեևի կողմից մարդկանց նկատմամբ ցուցաբերվող սովորական ուշադրությանմբ Պրո-

ցենկոն կարողացաւ բացատրել այն, որ նա այժմ հիշեց
Հրամանագիրը և զանգահարեց իրեն։

— Շնորհակալ եմ, — ասաց Պրոցենկոն, — կաշխատեմ
արդարացնել իմ նոր կոշումը։

Նա սպասեց, Մատվեկը ոչինչ չէր պատասխանում
հեռախոսով։

— Ես արդեն ամեն բան ասացի, — ասաց Պրոցենկոն։ —
Լսում եմ ձեզ... — Սակայն Մատվեկը դարձյալ ոչինչ
չպատասխանեց։ — Լսում եմ ձեզ, — ասաց Պրոցենկոն երկ-
րորդ անգամ, — Լսում եմ ձեզ, — ասաց նա երրորդ անգամ։

Հեռախոսը լուռ էր։

Կարծելով, թե գծի այդ կտրվածքը տեղի է ունեցել իր
հատվածի որեէ կետում, Պրոցենկոն զանգահարեց միջակա
հեռախոսավարին, որը դառնում էր հարեան գիվիզիայի
եզրագծին։ Հեռախոսավարը պատասխանեց... ու լավ կլինեք
եթե չպատասխանեք։ Հեռախոսագիծը կտրվելը երկար էր
շարունակվելու։ Պրոցենկոյի գիվիզիայից դեպի ձախ գեր-
մանացիները դուրս էին եկել Վոլգայի սփը, կտրատելով
կասլի բոլոր գծերը։

Հարևանները կենդանության ոչ մի նշան ցույց չէին
տալիս։ Բանակի շտաբը լուռ էր։ Մինչդեռ, ինչպես միշտ,
անհրաժեշտ էր բանակ ուղարկել օրվա ամփոփագիրը։
Այժմ մնացել էր կասլի միայն մի ճանապարհ՝ Վոլգայի
վրայով դեպի մյուս ափը և այնուհետև՝ մյուս ափից՝ հարա-
վային գետանցով՝ դեպի բանակի շտաբը։ Հարկավոր էր
մարդ ուղարկել։ Սկզբում Պրոցենկոն մտածեց իր ազգուսան-
տի մասին, բայց նա, մեկ օրվա վազվզոցից հետո ընկել-
քնել էր հատակին, շինելը գլխի տակ դրած։ Դրանից բացի,
ազգուսանտն այն մարդը չէր, որին այժմ հարկավոր էր բա-
նակի շտաբ ուղարկել։ Պետք էր ուղարկել մեկ ուրիշին, որը
կարողանար ոչ միայն զեկուցագիր հասցնել, այլ և ճիշտ ու
որոշակի իմանալ, թե ի՞նչ է պահանջվում այժմ իրենից՝
Պրոցենկոյից։ Նա վերցրեց հեռախոսափողը ու զանգահարեց
Բաբչենկոյին։

— Ձեզ մոտ ամեն ինչ հանգիւստ է, — հարցրեց նա:

— Ամեն ինչ հանգիստ է:

— Այդ դեպքում անմիջապէս ինձ մոտ ուղարկեցե՞ք Սաբուրովին:

Սաբուրովի գալուն սպասելով, Պրոցենկոն մոտ քաշեց զնդերից ստացված ամփոփագրերը, սովորականին հակառակ սեփական ձեռքով կազմեց ընդհանուր զեկուցագիրը և հրամայեց տպագրել մեքենայով: Զեկուցագիրը դեռ տպագրվում էր, երբ Սաբուրովը ներս մտավ:

— Բարև ձեզ, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — ասաց Պրոցենկոն:

— Բարև ձեզ, ընկեր զնդապետ:

— Արդեն զնդապետ չեմ, — ասաց Պրոցենկոն, արդեն գեներալ եմ: Այսօր ռազիտ չե՞ս լսել:

— Ոչ:

— Ձեա լսել, ահա ես քեզ ասում եմ՝ գեներալ եմ: Այսօր ինձ գեներալություն շնորհեցին: Սատանան սրան տանի, — ավելացրեց նա, ցույց տալով լուռ հեռախոսը, — չեմ ստի-
ես ուզում էի այդ, բայց չէի ցանկանում լսել այսպիսի օր, ո՛չ այսպիսի... Ես քեզ կանչել եմ, որսկեսզի դու այժմ զե-
կուցագիրը տանես բանակի շտաբ:

— Իսկ ի՞նչ է, չի՞ գործում, — Սաբուրովը պիտով ցույց տվեց հեռախոսը:

— Ոչ, ու հաղիվ թե շուտով աշխատի: Կտրել են: Դու այսօր պետք է իմ կենդանի հեռախոսը դառնաս:

Նա վերցրեց ներքին հեռախոսի փողը և զանգահարեց նաւակայան:

— Անմիջապէս պատրաստեցե՞ք մի մոտոռանավ, կամ նավակ, ինչ որ ունեք: Նշանակում է, Ալեքսեյ Իվանովիչ, սկզբում կդնաս այն ափը, կիմանաս՝ արդէս՞ք առաջիտ տեղումն է շտաբը, և նորից կդաս այս ափը, այնտեղ, ուր այժմ նրանք կանգնած են: Դեհ, ինչպե՞ս է, զեկուցագիրը պատրաստ է, — շուռ գալով, հարցրեց նա ներս մտած շտաբային հրամանատարին:

— Տպագրում են, հինգ րոպեից պատրաստ կլինի:

— Կալ: Դեհ, ուրեմն, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — ասաց Պրոցենկոն, — նշանակում է՝ դնում ես... Իհարկե, կապն այնպես էլ կվերականգնվի, սակայն, խղճատանքով ասած, սպասելու համբերություն չկա: Ազնիվ խոսք՝ ավելի եմ սիրում, երբ ինձ սեղմում են: Եթե քեզ սեղմում են, նշանակում է՝ դու գիտես, թե ի՞նչ ունես, ի՞նչ շունչս: Իսկ երբ ինձ մոտ հանգստություն է տիրում, իսկ հարևանների հզմում են՝ ամենից վատ է, սիրտս տեղը չէ: Հավանաբար, դո՛ւ էլ ես այդպես:

— Այո, — հաստատեց Սաբուրովը:

— Ես գիտեմ, — ասաց Պրոցենկոն, — այնպես, որ աշխատիր հասնել, որպեսզի սիրտս տեղը մնա:

Հանկարծ նա ժպտաց և մոտեցավ պատից կախված հայելու բեկորին:

— Ալեքսեյ Իվանովիչ, ինձ ինչպե՞ս կազդի գեներալի համազգեստը: Դու ի՞նչ ես կարծում:

— Պետք է որ սազի, ընկեր գեներալ, — ասաց Սաբուրովը:

— Ընկեր գեներալ, — ժպտաց Պրոցենկոն: — Ահա դու ինձ ասում ես՝ ընկեր գեներալ, իսկ դուցե քեզ ու քեզ մտածում ես՝ երեւում է, որ ծեր սատանային հաճելի է այդ լսելը: Մտածո՞ւմ ես:

— Մտածում եմ, — իր հերթին ժպտաց Սաբուրովը:

— Եվ ճիշտ ես մտածում... Հաճելի է, իսկապես հաճելի է: Միայն այժմ մեծ պատասխանատվություն է ընկնում վրաս: Կոչումը սահմանել են, բայց այդ խոսքը դեռ մեզ մոտ ոչ միշտ են հասկանում, ինչպես և, ի միջի այլոց, բազմաթիվ այլ խոսքեր:

Պրոցենկոն խորհեց, ծխեց և ուշադրությամբ նայեց Սաբուրովին: Նա հուզված էր և ուզում էր խոսել:

— Գեներալ, — մտախոհ ասաց նա: — Ծանր կոչում է: Իսկ գիտե՞ս, Սաբուրով, թե ինչու է ծանր: Որովհետև ոչ վատ, կամ նույնիսկ լավ պատերազմելը այժմ քիչ է, այժմ պետք է այնպես պատերազմել, որպեսզի հետո որքան

կարելի է երկար ժամանակ պատերազմելու հարկ չլինի։ Իսկ ես, Սաբուրով, ասիւր չեմ հավատում այն խոսակցություններին, թե սա աշխարհիս վերջին պատերազմն է։ Այդ ասում էին նաև անցյալ պատերազմի ժամանակ, ու դրանից առաջ էլ շատ էին խոսում, պետք է միայն պատմությունը կարդալ։ Այս պատերազմից հետո ևս կլինի պատերազմ, երեսուն կամ հիսուն տարի հետո... Բայց մեզանից է կախված այն, որպեսզի նա շուտով չլինի, իսկ այնուամենայնիւ, եթե լինի, ապա լինի հաղթական. դրա համար էլ գոյություն ունի բանակը։ Իհարկե, այժմ կգտնվեն շատերը, որ կցանկանան առարկել ինձ։ Օրինակ՝ դուք։

— Ուզում էի առարկել, — ասաց Սաբուրովը։ — Չեմ ուզում մտածել, որ երբեք դարձյալ պատերազմ է լինելու։

— Այդ ճիշտ է, որ չես ուզում, — ասաց Պրոցենկոն, — ես նույնպես չեմ ուզում։ Չեմ ուզում մտածել, բայց պետք է, անհրաժեշտ է մտածել, այն ժամանակ թերևս չլինի։

Շտաբային հրամանատարը բերեց ղեկուցարարը։ Պրոցենկոն ձեռքը տարաւ գրպանը, հանեց ակնոցատուփը, վերցրեց ոսկրե, կլոր շրջանակով ակնոցները, որ նա դնում էր միմիայն այն ժամանակ, երբ հարկ էր լինում որևէ վաստաթուղթ կարդալ, բառ առ բառ կարդաց ուշադրությամբ և ստորագրեց։

— Մեկնիր, — ասաց նա, — մինչև մակուշկ տյատեղից քեզ կուղևկցին, իսկ այնտեղ արդեն քո դործն է։ Կգնաս Վոլգայով, եթե չնկատեն, կհիանաս գեղեցկությամբ... Ներքեում ջուր, վերևում՝ աստղեր, ուղղակի, նույնիսկ նախաձեւի է։ Մանավանդ եթե չլինեն Վոլգան, այլ լինեն Վիսլան, կամ Օդերը։ Դե՛հ, լավ, մեկնիր։

Սաբուրովը մթության մեջ հասավ նավակալան։ Մոտոռանավակ չկար, առավոտյան ականը ջարդել էր։ Նավակալանի մոտ հանգիստ ճողփում էր երկաթե նավակը։ Մտնելով նավակ, Սաբուրովը մի վայրկյան լապտերով լուսավորեց մակուշկն սպիտակ էր, ուներ կապույտ երիզագիծ և համար. զբոսակայանի մակուշկներից մեկն էր։ Դեռ վերջերս նա վարձով էր արվում՝ ժամը մեկ ուրբի, կամ մեկ ու կես...

Երկու կարմիր բանակայիններ նստեցին թիավարելու, իսկ Սաբուրովը տեղավորվեց դեկի մոտ, և նրանք հանդիսատ հեռացան։ Գերմանացիները չէին կրակում։ Ամեն ինչ այնպես էր, ինչպես կանխատեսել էր Պրոցենկոն. աստղերը՝ վերեւում և ջուրը՝ ներքևում և խաղաղ գիշեր. հրանոթային ռոստը թնդում էր հեռվում, այստեղից երեք-չորս կիլոմետրի վրա, ու սովորական ականջը չէր լսում այդ... Իսկապես, կարելի էր նստել նավախի քթին և մտածել այդ ամբողջ քսան կամ երեսուց ռուսերի ընթացքում, որոնք նրան անջատում էին մյուս ամիսից, ուր այժմ ցերեկը, իսկ երբեմն էլ նաև գիշերը պայթում էին գետի վրայով թռչող գերմանական ծանր արկերը, ուր աշխատում էին արևամտից մինչև լուսաբաց տասնյակ նավակայաններ, ուր մեկնում էին գեամարտակի վիրավորները և որտեղից յուրաքանչյուր օր գումարտակներն, էին փոխադրում ռազմամթերք, հաց և ռիս։ Այժմ դեպի աջ ու ձախ գտնվում էին Վոլգային հասած գերմանացիները. առջևում նույնպես գտնվում էին գերմանացիները։ Սաբուրովը բազմիցս կատակում էր Մասլեննիկովի հետ խոսելիս, իրեն և իր գումարտակը կոչելով կղզի-տերություն, իսկ մյուս ամիս՝ «մեծ երկիր»։ Նույնիսկ Մոսկվա մեկնելու համար միլենույն է, սկզբից պետք է գնալ «մեծ երկիր», անցնել մյուս ամիս ու միայն հետո, դեպի հյուսիս-արևմուտք, նորից անցնել Վոլգայի այս ամիս։ Մյուս ամիսն է ամեն ինչ, այդ թվում նաև Անյան, որին նա այժմ վերհիշեց։ Իսկ եթե նա թեթև վերք ունի, ապա նա նույնիսկ շատ մոտ է այստեղից, իրենց բուժսանգումարտակումն է։

«Երևի վերքը թեթև է», — մտածեց նա ոչ այն սլառճառով, որ այդ տրամաբանորեն այդպես էլ պետք է լինի, այլ այն պատճառով, որ աղջիկն ասել էր. «ես շուտով ձեզ մոտ կլինեմ...»։ Եվ ինչպես այն ամենը, ինչ նա ասում էր, այդ էլ նա ասաց մանկական վստահությամբ ու համոզմունքով, այնպես, որ նրան թվաց, թե այդ իսկապես այդպես էլ պետք է լինի։ Նա վերջին մի քանի օրվա ընթացքում երկու

թե երեք անգամ իրեն բռնեց այն բանում, որ գումարտակից շտաբ վերադառնալիս, ահամայից դիտում էր բլինդածը:

Մտկույլը խրվեց ավազի մեջ, և Սաբուրովը, դուրս գալով ամի, դնաց իմանալու, թե որտե՞ղ է այն գետանցը, որն առաջ մշուսներից ավելի մոտ էր բանակի շտաբին: Ինչպես պարզվեց, գետանցը մեկ ու կես կիլոմետր ներքև էին տարել գետի հոսանքն ի վար: Նա նորից մտկույլ նստեց, և նրանք շարժվեցին ամի երկարությամբ:

Գետանցի մոտ նավակը կապեցին ժամանակավոր փայտե կամրջակներին. կարմիր բանակայինները մնացին նավակում, իսկ Սաբուրովը նստեց բարձա, որը հենց այդ բույինն սեաք է ետ վերադառնար աջ ամի:

Բարձան ծանրաբեռնված էր պարենամթերքի արկղներով, ուղղակի տախտակամածի վրա թափված կովի և ոչխարի մսերով: Նվ չնայած, որ բարձայի վրա համարյա թե մարդ չկար, անդամթերքի քանակը վկայում էր, թե ինչքան շատ բան կա մյուս ամիին և, էսպես, ո՞րքան դժվար, ծանր, անսահմանորեն բարդ բան է դետի մյուս ամիին կուտակված ամբողջ բանակը դետի վրայով մատակարարելու գործը:

Կես ժամից հետո բարձան դանդաղ կերպով կանգ առավ Ստալինգրադի նավակայաններից մեկում: Գետանցը վերցված էր, սակայն, սոյասածին հակառակ, Սաբուրովին ասացին, թե բանակի շտաբը առաջվա տեղումն է:

Սաբուրովը իմացել էր Պրոցենկոյից, որը երկու, թե երեք անգամ եղել էր շտաբում, որ նա գտնվում է գետամին հատկապես փորված տնակում, այրված էլեվատորի դիմաց: Ստիպված էր գետանցից ավելի քան մեկ ու կես կիլոմետր կտրել ամի երկայնքով: Դերմանացիները կուրորեն, շախմատային կարգով ղնդակոծում էին ամիը ականանետներով, և ականները ժամանակ առ ժամանակ պայթում էին մեկ առջևից, մեկ՝ հետևից:

Սաբուրովը ավելի ու ավելի առաջ էր շարժվում ամիով, սակայն կողմնորոշիչ դեր կատարող էլեվատորի ուրվագծերն այնուամենայնիվ դեռ չէին երևում: Մինչդեռ այժմ ավտո-

մատային հրաձողութունը լսվում էր այնքան մոտիկից, որ ոչ մի տարակույս չկար, որ մինչև առաջապահ բնագծերը մնացել է մի կիլոմետրից էլ քիչ: Նա արդեն սկսում էր մտածել, թե արդյոք սուտ չէի՞ն ասել, ինչպես այդ հաճախ է պատահում պատերազմի ժամանակ, և արդյո՞ք աչսօր առավոտյան շտաբը այլ տեղ չի՞ փոխադրվել: Բայց երբ նա բոլորովին մոտեցավ այն տեղին, որը իր հաշվով պետք է առաջավոր բնագիծը լիներ, նա տեսավ ուղիղ իր առջև, Վոլգայի զառիթափ ավեր լեռնատորի կոնտուրները և մեկ րոպեից կսլավ գետնափոր տնակի մուտքի մոտ կանգնած ժամապահին:

— Այստե՞ղ է շտաբը, — հարցրեց Սաբուրովը:

Մարդը լապտերով լուսավորեց փաստաթղթերը և պատասխանեց՝ այստեղ է:

— Ինչպե՞ս կարելի է պետի մոտ գնալ, — կամացուկ հարցրեց Սաբուրովը:

— Շտաբի պետի մո՞տ:

Նրա հետևից լսվեց ծանոթ թվացող մի ձայն.

— Ո՞վ է ուզում շտաբի պետի մոտ գնալ:

— Նա:

— Որտեղի՞ց ես եկել:

— Պրոցենկոյի մոտից:

— Ա՛յ քեզ բան: Հետաքրքրական է, — ասաց ձայնը: — Դե՛հ, գնա՛նք: Երբ նրանք մոտեցան տախտակներով ծածկված գետնափոր մուտքին, Սաբուրովը նայեց շուրջը ու տեսավ, որ իր հետևից գալիս է հենց այն գեներալը, որին ինքը տեսել էր առաջին գիշերը Պրոցենկոյի մոտ:

— Ընկեր հրամանատար, — դիմեց նրան Սաբուրովը, — թույլ տվեք գալ ձեզ մոտ:

— Իսկույն, — ասաց գեներալը և, բաց անելով մի փոքրիկ, տախտակե դռնակ, առաջինը ինքը ներս մտավ:

Սաբուրովը, այդ հասկանալով իբրև իրեն հետևից ներս մտնելու հրավեր, նույնպես ներս մտավ:

Դռնից ներս գտնվում էր գետնի մեջ փորված մի փոքրիկ

խցիկ, որտեղ դրած էին՝ մի թախտ, մոմլաթապատ բազմոց և մեծ սեղան: Գեներալը նստեց սեղանի մոտ:

— Խնդրում եմ մոտ բերեք տաբուրետը:

Սաբուրովը, չհասկանալով թե ինչու, մոտ տալով տաբուրետը: Գեներալը բարձրացրեց ոտքը և դրեց տաբուրետի վրա:

— Հին վերքս բացվել է, սկսում եմ կաղալ... Դե՛հ, զեկուցեք:

Սաբուրովը զեկուցեց լրիվ կարգով և գեներալին մեկնեց Պրոցենկոյի զեկուցադիրը: Գեներալը դանդաղորեն կարդաց, ապա հարցական հայացքով նայեց Սաբուրովին:

— Նշանակում է՝ ձեզ մոտ հանգիստ է:

— Ճիշտ այդպես, հանգիստ է:

— Այդ լավ է: Նշանակում է՝ նրանք արդեն բոլոր հատվածներում միաժամանակ գրոհելու ուժ չունեն: Վերջին օրերի կորուստները քիչ են:

— Ճիշտ չգիտեմ, — ասաց Սաբուրովը:

— Ես ձեզ դիվիզիայի մասին չեմ հարցնում, դիվիզիայի մասին այստեղ գրված է: Ինչպե՞ս է ձեր գումարտակը, դուք. կարծեմ, գումարտակի հրամանատար եք:

— Ճիշտ այդպես, — ասաց Սաբուրովը:

— Դե, ինչքա՞ն են ձեր կորուստները:

— Այս ութ օրվա ընթացքում՝ վեց սպանված և քսան վիրավոր, իսկ առաջին ութ օրվա ընթացքում՝ ութսուն սպանված և երկու հարյուր երկու վիրավոր...

— Հը՛մ, — ասաց գեներալը, — շատ է: Երկա՞ր թափառեցիք, մինչև մեզ գտաք:

— Ոչ, շուտ դուա, միայն արդեն սկսել էի կասկածել. երեք հարյուր քայլի վրա կրակոց էր լավում, կարծեցի, թե դուք փոխել եք հրամանատարական կետը:

— Այո, — ասաց գեներալը, — քիչ մնաց փոխեինք, իմ շտաբայիններն արդեն որոշել էին այս գիշեր տեղափոխել, բայց ես երեկոյան վերադարձա դիվիզիայից և արգելեցի: Երբ ծանր է այնպես, ինչպես այժմ, հիշեցեք այս, կապի-

տան, — իսկ աշփ ծիծաղելի է թաքցնել, շտիպազանց ծանր է, չի կարելի հետևել սովորական բանականության կանոններին և փոխել իր հրամանատարական կետերը նույնիսկ այն ժամանակ, երբ այդ ակներև անհրաժեշտություն է թվում: Ամենից զխտովորը և ամենից բանականը ալդ ըտպելին այն է, որպեսզի զորքերը զգան հաստատակամություն, հասկանում եք, իսկ մարդկանց մեջ հաստատակամությունը ծնվում է անփոփոխության զդաշմունքից, մասնավորապես՝ տեղի անփոփոխության զգացմունքից: Եվ այնքան ժամանակ, քանի դեռ ես կկարողանամ ղեկավարել այստեղից, առանց տեղս փոխելու, ես կղեկավարեմ այստեղից: Դուք երիտասարդ հրամանատար եք, ես ձեզ այս ասում եմ նրա համար, որպեսզի դուք այդ գործադրեք ձեր գոմարտակում: Հուսով եմ, որ դուք չեք կարծի, թե ձեզ մոտ գալարը երկար կշարունակվի:

— Ձեմ կարծում, — ասաց Սաբուրովը:

— Եվ չկարծեք, նա երկարատև չէ: Սավատեն, — կանչեց գնհերալը:

Դռան մեջ հայանվեց ազյուտանոր:

— Նստեցեք, գրեցեք հրաման:

Գնհերալը Սաբուրովի ներկայությամբ արագ կերպով թելադրեց մի քանի տողանոց համառոտ մի հրաման, որի էությունը հանդում էր այն բանին, որ Պրոցենկոն անհրաժեշտ ամեն բան անի, որպեսզի գերմանացիներին թույլ չտա ավելի մեծ քանակությամբ մարդիկ ետ քաշելու իրեն հատվածից, առանձնապես, որպեսզի նա մի քանի մասնավոր զրոհներ տա իր հարավային զորաթևում, այնտեղ, ուր գերմանացիները հասել են Վոլգային:

— Հա, ավելացրեք, — ասաց գնհերալը, — շնորհավորում եմ գնհերալի կոչում շնորհելու առթիվ: Վերջակետ: Տվեք՝ ստորագրեմ:

Սաբուրովին արձակելիս գնհերալը նրա վրա հառեց անքնությունից հոգնած, կապույտով օղակված աչքերը:

— Դուք, կարծեմ, վաղուց եք ճանաչում Պրոցենկոյին:

— Համարյա սլաոներազմի սկզբից:

— Նվե ուզում եք լավ հրամանատար լինել, սովորեցեք նրանից, դնեցեք: Նա, իսկապես, այն չի, ինչ թվում է առաջին հայացքից. նա խորամանկ, խելացի և համառ է: Մի խոսքով՝ խախու է: Մեղ մոտ շատ մարդիկ հաճախ այնպես են ցույց տալիս, թե իրենք հանգիստ մարդիկ են, իսկ նա մեկն է նրանցից, որոնք իրականում միշտ հանգիստ են, ահա թե ինչու նրանից էլ սովորեցեք: Նա ինձ գեկուցել է, որ դուք լավ եք գործել շրջապատման մեջ ընկած ժամանակվա առաջին օրերին: Այժմ մենք ամբողջ դիվիզիայով մեզ կարող ենք համարել շրջապատման մեջ: Իսկ այս պարագայում ղլխավորը հանգստությունն է: Մենք ձեզ հետ միասին կվերականգնենք կապը, սակայն ջուրը այնուամենայնիվ ջուր է, այնպես որ հիշեցեք այդ: Սակայն..., — գեներալը շտրի բարձրացավ, ձեռքը մեկնելով Սաբուրովին, — սակայն ջուրը մեր վրա լավ է ներդրվում, երբ նա մեր հետևումն է: Դրա օրինակներն են Օդեսան, Սևաստոպոլը... Հուշով եմ, որ դրա օրինակը կլինի նաև Ստալինգրադը, լոկ այն տարբերության, որ մենք Ստալինգրադը չենք հանձնի ոչ մի գեպքում: Կարող եք գնալ:

Երբ Սաբուրովը, դուրս գալով շտաբից, ետ գնաց գեպի նավակայանը ափի երկարությամբ, մտածեց, որ ինչքան էլ այդ տարօրինակ լինի, հրամանատարի տրամադրությունը բարձր էր: Այն հանգստությունը, անշտապողականությունը, որով գեներալը խոսում էր իրեն հետ, այդ ամենը ո՛չ թե դիտավորյալ կերպով էր արվում, այլ այդ ամենը Սաբուրովին թվաց չափազանց բնական, նման ճշմարտության, այն բանին, որ այդ մարդն իսկապես մտածում էր այնպես, ինչպես խոսում էր: Մինչդեռ օրվա դեպքերը, թվում էր, թե կարող էին միանգամայն հակառակ տրամադրություն ծնել: Գուցե նա գիտի մի այնպիսի բան, որ մենք չգիտենք, — մտածեց Սաբուրովը, — գուցե համալրումներ, գուցե մի տեղում որևէ բան է նախապատրաստվում...»:

Ու անմիջապէս վանեց այդ միտքը... Ոչ, բանն այդ չէ, նա հանկարծ պարզորեն հասկացաւ հրամանատարի տրամադրութեան պատճառը: Պարզապէս ամենավատթարը, որ կարող էր պատահել, արդեն պատահել էր, — գերմանացիները դուրս էին եկել դեպի Վոլգա և մասնատել էին բանակը, բոլոր վերջին օրերը դրան էին ձգտում, և ուժը պակասում էր դրան դիմադրելու համար: Սակայն այժմ, երբ այդ ամենաահաւոր բանը կատարւել էր, երբ պատահել էր այն, որ գերմանացիները սուաջ համարում էին ճակատամարտի վախճան, բանակը իրեն պարտւած չէր համարում և շարունակում էր կռւել, և շտաբն էլ տեղումն էր, կարծես թե ոչ մի բան չէր պատահել, այնտեղ էր, ուր գտնւում էր, և ի լրումն այդ ամենի, կտրւած դիվիզիայից ժամանել էր մի հրամանատար, որը հաշվի չառնելով ոչ մի բան, հրամանատարին ղեկուցադիր էր բերել հենց այն ժամին, երբ սովորաբար բերվում էր. այդ ամենը, միասին վերցրած, հրամանատարի մեջ ծնում էր այն լավ տրամադրութեանը, որ Սաբուրովը նկատեց նրա մեջ, ընդորոմ այնքան լավ, որ նա, լինելով բանակում իր լուսկյացութեամբ հայտնի մարդ, այժմ հինգ ռոպե շարունակ խոսում էր Սաբուրովի՝ կապի մի հասարակ սպայի հետ, և նույնիսկ ասաց՝ թվում էր, թե գործի հետ ուղղակի առնչութեան շունեցող մի քանի տասնյակ խոսք:

Սաբուրովի՝ Պրոցենկոյի մոտից դնալուց հինգ ժամ հետո նա նորից կանգնեց նրա բլինդաժում, մեկնեց բլինդոտի մի թերթ, որի վրա գրւած էր հրամանատարի հրամանը:

— Դեհ, ինչպե՞ս է այնտեղ, — հարցրեց Պրոցենկոն, հրամանը կարդալուց հետո:

Երբ Սաբուրովը նրան պատմեց, թե քանակի հրամանատարական կետը գտնւում է հին տեղում, Պրոցենկոյի դեմքին գոհունակութեան ժպիտ փայլեց. երևում էր, որ նա համակրում էր Սաբուրովի զգացմունքները, նրա համար նույնպէս հաճելի էր, որ շտաբը մնացել էր իր տեղում:

Այդպիսի քայլի արտաքին անխոհմտութիւնը իրականում բարձր խոհմտութիւնն էր այն բանով, որը պատերազմում այնքան հաճախ չի համընկնում առողջ դատողութեան, առաջին հայացքից պարզ թվացող պահանջների հետ:

Պրոցենկոյի մոտից իր գումարտակը վերադառնալիս Սաբուրովը մտաւ Բաբչենկոյի բլինդաժի: Ինչպես իրեն հաղորդել էին ղիվիզիայի շտաբում, Բաբչենկոն զանգահարել և խնդրել էր անցնել իրեն մոտ:

Բաբչենկոն նստել էր սեղանի առաջ և աշխատում էր գեկուցադիր կազմելու վրա:

— Նստիր, — ասաց նա, առանց գլուխը բարձրացնելու և առանց կտրվելու իր դործից: Դա նրա սովորութիւնն էր, նա երբեք չէր ընդհատում սկսած աշխատանքը եթե դալիս էին իր կանչած ստորադրյալները: Նա այդ անհամատեղելի էր համարում իր հեղինակութեան հետ:

Սաբուրովը, որն արդեն վարժվել էր դրան, անտարբերութեամբ Բաբչենկոյից ծխելու թուլտւթիւթուն խնդրեց: Հաղիւ էր նա դուրս եկել բլինդաժի երկրորդ սենյակի դռնից, երբ նրան հանդիպեց պատերազմի սկզբից ղիվիզիայում գտնվող կապի վաշտի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Երյոմինը:

— Բարե, — ասաց Երյոմինը Սաբուրովին և ամուր թոթվեց նրա ձեռքը: — Մեկնում եմ:

— Ո՛ւր ես մեկնում:

— Կանչում են սովորելու:

— Որտե՞ղ:

— Կապի Ակադեմիային կից դասընթացներում: Տարօրինակ է, որ տանում են Ստալինգրադից, սակայն հրամանը հրաման է. դնում եմ: Սկիւ եմ փոխզնդապետին հրաժեշտ տալու:

— Ե՛րբ ես գնում:

— Հիմա: Նավակը կտան ու կգնամ:

Սաբուրովը, կարծելով, որ եթե ոչ իր հայտնվելը, ապա դռնի Երյոմինի գալը, որին Բաբչենկոն վաղուց ճանաչում

էր և որին այժմ պետք էր հրաժեշտ տալ, կստիպի գնդէ հրամանատարին կտրել թղթեր պրեւուց, Երջումինի հետևից մտաւ սենյակ:

— Ընկեր փոխգնդապետ, — ասաց Երջումինը, — թույլ տվեք դիմելու:

— Այո, — ասաց Բաբչենկոն, առանց թղթերից կտրելու:

— Գնում եմ, ընկեր փոխգնդապետ:

— Ե՞րբ:

— Հենց հիմա, մտա հրաժեշտ տալու:

— Թուղթը պատրաստե՛լ են, — հարցրեց Բաբչենկոն, դարձյալ չնայելով Երջումինի վրա:

— Այո, ահա:

Երջումինը նրան մեկնեց թուղթը:

Բաբչենկոն, դարձյալ առանց աչքերը բարձրացնելու սեղանից, ստորագրեց թուղթը և մեկնեց Երջումինին:

Գիրեց լուսթյուն: Երջումինը, մեկ մի ոտքը փոխելով, մեկ մյուսը, մի քանի վայրկյան կանգնել էր տեղում անշճոական կերպով:

— Այդպես ուրեմն՝ դնում եմ, — ասաց նա:

— Դե ի՞նչ: Գնացեք:

— Նկել եմ հրաժեշտ տալու ձեզ, ընկեր փոխգնդապետ: Բաբչենկոն, վերջապես, բարձրացրեց աչքերը և ասաց.

— Դե՛հ, ի՞նչ, ցանկանում եմ հաշողություններ ուսման մեջ — և Երջումինին պարզեց ձեռքը:

Երջումինը սեղմեց այն: Նա անպայման ուզում էր դեռ մի բան ասել, սակայն Բաբչենկոն, սեղմելով նրա ձեռքը և այլևս ուշադրություն չդարձնելով նրա վրա, նորից թաղվեց իր թղթերի մեջ:

— Այսպես, ուրեմն, մնաք բարով, ընկեր փոխգնդապետ, — մի անգամ ևս անվճռականությամբ ասաց Երջումինը և նայեց Սաբուրովին: Նրա դեմքը ոչ թե վրդովված, այլ շփոթված էր: Նա, ճիշտն ասած, չգիտեր, թե ինչպես էր հրաժեշտ տալու Բաբչենկոյին և ինչո՞ւմ է կայանալու:

այդ հրաժեշտը, սակայն, համենայն դեպս, չէր կանխատեսել, թե ամեն ինչ տեղի կունենա այդ աստիճան կազմոննի — պաշտոնական ձևով:

— Մնաք բարով, ընկեր փոխգնդապետ, — վերջին անգամ տասց նա բոլորովին կամացուկ:

Բաբչենկոն չսեց: Նա ամփոփագրին կցելու համար պատրաստում էր մի գծադիր և քանոնով կանոնավոր կերպով գծեր էր քաշում նրա վրա: Երջոմինը մի քանի վայրկյան հստոր կախ ձգեց, ապա դանդաղորեն շուռ եկավ դեպի Սաբուրովը և, սրտանց սեղմելով նրա ձեռքը, դուրս գնաց: Սաբուրովը նրան ուղեկցեց մինչև դռնից դուրս և այնտեղ, բլինդաժի մուտքի մոտ ամուր ղրկեց ու համբուրեց նրան: Այնուհետև նորից եկավ Բաբչենկոյի մոտ:

Նա դեռ գրում էր ամփոփագիրը: Սաբուրովը զայրույթով նայեց նրա վրա, համառորեն թեքված դեմքին՝ արդեն մազաթափվող ճակատին: Սաբուրովը չէր հասկանում, թե ինչպե՞ս կարող էր փոխգնդապետը, որը մեկ տարի պատերազմել էր Երջոմինի հետ, նրա հետ միասին վտանգել էր կյանքը, կերել էր նույն կախաչից, կարիքի դեպքում, հավանաբար, կփրկեր նրան ռազմադաշտում, ինչպե՞ս նա կարող էր այժմ, առանց որևէ բան զգալու, այդպես ազուտ արձակել մարդուն: Դա անզգայություն էր մարդկանց ու նրանց ճակատագրի նկատմամբ այն պահին, երբ նրանք դուրս էին գալիս զորամասից, մի զգացմունք, որ Սաբուրովին երբեմն զարմանք էր պատճառում բանակում: Սաբուրովն այնպես էր զգում այն ցավը, որ հենց նոր կրեց Երջոմինը, որ, երբ Բաբչենկոն, հետաքրքրվելով, որպեսզի ահանատեսից իմանա, թե ի՞նչ է արվում բանակում, ի վերջո խոսեց իրեն հետ, Սաբուրովը, հակառակ իր սովորության, պատասխանում էր շատ չոր, զուսպ, համարյա խիստ կերպով: Նա միայն մի բան էր ցանկանում՝ շուտ վերջացնել խոսակցությունը, որպեսզի Բաբչենկոն նորից թաղվի իր թղթերի մեջ և այլևս չնայի իրեն վրա, ինչպես որ նա չնայեց հեռացող Երջոմինի վրա:

Վերադառնալով գումարտակ, Սաբուրովը ճանապարհին հետաձեց, որ տարօրինակ բան՝ հանկարծ Ստալինգրադից, ամենաեռուն օրերին մարդ են վերցնում Կապի Ակադեմիայում սովորելու համար, շնայած որ առաջին հայացքից դա կարևոր չէր թվում: Բայց միևնույն ժամանակ դրա մեջ կար և իրերի ընդհանուր, հսկայական ընթացքի զդայում, որը ոչնչով չէր կարելի կասեցնել:

X

Տանը, գումարտակում, Սաբուրովին հյուր էր սպասում: Սեդանի մոտ, կոմիսարի դիմաց, նստել էր ցածրահասակ, միջին տարիքի տեր, ակնոցավոր մի մարդ, որի սլետիշտներին երկու շալալ կար: Երբ Սաբուրովը ներս մտավ, երկուսն էլ՝ և՛ անծանոթը, և՛ կոմիսարը ուժի կանդնեցին:

— Դե՛հ, թույլ տվեք ներկայացնել, Ալեքսեյ Իվանովիչ, ընկեր Ավդեևին, Մոսկվայից է, կենտրոնական մամուլի թղթակից:

Սաբուրովը բարեկեց:

— Մոսկվայից, — ասաց նա հետաքրքրությամբ: — Վաղո՞ւց եք եկել:

— Դեռ երեկ առավոտյան Մոսկվայի կենտրոնական օդանավակայանումն էի. — ասաց Ավդեևը:

— Կարծեմ, ես ձեր հոգվածները երբեմն կարդացե՛մ եմ «Իզվեստիայում», այնպես չէ՞:

— Այո, գլխավորապես այնտեղ:

— Դեռ երեկ Մոսկվայում, իսկ այսօր՝ այստեղ, — մի րոտը նախանձով ասաց Սաբուրովը: — Իսկ ինչպե՞ս է այնտեղ՝ Մոսկվայում առանց մեզ:

Ավդեևը ժպտաց: Ինչքան էլ նա մարդկանց հանդիպեր, իսկապես, նրանցից ոչ մեկը առանց այդ հարցի չէր դիմանալ:

— Ոչինչ, կանգուն է, — ասաց նա: — Ինչպես որ էր,

այնպես էլ կանգուն է, — պատասխանեց նա նույն նախա-
դասութեամբ, որով միշտ պատասխանում էր այդ հարցին: —
Իսկ դուք ի՞նչ է, մոսկվացի՞ եք:

— Ոչ, ես այնտեղ սովորել եմ: Իսկ դուք վաղուց եք
մեզ մոտ:

— Հենց որ դու գնացիր, — ասաց վանինը, — սա էլ
եկավ: Մենք արդեն այստեղ մի քիչ խոսել ենք...

— Իսկ ո՞վ է ձեզ ուղարկել մեզ մոտ:

— Ձեր դիվիզիայի հրամանատարը: Ի դեպ, ինձ դեռ
ոչովմաճակատում խորհուրդ էին տալիս գալ հենց ձեզ մոտ:

— Մի՞թե, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այո, ձեզ մոտ, Սաբուրովի գումարտակը:

— Տե՛ս, արդեն ինչպիսի պաշտոնական անուն ենք
ստացել, — ասաց Սաբուրովը, աշխատելով մի քիչ կռպիս
կստակով թաքցնել իր գոհունակութունը: — Իսկ ի՞նչ ասա-
ցին ձեզ այնտեղ, երբ ուղարկում էին մեզ մոտ, — հարցրեց
նա պարզամտութեամբ: — Այնուամենայնիվ հետաքրքիր է:

— Ասացին, որ դուք վճռական գործով ետ եք վերցրել
երեք տոն ու մի հրապարակ է այդ ժամանակվանից անցած
տասնվեց օրվա ընթացքում ոչինչ չեք տվել գերմանացի-
ներին:

— Այդ ճիշտ է, չենք տվել, — ասաց Սաբուրովը, —
չնայած, որ, ի միջի այլոց, վերջին շաբաթվա ընթացքում
նրանք առանձնապես էլ չէին պատրաստվում վերցնելու: Իսկ
եթե դուք մեզ մոտ գայիք մի յոթ-ութ օր առաջ, թերևս ձեզ
համար դրությունը հետաքրքրական լիներ: Իսկ այժմ հան-
գիստ է:

Ավդեևը ծպտաց: Իր ճակատային թղթակցի կյանքի ընթաց-
քում նա քանի՜-քանի՜ անգամ էր լսել այդ խոսքերը. «դուք
պետք է մի քիչ առաջ եկած լինեիք մեզ մոտ...»: Մարդկանց
միշտ լիվում էր, որ այն ամենը, ինչ տեղի է ունենում իրենց
մոտ այժմ, ամենից հետաքրքրականը չէ, որ ուշադրության
արժանի գործերը կամ արդեն տեղի են ունեցել, կամ դեռ
նոր են տեղի ունենալու:

— Ոչինչ, — ասաց նա, — ես կմնամ ձեզ մոտ, նյութեր կհավաքեմ: Այդ նույնիսկ լավ է, որ հանգիստ է, կարելի կլինի մարդկանց հետ խոսել:

— Այո, — համաձայնեց Սաբուրովը, — թե չէ այն ժամանակ չէիք կարող խոսել:

Նրանք նայեցին միմյանց:

— Դեհ, ի՞նչ են գրում Ստալինգրադի մասին, ի՞նչ են տեսնում ընդհանրապես, — հարցրեց Սաբուրովը՝ վաղուց թերթեր չտեսած մարդու ազահուլթյամբ:

— Շատ են գրում, — ասաց Ավդեևը, — իսկ ավելի շատ խոսում են, իսկ ավելի շատ մտածում են... Վերջերս ես եղա Հյուսիս-արևմտյան ռազմաճակատում, արևտեղ շատ հրամանատարներ ուղղակի տանջվում են՝ մենք նստած ենք այստեղ, այն ժամանակ, երբ Ստալինգրադում... Ու մեծ մասամբ, գիտե՞ք, չեն կասկածում, որ այստեղ դժոխք է ու, այնուամենայնիվ, անկեղծորեն ուզում են այստեղ դալ:

— Դուք երկա՞ր ժամանակով եք մեզ մոտ եկել, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ոչ, մեկ-երկու օրով, հետո հարավային հատված եմ գնալու...

— Ծիշոտ է, — ասաց Սաբուրովը, — այնտեղ այժմ եռու զեն է տիրում:

— Դուք ձերոնցից ո՞ւմ հետ եք խորհուրդ տալիս խոսեմ:

— Դեհ, ո՞ւմ հետ... Այ, կարելի է Կոնյուկովի հետ խոսել: Մենք մի այդպիսի հին զինվոր ունենք: Կարելի է վաշտերը այցելել, Գորդիենկոյին, առաջին վաշտի հրամանատարին, կամ թեկուղ Մասլեննիկովին՝ իմ շտաբի պետին. երիտասարդ, բայց շատ լավ հրամանատար է. ձեզ հրամանատարներ էլ հարկավո՞ր են:

— Իհարկե:

— Այդ դեպքում Մասլեննիկովի հետ խոսեցեք:

— Ես ձեզ հետ եմ ուզում խոսել, — ասաց Ավդեևը:

— Ի՞նչ հետ: Կարելի է և ինձ հետ խոսել, — պատաս-

խանեց Սաբուրովը, — միայն ինձ հետ հետո, գումարտակի հետ ծանոթացեք սկզբում: Չէ՞ որ գումարտակի հրամանատարին կարելի է ճանաչել միայն իմանալով, թե ի՞նչ գումարտակ ունի նա: Իսկ թե նա ինչ է պատմելու ի մասին, դա երկրորդական բան է: Ճիշտ է, կոմիսար, — ժպտալով, նա դիմեց Վանինին:

— Ճիշտ է, — ասաց Վանինը: — Իսկ ինչ որ գումարտակի հրամանատարը մոռանա իրեն մասին պատմել, ես կհիշեցնեմ, — գլխով արեց նա Ավդեևին:

— Ժամը քսնի՞սն է, — ժամացույցին նայեց Սաբուրովը: — Ժամը չորսն է: Շատ ժամանակ քարշ եկա... Պետք է քնել: Դուք ինչպե՞ս եք:

— Հա, ես նույնպես դեմ չեմ, — համաձայնեց Ավդեևը:

— Մենք ձեզ համար, եթե դուք մնաք, վաղը այստեղ մի մահճակալ կբերենք, իսկ այսօր գիշերեցեք շտաբի պետի կամ կոմիսարի հետ, նրանք այնքան էլ աչքի ընկնող մարմին չունեն, այնպես որ կտեղավորվեք: Իմ կողքիս տեղ կտայի, բայց վախենում եմ, փոշմանեք:

— Այո, վախենում եմ, որ այդպես լինի, — համաձայնեց Ավդեևը, ոտքից-գլուխ շափելով Սաբուրովի հուժկու ֆիզուրան:

Սաբուրովն արդեն պատրաստվել էր քնելու և կանգնել էր սենյակի մեջտեղում, մատածելով այն մասին, թե որտեղի՞ց մի վերմակ ճարի հյուրի համար: Հանկարծ նրա հայացքը գամվեց սեղանին դրված սրվակի վրա, ու նա, մի բան, որ հազվադեպ է պատահում նրա հետ, հանկարծ կամեցավ խմել, հատկապես խմել ու հետո երկար նստել, Մոսկվայից եկած այդ մարդոջն տալ ամեն տեսակ հարցեր, որոնք անմիջապես չէին ծագում:

— Իսկ՞ դուք շա՞տ եք ուղում քնել, — ասաց նա:

— Ոչ շատ:

— Այն ժամանակ, գուցե... Դու նրան կերակրե՞լ ես, կոմիսար:

— Այո, մի փոքր կերակրել եմ:

— Դե, եթե մի փոքր, դա կերակրել չի կոչվում. նշանակում է՝ չես կերակրել: Եկեք ընթրենք, եթե շատ չեք ուզում քնել:

Քանի դեռ Պետյահն սեղանն էր պատրաստում, Սաբուրովը մեկը մյուսի հետևից կարճ, անսպասելի հարցեր էր տալիս Ավդեևին:

— Ինչպե՞ս է, բարիկադները դեռ մնա՞ւմ են Մոսկովայում:

— Ոչ, Քանդել են:

— Իսկ ամբուլժյուններ կա՞ն: Եղածի վրա ավելացրե՞լ են:

— Իմ կարծիքով՝ ավելացրել են, — ասաց Ավդեևը:

— Իսկ ամբուլժյուններում, համեմայն դեպս, մարդիկ նստա՞ծ են:

— Իմ կարծիքով՝ նստած են:

— Ա՛յ դա լավ է: Այդ նշանակում է՝ իսկական ամբուլժյուններ են... Մի՞շտ նստած են:

— Իմ կարծիքով՝ միշտ:

— Լավ է: Իսկ օպերայում եղե՞լ եք:

— Եղել եմ:

— Ի՞նչ է գնում:

— «Եվգենի Օնեգին»:

— Հետաքրքրական է, — ասաց Սաբուրովը: — Ես ոչ թե անպայման ուզում եմ այնտեղ լինել, ինձ հետաքրքրում է ոչ թե ինքը՝ օպերան, այլ այն, որ տրվում է, այն, որ մարդիկ, ինչպես առաջ, նստած են դահլիճում, ահա թե ինչն է ինձ հետաքրքրում: Միայն կուզեի մի հայացք ձգել... Ես, գիտեք, ընդհանրապես օպերա չեմ սիրում:

— Ես նույնպես, — ասաց Ավդեևը:

— Երգչուհիները սովորաբար այնպես լիքն են, սակայն միշտ աղջկա դերեր են խաղում: Ոչ մի կերպ չի սաղում: Գուցե այժմ, պատերազմի կապակցությամբ, նրանք նիհարե՞լ են:

— Ոչ, չեն նիհարել, — ժպտաց Ավդեևը:

— Դե դա ոչինչ, — ասաց Սաբուրովը, — եթե աչքերդ փակես, միևնույն է, լսելը լավ է: Այնուամենայնիվ, ես կուզեի այնտեղ լինել: Իսկ միլիցիոներներն ինչպե՞ս են՝ առաջվա նման սպիտակ ձեռնոցներով են:

— Այդ չեմ նկատել: Ինչ որ չեմ նկատել՝ չեմ նկատել...

— Դե դա կարևոր չի, — ասաց Սաբուրովը, — չնայած որ կարող է և կարևոր լինել: Մեքենաները Մոսկվայում թերևս պահասե՞լ են:

— Պակասել են, իսկ ժողովուրդը դարձյալ շատ է աչնալես չէ, ինչպես դեկտեմբերին: Դուք դեկտեմբերին եղե՞լ եք Մոսկվայում:

— Նույն եմ: Լավ էր դեկտեմբերին... Ես մի անգամ մեկ օրով եկա: Մոսկվան ասես դատարկ էր, հաճախ:

Պետյան թավայով տապակած սաճածո բերեց:

— Սճա ամերիկյան պաճածո, — ասաց Սաբուրովը, — խնդրում եմ: Մենք այստեղ մեր մեջ, կատակով, այդ պաճածոն երկրորդ ճակատ ենք անվանում: Դուք խմո՞ւմ եք, — ասաց նա որոշ տատանումով, Ավդեևի առջև դնելով ֆուգասնիկը:

Ավդեևն արդեն վարժվել էր այն բանին, որ միշտ իրեն տալիս էին այդ հարցը, նույնիսկ ուղմամտակառույց, երբ սովորաբար մարդուն չեն հարցնում՝ խմո՞ւմ է, թե՞ չի խմում: Նրա՝ միջին տարիքի գիտական աշխատողի արտաքին տեսքը՝ թե՛ ուժեղ, կրկնակի ապակիներով ակնոցները, որոնք նրան տառնձնապես խնամելիզեմտական տեսք էին տալիս, թե՛ դանդաղ խոսելաձևը, գուցե և այդ ամենը միասին վերցրած, ստիպում էին այն մարդկանց, որոնք մոտիկից ծանոթ չէին, նրան համարել լուրջ, թերևս նույնիսկ ձանձրալի մարդ: Թվում էր թե նրա ներկայությամբ անհարմար էր լավ կատակել, հայհոյել կամ լավ խմել: Ի պատասխան Սաբուրովի այն հարցին՝ խմո՞ւմ է, թե՞ չի խմում, Ավդեևը, ակնոցների տակ խորամանկորեն կկոցելով աչքերը, մեղմորեն ժպտաց:

— Խմում եմ, իհարկե, — ասաց նա:

Նրանք խմեցին մի-մի բաժակ, ապա նորից խմեցին:

Սաբուրովը սոսկալի կերպով հոգնել էր օրվա ընթացքում և սովորականին հակառակ, օղին ոչ թե նրա գլուխը խփեց, այլ նրա մեջ առաջացրեց ջերմություն, այժմ բլինդաժում տեղի ունեցող ամեն բանի նկատմամբ քնքշության անսկսկալ զգացմունք:

— Ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս վաղն այցելել Լրկրորդ վաշտ, այնտեղ ես չափազանց լավ մարդիկ ունեմ. առանձնապես խոսեցեք Կոնյուկովի հետ: Ինքներդ գնացե՛ք-տեսեք: Իսկ դուք գիտեք, — ասաց նա, ընդհատելով, կարծեք թե մի հանկարծակի միտք եկավ նրա գլուխը, — դուք գիտեք, որ թերևս մենք այստեղ, ընդհանուր առմամբ, ավելի մեծ Լրկյուղի մեջ ենք, քան դուք, բայց դուք պետք է ավելի վախենաք պատերազմում:

— Ինչո՞ւ:

— Ախր չէ՞ որ դուք ձեր գործը պետք է կատարեք հետո, երբ վերադառնաք Մոսկվա, կամ աջնտեղ, հեռագրատանը, շտաբում, իսկ այստեղ միայն դիտում եք, որպիսիք հետո գրեք: Ինձ համար ինչո՞ւ աչնքան էլ սոսկալի չէ: Որովհետեւ ես զբաղված եմ, շունչ քաշելու ժամանակ չունեմ. այստեղ գնդակոծում են, ակամաններն են պայթում, իսկ ես խոսում եմ հեռախոսով՝ ես պետք է զեկուցեմ, բայց հեռախոսը չի լսում, իսկ ես նրան մայր եմ հայհոյում, դեհ, հասկանում եք, էլի, այդ ամենի մեջ կարծեք թե մոռանում ես ակամանների մասին: Իսկ դուք այստեղ անելու բան չունեք. միայն պիտի նստեք ու սպասեք՝ կղիպչի, թե՞ ոչ: Դրանից էլ սարսափելի է ձեզ համար: Եվ չառարկեք, թե այդ այդպես չէ:

— Այո, թերևս դուք ճիշտ եք, — ասաց Ավդեևը:

Նրանք երկուսն էլ լռեցին:

— Դուցե պառկենք քնելո՞ւ, — ասաց Սաբուրովը:

— Հիմա կպառկենք, — դժկամությամբ ասաց Ավդեևը: Նա չէր ուզում զրույցն ընդհատել: Պատերազմի մեկ

տարում նա հաստատ համոզվել էր, որ պատերազմի մեջ մարդիկ դարձել են ավելի հասարակ, մաքուր ու խելացի։ Թերևս նրանք էապես նույնն էին, ինչ որ առաջ, սակայն նրանց մեջ եղած լավը մակերես էր ելել այն պատճառով, որ դադարել էին նրանց մասին դատել բազմաթիվ ու անորոշ չափանիշներով, այսինքն ըստ այն բանի, թե մարդն արդյո՞ք հաճախել է ժողովներ, թե ոչ, արդյո՞ք քաղաքավարի, սիրալիր է նա, արդյո՞ք կարողանում է խոսակցությունն առաջ տանել, արդյո՞ք ցույց տալիս է ուշադրության ու բարեսրտության արտաքին նշաններ... Ու հանկարծ վրա հասավ պատերազմը, և այդ ամենը դարձավ ոչ ամենաէականը, ու մարդիկ մահվան դեմ-հանդիման դադարեցին մտածել այն մասին, թե ինչ տեսք ունեն իրենք և թե ինչպես են հրկում։ Ղրա համար նրանց ոչ ժամանակ մնաց, ոչ ցանկություն։

— Պառկեցեք, պառկեցեք, — ասաց Սաբուրովը, — առավոտը երեկոյից իմաստուն է, վաղը կխոսեք մյուսների հետ, ինքներդ կգտնեք նրանց, որոնց հետ արժե խոսել։ Ինձ մոտ չստ լավ մարդիկ կան համարյա բոլորն էլ լավ են։ Դուք գուցե հրամանատարներից հաճախ եք լսում այս դարձվածքը։

— Հաճախ, — հաստատեց Ավդեևը։

— Դեհ, ի՞նչ, այդ դարձվածքը ճիշտ է։ Զգիտեմ, թե ինչպիսիք էին այդ մարդիկ մինչև պատերազմը և ինչպիսիք կլինեն նրանից հետո, բայց այժմ նրանք իսկապես համարյա բոլորն էլ լավ են։ Եվ կարծում եմ, որ մեծամասնությունը լավ կմնա, իհարկե, նրանք, ովքեր կենդանի կմնան։ Եվ գիտե՞ք ինչ։ Ես համարյա համոզված եմ դրանում... Դե՛հ, քնենք։

Սաբուրովը մոտեցավ մահճակալին, որի վրա փռված, վաղուց արդեն քնել էր Վանինը, բարձրացրեց նրան ու դրեց մի կողմի վրա։

— Ի՞նչ կարիք կա, — հապճեպով ասաց Ավդեևը։ — Կարթնացնեք։

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը, — կքնի: Ա՛յ, եթե հեռախոսը զնգա, անմիջապես կարթնանա, իսկ այսպես: Կարելի է թեկուզ երեք անգամ շուռ տալ, ես իմ օրինակով դիտեմ: Պատկեցեք, մահճակալի կեսն ազատ է:

Ավդեեր հանեց սապոգները և, առանց հանվելու, պառկեց, ծածկվեց շինելով:

Սաբուրովը նստեց իր մահճակալի վրա, հանեց քաճկոնը, շալվարը, խնամքով ծալեց բոլորը, կարգով դրեց սապոգները և նրանց վրա՝ փաթաթանները: Հետո, ծածկվելով վերմակով, ծխեց:

— Ես, երբ կարելի է, միշտ հանվում եմ, — ասաց նա, — ես մի ժամանակ ծառայում էի սահմանագլխին, և ամեն բան, սահմանապահի հին սովորության համաձայն եմ դասավորում կարգով. հագնելուս համար հարկավոր է հիսուն վայրկյան, հաշվված է: Իմ կարծիքով, պատերազմը դեռ երկար է տևելու: Ահա կքնեմ վերմակի տակ... Ինչ է, հավանություն չե՞ք տալիս, — ժպտաց նա:

— Ոչ, տալիս եմ, — ասաց Ավդեեր, — տալիս եմ և դանկանում եմ բարի գիշեր:

Սաբուրովը մեջքը հենեց բարձին և մի քանի անգամ իրար հետևից ծխեց: Քոսնը չէր տանում: Երևի բլինդաժի դուռը բաց էր, և դրսից գալիս էր թերևս այս տարվա վերջին անձրևի համաչափ, թախծոտ շփշփոցի ձայնը:

XI

Վաղ առավոտյան Ավդեեր և Վանինը գնացին առաջին վաշտ: Սաբուրովը մնաց. նա ուզում էր օգտագործել դադարը և անել այն գործերը, որ սովորաբար չէր հասցնում անել: Վաղ առավոտից նրանք երկու, թե երեք ժամ Մասլեննիկովի հետ զբաղվեցին ռազմական այլ և այլ հաշվետվություն կազմելով, որի մի մասը, իսկապես, անհրաժեշտ էր, իսկ մի մասը Սաբուրովին թվում էր ավելորդ և

հնարված միմիայն զանազան տեսակի գրասենյակային ձևականությունների վաղեմի, խաղաղ սովորության հակումով:

Երբ Մասլեննիկովը դնաց, Սաբուրովը նստեց կատարելու վաղուց հետաձգած և իր վրա ծանրացած գործը՝ պատասխանելու սպանվածների անունով եկա նամակներին: Պատերազմի համարյա սկզբից նրա մոտ այնպես էր դատավորվել, որ նա էր ստանձնում այդ նամակներին պատասխանելու ծանր պարտականությունը: Նրան միշտ վրդովեցնում էր, որ մենք ձգտում ենք՝ երբ մարդը մեռնում է, որքան կարելի է երկար ժամանակ այդ մասին չհայտնել նրա մերձավորներին, որքան կարելի է երկարաձգել պատասխանը, իսկ եթե հնարավոր է, ապա ընդհանրապես չպատասխանել: Այդ թվացող բարությունը նրան միշտ էսպես թվում էր ոչ այլ բան, քան պարզապես ուրիշի վշտի կողքով անցնելու ցանկություն, աշխատելով չկաշել նրան, որպեսզի իրեն ցավ չպատճառի:

Առաջինը Պարֆյոնովի կնոջ նամակն էր:

— «Պետե՛նկա, ջանիկս, — գրում էր Պարֆյոնովի կինը (ուրեմն՝ նրա անունը Պետյա է կղել), — մենք առանց քեզ միշտ ձանձրանում ենք և սպասում ենք, թե ե՞րբ կվերջանա պատերազմը, որ դու վերադառնաս... Գալուչկան արդեն բոլորովին մեծացել և քայլում է ինքն իրեն, ու համարյա վայր չի ընկնում...»

Սաբուրովը ուշադրությամբ կարդաց նամակը մինչև վերջ: Նա երկար չէր՝ բարեներ հարազատներից, մի քանի խոսք աշխատանքի մասին, ֆաշիստներին շուտով ջարդելու բարեմաղթություն, վերջում ավագ որդու ձեռքով գրված երկու տող մանկական խզբզած գրերով, և հետո մի քանի անհատատա գծիկներ, քաշված մանկական ձեռքով, որին ղեկավարել էր մոր ձեռքը և այսպիսի դրություն՝ «իսկ սա ինքը՝ Գալուչկան գրեց...»:

Ի՞նչ պատասխանել: Այդպիսի դեպքերում միշտ Սաբուրովը դիտեր, որ կարելի էր միայն մի բան պատասխանել՝ նա սպանված է, նա չկա. և այնուամենայնիվ միշտ մոտա-

ժողով էր այդ բանի վրա, կարծես թե առաջին անգամն էր պատասխան գրում: Ի՞նչ պատասխանել: Իսկապես, ի՞նչ պատասխանել:

Նա մտաբերեց Պարֆյունովի փոքրիկ ֆիգուրան, որ երեսնիւլայր ընկած էր ցեմենտե հատակին, նրա դեղնած դեմքը և գլխի տակ դրված դաշտային պաշուսակը: Այդ մարդը, որը զոհվեց մարտերի առաջին իսկ օրը և որին նա մինչ այդ չափազանց քիչ էր ճանաչում, իրեն համար միայն զենքի ընկեր էր, մեկը այն շատերից, շատ շատերից, որոնք կոչվում էին իր կողքին և մեռան իր կողքին այն ժամանակ, մինչդեռ ինքը ողջ մնաց: Նա ընտելացել էր այդ բանին, ընտելացել էր պատերազմին ու նրա համար հասարակ բան էր ուսել՝ ահա կար Պարֆյունովը, նա մարտնչից ու մեռալ: Սակայն այնտեղ, Պենզայում, Մարքսի փողոցի 24 տանը ճիւղ մեռալ՝ խոսքերը աղետ էին նշանակում, բոլոր հույսերի կորուստ: Այդ խոսքերից հետո այնտեղ, Կարլ Մարքսի փողոցի 24 տանը կինը դադարում էր կին կոչվելուց և դառնում էր ալրի, երեսնաները դադարում էին պարզապես երեսնաներ կոչվելուց, նրանք արդեն որբ էին կոչվում: Դա ոչ միայն վիշտ էր, դա կյանքի ամբողջ ապագայի փոփոխում էր: Նվ միշտ, երբ նա գրում էր այդպիսի նամակներ, ամենից շատ վախենում էր, որպեսզի նա, ով կարգալու է, չկարծի, թե զրոզի համար հեշտ է եղել գրելը: Նա ուզում էր, որպեսզի նրանք, ովքեր կարգալու էին, զգային, որ պրե է իրենց վշտակից մի ընկեր, որը նույնպես ողբում է իրենց նման. այդ ժամանակ կախալը հեշտ կլիներ: Գուցե և այդպես չէր լինի, հեշտ չէր լինի, բայց և այնպես վիրավորակա՜ն, այնպես վշտալի չէր լինի ընթերցումը:

Մարդկանց երբեմն սուտ է հարկավոր, նա գիտեր այդ: Նրանք միշտ ուզում են, որպեսզի նա, որին իրենք սիրում էին, մեռներ հերոսաբար, կամ, ինչպես գրում են, զոհվեր խիզախների մահով... Նրանք ուզում են, որպեսզի նա ոչ թե պարզապես զոհվի, այլ զոհվի մի կարևոր բան անելիս, և նրանք անպայման ուզում են, որպեսզի նա մեռնելուց առաջ հիշի իրենց:

Ինչ Սաբուրովը, երբ պատասխանում էր նամակներին միշտ աշխատում էր հաղեցնել այդ ցանկովթյունը, և երբ հարկավոր էր՝ նա ստում էր, ստում էր շատ թե քիչ, դա միակ սուան էր, որը նրան չէր վրդովում: Նա վերցրեց գրիչը և, բլոկնոտից մի թուղթ պոկելով, սկսեց գրել արագ, իր խոշոր ձեռագրով: Նա գրում էր այն մասին, թե ինչպես իրենք երկար ժամանակ ծառայում էին Պարֆյունովի հետ, թե ինչպես Պարֆյունովը հերոսաբար զոհվեց աշատեղ, Կիշերային մարտի ժամանակ, Ստալինգրադում (որը ճիշտ էր) ու թե ինչպես նա, քնկնելուց առաջ, ինքը խփեց երեք դերմանացիների (որը ճիշտ չէր) և թե ինչպես նա մեռավ Սաբուրովի ձեռքերի վրա, և թե ինչպես նա մահից առաջ հիշեց իր որդուն՝ Վոլոդյային և խնդրեց՝ հայտնել նրան, որ հիշի հորը:

Ավարտելով նամակը, Սաբուրովը վերցրեց առջևը դրված լուսանկարը և, ծրարելուց առաջ, նայեց նրան: Լուսանկարը հանված էր Սարատովում, ուր նրանք գորակազմվում էին, փողոցային լուսանկարչի մոտ: Փոքրիկ Պարֆյունովը կանգնած էր, ձգված դինվորական տեսքով, ձեռքը դրած ասորձանակի պատյանին. երևի այդպես էր պահանջել լուսանկարիչը:

Հետևյալը առաջին վաշտի սերժանտ Տարասովին գրած նամակն էր: Սաբուրովը միայն հարեանցիորեն գիտեր, որ Տարասովը նույնպես զոհվել է առաջին խակ մարտում, բայց թե ինչպես և ի՞նչ հանգամանքներում՝ չգիտեր: Դա գյուղից եկած հասարակ մի նամակ էր, գեղջկուհու նամակ, խոշոր տառերով դրված տետրակի վանդակավոր թղթի վրա, բոլոր հարազատներին վերհիշելով. մի սովորական, կարճ նամակ, սակայն որի չորսքանչյուր տառից ղգացվում էին անվարժ կերպով արտահայտված, սակայն ոչ պակաս շափով ուժեղ սեր ու կարոտ... Եվ, պատասխանելով այդ նամակին, առանց իմանալու, թե ինչպես է զոհվել Տարասովը, Սաբուրովը, այնուամենայնիվ, գրեց, որ նա լավ մարտիկ էր, զոհվեց խիզախների մահով և որ ինքը՝ հրամանատարը պարծենում էր նրանով:

Ավարտելով այդ նամակը, Սաբուրովը ձեռնամուխ եղաւ երրորդ նամակին և, մինչև վերջ չաւարտելով, զանգահարեց առաջին վաշտ, ուր այժմ գտնւում էին կոմիսարը և Ավդեկը։

— Արդեն ձեզ մոտ են գալիս, — հեռախոսով հայտնեց վաշտի հրամանատար Գորդիենկոն։

— Շատ էին զոռում, — հարցրեց Սաբուրովը։

— Բավականաչափ։

Սաբուրովը լսեց, թե Գորդիենկոն ինչպես ծիծաղեց հեռախոսի մեջ և, հեռախոսափողը դնելով, թեթևացած շունչ քաշեց։

Ճաշեցին շորսով՝ բացի կոմիսարից և Ավդեկից, եկաւ նաև Մասլեննիկովը։ Վանինն այնպես էր ինչպես միշտ։ Ինչ վերաբերում է Ավդեկին, ապա նա հոգնել էր և, վերադառնալով շտաբ, տոգորված էր այն ցնծադին թեթևությամբ, որ մարդ պատերազմի մեջ ունենում է այն ժամանակ, երբ երկյուղի զգացմունքին փոխարինում է համեմատակալման անվտանգության զգացմունքը։

Ճաշի ժամանակ նա խոսեց հենց այդ մասին։

— Գիտեք, անկեղծորեն ասած, վտանգի զգացմունքը և մեռնելու հնարավորությունը ծանր զգացմունք է, նրանից մարդ հոգնում է. ճիշտ չէ։

— Ճիշտ է, — ասաց Սաբուրովը։

— Զինվորը երբեմն ինձ հիշեցնում է, — ասաց Լևդեկը, — սուղակի, որին իջեցնում են աստիճանաբար, միշտ ավելացնելով ճնշումը։ Այդպես է և այստեղ՝ աստիճանաբար ավելանում է երկյուղը և սոճում է սովորությունը նրանկատմամբ։ Թիկունքում հաճախ չեն հասկանում, որ վտանգը անփոփոխ մեծություն չէ, որ ռազմաձևակառոււմ ամեն ինչ հարաբերական է։ Երբ գրոհից հետո ղինւորը խրամատի մեջ է ընկնում, խրամատը նրան թվում է անվտանգություն, երբ ես վաշտից գալիս եմ գումարտակ, ձեր ուղիք ինձ թվում է ամբողջ, երբ դուք բանակից շտաբ եք ընկնում, ձեզ թվում է, թե այնտեղ հանգիստ է տիրում, իսկ Վոլդալի մյուսափին, չնայած որ այն դնդաղեցնում է, ձեզ համար կուրորտ

կամ համարյա կուրորտ է, մինչդեռ առաջին անգամ թիկունքից այնտեղ ընկած մարդու համար այդ ափն արդեն ահալոր վտանգ է թվում: Ձեր կարծիքով ինչպես է: Ճիշտ եմ ասում:

— Իհարկե, ճիշտ եք ասում, — ասաց Սաբուրովը, — այն ուղղումով Ստալինգրադի նկատմամբ, որ այստեղ երբեմն բանակի շտաբը գերմանացիներից նույնքան մոտիկ և նույնպիսի վտանգի մեջ է, ինչպես մենք, կամ մինչև անգամ, հաշվի առնելով մեր ալսօբվա դադարը, նույնիսկ ավելի մեծ վտանգի մեջ է, քան մենք:

Ճաշից հետո Սաբուրովը վերցրեց շինելը և, հագնելով, առանց որևէ հետին մտքի, ասաց.

— Դե՛հ, ես դնամ երկրորդ վաշտ...

Սակայն Ավդեեն այդ ընդունեց իբրև հրավեր կամ, թերևս նույնիսկ իբրև փորձության հրավեր: Նա նույնպես քարձրացավ և լուսթյամբ հագավ շինելը:

— Իսկ դուք ո՞ւր:

— Ձեզ հետ, — ասաց Ավդեեն:

Սաբուրովը նայեց նրա հողնած դեմքին, ուզեց առարկել, սակայն հետո հասկացավ, որ եթե այդ մարդը հասարակ, իրեն չվերաբերող խոսքերը գնալու հրավերի տեղ է ընդունել, ապա այժմ, եթե համոզես նրան, նա այնուամենայնիվ կպնդի իրենը: Եվ, թշնամի լինելով ավելորդ խոսակցությունների, Սաբուրովը պարզապես ասաց.

— Դեհ, լավ, գնանք:

Երկրորդ վաշտի հրամանատարն առաջվա նման սիբիրցի Պոտապովն էր: Սաբուրովին տեսնելով անձանոթ, թերևս շտաբից եկած մարդու հետ, Պոտապովը, ճակատայինների մեջ դադարի ժամանակ արմատացած սովորության համաձայն սկսեց այն բանից, որ նրանց հրավիրեց իրեն մոտ՝ բլինդատ ճաշակելու այն, ինչ որ աստված տվել էր:

— Ճիշտ ասած, ոչ մի անանձնահատուկ բան չունենք. մեր սիբիրական պելմենն ունենք միայն:

Սաբուրովը գիտեր, որ եթե Պոտապովը պելմեններ ունի,

դրանք հրաշալի պելմեններ են: Եվ ընդհանրապես այն տո-
նից, որով Պոտապովն ասաց, թե «ոչ մի տոնանձնահատուկ»
բան չունենք, երևում էր ճակատային այն հատուկ պճնանքը,
որով կրտսեր պետերը սեղան էին հրավիրում ավագներին
ամենուրեք՝ սկսած վաշտից և վերջացրած բանակով: Միշտ,
երբ դա մի փոքրիշատե հնարավոր էր, նրանք ձգտում էին
այնպես անել, որպեսզի իրենց խոհարարը լինի ավելի լավ,
քան պետերինը, և ճաշը պատրաստի ավելի համեղ... Եվ
պետք է ասել, այդ նրանց հաճախ էր հաջողվում:

Հրաժարվելով պելմեններից, Սաբուրովը և Ավդեևը
առաջ գնացին դիրքերով:

Այն ջոկը, որի հրամանատարն էր Կոնյուկովը, գտնվում
էր խրամատում, տան առջևի պատի հետևում: Խրամատը
փորված էր հենց պատի տակ, հիմքի երկարությունը և լավ
քողարկված էր աղյուսի բեկորներով ու հողով:

Հաղորդակցության երկու լավ ճանապարհներ դիրքից ետ
էին տանում դեպի տան տակը, որտեղ փորված էր երեսանց
այրված գերաններով ծածկված հուլե տնակը: Գնդացրային եր-
կու բներ կանոնավոր կերպով սարքված էին, հրաձիգների աե-
ղերը նույնպես, ընդ որում ձախ կողմից ամենուրեք գետնի
մեջ դարակներ էին սարքված, որտեղ դրված էին զինվորի
մթերքը, ճաշի ամաններ, ծխախոտ և այլն:

— Ծխեցեք, ծխեցեք, — ասաց Սաբուրովը, երբ ծխելու
պատրաստված մարտիկները նրա երևալուն պես ոտքի կանգ-
նեցին:

— Առ ծխատուփից, և ծխի՛ր, հայրենակից, — հանդով
ասաց Կոնյուկովը:

Բոլորը ծիծաղեցին, և Սաբուրովն զգաց, որ հանգով
խոսակցությունը պատահականությունն չէ, որ, անշուշտ,
Կոնյուկովը հաճախ է պարծենում դրանով:

— Հապա, ինչպե՞ս ես ապրում, Կոնյուկով, — հարցրեց
Սաբուրովը:

— Լա՛վ, բնիկեր կապիտան:

Կոնյուկովի միջից չէր վերացել կարգապահությունը:

սակայն նրա մեջ փոքր ինչ նկատվող ավելորդ ապշուժյունն այժմ, կես ամսվա մարտերից հետո, մեղմացել էր: Վտանդներն մեջ նա ակամայից սկսեց իրեն ավելի ընկերական զգալ պետի հետ:

— Ինչպե՞ս է, վարժվեցի՞ր ուսմբերին:

— Ճիշտ այդպես, վարժվեցի: Եթե նրանց այստեղ չվարժվեմ, նշանակում է, թույլ տվեք զեկուցել, պետք է վուլգայում խեղդվել: Դե նա («նա» զինվորական լեզվով միշտ նշանակում էր՝ գերմանացին), դե նա գցում է, գցում է, սովորեցնում է, սովորեցնում է, էլ ինչպե՞ս չվարժվես:

— Ահա ավադ սերժանտ Կոնյուկովը, — ասաց Սաբուրովը, դառնալով Ավդեևին: — Քաջուժյան համար ամսիս 27-ին ես շքանշանի եմ ներկայացրել:

Կոնյուկովը երջանկորեն ժպտաց: Ճիշտն ասած նա արդեն վաշտի հրամանատարից լսել էր, որ Ֆիրեն շքանշանի է ներկայացրել, բայց այն, որ այժմ գումարտակի հրամանատարը բարձրաձայն կրկնեց այդ իր բոլոր մարտիկների ներկայությամբ, նրան առանձնապես հաճելի էր: Ինչպես հաճախ է պատահում մարդկանց հետ հուզմունքի պահին, նա հիշեց ոչ թե այն, ինչպես որ պետք էր ասել այժմ, այլ այն ինչ որ դեռ վաղուց, իսկական ծառայության ժամանակվանից մտել էր նրա մեջ և փոխանակ ասելու՝ «ծառայում եմ Սովետական Միությանը», գոչեց՝ «ուրախ եմ ջանալու...», վերջին բառերին դժվարությամբ կծեղով լեզուն, որպեսզի լիովին դուրս չլնցնի «ձերդ բարեծննդության» հետ:

— Ահա գումարտակի ընկեր կոմիտաբը. Մասկվայից է, — ասաց Սաբուրովը: — Պատմիր նրան, Կոնյուկով, թե քսանյոթին դու ինչո՞վ աչքի ընկար, իսկ առայժմ ինձ տուր հեռադիտակը:

Կոնյուկովը կրծքից հանեց և կապիտանին տվեց ցեյսի մեծ հեռադիտակը, որ նա գտել էր առնձը գրավելու դեռ առաջին օրը: Նա միշտ կրծքի վրա էր կրում հեռադիտակը, որը նրան համարյա հրամանատարի տեսք էր տալիս, բայց ոչ երբեք զինվորի: Նա ինքն այդ զգում էր և այժմ հեռադի-

տակը Սաբուրովին էր տալիս հոգեկան մի որոշ տապնապով, որովհետև դեռ այն պատերազմից գիտեր, որ հետաքրքրական և օգտակար ռազմավարը պետերը միշտ սիրում են վերցնել իրենց ստորագրյալների ձեռքից:

Քանի դեռ Սաբուրովը, տեղավորվելով պատի ելուտի հետևում, հեռագրատակով ուշադիր կերպով դիտում էր հարեան փողոցի փլատակները, Կոնյուկովը անշտապ կերպով անցավ իր պատմությանը: Ամսի 27-ը ինքը նույնպես համարում էր իր առանձնապես հաջող օրը և այդ մասին պատմելը նրան բավականություն էր պատճառում:

Քառյուծին ինքը կապավոր էր և ցերեկով յոթ անգամ բաց սեղանքով երկրորդ վաշտից սողեսող դնաց առաջինը ու ետ դարձավ, այնտեղ, ուր բոլոր կապավորները սպանվում էին: Այդ մասին նա պատմում էր հին գլխավորներին հատուկ յուրօրինակ պատկերավոր ձևով:

— Սողում եմ այսպես, իսկ գնդակները թռչում են իմ վրայով, թռչում են, իսկ մեջքիս վրա մի բարակ պայուսակ ունեմ կապած՝ մեջք դրած ծխախոտ ու հաց, որովհետև հացն ու ծխախոտը, թեկուզ և առանց նրանց սողալը հեշտ է, չի կարելի թողնել. չգիտես՝ ո՞ւր կհասնես, հանկարծ չես կարողանա ետ սողալ... Կամ կվիրավորեն ճանապարհի կեսին, նորից պետք է ծխել ու հաց ծամել... Ճաշիս ամանն էլ պայուսակիս վրա է, որովհետև չկա բերան առանց աման, — նորից հանգավորեց նա: — Սողում եմ, և ամանը շուտ ու մուտ է գալիս, զնգում է: Ու զնգում է ոչ թե թույլ կապելուց, այլ որովհետև գնդակները նրան են կպչում. ասիւր նա բարձր է. սողում եմ ու մեկ էլ զգում եմ, որ մեջքս տաքանում է... Հա, մեջքս տաքանում է... Հանեցի դանակը, քսեցի կաշվին ու պայուսակը կտրեցի:

Նա ընկավ կողքիս ու ծխում էր. գերմանացին հրկիզող գնդակով էր խփել ամանին: Ու այստեղ ես ծիծաղեցի. ծիծաղս եկավ, որովհետև մտածում եմ՝ ես տա՞նկ եմ, ի՞նչ եմ, որ նա ուզում է աշտարակս այրել... Դե, պայուսակը դցեցի ու սողացի առաջ: Բայց ծխախոտը փշացավ, վառվեց: Նորից

առաջ եմ սողում... Բոլորովին հարթ տեղ է, բայց ցեխ է, ցեխ, ու էնպես պինդ եմ կպել գետնին, որ ցեխը սապոգիս բուկն է լցվել: Իսկ նա էլ դեռ ինձ է խփում: Դե ես էլ խիստ սեղմվում եմ գետնին...

— Իսկ հետո ես սողալով անցա փլատակներից այն կողմ, նա ուզում է գնդացրային կրակի տակ առնել ինձ և չի ուզում ողջ-առողջ ձեռքից բաց թողնել. վիրավորված է, որովհետև երկրորդ պատերազմն է, որ միշտ ինձ նշան է բռնում ու չի կարողանում խփել, վրիպում է: Դե նա էլ սկսեց ակամաներ թափել: Իսկ շուրջս սոսկալի ցեխ է... Ականք պայթում է, իսկ բեկորները շուրջս շրմվում են, կարծես ցեխի միջով ոչխարներ են գնում...

— Դեհ դուք դեռ այստեղ խոսեցեք, — ասաց Սաբուրովը, ընդհատելով Կոնյուկովին, — ես հիմա կգամ: Եվ, ուրախացած Կոնյուկովին հանձնելով հեռադիտակը, դուրս եկավ դիրքից ու գնաց հարևան դասակը:

Տասը ռոպեից, երբ նա պատրաստվում էր վերադառնալ, իրենից ձախ, այնտեղ, ուր գտնվում էր Կոնյուկովի ջոկը, լսեց «մաքսիմի» մի քանի երկար կրակահերթեր: Նա դեռ չէր կարողացել հասկանալ, թե ինչո՞ւ հանկարծ այդպես հղավ, երբ անմիջապես մեկը մյուսի հետևից հինգ թե վեց գերմանական ակառն վզզացին նրա գլխի վրայով ու պայթեցին մոտավորապես այնտեղ, որտեղ գտնվում էր Կոնյուկովը: Մի ռոպե սպասելուց հետո Սաբուրովը սողաց ետ: Նա Կոնյուկովին և Ալդեկին տեսավ միմյանց դեմ, դիրքում նստած:

— Տեսնո՞ւմ ես, ախր ես ասացի, — խրատական ձևով ասաց Կոնյուկովը, — ինչպես որ մենք նրան ձաղկեցինք, այնպես էլ նա է ուզում մեզ ձաղկել:

— Դե ճիշտ է, — պատասխանեց մի փոքր հուզված Ալդեկը: — Եվ ճիշտ է, այդպես էլ պետք է:

— Բանն ինչո՞ւմն է, — հարցրեց Սաբուրովը: — Ոչ ոքի չի՞ կպել:

— Ոչ, միայն նրա գլխարկն է փչացրել, — ասաց Կոնյուկովը, բարձրանալով և ծիծաղելի ձևով, երկու մատով խրամատի եզրից վերցնելով Ավդենկի տատառն ի վար դրված գլխարկը: — Նրանք սկսեցին նշան բռնել, ու խփեցին: Իսկ դերմանացին չափված-ձևված է, ինչպես ձուն կողովի մեջ. այնտեղ է բեկորները լցրել:

Իսկապես, գլխարկի մեջ կային քնկնելու ժամանակ այնտեղ մնացած ականի երկու փոքրիկ բեկորներ, որոնք չէին պատռել գլխարկը, այլ մի փոքր քերծել էին, կարծես թե ցեցն էր կերել:

Սաբուրովը, թափ տալով բեկորները, հայեց գլխարկին:

— Բոլորը կասեն, թե ցեցն է կերել, ոչ ոք ձեզ չի հավատա, եթե ասեք՝ բեկորներ են դիպել:

— Իսկ ես չեմ էլ պատմի, — ասաց Ավդենկը:

— Նշանակում է այդ դուք էիք կրակում, հարցրեց Սաբուրովը:

— Ես էի... Ա՛յ, այն փլատուկների վրա: Ինձ ասացին, թե այնտեղ դերմանայիններ են նստած...

— Նստած են, ճիշտ այդպես, — հաստատեց Կոնյուկովը, այդ պատճառով էլ պատասխանեցին, որ նստած են:

— Այ, տեսնո՞ւմ եք, — ասաց Ավդենկը, — լռելիքում էր, բայց անմիջապես վերացավ: Իսկ ինչո՞ւ եք քիչ կրակում: Փամփուշտները խնայում ե՞ք:

— Ի՞նչ փամփուշտներ, — ասաց Կոնյուկովը. փամփուշտները չենք խնայում, բայց ինչո՞ւ կրակենք, քանի դեռ նա չի երևում: Հենց որ երևա, կսկսենք կրակել, թե չէ չի երևում...

— Վերջացրի՞ք խոսակցությունը, — հարցրեց Սաբուրովը: — Վերջացրի՞ք: Դե լավ է: Այդ դեպքում՝ զնանք:

Նրբ նրանք զնում էին դեպի Պոտապովի բլինդաժը, Ավդենկը դարձավ Սաբուրովին և հանկարծ ասաց.

— Իսկ դիտե՞ք, ես դիտմամբ սկզբունքորեն էի կրակում զնադրից:

— Դուք ուզում էիք ինքներդ գերմանացո՞ւն խփել:

— Ոչ, չգալրանաք, գուցե ես խառնվում եմ ձեր գործնորին, բայց ինձ թվաց, որ դա ճիշտ չէ...

— Ի՞նչը ճիշտ չէ:

— Որ ալյապիսի լռություն է տիրում: Սա գրնագագարի նման բան է:

— Ինչո՞ւ:

— Ոչ, — ասաց Ավդեկը, — թերևս ճիշտ է, որ քանի դեռ գերմանացիները չեն երևում, նրանց վրա չեն կրակում, սակայն ինձ թվաց, որ նաև մի այլ պատճառով չեն կրակում:

— Ի՞նչ պատճառով:

— Այն պատճառով, որ չեն ուզում իրենց պատասխանեն, — ուզում են, որ հանդիստ լինի: Ես ահա մի քանի կրակահերթի արձակեցի, և գերմանացիներն անմիջապես ականներ բաց թողեցին: Եթե ևս մի քանի կրակահերթ արձակենք, նրանք նորից արկեր բաց կթողնեն: Թե չէ դուրս է գալիս՝ մենք չենք կրակի, և նրանք չեն կրակի. իմ կարծիքով դա լավ չի: Ինչպե՞ս է ձեր կարծիքով:

— Այո, թերևս:

— Ինչո՞ւ համար ես այդ հիշեցի, — ասաց Ավդեկը: — Ես Արևմտյան ռազմաճակատում այս գործանը նկատեցի, թե ինչպես հարձակումից հետո դադար տիրեց, և ահա այսպես լռում էին, երբեմն ավելի քան հարկավոր էր՝ իմ կարծիքով...

— Այո, թերևս դուք իրավացի եք — մտախոհ ասաց Սաբուրովը և իր մեջ մտածեց, որ այդ մարդը, սնշուշտ, իրավացի է: Ծանր մարտերից և յուրաքանչյուր բուլե, միշտ մեռնելու հնարավորությունից հետո զինվորները, թերևս ոչ միայն նրանք, երբեմն նաև անձամբ ինքը, ենթադրատակաբար, ուզում են մի փոքր չխախտել լռությանը, քանի դեռ հնարավոր է փոխադարձաբար գնդացրային կրակահերթեր և ականներ չարձակել: Դա բնական էր, և միաժամանակ չէր

կարելի թույլ տալ այդ: Ճնա իրավացի է, — մտածեց Սաբու-
րովը: — Պետք է հրամայել, որպեսզի գիշերային արտելք-
ներից բացի ցերեկը ոչ միայն սլառասխանեն դերմանացի-
ների կրակին, այլև ժամանակ առ ժամանակ անհանգստաց-
նեն գերմանացիներին նույնիսկ առանց նշանառու կրակի,
պարզապես տյնպես, որպեսզի ջղայնացնեն նրանց»:

Երբ նրանք հասան Պոտապովի բլինդաժին, Պոտապովը,
նրանց դիմավորելով բլինդաժի շեմքին, նորից խոսեց
պիմենների մասին:

— Դե՛հ, շատ եմ խնդրում, թեկուզ հանուն հյուրի
գալստյան, ընկեր կապիտան, սկսեց Պոտապովը, — և հենց
այդ վայրկյանին երեք, թե չորս ծանր արկ պայթեցին բլին-
դաժի հետևում:

Սաբուրովը Ավդեևին հրեց բլինդաժ, իսկ ինքը, կաշելով
սլառին, սկսեց սպասել: Առաջինից հետո առջևից ու հետևից
թափվեցին ևս մեկ ու կես տասնյակ արկ, այնուհետև սկսե-
ցին պայթել ականները, և նորից արկերը, և նորից ական-
ները ու այդպես շարունակվեց տասնհինգ րոպե:

Աշխատելով աղմուկից բարձր գոռալ, Պոտապովն արդեն
հրամաններ էր արձակում կապալորներին, և նրանք հաղոր-
դակցության անցուղիներով վազում էին դեպի դասակները:

Սաբուրովը նայեց երկնքին: Սաղերի սեպածև, կանոնա-
վոր երամով գալիս էին գերմանական ռմբակոծիչները: Նա
մի հայացքով չափեց նրանց: Այդտեղից, հեռվից դժվար էր
չոկել, բայց թվաց, թե նրանք վաթսուներից քիչ չեն:

Բոպեական լռությունից հետո նորից սկսեց խփել հե-
տանին: Բլինդաժի հետևից երկինք էին բարձրանում սև
շատրովաններ:

— Ահա և լռությունը վերջացավ, — կամացուկ ասաց
Սաբուրովը, ավելի շուտ իրեն, քան Ավդեևին: — Պոտա-
պով, — կանչեց նա:

— Լսում եմ:

— Ընկեր գումարտակային կոմիսարը կմնա ձեզ մոտ մինչև որ ավարտվի հրետանային նախապատրաստությունը: Կօզտվեք դադարից և ավտոմատավորի հետ նրան կուղարկեք ինձ մոտ: Ես դնում եմ դումարտակ:

— Ընկեր Սաբուրով, ես կգամ ձեզ հետ:

— Ո՛չ, — կտրուկ ասաց Սաբուրովը: — Այժմ մենք ձեզ հետ վրճելու չենք: Պոռնապովը հարմար թույլ կգտնի և ձեզ կուղարկի ավտոմատավորի հետ:

— Իսկ ավելի լավ չէ՞ր լինի...

— Վերջ: Զվրճենք: Այստեղ տերը ես եմ: Պետյա, գնանք...

Նվ, դուրս թռնելով դիրքից, Սաբուրովն ու Պետյան արագ վազքով շարժվեցին դեպի այն տունը, որտեղ գտնվում էր գումարտակի շտաբը:

Դադարն իսկապես ավարտվեց, և Սաբուրովը, մի ձագարափոսից սողալով մյուսը, մտածեց, որ եթե ամենաշատը սասնհինգ թուփից հետո չսկսվի գերմանական գրոհը, ապա այդ նշանակում է, որ ինքը ոչ մի բան չի սովորել այդ պատերազմում:

XII

Առավոտ էր: Դադարից հետո արդեն հինգերորդ օրն էր, որ մարտեր էին մղվում: Սաբուրովը, հինգերորդ գիշերը մի կերպ քնելով, արթնացավ հրետանային փոխհրաձգության որոտից: Արագորեն, դեռ աչքերը չբացած, նա վերցրեց մահճակալից ընկած շինելը, վրան քաշեց և միայն այդ ժամանակ, նստելով մահճակալի վրա, բացեց աչքերը: Ամբողջ պատերազմի ընթացքում նա առաջին անգամ գլխապտույտ զգաց. օդում ճախրում էին հրեղեն կետեր, հետո նրանք դարձան համատարած հրեղեն շրջագծեր և պտտվում էին աչքի առջև: Այսօր առանձնապես դա անուղեղի էր. օրը ծանր էր լինելու, ծանր՝ ընդհանրապես ու նաև այն պատճառով,

եր գիշերը պետք է հետախուզության գնալին: Երեկ երեկության գումարտակի հետախուզող, կազանցի թաթար Յուսուպովը, մի նախկին ըմբիշ, առկառիկ կաղմվածքի տեր պարթև մի մարդ, սովորական «լեղվից» բացի բերեց նաև հետաքրքրական տեղեկություններ: Դատելով նրա պատմածից, հարավային փլատակներին այն կողմ (այժմ գումարտակում այդպես էին կոչում գործարանային ափումբի նախկին շենքը) մնացել էր գերմանացիների կողմից չափազանցվող մի ազատ անցուղի: Յուսուպովը արդեն երկրորդ գիշերն էր, որ անարգել անցնում էր այդ ուղիով և հավատացնում էր, որ եթե ստալոգները որևէ բանով փաթաթեն և ավտոմատները չլիկացնեն, ապա կարելի է այդ անցուղիով, բախերով դուրս գալ գերմանացիների թիկունքը և գիշերով ջախջախել ու կոտորել մի ամբողջ վաշտ: Գերմանական մի ամբողջ վաշտ կոտորելը բավական հրապուրիչ գործ էր, սակայն չնայած որ Սաբուրովը հավատում էր Յուսուպովի պատմածներին, այնուամենայնիվ, այդպիսի ձեռնարկության գիմեղուց առաջ ցանկացա՞յ անձամբ ստուգել դրա հնարավորությունը: Այսօր, երեկոյան ժամը տասնմեկին նա նշանակեց նախնական հետախուզություն, որին Յուսուպովի հետ միասին որոշեց մասնակցել նաև անձամբ: Եվ ահա նա նորից շի քնել, չնայած որ այդ գիշեր, հետախուզության պատրաստվելով, հատկապես ուզում էր քնել: Ու մեկ էլ այդ անպիտան գլխապառլար... Ասենք, դեռ մի ամբողջ օր էր սպասում նրան, և վերջի վերջը ամենից ծանր է միշտ սուսվորության, քանի դեռ չես բացվել, չես շարժել ոսկորներդ:

Նա բարձրացավ, մոտեցավ լամպին և, սեղանից վերցնելով հաշիկին, նայեց մեջը: «Այսօր դեռ կարելի է շատերը վել», — մտածեց նա: Իր սեփական դեմքը իրեն թվաց արդեն ոչ թե գունատ, այլ կոնաչ: Բլինդաժում հեղձուցիչ օդ էր և միաժամանակ խոնավ, պատերից կաթում էր: Հաշիկին սեղանի վրա դնելիս ցած ղյեց և կոտրեց: Նա վերցրեց ամենամեծ կտորը, որի մեջ դեռ կարելի էր նայել ու դրեց սեղանի վրա:

«Հայելիի ջարդելը, տառա՛հ են, դժբախտութեան նշան է»։ Նա ծիծաղեց։ Իսկապես պատերազմն այժմ այնպիսին էր, որ բոլոր վատ նշաններն ու երազները միշտ կատարվում էին։ Յուրաքանչյուր օր ոչ թե մեկ, այլ մի քանի դժբախտութիւն կամ փորձանք էին գտլիս։ Այո, այդպիսի պայմաններում սնահավատ դառնալը դժվար չէ։ Նա հիշեց, թե ինչպես նախանցյալ օրը Ավդեհը, արդեն բլինդաժից դուրս գալով, վերադարձով դաշտային սրայուսակի համար և նույնպես ծիծաղեց այն ժամանակ, որ դա դժբախտութեան նշան է, իսկ երկնայան խփեցին նրա արմունկից վերեւ, նա ստիպված էր մեկնել մյուս ավեր։

Նա փաթաթեց ծխախոտը և չրթացրեց լուցկին։ Կուցկին չվառվեց։ Նա չրթացրեց նորից ու նորից, իրար ետևից տասը հատ։ Թքելով, նա հատակին նետեց և՛ ծխախոտը, և՛ լուցկու տոսվը։ Բլինդաժում այնքան ամխալթութ էր հավաքվել, որ լուցկին չէր վառվում։ Նա այդտեղ էր եկել նախանցյալ օրը։ Գերմանական հարձակման դադարից հետո առաջին իսկ օրը մի քանի ռալիզ հարվածներով սովերվեց կախաչատան նկուղը։ Նա փոխադրվեց մյուսը, սակայն հաջորդ օրը իրիկ-նաղեմին ավերվեց նաև այն։ Այդ ժամանակ նա փոխադրվեց այստեղ։

Այդ բլինդաժը նկուղից խորն էր։ Այդտեղ մի ժամանակ գտնվում էին դեպի հողի խորքը գնացող կոյուղու խողովակները։ Սակրավորները մի դիշերվա մեջ ընդարձակեցին բացվածքը և բլինդաժ պատրաստեցին։ Հինգ օրում՝ հրամանատարական երեք կետ։ Նա չէր կարող հասկանալ, թե արդյո՞ք աննախընթաց կերպով գերմանացիների բախտն էր բերում, թե այստեղ, իր դամարտակում կային նրանց աչքերն ու ականջները։ Նա ակամայից աշխատեց վանել այդ միտքը։ Իր հոգու էութեամբ նա սիրում էր հավատալ մարդկանց և չէր ցանկանում անձնատուր լինել դավաճանութեան մտքին։ Նրան թվում էր, թե այժմ, ահա այստեղ, Ստալին-գրադում, ուր իրենք բոլորը հավասար են մահվան հանդեպ, իրենց մեջ դավաճանութիւն չի կարող լինել։ Ոչ, դա հասա-

րակ պատահականություն է, վայրենի զուգադիպություն։
Չէ՞ որ պատերազմում, ի վերջո, լինում են նաև հենց այդ-
պիսի վայրենի զուգադիպություններ։

Նա դուրս ելավ բլինդաժից, հալորդակցության ճանա-
պարհով հասավ մինչև դիտակետ ու այնտեղից սկսեց ղե-
կավարել գրոհի ետ մղումը։ Հեռախոսային կապը վաշտերի
հետ երեք անգամ կտրվեց, մեկ ժամվա ընթացքում խփվե-
ցին երկու կապալոր։ Վերջապես գերմանացիներին ետ մղե-
ցին։ Մանր օր էր սպասվում։ Սաբուրովը վերադարձավ բլին-
դաժ, կանչեց Մասլեննիկովին և արձակեց նոր գրոհները
ետ մղելու համար անհրաժեշտ հրամաններ։ Հազիվ էր նա
խոսել Մասլեննիկովի հետ, երբ նրա բլինդաժը մտավ դի-
վիզիայի հայտնի զինիրավաբանը, դատախազության քննի-
չը։ Սաբուրովը, մահճակալից բարձրանալով, բարեկց նրան։

— Ի՞նչ է, — հարցրեց նա, Ստեպանովին հարցաքննե-
լո՞ւ եք։

— Այո։

— Այսօր շատ թեժ օր է, ժամանակը չէ։

— Ինչպես թե ժամանակը չէ։ Ամեն անգամ ժամանակը
չէ։ Հայտնի չէ, թե ե՞րբ է գալու ժամանակը, — առարկեց
քննիչը։ — Ուրիշ հնար չկա։

— Թափ տվեք փոշին, — ասաց Սաբուրովը։

Քննիչը միայն նոր նկատեց, որ ամբողջապես կեղտի
մեջ էր։

— Սողո՞ւմ էիք։

— Այո։

— Հավ է, որ բարեհաջող եկաք։

— Այո, համարյա թե, — ասաց քննիչը։ Ձեր գումար-
տակում կոշկակար չկա՞։

— Իսկ ի՞նչ է եղել։

— Դե տեսեք, արկի բեկորը, կարծեք թե ծիծաղի հա-
ժար, կրունկիս կեսը տարել է։

Նա պարզեց ոտքը, սապոգի կրունկի կեսը իսկապես մաքուր կտրված էր:

— Կոշկակար շունենք: Մեկը կար, երեկ վիրավորեցին: Իսկ որտե՞ղ է Ստեպանովը: Պետյա, — գլխով արեց Սաբուրովը, — ընկեր հրամանատարին առաջնորդիլ օրապահի մոտ. այնտեղ օգնականի փոխարեն Ստեպանով ազգանունով մի մարտիկ կա, ճանաչո՞ւմ ես:

— Ճանաչում եմ:

— Ինչպե՞ս, օրապահի օգնակա՞ն է, — զարմացավ քննիչը:

— Իսկ ես ինչպե՞ս վարվեմ նրա հետ: Պահա՞կ զնեմ նրա մոտ: Նա առանց այդ էլ մարդ չունեմ:

— Սակայն չէ՞ որ նա քննության տակ է:

— Ի՞նչ անենք, որ քննության տակ է: Զեզ ասում են՝ մարդ չունենք: Սյստեղ, ձեր որոշումներին սպասելու, նրան հսկելու համար ոչ ոք չունենք, և, խղճով ասած, այս անգամ, իմ կարծիքով, հարկ էլ չկա...

Քննիչը դուրս եկավ Պետյայի հետ, Սաբուրովը, նայելով նրանց հետևից, մտածեց, թե պատերազմը հարուստ է տարօրինակ, համարյա անհեթեթ դրություններով: Իհարկե, այդ քննիչն իր գործն է անում, և Ստեպանովին գուցե և պետք է դատի տալ, բայց ահա քննիչը սողեսող եկել է այստեղ հարցաքննելու նրան... Հարցաքննություն կատարելու համար նա վտանգել է կյանքը... Նրան ճանապարհին հինգ անգամ կարող էին խփել, և երբ հարցաքննելու լինի նրան նույնպես կարող են խփել, իսկ երբ դիվիզիա վերադառնալիս լինի և գուցե, իրեն հետ վերցնի Ստեպանովին, ապա Ստեպանովին և նրան փրադարձի ճանապարհին միանգամայն նույն ձևով կարող են խփել: Իսկ մինչդեռ այդ ամենը, միասին վերցրած, կարծեք թե տեղի էր ունենում ըստ կանոնների, այնպես, ինչպես և պետք է տեղի ունենար:

Ստեպանովին վերցնելով պահակատնից և կարգի համար պահակ վերցնելով, քննիչը տեղավորվեց ջարդված լու-

սամուաներով կիսանկուղում, որի ճեղքերից երևում էր երկինքը: Պատը երկու տեղով ծակված էր արկերով. քարե հատակին սառել էին արյան մուգ բծերը. անշուշտ, այստեղ մեկը, ու մեկին սպառնել կամ վիրավորել էին:

Ստեպանովը պազեղ էր պատի մոտ, իսկ քննիչը՝ նստել էր աղյուսների վրա, նկույրի կենտրոնում: Նա գրում էր, ծնկներին դրած պլանշետը:

Ստեպանովը պենզացի կոլխոպնիկ էր, հրկրորդ վաշտի մարտիկ: Նա երեսուն տարեկան էր: Տանը մնացել էին նրա կիներ ու երկու երեխաները: Նրան կանչել էին բանակ, և նա անմիջապես քնկել էր Ստալինգրադ: Երեկ երեկոյան, դերմանացիների վերջին գրոհի ժամանակ, երբ նա իր ընկեր Սմիշլյանի հետ նստել էր խորը «ծիծեռնակի բնում» և տանկերի վրա էր կրակում հակատանկային երկար հրացանով, երկու անգամ իրար հետևից վրիպեց, և դիրքի կողմից եկող տանկը, թրթուրներով դղրդալով դևի վերևը և բենզինի ու ծխի հոտով լցնելով խրամատը սողաց առաջ: Սմիշլյանը ինչ որ անհասկանալի, մոլեղին բան բղավեց, բարձրացավ և տանկի հետևից, թրթուրի տակ նետեց հակատանկային մի ծանր նռնակ: Նա պալթեց, տանկը կանգնեց, սակայն այդ ժամանակ երկրորդը նույնպիսի սրտոտով անցավ դիրքի վրայով: Ստեպանովը կարողացավ նետվել խրամատի խորքը, և նրա վրա միայն հող թափվեց: Սմիշլյանը չհասցրեց: Երբ Ստեպանովը բարձրացավ, հողի հետ միասին «ծիծեռնակի բն» մեջ ընկավ Սմիշլյանը, ավելի ճիշտ՝ նրա ներքևի մասը, մինչև գոտին. դոտուց վերև կտրել ու ճղմել էր տանկը: Երբ այդ արյունաշաղախ գտնվածքը ընկավ խրամատ, Ստեպանովի կողքին, նա չզիմացավ և ալլես ոչ մի բանի մասին չմտածելով, դուրս սողաց խրամատից: Նա անընդհատ սողում էր դեպի Վոլգան, ոչինչ չհասկանալով, ձգտելով միմիայն որքան կարելի է հեռու սողալ, դեպի ետ:

Փիշերը նրան գտան արդեն պնդի շտաբի շրջակայքում: Նա ի վիճակի չէր որևէ բան թաքցնելու ու պարզապես պատ-

մեց այն ամենը, ինչ եղել էր: Բաբշենկոն պահակի միջոցով և ուղեկից գրությամբ նրան ետ ուղարկեց Սաբուրովի մոտ, պաշտոնական գծով պիլիպիային տեղեկություն ուղարկելով նրա մասին, իբրև դատալիքի:

Սաբուրովին ղեկուցեցին այդ դեպքի մասին, բայց նա մարտի եւ ու ղեւի մեջ չկարողացավ խոսել Ստեպանովի հետ, իսկ այժմ Բաբշենկոյի ղեկուցադրի համաձայն արգեն սլասեղ է եկել քննիչը գործը քննելու...

Ստեպանովը նստել էր նրա առջև և պատասխանում էր նույնը, ինչ որ երեկ գիշեր պատասխանեց Բաբշենկոյին: Քննիչը, սովորականին հակառակ, դանդաղում էր և շատ հարցեր էր առնում: Այդ կատարվում էր այն պատճառով, որ նա էապես չգիտեր, թե ինչպե՞ս վարվի Ստեպանովի հետ: Ստեպանովը պատալիք էր, բայց միևնույն ժամանակ նա կանխամտածված ոչինչ չէր արել: Նա նյարդային ցնցում էր ունեցել, չէր ղիմացել սարսափին և ետ էր սողացել: Թերևս իթե նա սողար մինչև վոլդայի ափը, ուշքի կդար և կվերապառնար: Այդպես էր կարծում քննիչը, այդպես էր կարծում այժմ ուշքի գալով, նաև ինքը՝ Ստեպանովը: Սակայն դատալքության միասոր մնում էր փաստ, և հանուն ընդհանուր կարգ ու կանոնի չէր կարելի այդ անպատիժ թողնել:

— Նա ետ կդայի, աստված վկա, — լռությունից հետո, առանց նոր հարցերի սպասելու, համոզված ասավ Ստեպանովը: — Նա ինքս կդայի...

Այդ րոպեին շրջակայքում անընդհատ թնդացող հրե-տանային համապարկը դադարեց, և լսվեցին մոտակայքում ավտոմատային կրակահերթեր: Պետյան, նկուղի միջով Սաբուրովի մոտից վազելով դեպի օրապահը, վազելիս բղավեց.

— Գերմանացիները առաջ են խցկվում: Կապիտանը հրամայեց բոլորին, ով գենք ունի, նետվել կովի մեջ, — ու վազեց առաջ:

Քննիչը, որ երկտասարդ չէր, էապես, քաղաքացիական տնձնավորություն էր՝ ղինվորականի համազգեստով, հանեց սկնոցները, մաքրեց ապակիները, նորից դրեց քթին և,

վերցնելով կողքը դրված ավտոմատը՝ մի ղենք, որից դիվիզիայում վաղուց արդեն ոչ ոք չէր բաժանվում, առանց շտապելու դուրս եկավ պատի բացվածքից։ Ստեպանովին հսկող կարմիր բանակայինը կասկածելով նայեց նրան, հետո պատի բացվածքին, հետո Ստեպանովին ու հանգիստ առաց՝ «դու մի քիչ այստեղ նստիր», ու դուրս եկավ քննիչի հետևից։

Դա, այդ օրը, դերմանացիների երկրորդ վճռական դրոհն էր, երբ նրանց ավտոմատավորները՝ քսան թե երեսուն մարդ, պատի միջով թափանցել էին տան բակը։ Բախում շեշտակի փոխհրաձգություն էր տեղի ունենում։ Ոտքի էին հանվել գումարտակի շտաբում և նրա շրջակայքում գտնվող բոլոր մարդիկ։

Սաբուրովն ինքը բարձրացավ վերև և ղեկավարում էր կռիվն այն շափով, որ շափով որ ընդհանրապես կարելի է ղեկավարել ձեռնամարտը։

Մոտ քսան ռուպից հետո դերմանացիները մեծ մասամբ սպանվեցին, մյուսները տան ցանկապատից դուրս շարավեցին։ Քննիչը և պահակը պատի բացվածքով նորից ներս եկան և հոգնած նստեցին աղյուսներին։ Քննիչի ձեռքի դաստակին թեթևակի կպել էր գնդակը. արյուն էր ծորում։

— Պետք է կապել, — ասաց պահակը։

— Վիրակապ չունեմ։

— Չունե՞ք, — հարցրեց Ստեպանովը և բաճկոնի գրպանից հանեց իր անձնական վիրակապի ծրարը։

Ինքը և պահակը երկուսով կապեցին վիրավոր ձեռքը։ Հետո Ստեպանովը ետ գնաց ու նորից նստեց պատի մոտ։ Միայն այժմ նրանք հիշեցին, որ հարցաքննությունը ընդհատվել էր գրոհի պատճառով և անշուշտ պետք էր շարունակել։ Սակայն քննիչը չէր ուզում շարունակել հարցաքննությունը։ Ժամանակը երկարաձգելու ու շունչ քաշելու համար նա առողջ ձեռքով գրպանից հանեց ծխախոտի փսան, դժվարությամբ, կապկաված մատների օգնությամբ մի ծխախոտ շինեց, հետո, նայելով Ստեպանովին ու պահակին, մեքե-

նայորեն, այն ավտոմատ սովորությամբ, որով ծխախոտ են առաջարկում ռազմաճակատում երկար ժամանակ մնացած մարդիկ, նրանց մեկնեց քիսան.

— Վերցրեք:

Ստեպանովը, պահակից հետո վերցրեց մի պտղունց և հանելով խնամքով պահած թերթի կտորը, պատռեց մի քիչ և փաթաթեց ծխախոտը: Նրանք բոլորն էլ երեքով ծխեցին: Այդ լուռ ծխելը շարունակվեց տաս րոպե: Այդ ժամանակ նորից սկսվեց հրետանային փոխհրաձգությունը: Նրա թնդունի տակ քննիչն սկսեց արագորեն ավարտել հարցաքննությունը, վիրավոր ձեռքով դժվարությամբ պահելով պլանշետը: Շուտով հարցաքննությունը վերջացավ, մնում էր միայն եզրակացություն հանել: Այդ րոպեին, ինչպես և առաջին անգամ, հրետանային փոխհրաձգությունը դադարեց, ու նորից սկսվեց գերմանացիների գրոհը:

Լսելով ավտոմատային կրակահերթեր, քննիչը դարձյալ լուռ մոտ քաշեց ավտոմատը, վերցրեց առողջ ձեռքով և, առանց շրջվելու, դուրս եկավ նկուղից: Պահակը հետևեց նրան:

Ստեպանովը նորից մենակ մնաց: Նա շփոթված նայեց շուրջը: Պատի մոտ լսվում էին կրակոցներ: Ստեպանովը դարձյալ նայեց շուրջը և պատի ճեղքվածքով, պահակից հետո դուրս եկավ: Դուրս թռնելով, նա նայեց շուրջը և, կողքին տեսնելով կարմիր բանակայինի դիակի մոտ ընկած հրացանը, թափով վերցրեց այն: Մի քանի քայլ վազելով, պառկեց աղյուսի կույտի ետև, ոչ հեռու քննիչից և այդտեղ պառկած մի քանի այլ մարտիկներից: Երբ ձախ կողմից գերմանացիները դուրս թռան պատի հետևից, նա բոլորի հետ միասին սկսեց կրակել նրանց վրա: Հետո բարձրացավ, մի քանի քայլ առաջ վազեց և, շրջելով հրացանը, նրա կոթով հարվածեց իրեն վրա վազող ավտոմատավորի գլխին: Հետո նորից ընկավ քարերի հետև ու մի քանի անգամ կրակեց բակի խորքում առաջ շարժվող գերմանացիների վրա: Գերմանացիները նույնպես կրակում էին: Այս անգամ

բաղ էին թափանցել տաս մարդ, ու մի քանի բաղեից նրանք բոլորն էլ կամ սպանվեցին, կամ վիրավորվեցին:

Գլուհը հետ մղվեց: Կրակոցներն արդեն որոտում էին պատից հեռու: Ստեպանովը բարձրացավ և, շիժանալով, թե ինչ անի, մոտեցավ այն պատին, որտեղ պառկած էին քննիչն ու պահալը: Պահալը բարձրացավ, սակայն քննիչը պառկած էր. նա վիրավորվել էր սաքից: Ստեպանովը բարձրացրեց նրան, տեսավ, որ ավտոմատային կրակահերթով վիրավորված ոտքից ուժեղ կերպով արյուն է հոսում և, քննիչին գցելով ուսերին, տարավ նիւզ: Այնտեղ իջեցրեց հատակին, երկու թե երեք աղյուս դնելով գլխի տակ, որպեսզի բարձր լինի:

— Գնա բուժաքույր կամ սանիտար — կռնչիւր, — ասաց քննիչը Ստեպանովին:

Մի քանի բաղեից Ստեպանովը բերեց սանիտարին, որը թեքվելով վիրավորի վրա, սկսեց կապել նրա ոտը: Վիրավորը չէր տնքում: Նա լուռ պառկել ու սպասում էր, թե ե՞րբ կանցնի այդ ցավը:

Պահալը սապոգի բլից հանեց մախորկայի թիթեղն ուսփր, մի ծխախոտ փաթաթեց իրեն համար, մի պապունց էլ տվեց Ստեպանովին ու հարցրեց վիրավորին.

— Թույլ կտա՞ք ձեզ համար էլ փաթաթեմ:

— Փաթաթիր, — ասաց նա:

Պահալը փաթաթեց ծխախոտը, լիզեց, կպցրեց և դնելով վիրավորի բերանը, կպցրեց լուցկին: Վիրավորը մի քանի անգամ իրար ետեից ազահորեն ծխեց:

Նկուղով իր բլինդածը դնալիս եկավ Սարգսյովը: Նա այսօր անսահման հոգնել էր: Չնայած իր ֆիզիկական ուժքողջ ուժին, նրա համար նույնիսկ ծանր էր ավտոմատը կրելը, և նա ավտոմատը քարշ էր տալիս կոթը դետնին քսելով:

— Մխո՞ւմ եք, — հարցրեց նա: Նրա բերանի ծայրին մնացել էր մարած ծխախոտը, որ նա սկսել էր ծխել դեռ բլինդածում, կովից առաջ ու աչքպես էլ մոռացել էր: —

Յիսուսը եք, — կրկնեց նա և վերհիշեց իր մարած ծխախոտը: — Մի բերեք, ծխախոտը կպցնեմ:

Միայն պահակի ծխախոտից վառելիս նա հասկացավ, թե ովքե՞ր էին այդ մարդիկ: Նա հայեց Ստեպանոսին, հետո վիրավորին ու հարցրեց.

— Ուժե՞ղ է կպել:

— Բավականին:

— Իսկույն կասեմ, որ ձեզ տանեն, թե չէ նորից կսկսվի: — Նա ցավով հայեց քննիչի սպիտակ, շարնոլոված դեմքին և առանց իմանալու, թե ի՞նչ ավելացնի, հարցրեց. — Ինչպե՞ս է, դոնե հարցաքննությունն ավարտեցի՞ք:

— Այո, ավարտեցի, — ասաց քննիչը, դիտով անելով Ստեպանովի կողմը:

— Իսկ ի՞նչ եզրակացություն եկաք:

— Ի՞նչ եզրակացություն, — ասաց տրիբունալականը: — Պատերազմելու է: Ահա և ամենը:

Նա վերցրեց պլանշետը, հանեց արձանագրությունը և ներքևում դրեց. «Տրիբունալի դատին հանձնելու համար բավականաչափ հանցանշաններ չկան: Ուղարկել առաջավոր բնադիծ» և ստորագրեց:

— Ուղարկել առաջավոր բնադիծ, — կրկնեց նա բարձրաձայն և, ցավը հաղթահարելով, ժպտաց, հիշելով այն ամենը, ինչ որ հենց նոր պատահեց իրենց հետ:

— Այո, — ասաց Սաբուրովը, իր հերթին ժպտալով, — ուղարկելը հեռու չի, հարյուր քաչլ է: Դեհ, — դարձավ Ստեպանովին, — դնա քո վաշտը: Մոտիկ հրացանը ո՞ւմն է:

— Մի սպանվածի մոտից վերցրի, բնիկը կսպիտան:

— Դեհ, լավ, թող քոնը լինի: Կարող ես դնալ... Զեկույի Պատապովին, որ ես եմ քեզ ուղարկել:

Առանձնապես ծանր օր էր, մեկն այն օրերից, երբ հոգեկան բոլոր ուժերի լարվածությունը հասնում է այն աստիճանի, որ մարտի հոռուն ժամին հանկարծ ու անասելի կերպով մարդ ուղիւմ է քնել: Առավոտյան երկու գրոհներից

հետո կեսօրին տեղի ունեցավ երրորդը: Բակի՝ դեպի գերմանացիների կողմը գտնվող հատվածում կար մի փոքրիկ, կիսավեր պահեստի շենք: Նա կառուցված էր լավ, ուներ հաստ պատեր և հուլի խորքում թաղված նկուղ: Սաբուրովի գրաված մյուս շենքերի մեջ նա կանգնած էր առանձին, մի քիչ առաջ ընկած և հեռու: Հենց նրա դեմ ուղղեցին գերմանացիներն իրենց երրորդ զրոհը:

Երբ չորս թե հինգ տանկերի հաջողվեց ընդհուպ մոտենալ պահեստին և նրանք, հրետանու կրակից թաքնվելով պահեստի պատերի հետևում սկսեցին հրանոթային ուղիղ կրակ տեղալ դեպի ներս, գերմանական ավտոմատավորները ներս թափանցեցին բացվածքից, և տասնհինգ րոպե անց այնտեղ հնչեց վերջին կրակոցը: Սաբուրովի առաջին, բնական ցանկությունն էր՝ փորձել անմիջապես, օրը ցերեկով հտ վերցնել պահեստը: Սակայն Սաբուրովը զսպեց իրեն: Նա զգաստ որոշում ընդունեց. ամբողջ կրակը կենտրոնացնել պահեստի հետևում, գերմանացիներին հնարավորություն չտալ մինչև մուլն ընկնելը այդտեղ քաշելու խոշոր ուժեր, իսկ հակազոր հատարել մուլն իջնելուն պես, երբ վճռականությունը և գիշերային գրոհիչ աշխատանքի սովորությունը կլրացնեն նրա մարդկանց ակնբախ պակասը:

Բաբչենկոն, որին նա հեռախոսով ղեկուցեց պահեստը կորցնելու մասին, ոչինչ չպատասխանեց ըստ էության, բայց երկար ու շարունակաբար հայհոյում էր ու վերջում ասաց թե այժմ ինքը կգա: Չի կարելի ասել, թե դա ուրախացրեց Սաբուրովին: Նա կանխազգուհ էր ընդհարում Բաբչենկոյի հետ, և նրա երկյուղն արդարացալ: Բաբչենկոն, կռանալով, մտավ բլինդած՝ բարկացած, քրտնած, ոտքից մինչև գլուխ ցիխակուղ:

— Ա՛յ թե տեղավորվել ես, հա՛, — ասաց Բաբչենկոն: — Քանի՞ մետր է առաստաղի հաստությունը:

— Երեք, — ասաց Սաբուրովը:

— Լավ կլինեի ավելի խորը խրվելի:

— Ինչ ավելի խորը հարկավոր չէ, — ասաց Սաբուրովը: — Այսպես էլ արկը չի կարող ծակել:

— Գետնի մեջ է խրվել խլուրդի նման, — ասաց Բաբչենկոն նույն շար ձայնով:

Էսպես նա ոչ մի բան չէր կարող առարկել: Սաբուրովըն այդ բլինդածը ոչ թե հատկապես փորել էր, այլ միայն ընդարձակել էր կոյուղու խողովակները և այն, որ նրա բլինդածը խորունկ էր և ապահով նույնիսկ ուղիղ հարվածներին, միայն լավ էր: Բայց այն կապակցությամբ, որ գերմանացիները ետ վերցրին պահեստը, Բաբչենկոն ուզում էր մի ինչ որ վիրավորական բան ասել Սաբուրովին:

— Խրամատավորվել է, — կրկնեց նա:

Սաբուրովն այսօր հոգնած էր, շար և պահեստը կորցնելու պատճառով ոչ պակաս չափով հուզված, քան Բաբչենկոն: Նա զգում էր, որ մինչև երեկո, այնքան ժամանակ, մինչև որ հաջողվի ետ վերցնել պահեստը, այդ միտքը փշի նման տանջելու է իրեն, և այդ պատճառով ի պատասխան «խրամատավորվել է» խոսքին, գրգռող ձևով ասաց.

— Ի՞նչ է, ընկեր փոխգնդապետ, կհրամայե՞ք հրամանատարական կետը վե՞րև փոխադրել:

— Ոչ, — ասաց Բաբչենկոն, Սաբուրովի խոսքերում հեգնանք զգալով: — Պահեստը պետք չէր հանձնել, ահա թե ինչ:

Սաբուրովը լուռ էր: Նա սպասում էր շարունակությանը:

— Իսկ ի՞նչ ես ուզում անել:

Սաբուրովը հաղորդեց իր գիշերային հակադրոհի պլանը:

— Դեհ հիմա, — ասաց Բաբչենկոն, նայելով ժամացույցին, — երկուսն է: Նշանակում է՝ մինչև մութն ընկնելը նրանք այնտեղ են մնալու: Դու կարդացե՞լ ես հրամանը՝ ոչ մի քայլ դեպի ետ: Կամ, գուցե դու համաձայն չե՞ս հրամանին:

— Ժամը վեցին ես կսկսեմ գրոհը, — ջանալով զսպել իրեն, ասաց Սաբուրովը, — իսկ յոթին կգրավեմ պահեստը:

— Դու ինձ այդ մի ասի: Դու հրամանը կարդացե՞լ ես, որ ոչ մի քայլ չպետք է ետ դնալ:

— Այո, — ասաց Սաբուրովը:

— Բայց պահեստը տվեցիր:

— Այո:

— Հենց հիմա ետ վերցնել, — բղավեց Բաբչենկոն ոչ իրեն, ձայնով, բարձրանալով աթոռի վրայից: — Ոչ թե յոթին, այլ հենց հիմա:

Նրա դեմքից և շարժումներից Սաբուրովը հասկացավ, որ Բաբչենկոն գտնվում է հոգնածության և ջղային մոլեգնության այն եզրին, որի վրա այսօր գտնվում էր ինքը: Այդ բոլորին Բաբչենկոյի հետ վիճելն անօգուտ էր, և եթե խոսքը վերաբերվեր միայն այն բանին, որ հենց հիմա իրեն՝ Սաբուրովին հրամայված է մեն-մենակ, օրը ցերեկով զնալ դեպի այդ սարայը, ապա ինքը վեր կկենար ու կգնար, այն դառն զգացումով, որ եթե գնդի հրամանատարին չի կարելի նրա անիրավացիությունը ապացուցել ոչ մի այլ կերպ, բայց միայն սեփական մահով, ապա, սատանան տանի, Սաբուրովը կապացուցի այդ իր մահով: Սակայն այժմ հակադրոհի պետք է տանել մարդկանց, այսինքն Բաբչենկոյին պետք էր ապացուցել, որ նա իրավացի չէ, ապացուցել ոչ միայն սեփական կյանքի, այլև ուրիշների կյանքի գնով:

— Ընկեր փոխգնդապետ, թույլ տվեք զեկուցել...

— Դե՛հ:

Սաբուրովը մի սնգամ ևս կրկնեց այն բոլոր նկատառումները, որոնց հետևանքով ինքը որոշել է հետաձգել գրոհը մինչև գիշեր և ավելացրեց, որ ինքը երաշխավորում է, որ ամբողջ օրվա ընթացքում պահեստից այն կողմ ընկած ամբողջ հրապարակը կպահի այնպիսի կրակի տակ, որ մինչև գիշեր ոչ մի գերմանացի չի կարողանա թափանցել շենքից ներս:

— Ոչ մի քայլ չնահանջելու հրամանը դու կարդացել ե՞ս, — մի անգամ ևս հարցրեց Բաբչենկոն նույն անողորմ համառությամբ:

— Կարդացել եմ, — ասաց Սաբուրովը, ձգվելով, աչքը չհեռացնելով Բաբչենկոյի վրայից և նրա հայացքին հառե-

լու իր՝ նույնպիսի շար ու անողոք հայացքը: — Կարդացել եմ: Բայց ես այժմ չեմ ուզում մարդկանց զոհել այնտեղ, ուր հարկ չկա զոհելու, ուր կարելի է համարյա առանց կորուստի ամեն ինչ ետ վերցնել:

— Ձե՞ս ուզում: Ես հրամայում եմ քեզ:

Սաբուրովի ուղեղում առկայծեց մի միտք այն մասին, թե պետք է հենց այժմ մի ինչ որ բան անել Բաբչենկոյին, ստիպել նրան լռելու, թույլ չտալ այլևս շարունակելու աչդ խոսքերը՝ բազմաթիվ մարդկանց կյանքը փրկելու համար, զանգահարել Պրոցենկոյին և ղեկուցել նրան, որ չի կարելի անել այնպես, ինչպես ուզում է Բաբչենկոն, իսկ հետո, ինչ ուզում է, թող լինի, թող իրեն՝ Սաբուրովի հետ վարվեն այնպես, ինչպես ուզում են: Սակայն արդեն արյան մեջ մտած կարդապահության սովորությունը խանգարեց նրան:

— Լսում եմ, — ասաց նա, շարունակելով միևնույն անողոք հայացքով նայել Բաբչենկոյի վրա: Թույլ տվեք կատարել:

— Կատարիր:

Այն ամենը, ինչ տեղի ունեցավ դրանից հետո, երկար ժամանակ մնաց Սաբուրովի հիշողության մեջ, որպես ծանր երազ: Նրանք դուրս եկան բլինդաժից, Սաբուրովը կեռ ժամվա ընթացքում հավաքեց տրամադրության տակ գտնվող բոլոր մարդկանց, Բաբչենկոն հեռախոսով հրամայեց հակադրոհը պաշտպանել դեռ զնդում գտնվող հինգ հրանոթներով, որոնք, ի միջի այլոց, հազիվ թե օգուտ տային գործին: Եվ հտկագրոհն սկսվեց:

Չնայած որ գումարտակը կոխվն սկսել էր ընդամենը քսան օր առաջ համարյա լրիվ կազմով, այնուամենայնիվ այժմ, երբ հարկ եղավ ցերեկը, մարտի ժամանակ, հակադրոհ կազմակերպել, Սաբուրովը հավաքեց երեսուն մարդ: Դա այն ամբողջ ռեզերվն էր, որի վրա նա կարող էր հույս դնել:

Բաբչենկոն շտապեցնում էր: «Ոչ մի քայլ ետ» խոսքերը նա հասկանում էր տառացիորեն, չցանկանալով հաշվ

առնել ոչ այն ինչ որ կար, ոչ այն, ինչ նստելու էին իրենց վրա այսօրվա այդ անտեղի կորուստները վաղը, երբ գերմանացիները նորից գրոհի անցնեն: Գրոհը նախապատրաստված չէր, նրա սկզբից ձախ զորաթևից չկարողացան բերել նույնիսկ ականանետները, որոնք թեկուզ մի կերպ կարող էին օգնել, իսկ Սաբուրովը իր երեսուն մարտիկներով, պատից պատ, փլատակից փլատակ վազելով, արդեն գրոհի էր անցել տան վրա:

Ավարտվեց այդ տյնպես, ինչպես նա էր սպասում: Տաս մարդ մնաց փոված փլատակների մեջ: Մյուսներից յուրաքանչյուրը որևէ թաքստոց գտավ պահեստի մոտ և ոչ մի ուժ չէր կարող նրանց ստիպել բարձրանալու: Գրոհը չհաջողվեց և, անշուշտ, այդպիսի պայմաններում չէր կարող հաջողվել:

Նրբ մարդիկ պառկեցին, գերմանացիներն սկսեցին ականներ թափել նրանց վրա: Մնալ այդտեղ պառկած ուր պատահեր, անհուսալի թաքստոցների ետև, նշանակում էր անվերապահ մահի մատնվել: Կրակը շարունակ ուժեղանում էր: Կողքին պայթած ականը թեթև կոնսուդիո պատճառեց Սաբուրովին. դեմքի ամբողջ ձախ մասը հսկարծ ընդարմացավ, կաբժես բամբակով լցվեց: Աղյուսի բեկորները քերծեցին դեմքը, դեմքից արյուն էր ծորում, բայց նա չէր նկատում: Նրբ կրակը միանգամայն անտանելի դարձավ, Սաբուրովը, նշան տալով մյուսներին, ետ սողաց:

Վերադարձի ճանապարհին սպանվեց ևս մի մարդ: Այդ արաբի սկզբից մեկ ժամ հետո Սաբուրովը կանգնած էր Բաբչենկոյի առջև տան ցածր, փլված ելուստի մոտ, ուր նա, համարյա չթաքնվելով, ամենամոտ տարածությունից, միշտ կրակի տակ, հետևում էր գրոհին:

Սաբուրովը բարեկց և շխկացնելով գետին դրեց ավտոմատը: Երևի, նրա արյունոտ ու ցեխոտ դեմքն այնքան սոսկալի էր, որ Բաբչենկոն սկզբում ոչինչ չասաց, այլ միայն մրմնջաց,

— Հանգստացեք:

— Ի՞նչ, — հարցրեց Սաբուրովը, լավ չլսելով:

— Հանդստացե՛ք, — կրկնեց Բաբչենկոն:

Սաբուրովը կրկին չսաց: Այդ ժամանակ Բաբչենկոն նրա ականջի մեջ բղավեց:

— Ես կոնտուզիա եմ ստացել, — ասաց Սաբուրովը:

— Հանդստացե՛ք, — ասաց Բաբչենկոն չոր, դրդ անգամ և զնաց բլինդաժի ուղղությամբ:

Սաբուրովը շարժվեց նրա հետևից: Նրանք բլինդաժ չիջան, պաղեցյին կողք-կողքի, տան ելուստի մոտ, որտեղ գտնվում էր պահակատունը: Նրկուան էլ լուռ էին, երկուսն էլ չէին ուղում միմյանց երեսի նայել:

— Արյունոտվել ես, — ասաց Բաբչենկոն: — Վերավորվա՞ծ ես:

Սաբուրովը գրպանից հանեց կեղտոտ, հողագույն թաշ-կինակը, թքեց վրան մի քանի անգամ և սրբեց երեսը: Հետո շոշափեց դուրսը:

— Ոչ, քերծվածքներ եմ ստացել, — ասաց նա:

— Վաշտերից կանչե՛ք բոլորին, որոնց կարելի է կանչել, — հրամայեց Բաբչենկոն, — ես ինքս նրանց դրոհի կտանեմ:

— Ինչքա՞ն մարդու, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ինչքան որ կա:

— Քառասունից շատ չի լինի, — ասաց Սաբուրովը:

— Ինչքան որ կա, ես արդեն ասացի, — կրկնեց Բաբչենկոն:

Սաբուրովը կարգադրեց կանչել մարդկանց և մոտ բերել ականանետները. այնուամենայնիվ նրանք կարող էին գոնե մի բանով օգնել: Իր ամբողջ համառության հետ մեկտեղ Բաբչենկոն հասկանում էր, որ գրոհը անհաջող եղավ իր պատճառով և հաջորդ գրոհը նույնպես հաջիվ թե հաջող կլիներ: Սակայն այն բանից հետո, երբ իր աչքի առջև, իր հրամանով իղուր տեղը զոհվեցին մարդիկ, նա անհրաժեշտ էր համարում, որ ինքը փորձի անել այն, ինչ որ չկարողա-

ցան անել իր ստորադրյալները, ապացուցել, որ ինքը ցանկանում էր հնարավոր բան կատարել:

Քանի դեռ մոտ էին բերում ականանետները և հավաքում մարդկանց, քանի դեռ վերջին հրամաններն էին արձակում գրոհից առաջ, Բաբչենկոն նորից վերադարձավ պատի բեկորի մոտ, որտեղից դիտում էր առաջին գրոհը և սկսեց ուղադրությամբ ղննել առջևում ընկած բալի տարածությունը, նշելով, թե որտեղից ավելի հարմար ու անվտանգ կլինի վազք կատարելը: Սաբուրովը լուռ կանգնել էր նրա կողքին: Քառասուն քայլի վրա պայթեց գերմանական մի ծանր ական:

— Նկատեցին, — ասաց Սաբուրովը: — Ետ գնանք, ընկեր փոխգնդապետ:

Բաբչենկոն լուռ էր ու չէր շարժվում: Նրկրորդ ականը պայթեց մյուս կողմից, դարձյալ քառասուն քայլի վրա:

— Ետ գնանք, ընկեր փոխգնդապետ: Նկատել են, — կրկնեց Սաբուրովը:

Բաբչենկոն դեռ կանգնած էր: Դա մարտահրավեր էր: Նա ուզում էր ցույց տալ, որ, հենց նոր մարդկանց գրոհի ուղարկելով, ինքը նրանցից պահանջում էր մեռնելու նույնպիսի պատրաստակամություն, ինչպիսին որ պահանջում էր իրենից:

— Գնա՛նք, — համարյա բղավեց Սաբուրովը երրորդ անգամ, երբ հերթական ականը պայթեց շատ մոտ:

Բաբչենկոն լուռ դարձավ նրա կողմը, նայեց աչքերին, թքեց ոտքերի տակ և ամուր, չցնցվող մատներով քիսայից վերցնելով մի պտղունց ծխախոտ, գլանակ փաթաթեց:

Հաջորդ ականը պայթեց ուլիղ պատի դիմաց: Նրանց գլխի վրայով վզղացին մի քանի բեկորներ, փոշի թափվեց: Սաբուրովը նկատեց, թե ինչպես Բաբչենկոն ցնցվեց ու մարդկային այդ բնական շարժումը Սաբուրովին ստիպեց իր հերթին հանկարծ ասել մարդկային հասարակ խոսքեր.

— Ֆիլիպ Ֆիլիպովիչ, — ասաց նա Բաբչենկոյին, — հեռանա՛նք:

Բաբչենկոն լուռ էր: Հետո, հիշելով, որ ծխախոտն շարունակ վաթաթված է, գրպանից հանեց վառիչը, մի քանի տնդամ չխկացրեց, վառեց, դարձավ քամուն հակառակ և խիստ թեքվեց, որպեսզի կպցնի: Թերևս եթե չդառնար, չէր խփվի, բայց նա դարձավ, և հինգ քայլի վրա պայթած ականի բեկորը կպավ նրա գլխին: Նա լուռ ընկավ Սաբուրովի ոտքերի մոտ. նրա մարմինը միայն մի տնդամ ցնցվեց ու անզգայացավ: Սաբուրովը նրա կողքին փռվեց երեսնիվայր, դարձրեց նրա ալանդակված, արնոտած գլուխը և իրեն համար անսպասելի անտարբերությամբ մտածեց, որ այդ այդպես էլ պետք է լիներ: Ականջը դրեց Բաբչենկոյի կրծքին. սիրտը չէր խփում:

— Սպանված է, — ասաց նա:

Հետո, շուռ գալով Պետյայի կողմը, որը հինգ քայլի վրա, պատի տակ պառկած էր, հրամայեց.

— Պետյա՛, եկ օգնիր:

Պետյան սողաց նրա մոտ: Նրանք վերցրին Բաբչենկոյի ուսերից ու ոտքերից և, կռանալով, նրան արագորեն տարան բլինդած:

— Ականանետները բերեցինք, — ասաց Սաբուրովին մոտ վազելով լեյտենանտը: — Հրամայո՞ւմ եք կրակ բանալ:

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը, — խսկույն ևեթ ետ տարեք դրանք:

Նա կանչեց Մասլեննիկովին և նրան հրամայեց դադարեցնել գրոհի բոլոր նախապատրաստությունները և մարդկանց վերադարձնել իրենց տեղերը: Ապա, իջնելով բլինդած, զանգահարեց գունդ: Հեռախոսին մոտեցավ կոմիսարը: Սաբուրովը զեկուցեց, որ Բաբչենկոն սպանված է, զեկուցեց, թե ի՞նչ հանգամանքներում, և ասաց, որ նրա դիակը գունդ կիոխադրի հետո, երբ մթնի:

Իհարկե, նա ափսոսում էր, որ Բաբչենկոյին սպանել են, սակայն միաժամանակ նա ուներ միանգամայն պարզ գիտակցված թեթևության մի զգացում, որ այժմ նա կարող էր կարգադրել այնպես, ինչպես հարկ էր համարում և որ

այլևս չի կրկնվի այդ անմիտ դրոհը, որ իր հեղինակության դրդամբ ձեռնարկել էր Բաբշենկոն: Նա կարգադրեց օգնել վիրավորներին և պահեստի վրա դիշերային դրոհ գործելու նախապատրաստություն տեսնել:

Գերմանացիները դեռ ոչ մի նոր բան չէին ձեռնարկում: Իր սովորական հոտառությամբ Սաբուրովը կռահում էր, որ այսօր թերևս նրանց կողմից ամեն ինչ վերջացած է և մինչև հաջորդ առավոտյան չի կարելի սպասել, որ գրոհները կկրկնվեն: Նա հեռախոսով խոսեց վաշտի հետ և պառկեց, հրամայելով արթնացնել իրեն ժամը 5-ին, մութն իջնելուց առաջ:

XIII

Նա արթնացավ ոչ թե աղմուկից, այլ մի սեեռուն հայացքից: Նրա առջև կանգնած էր Անյան և նրան էր նախում իր խոշոր, խաղաղ, մանկական աչքերով: Նա բարձրացավ և լուռ նստեց, նույնպես նայելով նրան:

— Ես ձեր հանձնակատարին խնդրեցի՝ ձեզ արթնացնի, — ասաց Անյան, — իսկ նա չցանկացավ: Ես վաղուց արդեն այստեղ եմ: Ես արդեն պետք է գնալի, բայց շատ էի ուզում ձեզ տեսնել: Նա Սաբուրովին մեկնեց ձեռքը. — բարև ձեզ:

— Նստեցեք, — ասաց Սաբուրովը, տեղ տալով մահճակալի վրա:

Անյան նստեց:

— Տեսնում եմ, որ բոլորովին կազդուրվել եք:

— Այո, բոլորովին, — ասաց Անյան: — Ես ասիք թեթև կերպով էի վիրավորված: Միայն թե շատ արյուն կորցրի: Դիտե՞ք, — արագորեն ավելացրեց նա, չթողնելով Սաբուրովին որևէ բան ասելու, — ես հանդիպել եմ մորս: Մենք այժմ միասին ենք:

— Միասի՞ն:

— Դե՛ ոչ ամբողջապես միասին: Նա այնտեղ գլուղում,

է ասորում, որտեղ գտնվում է մեր բուժսանգում: արտակը: Ես
այնտեղ գիշերում եմ նրա մոտ: Այսինքն, ոչ թե գիշերում
եմ, այլ առավոտներն եմ քնում, երբ վերադառնում եմ գե-
տանցից:

— Դուք արդեն վաղո՞ւց է, որ գալիս եք այստեղ:

— Ձեզ մոտ՝ առաջին անգամ, իսկ ընդհանրապես՝
չորրորդ օրն է: Ես մորս պատմել եմ ձեր մասին:

— Իսկ ի՞նչ եք պատմել:

— Բոլորը՝ ինչ որ գիտեմ:

— Իսկ ի՞նչ գիտեք իմ մասին:

— Շատ բան, — ասաց Անյան:

— Այնուամենայնի՞վ:

— Շա՛տ, շա՛տ, համարյա ամեն ինչ:

— Ամեն ի՞նչ:

— Ես նույնպես գիտեմ, թե քանի տարեկան եք: Դուք
այն ժամանակ ճիշտ ասացիք: Դուք քսանինը տարեկան եք:
Ինձ ձեր հանձնակատարն է ասել:

— Իսկ ես նրան պատասխանատվության կկանչեմ
ռազմական դադտնիքը հրապարակելու համար, — կատակող
խոստովյամբ ասաց Սաբուրովը: — Նա էլ ինչ պատմեց ձեզ:

— Պատմեց, որ այսօր ձեզ քիչ էր մնում սպանելին:

— Հետո՞:

— Հետո՞: Ուրիշ ոչինչ: Ես ժամանակ չունեի նրան
հարց ու փորձ անելու: Մենք հենց նոր վիրավորներին փո-
խադրում էինք մի տեղ: Դուք շատ վիրավորներ ունեք:

— Այո, շատ, — մոռյվիելով ասաց Սաբուրովը: — Շատ:
Նշանակում է՝ ժամանակ չկա: Իսկ եթե ժամանակ լիներ,
դարձյա՞լ հարցնելու էիք:

— Այո, անպայման:

— Դե՛հ, այդ դեպքում հենց ինձ հարցրեք: Նա
նայեց ժամացույցին: — Ես ժամանակ ունեմ:

— Ավելի լավ է՝ քնեք: Ես ձեզ արթնացրի:

— Ի՞նչպես թե արթնացրիք, ես ինքս արթնացա:

— Ոչ, ե՛ս ձեզ արթնացրի: Ես այնքան երկար նայեցի

ձեզ, որ դուք արթնացաք: Դիտմամբ: Ես ուզում էի, որ դուք արթնանաք:

— Բանից դուրս է դալիս, որ դուք մազնիսական հայացք ունեք, — ասաց Սաբուրովը, զդալով, որ ասում է բոլորովին ոչ այն, ինչ ցանկանում է ու անմիջապես ավելացրեց այլ տոնով. — Ես չափազանց ուրախ եմ ձեզ տեսնելու համար:

— Ես նույնպես, — ասաց Անյան ու նայեց նրա աչքերին:

Սաբուրովը հասկացավ, որ այն անակնկալ համբույրը գիշերով, երբ Անյան պառկած էր պատգարակի վրա, նա չի մոռացել, և ընդհանրապես ոչինչ չի մոռացել, և որ այն քիչ բանը, որ եղել է իրենց միջև, իսկապես չափազանց կարևոր է: Նա այդ զգաց այժմ, երբ նայեց աղջկան:

— Ես այստեղ բոլորովին խլովել եմ դործի մեջ, — ասաց նա: — Ես քիչ էի հիշում ձեզ, որովհետև այստեղ ամեն բան...

— Ես գիտեմ... — ասաց Անյան: — Մեր բուժսանգումարտակում մի քանի անգամ եղել են ձեր մարտիկները: Ես նրանց հարցնում էի, թե ինչպե՞ս եք:

Անյան մատներով խաղում էր բաճկոնի եզրերի հետ: Սաբուրովը հասկացավ, որ դա ոչ թե շփոթմունքից է, այլ նրանից, որ աղջիկը ուզում էր մի ինչ որ կարևոր բան ասել և բառեր էր փնտրում:

— Հետո՞, — սպասումով հարցրեց նա:

Աղջիկը լուռ էր:

— Դեհ, ի՞նչ, — կրկնեց նա:

— Ես շատ եմ մտածել ձեր մասին, չափազանց շատ, — ասաց իրեն հատուկ, սովորական լուրջ շիտակովթյամբ:

— Եվ ի՞նչ եք եզրակացրել:

— Ես ոչինչ չեմ եզրակացրել: Ես պարզապես մտածում էի ձեր մասին: Շատ էի ուզում մի անգամ ևս խոսել ձեզ հետ:

Աղջիկը հարցական նայեց նրան սպասելով, որ նա

կապտասխանի իրեն, և Սաբուրովն զգաց, որ աղջիկը սպասում է, որպես լի ինքը մի ինչ որ լավ, խելոք ու հանգստացնող բան ասի, որ ամեն ինչ լավ կլինի, որ իրենք երկուսն էլ սղջ կմնան, որ ասի մի այնպիսի հասակավոր մարդու խոսք, որից զգար, որ ինքն աղջիկ է և գտնվում է նրա պաշտպանության տակ: Սակայն Սաբուրովը չէր ուզում որևէ բան խոսել, նա պարզապես ցանկացավ մոտենալ ու զրկել նրան: Ձեռքը դրեց ուսին, ինչպես այն ժամանակ, շոգենալու, մի փոքր նրան քաշեց իրեն և ասաց.

— Նա այդպես էլ կարծում էի, որ դուք կգաք:

Ու այդ խոսքերից աղջիկը զգաց, որ նա նույնպես լավ է հիշում պատգարակի վրայի համբույրը ու հենց այդ պատճառով ասում է՝ «ես այդպես էլ կարծում էի»:

— Դուք գիտեք, — ասաց աղջիկը, — երևի բոլորի կյանքում էլ լինում է այնպես, ինչպես այժմ իմ կյանքում: Գալիս է մի օր, և այդ օրը շատ ես սպասում մի ինչ-որ բանի: Ահա ես այսօր առավոտվանից սկսած, սպասում էի, որ կտեսնեմ ձեզ, և շուրջս ոչ մի բան չէի նկատում: Յերեկը շատ էին կրակում, իսկ ես համարյա չէի նկատում: Այնպես որ եթե ես ձեզ մոտ դամ, գուցե և քաջ դառնամ:

— Դուք առանց այդ էլ քաջ եք:

— Ոչ, այդպես քաջ չեմ, բայց այսօր քաջ եմ:

Նա նայեց ժամացույցին:

— Փողոցում արդեն մթնում է:

— Հավանաբար՝ այո, — ասաց աղջիկը: Նա չեմ նկատել: Հավանաբար, հավանաբար, — ցնցվեց նա: — Պետք է արդեն տանել վիրավորներին: Նա կզնամ:

Նա ուրախ էր աղջկա «ես կզնամ» խոսքերից, որովհետև արդեն գրոհին նախապատրաստվելու ժամանակն էր, նա ուրախ էր, որ առաջինը աղջիկն է գնում:

— Դուք հո միանգամից չե՞ք տանելու բոլորին, — հարցրեց նա:

— Ոչ, — ասաց աղջիկը: — Նա այսօր երկու ահգամ եմ տանելու: Եթե մինչև առավոտ բոլորին կարողանանք տանել, այդ էլ լավ է...

Սաբուրովը ոտքի ելավ ու ասաց։

— Մեր դնդի հրամանատարն այսօր սպանվեց։ Դուք գիտե՞ք։

— Այո, գիտեմ։ Խփվել է ձեր կողքին, ինձ ասացին։ Դուք այսօր կոնտուզիա եք ստացել։

— Մի փոքր։

Նա նայեց աղջկան ու այժմ միայն գլխի ընկավ, որ նա խոսում էր ավելի բարձր ձայնով, քան սովորաբար, թերևս այն պատճառով, որ գիտեր իր կոնտուզիայի մասին։

— Դարձյալ Պետյա՞ն է պատմել։

— Այո... Ես ձեզ այսօր դարձյա՞լ կտեսնեմ։

— Այո, այո, իհարկե, — ածապարեց Սաբուրովը։ — Իհարկե, կտեսնեք։ Ինչպե՞ս չէ։ Միայն...

— Ի՞նչ։

Նա կամեցավ ասել, որպեսզի աղջկին ավելի զգույշ լինի, ու կանգ առավ։ Նա ինչպե՞ս կարող էր զգույշ լինել։ Միշտ միևնույն, սովորական ուղին, որով պետք է փոխադրել վիրավորներին՝ միևնույն ժամին։ Նա ինչպե՞ս կարող էր զգույշ լինել, Պարզապես հիմարություն էր այդ մասին ասելը։

— Ոչ, բան չկա, — ասաց նա։ — Իհարկե, կտեսնվե՞նք։ Անշուշտ։

Երբ նա դուրս եկավ, Սաբուրովը մի րոպե լուռ նստեց։ Ապա վեր կացավ և արագորեն հագավ շինեղը։ Ուղում էր արագորեն ավարտել պահեստի գրոհը և այս անգամ ոչ միայն այն պատճառով, որ դա հարկավոր էր ընդհանրապես, այլև այն պատճառով, որ միմիայն զբաղից հետո նա կարող էր տեսնել Անյային։ Նա մտածեց այդ մասին և ինքը վախեցավ, զարմացավ այդ մտքից, որովհետև չէր կարող իրենից թաքցնել այն, որ դա սիրո միտք էր։

Սակայն միտքն այնուամենայնիվ առաջացել էր ու չէր վերանում։ Միտքը մնում էր նրա հետ և այն ժամանակ, երբ նա վերջին կարգադրություններն էր անում զրոհից առաջ, և այն ժամանակ, երբ նրանք սկսեցին այդ գրոհը ու նախ սո-

շում էին վրատակների միջով, իսկ հետո վազվզում էին կրակի տակ, և այն ժամանակ, երբ երկու նռնակ նետելով, նա մլուսների հետ ներխուժեց սարայը, որտեղ սկսվեց կրակոցների, բղավոցների ու տնքոցների այն իրարանցումը, որ ձուլվում է ձեռնամարտ:

Այդ անգամ նա պահեստը հտ վերցրեց, տալով ընդամենը մի սպանված և հինգ զիրավոր: Եվ չնայած, որ նա, ինչպես շատ ուս մարդիկ, հոգեկան ոչ թե ցուցական, այլ իսկական սովորութիւն ուներ՝ վատ բան չմտածել և չխոսել մեռածների մասին, նա մի անգամ ևս վրդովմունքով հիշեց Քաբչենկոյին:

Վանինը, ցերեկը վերադառնալով երկրորդ վաշտից, գրոհին մասնակցեց իրենց հետ: Դա անխոհեմութիւն էր, սակայն նա պնդեց այդ, և Սաբուրովը իրեն մեջ ուժ չգտաւ նրան մերժելու համար: Ընդհանրապես նա այժմ այնպիսի հոգեկան վիճակի մեջ էր, երբ դժվար է մի որևէ լավ բան մերժել մարդու: Նրանք միշտ կողք-կողքի էին և միասին վերադարձան բլինդած:

— Այդ սարայը, ի միջի այլոց, — ասաց Վանինը, — զեկորացիաների համար էր: Իսկ այն տունը, որ առջևումն է, թատրոնի շէնքն էր, իսկ նրա կողքին սարայն էր, դեկորացիաների համար: Եվ բակը: Այնտեղ ղեւներ են դասավորված, որպեսզի վազոնետկայով դեկորացիաները դուրս բերեն ուղղակի բեմից: Լավ է, չէ՞:

— Այո, — ասաց Սաբուրովը և ակամայից ծիծաղեց:

— Այդ ի՞նչ է, — հարցրեց Վանինը:

— Ես ժպտում եմ այն պատճառով, որ մտածեցի՝ կարժեմ շրջակայքում չկա մի տուն, որի ամենաինտիմ մանրամասնութիւնները դու չիմանայիր:

— Հապա ինչպե՞ս: Զէ՞ որ ես եմ կառուցել այդ ամենը: Այստեղ ոչ միայն տները, այլև համարյա բոլոր մարդկանց ճանաչում եմ: Այստեղ քեզ մոտ մի բուժաքույր աղջիկ եկա՞վ: Այո՞:

— Այո, — ասաւ Սաբուրովը, ուշադրութիւնը լարելով:

Նա կարծեց թե այժմ Վանինը մի որեէ կառակ կանի այդ առթիւ, և պատրաստուէց հակահարվածի:

— Այ տես, — ասաց Վանինը, — ես նրան նույնպես դիտեմ: Նա աշխատում էր տրակտորային դործարանի... գործիքային ցեխում, որպէս նորմալավորող: Մենք ուզում էինք նրան ցեխի կոմբիտական կաղմակերպիչ նշանակել, ես նրան լավ եմ հիշում:

Պարզվեց, որ այդ էր այն ամենը, ինչ նա ցանկացաւ ասել աղջկա մասին:

— Բոլորին հիշում եմ, — ասաց նա, արդեն մոռանալով աղջկա մասին: — Տրակտորային դործարանը պատկերացնում եմ ոչ այնպէս, ինչպէս որ նա կա, այլ այնպէս, ինչպէս որ էր առաջ, Իսկ յաղագհներին մոտ՝ մարդիկ: Պատկերացնում եմ նույնիսկ նրանց դեմքերը... Դու ինչո՞ւ այսօր մոռալ ես, հոգնե՞լ ես:

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը, ես արդեն հանգստացել եմ. ցերեկը քնած էի:

— Բայց, այնուամենայնիւ, մոռալ ես:

— Ոչ, ես մոռալ չեմ: Պարզապէս խորհում եմ:

— Ինչի՞ մասին ես խորհում: Բարչենկոյի՞ մասին:

— Նաև Բարչենկոյի մասին:

— Այո, — ասաց Վանինը, — սպանեցին: Հետաքրքրական է, թե այժմ ո՞ւմ են նշանակելու, Գուցե՞ քե՞զ:

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը, — թերևս առաջին գումարտակի հրամանատար Վլասովին նշանակեն: Նա մայոր է:

— Այո... Բարչենկոյին սպանեցին, — կրկնեց Վանինը: — Դու այսօր նրա հետ կովե՞լ էիր:

— Այո:

Հեռախոսը զնգզնգաց:

— Ձեզ են ուզում, — ասաց կապավորը:

Նա մոտեցավ: Հեռախոսի մոտ էր Պրոցենկոն: Սաբուրովը նրա ձայնից ուրախացավ:

— Ո՞նց ես, — հարցրեց Պրոցենկոն:

— Լավ:

— Այդ ինչպե՞ս է, որ շկարողացար պետիդ պաշտպանել:

— Չկարողացա, — ասաց Սաբուրովը: — Յանկանում էի և չկարողացա:

— Իսկ հեշտութեամբ ետ առաք պահեստը, — հարցրեց Պրոցենկոն:

— Հեշտութեամբ, փոքր կորուստներով:

— Դե հենց սկզբից պետք էր այդպես անել՝ փակել համալրումների ճանապարհը ու ետ վերցնել գիշերը: Այդպես էլ առաջիկայում կվարվես:

Դա հնչում էր իբրև հանդիմանություն, ճիշտ է, մեղմորեն, բայց իբրև հանդիմանություն: Սաբուրովն ուզում էր ասել՝ ոչ թե ինքը, այլ Բաբչենկոն է կազմակերպել այդ գրոհը, բայց հետո հիշեց, որ Բաբչենկոն արդեն սպանված է և թեկուզ վատ էր նա, թե լավ, սակայն նույնպես զոհվեց Ստալինգրադի համար, ու լռեց:

Անյան կատարեց իր խոսքը և ուշ երեկոյան դարձյալ եկավ: Նա շատ էր շտապում, այնքան էր շտապում, որ միայն մեկ ընկերակց էկավ: Բայց, այնուամենայնիվ, որքան էլ կարճ լինեի այդ հանդիպումը, Սաբուրովը հասկացավ, որ այսուհետև իրենք հանդիպելու են այնքան, որքան կարելի է և երբ իրենք հանդիպեն նույնիսկ մեկ ընկերակցի, միևնույն է, դա լավ կլինի:

Երբ նա նորից շտապով գնաց, Սաբուրովը տագնապ զգաց նրա համար և առաջին անգամ Ստալինգրադում զգաց, որ իրենց շրջապատող բոլոր վտանգները միանգամայն այլ են՝ մի մասը, ինքնըստինքյան հասկանալի՝ իրեն համար և մյուս մասը՝ շատ ահավոր ու անակնկալ՝ աղջկա համար: Եվ նա միանգամայն պարզորեն զգաց այժմ, որ, հավանաբար, միշտ երկյուղ է կրելու Անյայի համար:

Յերեկվա և երեկոյան բոլոր գործերն ավարտված էին: Մնում էր սպասել ժամը 11-ին՝ այն ժամին, երբ Սաբուրովը Յուսուպովին հրամայել էր գալ, որպեսզի հետախուզության գնա: Այսօր հետախուզելու, իսկ վաղը գիշեր գերմանական

մի վաշտ ջարդելու հնարավորութիւնը այժմ նրան առանձնապէս հրաշուրիչ էր թվում, և նա ապագայի մասին մտածեց հրճականքով ու հաշտողութեան հավատով: Նորից նա պառկեց մահճակալի վրա: Ուզում էր շուտով ավարտել այսօրվա վերջին գործը և թեկուզ կես ժամով մենակ մնալ իր խոհերի հետ: Նա Պետյային ձայն տվեց, թե արդյո՞ք այստեղ է Յուսուպովը:

— Դեռ ոչ, — պատասխանեց Պետյան:

— Կանչիր նրան: Եվ որ գլխավորն է՝ շուտով:

Յուսուպովը եկավ հինգ րոպեից: Նա արդեն ամեն ինչ պատրաստել էր՝ վզից կախել էր ավտոմատը, երկու նոնակ քաթանե պայուսակով խնամքով ամրացված էին գոտուն: Նա առանց շինելի էր, թեթև հագնված, լամ կոճիճած բամբակած բաճկոնով: Նա այդպէս էր միշտ հետախուզութեան գնում:

— Հիմա կգնանք, — ասաց Սաբուրովը բարձրանալով: — Պետյա, ասա Պետրովին, որ նա ինձ հետ գնալու է:

Պետրովը ավտոմատավոր էր, և Սաբուրովին ուղեկցում էր այն դեպքերում, երբ Պետյան մնում էր շտաբում: Սաբուրովը պատի վրայից վերցրեց իր ավտոմատը, Յուսուպովի նման հագավ բամբակած բաճկոնը, ամուր ձգեց գոտին և, գրպանը դնելով կիտրոնաձև երկու նոնակ, որոնց նա նախապատվութիւն էր տալիս փոքր չափի և ուժեղ գործողութեան համար, վզից կախեց ավտոմատը:

Նրանք դուրս եկան՝ առջևից Յուսուպովը, հետո՝ Սաբուրովը, վերջում՝ Պետրովը: Խոնավ ու մութ հոկտեմբերյան զիշեր էր. մտադ աչք կոխելիք, չէր տեսնի: Բարակ անձրև էր մաղում: Այնքան մութն էր, որ առաջին վայրկյանին նրանց թվաց, որ իրենք դուրս են եկել ոչ թե փողոց այլ, դեմ են առել երկու դռների միջի հողմարգելին: Պատերի կոնտուրները միաձուլվում էին երկնքի հետ և թվում էր, թե փլատակների վրայով դեպի երկինք են բարձրանում դարձյալ տներ, միայն թե ավելի պայծառ դուլնի:

Բլինդաժից դուրս գալով Սաբուրովը մտածեց, թե էս-

պէս մի մեծ հանցանք չէր լինի, եթե այդ հետախուզությունը հետաձգէր մինչև վաղը: Առանց այդ էլ այնքան շատ բան կար այդ օրը, իսկ այդ օրը վերջինը չէր: Բայց գիշերվա թարմությունը, մեղմ անձրևը և սև, ցածր երկինքը՝ այդ ամենը նրան ստիպեցին սխալվել:

— Լավ գիշեր է, — ասաց Սաբուրովը: — Ճիշտ չէ՞:

— Ճիշտ այդպէս, ընկեր կապիտան, — հաստատեց Յուսուպովը:

Սաբուրովը հիշեց, որ Միլլերովոյի մոտի լայն կայաքանը, ուր ապրում էին իր մայրն ու քույրերը, մոտավորապէս նույն ղուգահեռականի վրա էր գտնվում, գուցե այնտեղ նույնպէս այդպիսի կամ համարյա այդպիսի գիշեր է՝ երկար, մութ ու անձրևոտ:

— Իսկ որտե՞ղ է ձեր ընտանիքը, Յուսուպով, — հարցրեց նա: — Հեռո՞ւ է:

— Հեռու է, — ասաց Յուսուպովը:

— Կազանո՞ւմ է, — հարցրեց Սաբուրովը հիշելով, որ Յուսուպովը կազանցի թաթար է:

— Ոչ, Իրկուտսկում է: Մենք արդեն տասնհինգ տարի է, որ ապրում ենք Իրկուտսկում:

— Հեռու է, — մտախոհ ասաց Սաբուրովը ու մտածեց Իրկուտսկի մասին և այն մասին, որ այնտեղ, հավանաբար, լուսաքողարկում չկա, փողոցներում վառվում են լապտերները: Ու անմիջապէս մի վայրկյան պատկերացրեց, թե ի՞նչ կլինէր, եթե այդ ամբողջ լույսը փոխադրվեր այստեղ՝ Ստալինգրադ: Հենց այստեղ, որտեղով գնում են իրենք: Բոլոր անկյուններում լապտերներ կան և վառվում են՝ պայծառ լույսով: Լուսամուտներն էլ լուսավորված են:

Նա նայեց ժամացույցի լուսաշող թվացույցին. ժամը տասն անց կէս էր: Այո, դեռ ամեն ինչ լուսավորված կլինէր: Նա ահամայից քմծիծաղեց իր մտքի վրա:

Հինգ րոպեից նրանք հասան երկրորդ վաշտը, որտեղ տան փլատակների մոտ, հանդիպեցին Պոտապովին և Մասլեննիկովին:

Մասլեննիկովը գիտեր, որ Սաբուրովը հետախուզության է գնում, բայց հավանություն չէր տալիս այդ բանին, դառնելով, որ հետախուզություն պետք է կատարի ոչ թե Սաբուրովը, այլ հենց ինքը՝ Մասլեննիկովը։ Սակայն քանի որ Սաբուրովը այդպես է որոշել ու դժվար էր միանգամ ընդունած որոշումից նրան շեղելը, Մասլեննիկովը առաջուց, ինչ-որ պատրվակով մեկնեց երկրորդ վաշտ՝ Պոտասովի մոտ, որպեսզի համենայն դեպս լինի հենց այնտեղ, որտեղից Սաբուրովը գնալու է հեռուն։ Այն, որ Մասլեննիկովը հանդիպեց իրեն, Սաբուրովի համար անակնկալ էր, սակայն նա զարմանք չհայտնեց, այլ միայն ժպտաց խավարում։

— Դու արդեն այստե՞ղ ես, Միշա։

— Այո, ընկեր կապիտան, ես...

Մասլեննիկովն սկսեց բացատրել, թե ինչո՞ւ է ինքը հենց երկրորդ վաշտ ընկել, բայց Սաբուրովը նրան ընդհատեց ձեռքի շարժումով։

— Գիտեմ, — ասաց նա խավարի մեջ չերևացող նույն ժպիտով։ — Ամեն բան գիտեմ։

Նրա համար հաճելի էր, որ Մասլեննիկովը անհանդուտանում էր իրեն համար և ահա վազել է այստեղ, որպեսզի համենայն դեպս մոտ լինի իրեն։

Սրբ նրանք շարժվում էին, Մասլեննիկովը մի անգամ ևս մոտեցավ Սաբուրովին, նրա ավին առավ իրենի մեջ և ասավ մեղմորեն.

— Ալեքսեյ Իվանովիչ։

— Ի՞նչ։

— Ալեքսեյ Իվանովիչ, — կրկնեց Մասլեննիկովը։

— Դե՛հ, ի՞նչ։

Սակայն հանկարծ Սաբուրովը հասկացավ Մասլեննիկովը մոտեցել էր իրեն գրկելու։ Զգալով այդ, Սաբուրովը ինքը առաջինը գրկեց նրան, հետո արագորեն շուռ եկավ ու գնաց։ Մասլեննիկովը նայեց նրա հետևից։ Ոչ թե մի նախազգացում և նույնիսկ թերևս ոչ թե երկյուղ, այլ մի ինչ-որ անբացատրելի թախիծ, որ հաճախ արգարացվում է ռազմա-

ճակատում, Մասլեննիկովի սիրտը ճմլում էր հենց առավոտ-վանից, երբ իմացաւ առաջիկա հետախուզության մասին:

Սկզբում դնում էին առանց թաքնվելու, գիշերւմ խավարը թուլատրում էր այդ: Հետո Պետրովն անգուշությամբ ավտոմատի փողը չխկացրեց պատին: Երեքն էլ քարացան ու թաքնվեցին, սպասելով աղմուկի ուղղությամբ ենթադրաբար արձակած զնդակին: Սակայն ոչ ոք չէր կրակում: Ասպարանք շարժվեցին առաջ:

Անձրեղ դեռ կաթկթում էր: Սկսեց ցրտել: Գիշերն արդեն այնքան մեղմ ու հանդիստ չէր թվում, ինչպես սկզբում: հներկից շատ հեռու, ձախ կողմում, գիշերային փոխհրաձգություն էր սկսվում:

Երբ մոտ հարյուր հիսուն քայլ անցան, ստիպւած եղան առաջ շարժվել սողեսող, փլատակների միջով, նրբանցքով, որն այնպիսի դրության մեջ էր, ասես այդտեղ երկրաշարժ էր տեղի ունեցել: Շեղակի փլված պատերից բացի, որոնք նրբանցքը համարյա ձոր էին դարձրել, գետնի վրա, աղյուսների մեջ ընկած էին բազմապիսի, երբեմն շոշափելիս տարօրինակ իրեր՝ կահույքի բեկորներ, ամանեղենի կտորներ, ջարդված վաննա, այլանդակված ինքնաեռ, որի սուր եզրերը շանգուտեցին Սաբուրովի ձեռքը:

Այդպես նրանք սողացին հինգ, գուցե ութը րոպե: Չնայած որ ռուսական և գերմանական զծի միջև տարածությունը շատ քիչ էր՝ որոշ տեղեր հասնում էր մինչև երկու հարյուր մետրի, իսկ որոշ տեղեր էլ մոտենում էր մինչև հիսուն մետրի, այնուամենայնիւ ստիպւած էին անցնել կեռման անցողիներով, փլատակների միջով և յուրաքանչյուր վայրկյան դժվար էր ճշտորեն որոշել, թե իրենք աչժմ ո՞ւմ են ավելի մոտ յուրայիններին, թե՞ գերմանացիներին:

Սաբուրովը դնում և սողում էր սովորականի նման և, թերևս, նույնիսկ մի փոքր ցրված, այն մարդու ցրվածությամբ, որին ամեն ինչ հայտնի է նախօրոք և մնում է համարյա մեքենայորեն կատարել այն, ինչ հարկավոր է, այ-

սինքն՝ սողալով հասնել, դիտել, վաղվա համար որոշո՞ւմ
ընդունել և նորից դարձյալ հանդիստ կերպով սուղալ ետ:

Այդպես նրանք գնում ու սողում էին այնքան, մինչև
որ նրանց պատահեց պատերազմի այն անհեթեթու-
թյուններից մեկը, որ չէին կարողացել կանխատեսել ո՛չ գեր-
մանացիները, ո՛չ ռուսները, ո՛չ Յուսուպովը, ո՛չ Սաբուրովը.
ոչ ոք, և որը, այնուամենայնիւ, տեղի ունեցավ: Երբ Յուսու-
պովի հաշվով իրենք արդեն հարչուր հիսուն քայլ սողացել
էին դեպի նպատակակետը, նրանց դիմի վրա լավեց գիշե-
րային «Ու—2» ինքնաթիռի մոտոռի ծանոթ աղմուկի նման
մի դողուց: Կարծեք թե ծաղկամանից թափվեցին մի քանի
մանր ռումբեր, որոնք սուլոցով ճեղքեցին օդը, պայթեցին
նրանց շուրջը: Դրանում զարմանալու ոչ մի բան չկար:
Նրանք դտնվում էին «չեզոք» հողում, և օդաշուն ռումբերը
չնչին չափով միայն տեղ չհասցրեց:

Այն պահին, երբ իրենց կողքին պայթում էին ռումբե-
րը, Յուսուպովը սողում էր առջևից, Պետրովը՝ նրա կողքից,
իսկ Սաբուրովը, պատրաստվելով նրանցից հետո չոքելու,
որպեսզի սողա, կանգնել էր կիսաքանդ պատի մոտ: Ամենա-
մոտ ռումբն ընկավ պատի կողքին, անկյան մոտ, նրա հիմ-
քի տակ: Պատի բեկորը ցնցվեց ու փուլ եկավ գետնին,
աղյուսներով ծածկելով Սաբուրովին: Աղյուսներն ընկան
Սաբուրովի վրա կողքից, ինչպես երեսանների խաղալու
խորանարդիկներ: Հնկնելիս Սաբուրովը փակեց աչքերը:
Այդ հարվածից, պայթյունի ուժից և նրա վրա ճնշում գոր-
ծադրած օդից թվաց, թե ամեն ինչ վերջացավ, ինքը սպան-
վեց: Բայց երբ նա ընկավ ու անմիջապես բացեց աչքերը,
զդաց ոչ թե մահ ու թուլություն, այլ միմիայն իրեն վրա
թափված աղյուսների ծանրությունը, իսկ քթի և բերանի
մեջ՝ աղյուսի փոշու համ:

— Յուսուպով, — շշուշուով ասաց նա: — Յուսուպով:

Յուսուպովը շարձագանքեց:

— Պետրով, — ձայնեց Սաբուրովը:

Դարձյալ ոչ ոք չարձագանքեց: Նրան թվաց, թե առ-

ջեռամ մեկը շարժվեց, սակայն աղյուսների տակ ընկած լինելով չկարողացավ շարժվել: Սկանչ դրեց. ոչ, թվաց միայն: Նրա մարմինը անսովոր կապկպվածութուն էր զգում, կարծեք թե նրան ամբողջասպես փաթաթել էին պարանով, աղաւթ թողնելով միայն ձախ ձեռքն ու գլուխը: Մի կտոր աղյուս կպել էր դեմքին, և աչքերին էր կաթում արյունը: Նա ձեռքը տարավ և աչքերից սրբեց արյունը, քսմանելով դեմքը: Այնուհետև ձեռքով շոշափեց շուրջը և բոլոր հինգ մատներով կպավ մեռած Պետրովի արյունաշաղախ գլխին: Նա կամաց, ատամների միջից ճչաց ու մի ջղաձիգ շարժում արեց, որպեսզի ետ գնա մեռելից: Սակայն քարերի մեջ սեղմված իր մարմինը անշարժ էր, և նա կարողացավ միայն ձեռքը վերցնել:

Երկինքն այնքան սև էր, որ Սաբուրովը կարծեց, թե կուրացել էր: Անձրեւ՝ նա միայն այժմ այդ նկատեց՝ դեռ տեղում էր: Զեռքն ընդարմացել էր: Նա ձեռքը քաշեց մարմնի մոտ ու մասներով շոշափեց վրան թափված աղյուսները: Չնայած ցավին, նա ակամայից նկատեց, թե չի կարելի ո՛չ բղավել, ո՛չ տնքալ: Այժմ, գիշերով, նա չէր կարող ոչ մի կերպ գլխի ընկնել, թե որտե՞ղ է գտնվում ինքը: Միայն մոտավորապես պատկերացրեց, որ ակումբի փլատակների մոտ է: Սակայն այժմ, այն բանից հետո, երբ աղյուսները թափվել էին վրան, ինքը նույնիսկ չկարողացավ պատկերացնել, թե որտե՞ղ է ընկած գլխի կողմով և ո՞ր կողմումն են գտնվում գերմանացիները և ո՞ր կողմում՝ յուրայինները: Նրա գլխի վրա տարածվել էր միայն երկինքը՝ միակերպ ու սև: Պարզորեն կհասկանար, թե որտեղ է գտնվում միայն այն ժամանակ, երբ լուսանա: Լուսանար... Նա մտածեց ու հանկարծ զարհուրեց այդ մտքից: Երբ լուսանա, ուշ կլինի որևէ բանի մասին մտածել. ինքը կերևա, ու իրեն կնկատեն, անպայման կնկատեն: Ամբողջ պատերազմի ընթացքում երբեք, չնայած որ ինքը երկու անգամ շրջապատման մեջ էր ընկել, այդպիսի ահալոր պարզությամբ մտքով չէր անցել գերի ընկնելու գաղափարը: Յերեկը իրեն կնկատեն և, եթե ավելի մոտ է գտնվում գերմանացիներին, քան յուրային-

ներին, գերի կվերցնեն, և խնքը ոչնչով ի վիճակի չի լինիլ խանգարելու: Ինքը պետք է, պետք է, պետք է, — նա միակերպ կրկնեց այդ խոսքը շշուռքով, — պետք է որևէ բան անի: .

Նա վաղեց աչքերը և այդպես, մեկ կորցնելով գիտակցությունը, մեկ նորից ուշքի գալով, պատկեց դարձյալ հինգ, իսկ դուցե՝ տաս ըստ: Հետո, ատամները սեղմելով, ընդամացած ձեռքը քաշեց մինչև աղյուսի վերևի բեկորը և դանդաղորեն մի կողմ մղեց այն: Նորից ցավից սեղմեց ատամները, նորից ձեռքը քաշեց մարմնի մոտ, վերցրեց այլ բեկոր ու նորից մի կողմ մղեց:

Անձրևի կաթիլները կաթում, հա կաթում էին նրա դեմքին: Ուզում էր սրբել դրանք, բայց չարժեր դրա համար ձեռքը բարձրացնել: Ձեռքը հարկավոր էր մի բանի հաճար՝ վերցնելու աղյուսի կտորը և կամացուկ քաշելու մի կողմ, և նորից վերցնելու, նորից քաշելու ու այդպես մինչև վերջ, մինչև մահ, մինչև գիտակցությունը կորցնելը: Նա չգիտեր, թե մինչև ե՞րբ, զգում էր միայն, որ քանի դեռ մարմնի մեջ պահպանվում է թեկուզ կյանքի կայծը, ինքը կանի միևնույն շարժումը՝ կվերցնի աղյուսի բեկորը և մի կողմ կմղի:

Յուրտ, անձրևատ գիշեր էր հոկտեմբերի 12-ի գիշերը՝ ուղիղ երեսուներորդ գիշերը այն առաջին գիշերվանից հետո, երբ ինքն իր գոմարտակով անցնելով Վոլգան, դուրս եկավ այդ ափը:

XIV

Լուսթյուն էր տիրում: Դա առաջին բանն էր, որ նա զգաց: Ոչ կողքի մահճակալների վրա պառկած վիրավորների շշուռքը, ոչ մեռնողների ընդհատ շնչառությունը, ոչ դեղի սրվակների զնդոցը՝ ոչ մի բան չէր կարող խանգարել այդ լուսթյան զգացումը: Թերևս այն պատճառով, որ դա գոապիտալ էր ու նրա մեջ կային բազմաթիվ սպիտակ սավաճաններ ու խալաթներ, լուսթյունն իսկ Սաբուրովին սպիտակ թվաց:

Լոռւթյունն արդեն շարունակւում էր ութ օր, թիւում էր, թե նա վերջ չի ունենալու և ոչ մի բան չի կարող խախտել այն: Դրսում գալիս էր խոնավ, առաջին աշնանային ձյունը և նա նույնպես սպիտակ էր, ինչպէս լոռւթյունը:

Մարմինը դեռ ցաւում էր, բայց նա նույնպես լուռ կերպով էր ցաւում, ոչ թե կրճատացնող, սուր ցաւով, ինչպիսին է պատուածքի վերքը, այլ հանդարտ, մղղացող ցաւով: Գոսպիտալը, ճիշտն ասած այնքան էլ խաղաղ չէր. բերում և տանում էին վիրավորներին, երբեմն մեկն ու մեկը քղաւում էր, սակայն Ստալինգրադից հետո այդ ամենը Սաբուրովին լոռւթյուն էր թիւում:

Նրան բուժում էին, կերակրում, լողացնում, սակայն էապես նա միայն մեկն էր շատերից, և այդտեղ ոչ ոք առանձնապես չէր հետաքրքրւում նրանով: Նրան մյուս ամիս ցայդտեղ էին բերել ամբողջապես կապտուցներով և արյան բծերով: Այժմ նա կազդուրւում էր: Այդ գրւած էր նրա հիւանդության օրագրի մեջ: Բայց թե ինչպե՞ս տեղի ունեցաւ այդ ամենը, ինչպե՞ս ինքը փրկւեց, ինչպե՞ս կենդանի մնաց, ինչպե՞ս ընկաւ այդ ամիս, ոչ ոք չգիտեր: Որոշ սանիտարներ նրան ձեռքից-ձեռք հանձնել էին մյուսներին, այդ մյուսները բերել էին գոսպիտալ, և երբ նա հարցրեց բժշկին, թե ինքն ինչպե՞ս է այդտեղ ընկել, նա միայն ձեռքերը թափահարեց.

— Կվերադառնաք զորամաս, կիմանաք: Նա ի՞նչ կարող եմ ասել ձեզ:

Իզուր էր Սաբուրովը ջանում հիշել, թե ինչպե՞ս կատարւեց այդ ամենը: Նա հիշում էր միայն, թե ինչպէս սկսեց մի կողմ դնել աղջուսների կտորները, հետո այլևս ոչինչ չի հիշում:

Գոսպիտալում տիրող խաղաղությունը թերևս լավագույն դեղն էր, որ այժմ պահանջւում էր Սաբուրովի համար: Բայց, չնայած որ իրեն ավելի ու ավելի լաւ էր զգում, նա դեռ ոչնչով չէր ցանկանում խախտել այդ լոռւթյունը, որի մեջ այնքան հանգիստ ու լաւ էր վերջին շաբաթները Ստա-

լինդրադում ինքը այնքան հրամայում էր, բղավում, համոզում, վիճում, որ իրեն համար հաճելի էր լռելը, և նա պաշտում դարձել էր ամենալուսկյաց մարդը: Նա պառկել ու լռել էր: Չէր ուզում խոսել:

Նվ նույնիսկ ութերորդ օրվա առավոտյան, երբ իր թեթև, անլսելի քայլածքով վազեմազ պալատ մտավ Անյան և, անցնելով մահճակալների շարքերի միջով, նստեց նրա ոտքերի մոտ, չէր ուզում խոսել: Նայում էր աղջկա սիրելի, այնպես հոգնած դեմքին, հանգիստ կերպով ծնկներին դրված ձեռքերին, աչքերին, որ այնպես նայում էին իրեն, կարծես աղջիկը անընդհատ ուղիղ, ուղիղ դեպի իրեն է եկել մի ամբողջ հազար վերստ. և նա չէր ուզում խոսել: Անյան նույնպես առաջին րոպեին ոչ մի բան չասաց: Հետո հանկարծ խոսեց, անմիջապես ու ամեն բանի մասին: Նախ և առաջ պատմեց թե ինչպես, անհանգստանալով իր երկար բացակայությանց, Մասլեննիկովը գնացել է ետևից և գտել է նրան գիտակցությունը կորցրած մեր դիրքերի ու այնտեղի կիսաճանապարհի վրա, որտեղ մնացել էին մեռած Պետրովը և Յուսուպովը:

Նվ, այնուամենայնիվ, Սաբուրովը չէր հիշում նույնիսկ այժմ, երբ Անյան իրեն պատմեց այդ, թե ինչպես էր ինքը սողացել: Թերևս ինքն այնուամենայնիվ վրայից թափել էր բեկորները և սողացել: Ինչքան տարօրինակ է, որ ինքը ոչինչ չի հիշում:

Հետո Անյան պատմեց, թե ինչպես իրեն բերեցին գումարտակ և թե ինչպես տեսավ իրեն պատգարակի վրա ու մոտեցավ:

Այժմ, պատմելով այդ մասին, աղջիկը նայեց նրան այնպիսի շիտակ հայացքով, ինչպիսի հայացքով որ նայում են այն ժամանակ, երբ այլևս ոչինչ չեն ընտրում և ոչնչից չեն վախենում:

— Ես տեսա, թե ինչպես եք դուք պառկած, — ասաց նա: — Ես սոսկացի, կարծելով թե մեռել եք: Սկսեցի համբուրել ձեզ: Հետո բացեցիք աչքերդ ու անմիջապես փակեցիք:

եմ ես նորից համբուրեցի ձեզ, բայց դուք այլևս չէիք բացում աչքերդ:

Հետո Անյան պատմեց, թե ինչպես ինքը և սանիտարները Սաբուրովին տարել են մինչև ավի և թե ինչպես նրանք անցել են բարժայով և կրակել են իրենց վրա, որովհետև համարյա արդեն լավ լույս էր:

— Ճիշտ այնպես, ինչպես այն ժամանակ էին կրակում: Հիշո՞ւմ եք, — հարցրեց նա:

— Հիշում եմ:

— Եվ ես խիստ վախեցա ասաց նա: — Վերջին ժամանակներս՝ առաջին անգամ: Ու հետո, երբ անցանք դետը, ես սանիտարներին ասացի, որ նրանք ձեզ անպայման բերեն այս գոսպիտալը, որովհետև ես հետո այստեղ եմ լինելու, և որ նրանք հողան ձեր մասին: Բայց նրանք երևի մոռացել են այդ, որովհետև նրանք պետք է բոլորի մասին հոգան:

— Ինչո՞ւ այդքան երկար ժամանակ չէիք երևում, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Գիտեք, ես չէի կարող, — ասավ աղջիկը մեղավորի տոնով: — Ես անցնում էի դետը և մտածում, որ հաջորդ գիշերը կլինեմ այստեղ, սակայն գետանցը ուժեղացրին: Եվ հետո հավաքվել էին այնքան վիրավորներ, որ նրանց բոլորին քանի դեռ չէին փոխադրել, ինձ թողել էին նրանց մոտ: Ուղիղ վեց օր: Իսկ դուք ձեզ լա՞վ եք զգում:

— Այո, — ասավ Սաբուրովը: — Ես արդեն այսօր նստել եմ և նույնիսկ փորձել եմ քայլել:

Նրանք լռեցին: Հետո աղջիկն ասաց.

— Գիտեք, մայրս նույնպես այստեղ է:

— Դուք ինձ ասել եք դեռ այն ժամանակ... — կարծեք թե մի ինչ-որ շատ հեռավոր բանի մասին ասավ Սաբուրովը: — Այստե՞ղ, այս գոսպով՞ է:

— Այո: Ես նրան պատմել եմ ձեր մասին: Նա նույնպես ուզում էր այստեղ գալ, բայց ես մենակ եկա:

— Իսկ ի՞նչ եք պատմել նրան իմ մասին:

— Ամեն ինչ:

Աղջիկն այդ «ամեն ինչը» ասավ այնպես, որ Սաբուրովն զգաց, թե հենց այդ էլ իսկապես շատ բան է։

— Իսկ ես, — ասաց Անյան, — գիտեք, որ այժմ նույնպես շքանշան ունեմ։

— Ապա, — ասավ Սաբուրովը, — Ո՛ւր է՝ Արդեն տվե՞լ են։

— Այո։

— Ցույց տվեք։

Նա բացեց խալաթը, և Սաբուրովը նրա բաճկոնի վրա տեսավ Կարմիր Դրոշի շքանշանը, միայն ոչ թե փոշոտված, ոչ թե ճաքած էմսլուով, ինչպես իրենն է, այլ միանգամայան նոր, շողշողուն։

Անյան, աչքի տակով, նույնպես նայեց շքանշանին։ Նա շատ գոհունակ տեսք ուներ։ Սաբուրովը ժպտաց։ Աղջիկը նկատեց նրա ժպիտը և նույնպես ժպտաց։

Նա բարձրացավ, արմունկներով հենվեց բարձին։

— Սիրելիս, — ասաց Անյան, քնքշովթյամբ, երկու ձեռքով դիպչելով նրա ուսերին և միաժամանակ ետ քաշվելով։ — Սիրելիս, — կրկնեց նա։

Նա աղջկա ձեռքը վերցրեց ուսի վրայից ու համբուրեց երկար համբույրով, որից աղջիկը կարմրեց, բայց, ձեռքը չխւեց և նույնիսկ իրեն չքաշեց, այլ շարունակում էր նրան նայել ուշադիր, երջանիկ հայացքով։

— Անյա, — ասաց նա, զդալով, որ իր հոգում կուտակվել է այնքան շատ բան, որ եթե ինքը իր սիրո մասին նրան չասի այժմ, ապա մի քանի րոպեից, երբ նա գնա, ինքը չի դիմանա ու այդ մասին կսլատմի բուժաքրոջը, բժշկին՝ առաջին հանդիպած մարդուն։ — Անյա, եթե պատերազմը չլիներ...

Նա ուղեց ասել, որ եթե պատերազմը չլիներ, ինքը նրան կտաներ ալատեղից շա՛տ հեռու ու ալլեա երբեք բաց չէր թողնի։

— Եթե պատերազմը չլիներ, մենք չէինք հանդիպի, այնպես չէ՞։ Ախր ճիշտ չէ՞, — համառորեն կրկնեց աղջիկը, կարծես վախենալով, թե նա վիճելու է։

— Ճիշտ է, ասաց նա: — Ես ուզում էի հենց այդ ասել՝ դու կռահեցիր միտքս:

Նա առաջին անգամ աղջկան «դու» ասաց:

— Ես գիտեմ, թե ես ինչ կանեմ, — ասաց Անյան, առաջվա նման նրանից չհեռացնելով հայացքը: — Այսօր ինձ մի ամբողջ օր արձակուրդ են տվել: Ես ձեզ... — Նա կանգ առավ: Նա լսեց, թե ինչպես Սաբուրովը «դուքի» փոխարեն իրեն ասաց «դու», ու հասկացավ այդ փոփոխության իմաստը և ինքը նույնպես ցանկացավ նրան «դու» ասել, սակայն նրա շափարված, հոգնած, հիվանդության օրերին լղարած դեմքը տարիքավորի, համարյա ծերունու տեսք ուներ. աղջիկը չհամարձակվեց:

— Ես ձեզ այստեղից կտանեմ, — ասաց նա:

— Կտանե՞ս: Ո՞ւր:

— Մորս մոտ: Դուք այնուհետև կբուժվեք մորս մոտ... Մեզ մոտ, — ուղղեց նա: Դուք, արդեն, երևի կարող եք փոխադրվել մեզ մոտ: Մայրիկս կխնամի ձեզ: Նաև ես, երբ տանը լինեմ, ես կգնամ երեկոյան և գիշերը կփոխադրեմ վիրավորներին, ինչպես միշտ, իսկ առավոտվանից կխնամեմ ձեզ:

— Իսկ ե՞րբ ես քնելու, — ժպտաց Սաբուրովը:

— Հետո, երբ դուք առողջանաք:

Աղջիկն ուզում էր նրան ասել՝ մի՞թե նա չի հասկանում, որ ինքը պարզապես չի կարող քնել, երբ նա լինելու է այնտեղ, իր կողքին, և ընդհանրապես մի՞թե նա չի հասկանում, թե ի՞նչպիսի երջանկության է, երբ նա իր կողքին է և, կարծես, նույնպես սիրում է իրեն:

Բայց աղջիկը այդպիսի ոչ մի բան չասաց, միայն վեր թռավ մահճակալից, մի քայլ արավ դեպի դուռը, հետո վերադարձավ, արագորեն համբուրեց շրթունքները անփորձ, մանկական համբույրով ու փախավ:

Սաբուրովը, սպասելով, որ որևէ դիտողություն է լսելու կամ ծիծաղ է նկատելու իրեն հետ միևնույն պալատում պառկած մարդկանց դեմքերին, մոռացրեն ու սպասողական

հայացքով նայեց շուրջը: Բայց ոչ ոք չխոսեց ու չծիծաղեց: Միայն ոտքը կտրած մի երիտասարդ լեյտենանտ, որը պառկած էր Սաբուրովի կողքին, շուռ եկավ նրա կողմը ու նրա մոայլ հայացքին հանդիպեց այնպիսի բարի, լուսապայծառ ժպիտով, որ Սաբուրովը, ի սլառասխան նրան, ակամայից ժպտաց նրան: Այդ ժամանակ լեյտենանտը բոլորովին շուռ եկավ Սաբուրովի կողմը և ասաց:

— Գիտեք, չափազանց ծանր բան է աշխարհում ամեն ինչ կորցնելը: Ամենից շատ կորցնել՝ այնքան, որքան ոչ ոք չի կորցրել: Չափազանց ծանր է...

— Այո, — ասաց Սաբուրովը ու մտածեց, թե այժմ, հավանաբար, հարևանը կխոսի այն մասին, թե կտրել են իր ոտքը և հարկավոր է, որպես պատասխան, ասել ինչ-որ մի լավ, միսիթարիչ խոսք: Իսկ ի՞նչ լավ բան կարող էր ասել ինքը:

— Ոչ, ես այս մասին չեմ խոսում, — ասաց լեյտենանտը, ձեռքով շողափելով վերմակի այն մասը, որտեղ ծավվածքի տակ երևում էր կտրված ոտքը: — Ես թարգմանիչ եմ, այնպես որ իմ մասնադիտություններ կարելի է այսպես էլ ասել, և նույնիսկ, թերևս դեռ պատերազմել որևէ տեղ շտաբում: Ես այլ բանի մասին եմ խոսում... Մինսկում զոհվել են և՛ կինս, և՛ աղջիկս՝ բոլորը: Սակայն այդպես է եղել նույնպես շատ-շատերի հետ: Եվ նույնիսկ այդ մասին չեմ խոսում: Նրանք ինձանից խլել են և այն, ինչի վրա որ ես զբաղվել էի ամբողջ կյանքիս ընթացքում: Դուք գիտե՞ք, թե ես ինչո՞ւ էի զբաղվում վերջին տասնհինգ տարում, ի՞նչ եք կարծում, — ասաց նա ծիծաղելով:

Սաբուրովը լուռ սպասում էր, թե նա ի՞նչ է ասելու այնուհետև:

— Ես իմ գիտակցական ամբողջ կյանքի ընթացքում զբաղվում էի Գերմանիայի նոր և նորագույն պատմությամբ: Ոչ, ես նույնիսկ չեմ ուզում այժմ ասել, թե ես ինչ եմ գրել այնտեղ իմ աշխատություններում, ի՞նչն է այնտեղ ճիշտ,

ի՞նչը ճիշտ չէ՝ սատանան այդ գիտեւ։ Ես գիտեմ միայն մի բան, որ ես այլևս երբեք չեմ զբաղվի դրանով, երբեք։ Ես չեմ կարող զբաղվել նրանց պատմութեամբ, չեմ կարող այն ամենից հետո, ինչ որ տեսա, և այն ամենից հետո, ինչ որ կողոցրի։ Չեմ կարող, չեմ ուզում։ Ես ավելի շուտ կմտնեմ հաշմանդամների արտելը, պատերազմից հետո դարեջուր կվաճառեմ կրպակում, քան կհիշեմ այն մասին, որ երբեք զբաղվել եմ նրանց պատմութեամբ։ Գրողը տանի՛ նրանց։ Բերևս գրանով զբաղվեն ուրիշները, նույնիսկ՝ հավանաբար, բայց ոչ ես։ Դուք ինձ հասկանո՞ւմ եք։

— Հասկանում եմ, — ասաց Սաբուրովը։

— Իսկ ձեզ համար դեռ ամեն ինչ լավ կլինի, — հանկարծ հռաչելով ու հանգստութեամբ ընկնելով բարձի վրա, մեղմորեն ասաց լեյտենանտը։ — Չափազանց լավ։ Աղջիկը հիմա ետ կգա։ Եվ վրաս չնեղանաք այս միջամտութեան համար, այն բանի համար, որ ես այնպես ուշադիր կերպով նայում էի ձեզ, երբ նա նստած էր այստեղ։ Այժմ այդ թույլատրվում է ինձ։

Սաբուրովը փակեց աչքերը։ Նրան թվաց, թե այդպես, փակ աչքերով, ավելի հեշտ կլինի Անյայի վերադարձին սպասելը։ Նա պառկել ու մտածում էր այդ մասին հաստատամիտ, համառ կերպով, անվերջ։ Եվ միաժամանակ նա մտածում էր իր կողքին պառկած մարդու մասին։ Բերևս ամբողջ պատերազմի ընթացքում առաջին անգամ ինքն այնպես սուր կերպով այժմ զգաց ցավակցություն՝ բախտավոր մարդու ցավակցությունը դժբախտի նկատմամբ, և չնայած որ ուրիշի վիշտն այդ րոպեին հեռու էր իրենից, ինչպես երբեք, սակայն խոցող կարեկցությունը հանկարծ տոգորեց նրա հոգին։ Բայց ի՞նչ կարող էր ասել ինքը։ Ոչինչ։ Եթե ինքը կարեկցանքով որևէ բան ասեր, ասկա կողքին պառկած մարդը, միևնույն է, չէր հավատա իրեն, քանի որ երջանկության մի այդպիսի արտահայտություն՝ ինքն զգում էր այդ, այժմ դրոշմված էր իր դեմքին։

Այն ժամանակ, երբ Սաբուրովը փակ աչքերով պառկել ու մտածում էր Անյայի մասին, վերջինս նույն դպրոցի շենքում, ներքին հարկի փոքրիկ սենյակում կանգնել էր գլխավոր բժշկի առջև:

Գլխավոր բժիշկը ոչ բարձրահասակ, ամրակազմ, համարյա հաստամարմին մարդ էր կարմրուն երեսով և կարծես թե սև ներկված բեղերով ու հոնքերով: Նա լավ վիրաբույժ էր և իր կյանքի ընթացքում քիչ մարդկանց չէր փրկել, բայց, այնուամենայնիվ, իր պարտքն էր համարում հայտարարել, թե սկեսրտիկորեն է վերաբերվում բժշկությանը, վիրահատումները կատարում էր շեշտված սառնասրտությամբ, կտրված ոտքերի ու ձեռքերի մասին խոսում էր քմծիծաղով և սիրում էր երկիմաստ կատակներ անել: Իսկ իրականում նա քնքուշ հոգու տեր ու շափաղանց ամաչկոտ մարդ էր: Բայց Անյան այդ շփառեր, և գլխավոր բժիշկը, որի հետ ծանոթ էր դոսպիտալից, և արդեն վաղուց և բազմիցս, ուրիշների նման, լսել էր նրա կատակները, նրան թվում էր ամենից քիչ ընդունակ մարդը՝ լսելու և հասկանալու այն, ինչ որ ինքն էր ուզում ասել նրան:

Այդ պատճառով, նրա սենյակը մտնելով վճռական քայլվածքով, Անյան ամբողջապես լարվեց ու դարձավ կծիկ, հաստատապես որոշելով՝ այնուամենայնիվ ասել այն, ինչ որ ուզում էր ասել և թույլ չտալ վիրավորելու ո՛չ իրեն, ո՛չ Սաբուրովին, ամենից առաջ ո՛չ էլ այն նոր դժացումը, որն առաջացել և ցնծությամբ էր համակել իր կյանքը:

— Նիկոլայ Պետրովիչ, — ասաց նա ներս մտնելիս, դեռ շեմքից: — Ես մի խնդիրք ունեմ:

— Հույսով եմ, որ դուք անդամահատելու—կտրելու մաս չունեք, — ասաց նա սովորական ժպիտով: — Ցավոք սրտի, սովորաբար դրանով են սահմանափակվում ինձ արվող բոլոր դիմումները: Չե՞:

— Ոչ, — ասաց նա: — Այստեղ պառկած է... Մի կապիտան, կապիտան Սաբուրովը...

— Սաբուրո՞ւլը: Հա՛, հիշում եմ: Զարդվածքներ ունի: Հետո՞:

— Նա կազդուրվում է:

— Հնարավոր է: Շատ հաճելի է: Իսկ դրանից ի՞նչ:

— Մայրս ապրում է այստեղ՝ գյուղում...

— Նույնպես խիստ հաճելի է: Բայց դրանք ի՞նչ առնչույթյուն ունեն մեկը մյուսի հետ:

— Ես խնդրում եմ, — ասաց Անյան, նրա վրա հառելով աչքերը, — ես ուզում եմ՝ մինչև որ նա առողջանում է, ինձ մոտ վերցնել նրան:

Նա ուներ այնպիսի հստակ, լուեցնող աչքեր, որ գլխավոր բժիշկը, որի լեզվի վրա պատրաստ էր արդեն սովորական կատակը, լռեց:

— Ես նրան ուզում եմ վերցնել մեզ մոտ: Ես շատ եմ խնդրում ձեզ...

— Ինչո՞ւ, — արդեն լրջորեն հարցրեց նա:

— Նրա համար այնտեղ ավելի լավ կլինի:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար այնտեղ ավելի լավ կլինի, — համառորեն կրկնեց Անյան: — Ես գիտեմ, նրա համար այնտեղ ավելի լավ կլինի: Ես շատ եմ խնդրում ձեզ:

— Ինչ է, նա ձեր ազգականն է:

— Ոչ, բայց... դա ինձ շափազանց պետք է: Ես այլ կերպ չեմ կարող: Ես ուզում եմ նրա հետ լինել, — վճռակա՜նորեն ասաց նա, որոշելով այդ բոլորից ասել այն բոլոր բառերը, որոնք ասելու կարող էր հարկադրել նա, և ամեն տեսակ խոստովանությունների, նույնիսկ կեղծ խոստովանությունների:

Գլխավոր բժիշկը հանկարծ հիշեց այն, ինչ որ այնքան հեռու էր ու վաղուց թողել էր Իրկուտսկում՝ իր տունը, երեխաներին և ուսանողական տարիներից քնքշորեն սիրած կնոջը՝ այն ամենը, որի մասին բարվոք էր համարում երբեք ու ոչ ոքի:

հետ շխոսել: Նա շփոթվեց Անյայի խոսակցության տոնից, անակնկալից և, որ գլխավորն է, նրա հայացքից. աղջիկը նայում էր այնպիսի մոլեգին հույսով, որ նա իրեն զգաց համարյա կարծես մի րահատման սեղանի մոտ՝ դժվարին վերահատման պահին:

Նա պետք է որոշեր ուրիշի կյանքի բախտը՝ այդ պարզ էր: Այդտեղ չէր կարելի ասել՝ «տեսնենք, թե նա ինչպես է իրեն զգում», կամ՝ «դա կանոններով թույլատրված չէ», կամ՝ «պետք է մտածել» և ի պատիվ նրա, նա չմտածեց իսկ այդ դարձվածքներից որևէ մեկը ասելու մասին: Այստեղ միայն կարելի էր ասել՝ «այո» կամ «ոչ», և նա ասաց:

— Այո, լավ:

Խոսակցությունը անսպասելի կերպով կարճ եղավ: Ոչ նա, ոչ Անյան, էական չգիտեին, թե ի՞նչ խոսեն այլևս, առանձնապես Անյան, որը պատրաստվել էր դիմադրության: Նա շփոթված, ամբողջական լուռ, կես ընկած նրա դիմաց և, նույնիսկ շնորհակալություն չհայտնելով, հանգիստ դուրս գնաց:

Մեկ ժամ անց Սաբուրովին բժշկական փոքրիկ գազ մեքենայով փոխադրեցին գյուղի մյուս ծայրը, ուղիղ գետի մոտ գտնվող բարձր տնակներից մեկը: Տնից ներքև հոսում էր խաղաղ, դանդաղ ու կանաչ գետը: Դա Վոլգայի Ախտուբայի անհամար վտակներից մեկն էր: Զրի մոտից մինչև տուն փոքրիկ ծառուղու նման բարձրացել էին մի քանի ցածրիկ ուռենիներ: Եվ ջուրը, և մերկացած ծառերը, և հողի մեջ խրված տնակը Սաբուրովին թվացին համարյա նույնքան հանգիստ, որքան գոսպիտալը:

Սենյակում, որը երկու մասի էր բաժանված՝ մաքուր և սովորական, նույնպես հանգիստ էր: Խաղաղ բզզում էին վերջին ճանձները, հանգիստ կերպով մի կողմ քաշվեց դռան մոտ հանգիպած տղան, սեղանի մոտ հանգիստ նստել էին սև գլխաշորեր կապած երկու, ոչ ջահել կանայք՝ խրճիթի տիրուհին և Անյայի մայրը: Գոսպիտալում սկսված

այդ խաղաղության զգացումը միշտ մնաց Սաբուրովի մեջ այն տառ օրվա ընթացքում, որ նա ապրեց այդտեղ:

Երբ նա, Անյայից հետո, խրճիթ տալ, տանտիրուհին, հարգանքով գլուխ տալով նրան, ասաց՝ «շնորհ արեք», իսկ Անյայի մայրը սկզբում ձեռքերն իրար խփեց, հետո ասաց՝ «տե՛ր իմ», հետո «ախ ի՞նչքան փոխվել եք դուք» և միայն դրանից հետո՝ «բարև ձեզ»:

Սանիտարները Սաբուրովին նստեցրին սեղանի մոտի գեղջկական լայն, երկար նստարանի վրա ու տարակուսանքով կանգնեցին:

— Ոչինչ, — ասաց Սաբուրովը, — ես մինչև մահճակալը ինքս կգնամ: Գնացեք:

Նրանք դուրս եկան: Նրանցից հետո իր մասն անցավ տանտիրուհին, և այդտեղ Սաբուրովին բազմաթիվ տարիներից հետո առաջին անգամ թվաց, թե ինքն ընկել է մի ռնտանիք, որին վաղուց ճանաչում է և որի մեջ ինքը չափազանց լավ է զգում իրեն: Նա նստել էր նստարանի վրա, բաց լուսամուտների մոտ. դրսում տարածված էր ջրի թարմությունը և աշնանային չոր տերևների բույրը:

— Չե՞ք մրսում, — հարցրեց Անյան: — Գուցե փուկեմ:

— Ո՛չ, չե՛մ մրսում, ի՞նչ եք ասում, — ասաց նա, համառորեն կառչելով այդ «դու» հարազատ խոսքին:

Անյան մոտեցավ մեծ մահճակալին, որը դրված էր ռուսական վառարանի մոտ և խրճիթը բաժանել էր երկու մասի, բացեց վերմակը և սկսեց բարձերը թափ տալ, այսինքն անել այն, ինչ որ բուժաբույրներն ամեն օր անում էին զոսպիտալում, սակայն Սաբուրովին թվաց, թե այդ ամենը նա առանձնապես լավ էր անում: Նա հրճվում էր աղջկանով, ու համարյա ավստոսաց, երբ նա ասաց.

— Ահա և պատրաստ է:

— Հիմա ես կգամ, սպասիր, — ասաց նա:

Մայրը նստել էր մոտիկ, սեղանի մոտ, թեք ձևով ու

այն բանից, թե նա ինչպես է իրեն նայում, Սաբուրովը հասկանում էր, որ աղջկա հետ արդեն խոսել է իրեն մասին։ Անյայի մայրն այժմ բոլորովին այն տեսքը չուներ, ինչ որ այն ժամանակ՝ էլտոնում։ Նա նստել էր լուռ, թվում էր թե մի մեծ վիշտ ճնշում էր նրան, սակայն միաժամանակ աչքերում հանգիստ պարզություն կար։ Նա ամեն ինչ տեսնում էր, ամեն ինչ չափել իր հոգում ու այժմ միայն սպասում էր, թե ե՞րբ կվերջանա այդ բոլորը։

— Այո, այստեղ ավելի լավ է, քան էլտոնում, — ասաց Սաբուրովը լուսնյունից հետո։

— Ավելի լավ է, — հաստատեց կինը։ — Մենք այն ժամանակ մեզ կորցրել էինք։ Ես հարազատներիս էլ էի մոռացել։ Այդպես էլ մինչև էլտոն գնացի։ Բայց չէ՞ որ ես այստեղ տալ ունեմ, Իհարկե, լավ է։ Մի՞թե կարելի է համեմատել։ Ո՛ւր էր, թե այս հարկի տակ հավաքվեր մեր ամբողջ բնականիքը։ Ի՞նչպես եք լիարել, — ավելացրեց նա, նայելով Սաբուրովի դեմքին (Սաբուրովն զգաց, որ նա ուզում էր ասել՝ «ինչպես եք ծերացել»)։ Լիարել եք, — կրկնեց նա ու անմիջապես հայացքը հռեց Անյային, որը լուռ նստել էր նրա դիմաց, սեղանի մոտ։

Սաբուրովը հասկացավ, որ մայրն այդ հայացքով քննում է, թե ինչպե՞ս են ապրելու միասին, նա՞ այդքան ծեր և Անյա՞ն՝ այդքան ջահել, ու նա այդ օրը երկրորդ անգամ կամեցավ ասել, որ ինքն այդքան էլ ծեր չէ։ Բայց լռեց։

— Միշտ գնում է նա, — ասաց մայրը և գլխով ցույց տվեց Անյային։ — Միշտ գնում, հա գնում է։ Օրեկան հինգ անգամ։ Եվ ե՞րբ է վերջանալու այդ։

Նա բարձրացավ, կապեց գլխաշորի ծայրերը ու գնաց գեպի դուռը։

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, սպասի՛ր, — դեպի նա նետվեց Անյան։ — Սպասիր։ Օգնիր պառկեցնելու Ալեքսեյ Իվանովիչին։

— Ես ինքս կապուկեմ, — խիզախելով, փորձեց առարկել Սաբուրովը։

Նա: ուշում էր բարձրանալ, բայց Անյան արդեն մոտեցել էր նրան մի կողմից, մայրը՝ մյուս: Եվ նա, հենվելով նրանց ուսերին, կաղեկաղ գնաց մինչև մահճակալը: Ուտքերը դեռ սաստիկ հեռում էին, մեկի վրա արդեն կարող էր կանգնել, սակայն մյուսը ցավից կոտորտվում էր: Երբ պառկեց մահճակալի վրա ու ձգվեց, մի քանի անգամ իրար հետևից սրբեց ճակատի քրտինքը:

Մայրը դուրս դնաց: Անյան մոտ բերեց աթոռը և նստեց նրա կողքին:

— Ինչպե՞ս է, — ասաց նա:

— Լա՞վ է, — հարցին հարցով պատասխանեց Անյան:

Սաբուրովը ձեռքերը մեկնեց Անյային: Աղջիկը ձեռքերը վերցրեց իր ձեռքերի մեջ ու երկար ժամանակ նստած նայում էր նրան, աթոռի վրա թեթևակի ճոճվելով մեկ մոտիկանալով նրան, մեկ հեռանալով: Հանկարծ նա վախենալով կանգ առավ:

— Իսկ ձեռքդ բոլորովին չի՞ ցավում:

— Ոչ, բոլորովին չի ցավում:

Ու աղջիկն սկսեց նորից ճոճվել, միշտ սևեռուն կերպով նայելով նրա երեսին, զննելով նրա բոլոր խորշումները: Նա իրեն մարդն էր, միանգամայն իրենը: Ահա նա պառկած է այստեղ, իր տանը, և ոչինչ, որ տունը իսկապես աղջկանը չէ, և վաղը նորից պետք է մեկնել Ստալինգրադ, իսկ մի քանի օրից հալանաբար նա էլ կմեկնի, բայց այժմ ինքը բռնել է նրա ձեռքերը ու նայում է աչքերին, ու դա այնպես անակնկալ ու միաժամանակ, այնպես վաղուց բաղձալի էր, այնպես անսահմանորեն հրճվալի էր, որ նրա աչքերում արցունքի կաթիլներ երևացին:

— Ի՞նչ է, — հարցրեց նա:

— Ոչինչ: — Առանց նրա ձեռքերը բաց թողնելու, աղջիկը նրա ուսին սրբեց աչքերը: — Ոչինչ: Պարզապես ես անհունորեն ուրախ եմ:

Աղջիկը ետ տարավ աթոռը, նստեց նրա մահճակալին, գլուխը դրեց նրա կրծքին ու լաց եղավ: Նա լալիս էր երկար, բարձրացնում արցունքոտ երեսը, ժպտում ու նորից կաշում կրծքին: Նա լալիս էր, վերհիշելով Վոլգայով անցնելը և այն, թե ինչպես իրեն վիրավորեցին, ու ինչպես ցավ էր զգում, ու ինչպես նա այն անգամ համբուրեց իրեն, ու ինչպես էր ինքը հուզվում, ու ինչպես երկար ժամանակ շտեպավ նրան, ու ինչքան սարսափելի էր նա այն ժամանակ, երբ գտան, երբ ինքը նորից վեց օր շարունակ չէր կարողանում նրան տեսնել:

Նայում էր Սաբուրովը նրա մազերին և մատներով մեղմորեն շոյում: Հետո ամուր և անձայն սեղմեց նրան կրծքին՝ երկու ձեռքերով: Քայլեր լսելով, մի փոքր գլուխը շրջեց և, տեսնելով, որ մայրը ներս մտավ, ակամայից մի քիչ ետ քաշվելու շարժում արեց, սակայն Անյան ընդհակառակը, ավելի ամուր սեղմվեց նրան: Հետո աղջիկը բարձրացրեց գլուխը, նայեց մորը, ժպտաց ու կրկին, ավելի ամուր սեղմվեց նրան: Ու այդ ժամանակ Սաբուրովին համակեց մի զգացմունք, որը հետո այլևս երբեք չէր հեռանում նրանից, որ դա մնալու է առհավետ:

Ամբողջ օրն անցավ կարծես երազում: Անյայի մայրը մտնում-եկնում էր, ճաշ պատրաստում: Նա դես ու դեն էր ընկնում, ամեն կերպ աշխատում էր ցույց տալ, որ երեխաները կարող են չքաշվել իր ներկայությունից: Սաբուրովը նրա բերանում այդպես էլ տեսնում էր «երեխաներ» խոսքը և իրեն համար տարօրինակ էր, որ այդ խոսքը կարող է իրեն վերաբերյալ դործածել մի որեւէ այլ կին, բացի իր մորից:

Անյան, չնայած, որ Սաբուրովը ամեն կերպ ետ էր պահում նրան, զոսպիտալ վազեց օղու համար: Նա անպայման ուզում էր, որ Սաբուրովը ճաշին թեկուզ մի քիչ, մի փոքր խմեր: Նա ուզում էր, որ ամեն բան իսկակառնի պես լիներ: Նա դեղի սրվակով լի սպիրտ բերեց և, աչքերը կկոցած, սպիրտը զգուշովթյամբ լցրեց շշի մեջ ու ջրով բացեց: Այդ

բոլոր մանրութիւնները՝ թէ ինչպէս նա դուրս ու ներս էր վազում, թէ ինչպէս էր խառնում սպիրտը, ինչպէս կկոցում աչքերը, անսահմանորեն սիրելի էին Սաբուրովին։ Հետո, երբ իրեն մահճակալին մոտեցրին սեղանը, Անյան վաշեց խրճիթի տիրուհու հետեից ու զոռով բերեց նրան։ Նա, առանց նստելու, հանդիսավոր կերպով բաժակը խփեց Սաբուրովի բաժակին և շնորհքով խմեց, առանց երեսը կնճռոտելու, այնպէս, ինչպէս սովորաբար խմում են տարիքավոր գլուղացի բոլոր կանայք։ Հետո նա դնաց։

Անյան ճաշի ժամանակ, մօր կողքին նստած, արագորեն Սաբուրովին պատմում էր այլ և այլ մանրամասնութիւններ այն մասին, թէ ինչպէս էին իրենք առաջ ապրում, իրեն, հօր, եղբայրների մասին, մի խոսքով այն ամենը, որ կյանքում մարդ տենդագին կերպով պատմում է հանկարծ մի անգամ, և միմիայն՝ շատ սիրելի մարդուն։ Սաբուրովը պառկած էր, հենված առողջ ձեռքին, ու հրճվում էր նրա շատախոսութիւնից։ Նա մտածեց այն մասին, որ կգա ժամանակը ու աղջիկն այլևս չի քայլի ճոճաւան կոշիկներով և պատգարակներ չի կրի ու վիրավորներ չի փոխադրի վոլպայով։ Եւ իրենք միասին կմեկնեն։ Ո՛ր։ Մի՞թէ ինքը կարող էր խմանալ, թէ ուր։ Դիտեր միայն, որ հավանաբար, դա չափազանց լաւ կլինի։ Իսկ այն մասին, թէ ինչ կլինի մի քանի օր հետո, եբբ ինքը վերադառնա Ստալինգրադ, Սաբուրովը մտածում էր հարևանցիորեն. նրան թվում էր, որ այդ ամենը մի կերպ կկարգավորվի։ Թերեւս հաջողվի այնպես անել, որ Անյան լինի իրեն հետ միասին, իր գումարտակում, միայն պետք է ասել Պրոցենկոյին։ Նա հիշեց Պրոցենկոյի խորամանկ, բարի դեմքը ու մտածեց, որ եթէ այլ ժամանակ լիներ, Պրոցենկոն, հավանաբար, կգար հարսանիքին։ «Հարսանիք»... Սաբուրովը ժպտաց։

— Ի՞նչ ես ժպտում, — հարցրեց Անյան, մի փոքր կարկամելով «դու» բառի վրա։ — Ինչո՞ւ ես ծիծաղում։

— Այնպէս, մի մտքի վրա, — ասաց նա։

— Ո՞ր։

— Հետո կասեմ: Մի նեղանա: Լա՛վ:

— Լավ:

Նա մտածեց «հարսանիքի» մասին և վերհիշեց իր բլին-դաժը ու մի րոպեում համարյա սլարգորեն զգաց, թե ինչպես ինքը, վերադառնալով, կնստի այնտեղ՝ սեղանի շուրջը՝ Անյայի և այն մարդկանց կողքին, որոնց ինքը կարող է կանչել այդ օրը, Մասլեննիկովի, Վանինի, թերևս Պոտապովի հետ... Նա պատկերացրեց նրանց դեմքերը ու ահամայց նորից մտածեց, թե արդյո՞ք ողջ է բլինդաժը, ու ինչպե՞ս են այնտեղ բոլորը՝ առանց իրեն:

XV

Նա առավոտյան արթնացավ ինքնաեռի թշնոցից, և տարօրինակ էր, որ ինքը տեսնում է այդ նույն սենյակը, և որ մայրը նույնպես շարժվում է սեղանի մոտ:

Անյան ներս վազեց հաշտից, որտեղից մինչ այդ լսվում էր ջրի ճողիչոն:

— Դու արթնացե՛լ ես, — ասավ նա: — Ես հիմա կպրծնեմ: — Նա քամեց իր երկար, թաց մազերը, ուրեց բռունցքաձև, ճիշտ այնպես, ինչպես շոգենավի վրա, երբ Սաբուրովը առաջին անգամ տեսավ իրեն:

Հետո նա նորից հաշտ գնաց: Սաբուրովը փակեց աշ-քերը և անձնատուր եղավ հիշողությունների: Նա հիշում էր ամեն բան իրար հետևից, բոլե առ բոլե, երեկվա օր-վանից՝ և՛ առավոտը, և՛ ցերեկը, և՛ գիշերը, — ու զգում էր, որ, բացի սիրո խոսքերից, որ երեկ ասվեցին իրեն, բացի այն բաներից, որոնք վկայում էին այդ սիրո մասին, կար դարձյալ ինչ-որ բան, որի պատճառով ինքն այժմ անսահ-մանորեն հավատում էր իր նկատմամբ աղջկա տաժաժ սի-րուն:

Յերեկվա ժամը չորսին Անյան պետք է գնար: Նա ոտ-քերը քաշեց սապոգները, հագավ ափանի բեկորներից երեք

տեղում ծախված ու խնամքով կարկատած շինելը, գլխին դրեց պիլոտկան և, արագ քայլերով մոտենալով անկողնուն, համարձակ, ուժեղ կերպով ու խստորեն սեղմեց շրթունքները, ամուր կերպով համբուրեց Սաբուրովին, և նույն համարձակությամբ դուրս գնաց:

Մինչև վաղը նա ոչինչ չի իմանալու աղջկա մասին: Պատերազմի ժամանակ նա վարժվել էր կարծես թե ամենաօոսկալի բանին՝ որ առողջ, հենց նոր իրեն հետ խոսող, կատակող մարդիկ մի տաս ընդհանուր անց դադարում էին գոյություն ունենալուց: Բայց այն, ինչ այժմ կատարվում էր նրա մեջ, ոչ մի ընդհանուր բան չունեւր այդ սովորականի հետ: Առաջին անգամ կյանքում նա այդ օրը և այդ գիշերը զգաց նպաստան սարսուռ, տագնապ, սնահավատ վախ, որ հենց այժմ, երբ թվում է, որ ամեն ինչ այնպես լավ է, աղջկան մի որևէ բան կպատահի: Նա վերհիշեց հաղարավոր երկյուղալի բաներ, որ առաջ սովորաբար չէր նկատում: Նա վերհիշում էր գետանցը և ափը, որի վրա պայթում են ականները, և հաղորդակցության անցուղիները՝ այնքան փոքրիկ, որ եթե նրանց մեջ չլիքվեն, ապա միշտ գլուխը կերևա, իսկ Անյան, հավանաբար, չի թեքվում: Նա ժամերով հաշվում էր, թե աղջիկը մոտավորապես ե՞րբ է լինելու ափին, ե՞րբ է գնալու բարժան, ինչքա՞ն ժամանակ է բարժան գնալու, ինչքա՞ն ժամանակ է խլելու բեռնաթամումը, ինչքա՞ն ժամանակ է տեղու մինչև գումարտակին հասնելը, քանի՞ ընդհանուր հարկավոր վիրավորներին պատգարակների վրա դնելու համար, ինչքան ժամանակ կխլի վերադարձի ճանապարհը: Սակայն այդ դատարկ հաշիվները (դատարկ էին, որովհետև նա ավելի լավ, քան որևէ այլ ոք, գիտեր, թե ինչպես պատերազմի ժամանակ չի կարելի կռահել, թե ի՞նչը ինչքան ժամանակ կխլի) չէին հանդատացնում նրան:

Այստեղից մինչև Ստալինգրադ տասնութ կիլոմետր էր: Ամբողջ գիշերը նա լսում էր հրետանային փոխհրաձգության մերթ մոտեցող, մերթ հեռացող որոտը: Որոտը նման էր ժամացույցի անլուռ զարկերի. նրանով էր չափվում ժա-

մանակը: Ու չնայած, որ նա գիտեր, որ որոտը մեկ ավելի է լավում, մեկ խլանում է քամու պատճառով, դա չօգնեց նրան ազատվելու տագնապից: Երբ թնդանոթաձգությունը ավելի որոտուն էր դառնում, նա ավելի էր տագնապում, կարծես թե նրա որոտը կարող էր իսկապես Անյայի վտանգի չափանիշը լինել:

Անյայի մայրը երեկոյան երկար ժամանակ մեքենայով կար էր անում խրճիթի մյուս հատվածում: Հետո նա եկավ մոմը ձեռքին, մոմը դրեց սեղանին ու նայեց Սաբուրովին:

— Քնած չե՞ք, — հարցրեց նա:

— Ոչ, քնած չեմ:

— Ես նույնպես սկզբում, երբ աղջիկս դնում էր, չէի քնում, իսկ հիմա քնում եմ: Ախր ես երեք հոգի ունեմ ուղմաճակատում, իսկ եթե բոլորի համար չքնեմ, ապա մեկ շաբաթում կմեռնեմ: Իսկ դուք հարազատներ ունե՞ք:

— Մայր ունեմ:

— Որտե՞ղ է:

— Այնտեղ:

Սաբուրովը ձեռքով այնպիսի շարժում արեց, որ անում էին շատերը և որից բոլորն անմիջապես հասկանում էին, որ այնտեղ՝ նշանակում է գերմանացիների մոտ:

— Իսկ այստեղ ո՞վքեր են:

— Ոչ ոք: Միայն նա է... Ինչ էիք կարում:

— Ե՛ս: Տալս չիթ է տվել, ես էլ Անյայի համար բան եմ կարում: Ախր աղջիկ է, չէ՞: Գոնե ամիսը մի անգամ ուզում է դեյրա հագնել, դե ես էլ կարում եմ: Բայց ոտքը մերկ է մնում. ոչինչ չունի: Թե սրանք տամ նրան...

Նա նստեց աթոռին, ոտքը ոտքի վրա գցեց ու մտախու՛հ նայեց իր հին, կարկատած, ցածրակրոնկ տուֆլիներին: Հետո բարձրացրեց գլուխը, նայեց Սաբուրովին և, թերևս, հիշելով իրենց հանդիպումը, ասաց.

— Սրանք էլ իմա չեն: Բարի մարդիկ են տվել: Առաջ իմ ոտքերս ավելի փոքր էին, քան նրանը, իսկ հետո, երբ

ոտքերս այրվեցին, ուռան, երևի տուֆլիները նրան հարմար կգան... Ի՞նչ եք կարծում:

Նա այդ հարցրեց այնպես, որ կարծես թե Սաբուրովը գիտեր նրա աղջկա մասին ավելի, քան նա, մայրը, և այդ փոքրիկ, գուցե և ծիծաղելի հարցում կար խոստովանությունն այն ամենի, որ այժմ մտածում էր Սաբուրովը:

Ուղղակի չպատասխանելով, Սաբուրովն ասաց.

— Ես կենեմ, և մենք հարսանիք կանենք, — և ինքը ժպտաց այդ խոսքի վրա: — Չե՞ք նեղանա, եթե մենք այնտեղ հարսանիք անենք:

— Մյուս կողմո՞ւմ, — պարզորեն հարցրեց նա:

— Այո:

— Որտեղ որ ապրեք, այնտեղ էլ արեք, — ասավ նա հաշտվողաբար. «մյուս կողմում» բառերը չզաբմացրին նրան, որովհետև «մյուս կողմը» նրա համար Ստալինգրադն էր, այն քաղաքը, որտեղ ապրել էր նա և որի մասին լրիվ ճշմարտությունը, այժմ ինչպիսի լուրեր էլ որ լսվեին, ինքն այնուամենայնիվ, սովորության պատճառով, չէր կարող պատկերացնել:

— Գլխավորն այն է, որպեսզի այդ գետանցը չլիներ ամեն օր, օրեկան երեք անգամ, — ասաց նա: — Ավելի լավ է, որ լինի այնտեղ, ձեզ հետ:

Նա երկար նստել էր Սաբուրովի կողքին ու խոսում էր այն մասին, ինչի մասին որ մայրերը սիրում են խոսել իրենց աղջիկների ամուսինների հետ՝ ինչպես է Անյան մեծացել, ինչպես է հիվանդացել քութեշով և կարմրուկով, ինչպես է մաղերը կտրել ու հետո նորից թողել, ինչպես է ամբողջ կյանքի ընթացքում խնամել նրան, որովհետև աղջիկը մի հատիկ է եղել և բազմաթիվ այլ մանրուքների մասին, որոնք պատմելը հաճելի էր նրան:

Սաբուրովը լսում էր նրան, ու նրա համար քաղցր ու վշտալի էր, որ իմանում էր այդ անուշ մանրամասնությունները, և վշտալի, որ այդ ամենը չէր տեսել ինքը, իսկ նա, ինչպես և ուժեղ կերպով սիրող բոլոր մարդիկ, ուզում էր

չինել հավերժական վկան նրա բոլոր քայլերի, այն ամենի, ինչ որ եղել էր նրա կյանքում իրենից առաջ:

Մայրը խոսում էր նրա հետ, ու Սաբուրովն զգում էր, որ ինքն այժմ ոչ թե ուժեղ, այլ թույլ էր այդ պառաւ ինքնից, որ նստել էր իրեն դիմաց: Նա կարողանում էր ավելի լավ սպասել ու ավելի հանգիստ մնալ, քան ինքը: Եվ, թերևս, նույնիսկ նա դիտավորյալ կերպով իրեն միտթարում էր այդ խոսակցություններով:

Վերջապես, նա դնաց: Սաբուրովը չքնեց ամբողջ գիշերը և միայն առավոտյան ժամը տասնմեկին, երբ արևը շողաց լուսամուտից և դեղին շերտով ընկավ մահճակալի վրա, նա իրեն համար անակնկալ կերպով նիրհեց: Նա արթնացավ այնպես, ինչպես մի ժամանակ բլինդաժում, սևեռում հայացքից: Անյան մահճակալի վրա նստել էր նրա ոտքերի մոտ ու նայում էր նրան: Նա բացեց աչքերը, տեսավ աղջկան, նստեց և նրան պարզեց ձեռքերը: Աղջիկը գրկեց նրան և ուժով նորից պառկեցրեց:

— Պառկիր, սիրելիս, պառկիր: Ինչպե՞ս քնեցիր:

Նա ամաչում էր այդ տասնհինգ բոպեի համար, որ նիրհեց չսպասելով նրան, բայց չէր ուզում ասել, որ չի քնել ամբողջ գիշերը. երեի դա ավելի վշտացներ, քան թե ուրախացներ նրան:

— Ոչինչ, քնեցի, — ասաց նա: — Դեհ, ինչպես է այն-տեղ:

— Լավ է, — ասաց Անյան: — Շատ լավ է:

Աղջիկը խոսում էր զվարթ, սակայն նրա աշխույժ դեմքի վրա նա այնուամենայնիվ նկատեց սաստիկ հոգնածության հետքեր. կոպերը մի փոքր իջած էին, ինչպես այն մարդու-նը, որը երկար ժամանակ չի քնել ու, չնայած որ բոլորովին չի մտածում քնի մասին, բայց կարող է ամեն մի վայրկյան քնել: Նա նայեց ժամացույցին: Մոտ տասներկուսն էր, իսկ չորսին աղջիկը պետք է նորից դնար:

— Իսկույն պառկիր քնելու, — ասաց նա: — Իսկույն:

— Իսկ խոսե՞լը, — ժպտաց նա: — Ես այնպե՞ս ուզում

էմ խոսել: Ես գնում էի լաստանաւով ու շարունակ մտածում էի, թե էլ ի՞նչ չեմ ասել քեզ: Ես դեռ այնքա՞ն բան չեմ ասել քեզ:

Նա արագորեն մի բաժակ թեյ խմեց, պառկեց նրա կողքը, դունդ ու կծիկ եղաւ և մեկ րոպեից անմիջապէս քնեց, դեռ խոսքը բերանում: Սաբուրովը աչքը թեքելով մեկ մեկ նայում էր աղջկան ու թվում էր, թե կատարվել է անհնարին բան. ժամանակը կանգ է առել:

Կանգ առած ժամանակի այդ զգացումը նրա մեջ շարունակվեց ամբողջ տաս օր, որ նա արեց այդտեղ՝ մինչև Ստալինգրադ վերադառնալը: Նա չէր աշխատում երևալ ավելի հիվանդ կամ թույլ, քան էր իսկապես, որպեսզի ավելի երկար մնա այդ երջանկութեան մեջ, և միաժամանակ չէր ջանում ժամանակից շուտ վեր կենալ: Իբրև մի մարդ, որը սովորել էր սանձել իր բնական պոռթկումները, նա փորձում էր ինքն իրեն ստիպել չմտածելու այն մասին, թե այժմ ի՞նչ էր կատարվում այնտեղ՝ իր դոմարտակում: Նա հիշում էր այդ, բայց չէր ուզում տանջվել դրանով. միևնույն է, ինքն այժմ չէր կարող լինել այնտեղ, և ի՞նչ օգուտ յուրաքանչյուր րոպե դրա մասին մտածելուց: Մնում էր միայն այն, որի դեմ նա ոչինչ չէր կարող անել՝ այնտեղ կատարվող ճակատամարտի ահազնութեան միշտ հարաճո՞ն, ենթադիտակցական զգացումը: Ու որքան երկարում էր բացակայութեանը, այնքան ավելի աճում ու տագնապալից էր դառնում այդ զգացումը: Նա հանկարծ հասկացաւ, թե մարդկանց սրտերում ի՞նչպիսի տագնապով էր հնչում «Ստալինգրադ» բառը քաղաքից հեռու:

Տեղեկութունները ակամայից նրան էին հասնում Անյայի, տանտիրուհու, երբեմն գոսպիտալից եկող վիրավորների միջոցով, և այդ տեղեկութունները անուրախ էին: Համարյա ամեն օր լսում էր, որ գերմանացիները նոր փողոցներ են գրավել: Ամեն օր մինչև Վոլգան ընկած տարածութեանը չափվում էր ավելի ու ավելի քիչ հարյուր մետրերով: Նա ավելի հաճախակի էր զսպում իրեն, որպեսզի

մանրամասնությունները չհարցնի Անյայից: Նա չէր ուզում այդտեղից՝ հեռվից իմանալ այդ մանրամասնությունները, այլ ամբողջը հետաձգում էր այն օրվա համար, երբ ինքը մեկնելու է այնտեղ: Բայց երբ Անյան երևում էր, նրա աչքերից, քայլվածքից, հոգնածությունից նա լուռ կերպով իր եզրակացություններն էր հանում, և վստահ էր, որ պրանք ճիշտ եզրակացություններ են այն մասին, թե այդ օրը ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Մի անգամ իր գալուց վեցերորդ, թե յոթերորդ օրը, Անյայի մեկնելուց երեք ժամ անց նա լսեց, թե ինչպես ինչ-որ մեկը սանդուղքի վրա հարցնում է իր ազգանունը, հետո լսվեցին արագ ոտնաձայներ, և սենյակ մտավ Մասլեննիկովը:

— Ալեքսեյ Իվանովի՛չ, — թանկագին՝ նս, — շեմքից արագորեն գոչեց Մասլեննիկովը և ավելի վազեց, քան թե մտեցավ նրան, մի բոպե կանգ առավ, ուժեղ դրկեց նրան, համբուրեց, հանեց շինելը, մոտեցրեց աթոռը, նստեց նրա դիմաց, հուզմունքով հանեց ծխախոտը, առաջարկեց նրան, չխկացրեց լուցկին, կալցրեց, — այդ ամենը արեց արագորեն, կես բոպեում և, վերջապես, նրան հառեց իր հետաքրքրվող, փաղաքշող սև աչքերը:

— Ի՞նչ է, գումարտակը թողել ե՞ս, — ժպտաց Սաբուրովը:

— Պրոցենկոն հրամայեց, — ասաց Մասլեննիկովը: — Նկավ գունդ, հետո գումարտակ և ինձ հրամայեց գիշերը՝ գալ ձեզ մոտ: Ինչպե՞ս եք, Ալեքսեյ Իվանովիչ:

— Ոչինչ, — ասաց Սաբուրովը և, հանդիպելով Մասլեննիկովի ուշադիր հայացքին, հարցրեց: — Ի՞նչ է, շատ եմ նիհարել:

— Նիհարել եք:

Մասլեննիկովը վեր կացավ, ձեռքը կոխեց շինելի պրպանը, հանեց մի տուփ խմորեղեն, շաքար, երեք տուփ ամերիկյան պահածո, արագորեն այդ ամենը դրեց սեղանի վրա ու նորից նստեց:

— Պետի՞դ ես կերակրում:

— Այժմ մեզ մոտ ամեն ինչ շատ է: Լավ են մատակարարում:

— Իսկ ճանապարհին ջրասուղ չե՞ն անում:

— Երբեմն անում են: Ինչպես ձեր օրոք, Ալեքսեյ Իվանովիչ:

— Իսկ դու ի՞նչ հերոսական գործեր ես կատարել առանց ինձ:

— Ի՞նչ գործեր: Նույն գործերը, ինչ որ ձեր օրոք, — ասաց Մասլեննիկովը: Նա ուզում էր պատմել, որ և՛ ինքը, և՛ ընդհանրապես բոլորը սպասում են Սաբուրովին, բայց, նայելով կապիտանի լվարած, հոգնած դեմքին, զսպեց իրեն:

— Ինչպե՞ս է, սպասո՞ւմ եք ինձ, — հարցրեց ինքը՝ Սաբուրովը:

— Սպասում ենք:

— Երեք օրից կգամ:

— Դա վաղաժամ չէ՞:

— Ոչ, ճիշտ ժամանակին է, — հանգիստ ասաց Սաբուրովը: — Որտե՞ղ եք դուք այժմ: Էլի նույն տեղո՞ւմ:

— Էլի նույն տեղում, — ասաց Մասլեննիկովը: — Միայն թե մեզանից դեպի ձախ նրանք խիստ մոտեցել են ավին, այնպես որ այժմ գունդ դնալու ճանապարհն ավելի է նեղացել, միայն գիշերով ենք գնում:

— Դե՛հ, ի՞նչ արած, ստիպված կլինեմ գիշերով գալու ձեզ մոտ: Գիշերը կգամ ստուգման: Ինչպե՞ս է կռվում վանիւնը:

— Լավ: Ես ու նա Կոնյուկովին նշանակեցինք դասակի հրամանատար:

— Գլուխ բերո՞ւմ է:

— Ոչինչ:

— Ո՞վ է կենդանի, ո՞վ չէ:

— Համարյա բոլորը կենդանի են: Միայն վիրավորները շատ են, Գորդիենկոն վիրավորվեց:

— Այստե՞ղ բերին:

— Ոչ, մնացել է այնտեղ: Թեթև է վիրավորվել, բայց շորս տեղից միանգամից: Իսկ ինձ հա չեն վիրավորում ու չեն վիրավորում, — աշխուժորեն ավարտեց Մասեննիկովը: — Ես երբեմն նույնիսկ մտածում եմ, թե անշուշտ, ինձ կամ երբեք չեն վիրավորի, կամ անմիջապես կսպանեն:

— Իսկ դու մի մտածի, — ասաց Սաբուրովը: — Դու մի անգամ ընդմիշտ մտածիր, որ դա իսկապես հնարավոր է, իսկ հետո արդեն ամեն օր մի մտածիր:

— Ես այդպես էլ անում եմ:

Նրանք ամբողջ օրը խոսեցին գումարտակի մասին, թե ո՞վ որտեղ է դասավորված, ի՞նչ է փոխվել և ի՞նչն է մնացել նույն վիճակում:

— Ինչպե՞ս է բլինդաժը, — հարցրեց Սաբուրովը: — Էլի առաջվա տեղո՞ւմն է:

— Առաջվա տեղում է, — ասաց Մասեննիկովը:

Սաբուրովին հաճելի էր, որ իր բլինդաժը նույն, հին տեղում է: Դրա մեջ մի ինչ որ անսասանություն կար, և, բացի դրանից, նա մտածեց Անյայի մասին և բլինդաժում հարսանիք անելու մասին:

— Լսիր, Միշա, — հանկարծ դիմեց նա Մասեննիկովին: — Դու չգարմացա՞ր, որ ես ոչ թե գոսպիտալում եմ, այլ այստեղ:

— Ոչ: Ինձ ասացին:

— Ի՞նչ ասացին քեզ:

— Ամեն ինչ:

— Այո՛... Ես շատ երջանիկ եմ... — Լռելուց հետո ասաց Սաբուրովը: — Շատ, շատ: Իսկ հիշո՞ւմ ես, թե նա ինչպես նստել էր բարժաշտում և մազերն էր քամում, իսկ ես քեզ ասացի, որ շինել պետք նրա վրա: Հիշո՞ւմ ես:

— Հիշում եմ:

— Իսկ հետո մենք գնացինք, բայց նա արդեն չկար:

— Ոչ, այդ չեմ հիշում:

— Իսկ ես հիշում եմ: Ես ամեն բան հիշում եմ... Ես այստեղ մտածեցի՝ խնդրեմ, — ավելացրեց նա պաուզայից

հետո, — որպեսզի նրան բուժաբույր նշանակեն մեր գումար-
տակը, իսկ հետո սիրտս մի տեսակ ցավեց:

— Ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ: Վախենում եմ բախտս փորձելուց: Ահա
այսպես եւ ամեն օր գնում է և ողջ է, իսկ ախտեղ... Չգի-
տեմ: Սուեկում եմ որևէ բան փոխելուց:

Սաբուրովը շատ էր ուզում շարունակել անվերջ խոսակ-
ցությունը Անյայի մասին, սակայն, զսպելով իրեն, ընդհա-
տեց խոսակցությունը և հարցրեց.

— Իսկ Պրոցենկոն ինչպե՞ս է:

— Ոչինչ, — ասաց Մասլեննիկովը: — Ծիծաղում է, ինչ-
պես միշտ, նույնիսկ հաճախակի:

— Դա վատ է, — ասաց Սաբուրովը: — Նշանակում է՝
ջղայնանում է:

— Ինչո՞ւ է ջղայնանում:

— Նրբ նրա դրությունը ծանր է, սովորականից շատ է
ծիծաղում: Հա, գլխավորը չհարցրի: Ո՞վ է գնդի հրամանա-
տարը:

— Բոլորովին նոր մարդ՝ մայոր Պոպովը:

— Ինչպե՞ս է:

— Ոչինչ: Թերևս՝ նույնիսկ լավ: Բարձենկոյից՝ ավելի
լավ:

— Նույնպես քա՞ջ է:

— Նույնպես՝ քաջ: Հա, նաև հանգիստ է: Եվ ոչ մուսլ՝
ուրախ մարդ է, գեներալի նման: Նրանք, ի դեպ, կարծեմ,
առաջ մի տեղ միասին են ծառայել:

— Նույնիսկ հավանական է: Գեներալը երբեք չի մոռա-
նում իր հին ծառայակիցներին: Դա ընդհանրապես լավ է:
Դա երբեմն պակասում է մեզ մոտ:

— Ի՞նչը:

— Հիշողությունը:

Այդպես նրանք խոսեցին դարձյալ մի տասը րոպե, որից
հետո Մասլեննիկովը հանկարծ շտապեց, և Սաբուրովը նրա
դեմքին կարդաց հասունացած պատասխանատվության մի

նոր արտահայտութիւն: Մասլեննիկովի սիրտը տեղը չէր, որ երկար ժամանակ գումարտակում չէր: Նա աճապարեց ու անմիջապէս զգաց իրեն գնացողի միճակում: Նա արդեն մտքով այնտեղ էր, մյուս կողմում:

— Իրիկնադեմին, — ասաց Սաբուրովը, — երեք օր հետո կգամ: Թեյ պատրաստիր: Ես այստեղ ինքնաեռ եմ ճարել, — գլխով նա ցույց տվեց անկյունում ինքնաեռը: Ուզում էի բլինդած նվեր բերել ձեզ: Չեն տալիս: Լավ գնա, գնա: Բոլորին բարև արա: Անյան այսօր դիվիզիա է գնացել: Գուցե և ձեզ մոտ էլ լինի:

— Իսկ ի՞նչ հաղորդեմ:

— Ինչ հաղորդե՞ս: Թեյ խմեցրու, թե չէ նա ինքը գլխի չի ընկնի: Գնա: Հրաժեշտ չեմ տալիս:

Մասլեննիկովի գալուց մեկ օր անց Սաբուրովն առաջին անգամ ոտքի ելավ ու փորձեց քայլել: Ոտքերը տնքում և կոտրտվում էին: Թուլութիւն և գլխապտույտ զգալով, նա փողոց ելավ ու մի քիչ կանգնեց ցանկապատի դուռն մոտ, ապա՛նք գնելով հրետանային հեռավոր դիրքային:

Անյան օրեցօր ավելի ուշ էր գալիս և ավելի շուտ էր գնում: Աղջկա հոգնած դեմքից նա զգում էր, թե ինչքան ծանր էր նրա դրութիւնը, բայց նրանք չէին խոսում այդ մասին: Ինչի՞ համար խոսեին:

Բժիշկը, որը Անյայի խնդրանքով մեկ ընկելով գոսպիտալից վազել էր այցելելու Սաբուրովին, առանց քննելու, նրան, միայն պրոֆեսիոնալ շարժումով ծնկների մոտ շոշափեց ոտքերը և կոճերը, նայելով նրա դեմքին ու հարցնելով, թե ցավո՞ւմ են: Չնայած որ իսկապէս ցավում էր, բայց Սաբուրովը պատրաստվել էր դրան ու ասաց, թե չեն ցավում: Հետո նա հարցրեց՝ վաղը ե՞րբ են բեռնատար մեքենաները գնում դեպի գետանց: Բժիշկն ասաց՝ սովորականի նման, երեկոյան հնգին:

— Ի՞նչ է, արդեն պատրաստվում եք փախչել մեզանից:

— Այո, — ասաց Սաբուրովը:

Բժիշկը չզարմացավ, չսկսեց միճել ու առարկել. նա

վարժվել էր. այստեղ, Ստալինգրադի տակ, դա սովորական բան էր:

— Բեռնատար մեքենաները զնում են ժամը հնգին: Բայց դուք, այնուամենայնիվ, հիշեցեք, որ դեռ ամբողջապես չեք առողջացել:

— Ես կհիշեմ:

— Դե լավ, առայժմ, — ասաց բժիշկը, բարձրանալով ու սեղմելով Սաբուրովի ձեռքը:

Սաբուրովն հանկարծ ուզեց շարունջյուն անել. մի վայրկյան բժշկի ձեռքը պահելով իր ձեռքի մեջ, նա սեղմեց նրա ձեռքը ոչ ամբողջ ուժով, բայց այնուամենայնիվ, բավական ամուր կերպով:

— Դե՛հ, սատանան տանի ձեզ, — ասաց բժիշկը: — Ախր ես ասում եմ մեկնեցեք: Դուք ի՞նչ եք ինձ ապացուցում, — և, սրբելով մատները, նա շուռ եկավ ու զնաց դեպի դուռը:

Երբ Անյան եկավ, Սաբուրովն ասաց, թե վաղը կվերադառնա Ստալինգրադ: Անյան լռեց: Նա նույնիսկ չվիճեց, թե արդյո՞ք շուտ չէ, և նրան շխնդրեց՝ մնա դարձյալ մեկ օր: Այդ բառերն ավելորդ կլինեին նրանց միջև:

— Միայն թե միասին, — ասաց նա: — Լա՞վ:

— Ես այդպես էլ մտածել էի:

Ամբողջ օրը Անյան հանդիստ ու մտախոհ էր ու չնայած որ շատ հոգնել էր, սակայն այդ անգամ քունը չէր տանում: Նա լուռ նստել էր Սաբուրովի մոտ, շոյում էր մազերը և ուշադրությամբ զննում դեմքը, կարծես աշխատում էր մտքում ավելի լավ տպավորել այդ դեմքը:

Նա այնպես էլ չքնեց, իսկ Սաբուրովը նիրհեց կես ժամ, և աղջիկը նրան արթնացրեց այն ժամանակ, երբ արդեն զնալու էր, մի անգամ ևս վշտով շոյեց նրա մազերը և ասաց. — «զնալուս ժամանակն է»: Նա վեր կացավ, մինչև դարբաս ուղեկցեց աղջկան ու երկար նայեց, թե ինչպես արագորեն զնում էր նա փողոցով:

Առավոտյան Սաբուրովն իր իրեղենի պայուսակի մեջ

դասավորեց մի քանի կտոր իրերը: Երկար ժամանակ էր, որ Անյան չկար: Նա մի քանի անգամ ճանապարհ դուրս եկավ, բայց աղջիկը դեռ չէր դալիս: Արդեն ժամը երկուսն էր, նա չկար. հետո եղավ երեքը, հետո չորսը... Չորս և կեսին արդեն պետք է մեկնեիր, որպեսզի սանիտարական մեքենայից շուշանար: Մի անգամ ևս դուրս եկավ ճանապարհ, երկար կանգնեց այնտեղ, հետո վերադարձավ խրճիթ և, նստելով սեղանի մոտ, մի կարճ երկտող գրեց այն մասին, որ գնում է, չսպասելով նրան: Սկզբում նա ուզեց ստորագրել՝ «Սաբուրով», բայց դա մի տեսակ պաշտոնական էր, հետո՝ «Ալյոշա», բայց դա անսովոր էր. վերջը նա գրեց միայն «Ա» տառը ու վերջակետ դրեց:

Հետո նա հրաժեշտ տվեց Անյայի մորը: Նա ձեռքերն իրար չզարկեց, չտրտնջաց, այլ հանգիստ կերպով ընդունեց նրա մեկնումը: Հավանաբար, այդ հանգստությունը նրանց ընտանեկան հատկանիշն էր:

— Չե՞ք սպասի:

— Ոչ, արդեն պետք է մեկնեմ:

— Դե՛հ, մեկնեցեք:

Մայրը մի վայրկյան սեղմվեց նրան ու համբուրեց այտը: Միայն դրանով էլ արտահայտվեց նրա անհանգստությունը և հուզմունքը Սաբուրովի և իր աղջկա նկատմամբ:

Հինգից տաս րոպե պակաս, նայելով հանդիպած յուրաքանչյուր մարդու, նա գնաց գոսպիտալի ուղղությամբ: Մեկնելու նախօրյակին երեխաները նրա համար կտրել էին բալենու մի հաստ ձեռնափայտ և նա գնում էր, կաղալով ու ծանրորեն հենվելով ձեռնափայտին:

Ապրանքատար մեքենաները շարժվեցին ժամը վեցի ոկզբին: Ցանկացան նրան նստեցնել շոֆերի կողքին, խցիկում, բայց նա նստեց բեռնատեղը, հուսալով որ այդտեղից ավելի շուտ կտեսնի Անյային, եթե նա հանդիպի ճանապարհին: Նա գնում էր, պառկած բեռնատեղում և նայում էր ձախ կողմից, զննելով հանդիպող ըստը մեքենաները: Բայց Անյան

շկար նրանց մեջ: Իրիկնադեմին բոլորովին ցրտեց. նա խորը քաշեց գլխարկը և բարձրացրեց շինելի օձիքը:

Երեք կիլոմետրից հետո նրանք շուռ եկան դեպի գլխավոր մագիստրալը, որը էլտոնից տանում էր դեպի գետանցները: Ճանապարհը մի քանի անգամ վնասված ու նույնքան անգամ էլ նորոգված էր: Նա լիքն էր փոսերով, և դրանցից մեքենան ուժեղ կերպով ցնցվում էր: Սաբուրովի ոտքերը դիպչում էին մեքենայի հատակին և ցավում: Օդում, մեծ բարձրության վրա, տեղի էին ունենում վերջին, իրիկնային օդային մարտերը: Գերմանական ինքնաթիռները շատ էին: Մերոնք հայտնվում էին միայն երբեմն-երբեմն, երկու-երկու և մեկ-մեկ: Երևում էր, որ օդում էլ այնպես ծանր էր, ինչպես գետնի վրա: Սաբուրովի զնալու ժամանակ գերմանացիները երկու անգամ ուժեղացրին շարասյունը: Դեպի գետանց էին գնում արկերի արկղներով, տալարի մսով և պարկերով լեփ-լիցուն բռնատար մեքենաները:

Գետափի ավանում, գետանցի մոտ, նա տեսավ ուղղակի փողոցում դեռ ծխացող «Մեսսերշմիտի» բեկորները: Նրանց կողքով մեքենան շարժվեց ուղիղ գետանցի մոտ: Գերմանացիները ավանի վրա տեղում էին ծանր ականանետների մեթոդիկ, բայց բավական հազվադեպ կրակ: Իսկապես, ամեն ինչ արտաքինից նույնն էր, ինչ որ առաջ, երբ Սաբուրովը այստեղից գետն անցավ առաջին անգամ. միայն ավելի էր ցրտել: Վուզան դարձյալ քշում էր իր ջրերը, բայց նրանք արդեն կարծես կաշկանդված, ծանրացած էին, և զգացվում էր, որ այսօր-վաղը ջրի վրայով կանցնի նախասառցային շերտը:

Երբ, թողնելով մեքենաները, բոլորը ոտքով գնացին դեպի գետանցը, որին այդ ժամանակ մոտենում էր մի փոքրիկ շոգենամ¹ բարձայով, Սաբուրովը մտածեց, որ այն ավին այլևս չի հանդիպի Անյային: Նա նստեց ավազի վրա և, այլևս շուրջը չնայելով, բավականութամբ ծխեց: Նրան միշտ թվում էր, թե ծխելիս տաքանում է:

Շոգենամը մոտեցավ նավակայանին: Ետևից, հարյուր

մետրի վրա, ավիրն, պայթեցին մի քանի ական: Շոգենավի
և բարժացի վրայից շարեշար պատգարակներով տանում էին
վիրավորներին: Սաբուրովը անտարբեր նստել ու սպասում
էր: Շտապում էին արագորեն բեռնաթափել ու բեռնել, սա-
կայն տիրում էր ավելի քիչ աղմուկ, քան այն ժամանակ,
երբ ինքն առաջին անգամ էր գետն անցնում: «Սովորել
են», — մտածեց նա: Շուրջը ամեն ինչ կատարվում էր արա-
գորեն և սովորականի նման: Եվ քաղաքը, մյուս կողմում,
երբ նա նայեց, նրան նույնպես թվաց սովորական, և դար-
մացավ, որ այդքան երկար ժամանակ չի եղել այնտեղ —
ամբողջ տասնութ օր:

Փաստաթուղթը ներկայացնելով բեռնման պարետին, նա
արդեն առաջ էր շարժվում կամրջակներով դեպի կիսա-
ջարդված բարժան, որը ծառայում էր որպես նավակայան:
Այդ բոլորն նրան ձայն տվեց Անյան:

— Ես գիտեի, որ քեզ կտեսնեմ այստեղ, — ասաց
նա: — Ես գիտեի, որ դու ինձ չես սպասի, որ միևնույն է,
կմեկնես հնգին: Ճիշտ է:

— Ճիշտ է:

— Ես եկել էի դեռ այն մյուս բարժայով և տեղավորում
էի վիրավորներին, իսկ հետո սկսեցի քեզ սպասել: Մենք
հիմա միասին կգնանք այնտեղ:

— Լավ է: Նայիր, — ասաց Սաբուրովը, նրա արմունկը
բռնելով և ցույց տալով մյուս ամիս, — ծովսը պակասել
է, չէ:

— Ճիշտ է, պակասել է:

— Իսկ թնդյունը ավելացել է:

— Այո, ավելացել է, — համաձայնեց Անյան: — Դու
արդեն մոռացել ես այդ:

— Ոչինչ, կվարժվեմ:

Նրանք երեքուն կամրջակով բարձրացան բարժան, իսկ
այդտեղից անցան շոգենավ: Անյան առաջինը թռավ շոգե-
նավի տախտակամածի վրա և ձեռքը պարզեց Սաբուրովին,
որպեսզի օգնի նրան իջնելու: Սաբուրովը բռնեց նրա ձեռքը

և իրեն համար անսպասելի ճարպկությամբ նույնպես թռավ։
Ռչ, ինքն իրավացի էր, որ եկավ. ինքն առողջ է, համարյա
առողջ։

Փոքրիկ շոգենավը շարժվեց։ Նրանք նստել էին տախ-
տակամածին, ոտքերը կախել ներքև և բռնել ճրկաթաձողե-
րից։ Յաժո՛ւմ ծփում էր, մեկ-մեկ սպիտակին տալով նախա-
սառցային շերտերով, աշնանային, դայրացկոտ Վոլգան։

— Յրտել է, — ասաց Անյան։

— Այո։

Նրանք երկուսն էլ չէին ուզում խոսել։ Նստել էին մի-
մյանց սեղմված, ու լուռ։

Շոգենավը մոտենում էր ավին։ Ամեն ինչ արտաքինից
նույնն էր, ինչպես առաջ, և քաղաքն այդտեղից համարյա
թե նույնն էր։ Բովում էր, թե ոչինչ չի փոխվել նրա սելզա-
ժից և ընդհանրապես ոչինչ չի փոխվել, եթե նկատի չունե-
նալ, որ իրենց կյանքում առաջացել էր այն, ինչ որ առաջ
չունեին ո՛չ աղջիկը, ո՛չ Սաբուրովը. նրանք երկուսն էլ այդ
գիտեին մտքով և լուռ էին։

— Հավ է, — կիսաձայն ասաց նա։

Եվ աղջիկը, նույնպես կիսաձայն, պատասխանեց.

— Հավ է։

Ափը հետզհետե մոտենում էր։

— Պատրաստվիր նավն ընդունելու, — հնչեց վոլգյան
մի խոպոտ բաս, ճիշտ այնպես, ինչպես այն ժամանակ, մեկ
ու կես ամիս առաջ։

Շոգենավը խարիսխ գցեց նավակայանում, որն ավելի
էր ավերված, քան մյուս ավինը։ Սաբուրովը և Անյան վեր-
ջինների հետ հեռացան։ Նրանք պետք է մինչև գունդը
միասին գնային։ Նա մոտ քաշեց Անյային, նախ շոյեց
նրա մազերը, ապա համբուրեց։ Նրանք գնացին կողք-
կողքի։ Ստիպված էին վերև քարձրանալ ձագարափո-
սերով ծակծկված, մութ զանգվածային։ Նա երբեմն ընկրկում
էր, բայց քայլում էր արագորեն, համարյա ետ չմնալով
աղջկանից։ Նրա ոտքի տակ նորից Ստալինգրադի հողն էր՝

նույն սառը, ամուր, այդ ամսվա ընթացքում չփոխված, դերմանացիներին չհանձնված հողը:

XVI

Նոյեմբերի առաջին օրերն էին: Ձյուն քիչ էր եկել, և ձնազրկությունից քամին, որը սուլում էր տների փլատակների մեջ, առանձնապես սառեցնող էր թվում: Օդաչուներին օդից երկիրը թվում էր բծավոր, սև ու սպիտակ:

Վոլգայով անցնում էր նախասառցային շերտը: Գետանցը համարյա անհնարին էր դարձել: Բոլորն անհամբեր սպասում էին, թե, վերջապես, ե՞րբ է Վոլգան լիովին սառելու: Ջնայած որ բանակում սննդի, փամփուշտի և արկի որոշ պաշարներ էին կուտակվել, բայց գերմանացիները զոռհում էին անընդհատ ու մոլեգնորեն, և պաշարները հալչում էին յուրաքանչյուր ժամ:

Այժմ բանակի շտաբից կտրված էր ևս մի դիվիզիա, բացի Պրոցենկոյի դիվիզիայից: Գերմանացիները Վոլգայի ափն էին դուրս եկել Ստալինգրադից դեպի հյուսիս, այլև բուն քաղաքում՝ երեք տեղով: Ասել, թե մարտերը մղվում էին Ստալինգրադում, նշանակում էր չափազանց քիչ բան ասել: Համարյա ամենուրեք կռիվներ էին տեղի ունենում հենց գետափի մոտ, որտեղ Վոլգայից մինչև գերմանացիները մնում էր մեկ ու կես կիլոմետր, իսկ երբեմն էլ այդ տարածությունը չափվում էր մի քանի հարյուր մետրով: Անվտանգության հասկացողությունը վերացել էր. ամբողջ տարածությունը, առանց բացառության, զնդակոծվում էր:

Բազմաթիվ տեղերում ամբողջ թաղամասեր կարելի էր լիովին տեսնել: Նրանք ամբողջապես ավերված էին ռաբակոծությունից և երկու կողմերի հրետանային մեթոդիկ կրակով: Հայտնի չէր, թե այժմ այդ հողի վրա ի՞նչն էր ավելի շատ՝ քա՞րը, թե՞ մեռուղը, և միայն նա, ով գիտեր, թե էապես ինչպիսի աննշան վնասվածքներ է պատճառում մեծ քաղաքին մեկ, նույնիսկ ծանր հրետանային արկը, կարող

էր հասկանալ, թե ի՞նչ քանակութեամբ երկաթ է թափւած քաղաքի վրայ:

Շտաբների քարտեզներում տարածությունն արդեն չափւում էր ու թե կիլոմետրերով ու փոդոցներով, այլ տներով: Մարտերը մղվում էին առանձին տները համար, և այդ տները նշվում էին ոչ միայն գնդերի և դիվիզիաների, այլև քանակների ամփոփագրերում, որոնք ներկայացվում էին ռազմաճակատ:

Բանակի շտաբի հեռախոսային կապը անջատված դիվիզիաների հետ ձախ ավից ձգվում էր դեպի աջը և դարձյալ աջ ավից՝ դեպի ձախ: Մի քանի դիվիզիաներ իրենք էին իրենց մատակարարում, իրենց սեփական նավակայաններից, որոնք գտնվում էին ձախ ավին:

Բանակի շտաբի աշխատողներն արդեն երկու, թե երեք անգամ իրենք էին ղենքը ձեռքներին պաշտպանել շտաբը, իսկ դիվիզիաների շտաբների մասին խոսելու հարկ էլ չկար. դա այնտեղ դարձել էր սովորական երևույթ, կենցաղ:

Սաբուրովի գոսպիտալից վերադառնալուց երեք թե չորս օր հետո, Պրոցենկոյին կանչեցին բանակի շտաբ: Չնայած որ Պրոցենկոն ընդհանրապես ճիշտ էր պատկերացնում իրադրությունը, այնուամենայնիվ նա զարմացել էր շտաբի և գերմանացիների մոտիկութունից. այդ տարածությունը, թերևս այժմ չորս հարյուր մետրից չէր անցնում:

Երբ ի պատասխան այն հարցին, թե ինքը քանի՞ սլին ունի, Պրոցենկոն ղեկուցեց, որ հազար հինգ հարյուր և աղաչող տոնով հարցրեց, թե արդյո՞ք չի կարելի մի փոքր ավելացնել, հրամանատարը առանց թողնելու, որ նա վերջացնի, խոսեց, թե նա, Պրոցենկոն, թերևս ամենահարուստ մարդն է Ստալինգրադում, և եթե որե՛ղ տեղում համալրումների համար մարդիկ հարկավոր լինեն, ապա նրանց անպայման կվերցնեն հենց Պրոցենկոյի մոտից: Պրոցենկոն, որը հաշվելու ժամանակ խորամանկութեամբ թաքցրել էր հաշվից այն, որ վերջին օրերս նա մյուս ավից փոխադրել ու մարտիկներ էր դարձրել իր թիկունքայիններից ևս հարյուր մարդ, լռեց ու այլևս չափազանցեցավ այդ հարցին:

Խոսակցութեան պաշտոնական մասից հետո, ընթրիքի ժամանակ, Մատվեկը միացրեց ռադիոընդունիչը, և նրանք երկար ժամանակ լսում էին գերմանական ռադիոն: Ի զարմանս Պրոցենկոյի, Մատվեկը, որը առաջ երբեք չէր խոսել այդ մասին, բավականաչափ դիտեր գերմաներեն, համենայն դեպս այնքան, որպեսզի թարգմանի համարյա այն ամենը, ինչ հաղորդում էին գերմանացիները:

— Զգո՞ւմ ես, Ալեքսանդր Իվանովիչ, — ասում էր Մատվեկը, — թե այնուամենայնիվ նրանք ինչքան զգուշ են դարձել խոսքով: Ախր առաջ, երբ ներխուժում էին մի ողբէ քաղաքի արվարձան, — հիշում եմ, այդպես եղավ Դենպրոպետրովսկի ժամանակ, — արդեն ի լուր ամբողջ աշխարհի գոռում էին՝ «գրավեցինք»: Կամ դեռ ավելին, երբ մոտենում էին Մոսկվային, երեսուն կիլոմետրի վրա էին ու արդեն հայտարարում էին՝ «վաղը զորահանդես կլինի»: Իսկ այժմ, երբ արդեն քաղաքումն են, կեսից ավելին վերցրել են, — ինչ որ ճիշտ է, ճիշտ է, — ու դարձյալ չեն ասում, թե գրավել են Ստալինգրադը: Եվ ճիշտ ժամկետները չեն նշում: Իսկ քո կարծիքով, ի՞նչն է պատճառը:

— Պատճառը մենք ենք, — ասաց Պրոցենկոն:

— Հենց իսկը մենք ենք: Եվ մասնավորապես դու, և քո գիվիզիան, չնայած որ նա այժմ ընդամենը հազար վեց հարյուր սվին ունի:

Պրոցենկոն տհաճ կերպով ապշեց այդ ճշմարիտ թվից և շինծու զարմանք հայտնեց:

— Հազար վեց հարյուր, — կրկնեց Մատվեկը: — Ես հրամանատարի մոտ քեզ շմերկացրի, որ դու հարյուր մարդ ես թաքցրել: Աղմուկ կլիներ: Բայց իրականում հազար վեց հարյուր սվին ունես, և խնդրում եմ չվիճես:

Ու նա ծիծաղեց, գոհ այն բանից, որ բռնեց խորամանկ Պրոցենկոյին: Պրոցենկոն նույնպես ծիծաղեց:

— Դեհ, ուրեմն, — շարունակեց Մատվեկը, — վախենում են ժամկետները հայտնելուց: Դա լավ է... Սենյա, ձայնեց նա ադյուտանտին, — կոնյակ բեր: Էլ ե՞րբ է ինձ

մոտ շալո. Պրոցենկոն: Ինչպե՞ս է, Վոլգայով արդեն նախա-
սառցային շերտեր են գնում:

— Ա՛յ, քիչ-քիչ սկսում է սառչել, — ասաց Պրոցենկոն: — Թիեքը կաշում են սառցակտորիկներին: Վաղը, անշուշտ, գետանց բոլորովին չի լինի:

— Դեհ, մենք այդ կանխատեսել էինք, — ասաց Մատվեկը: — Միայն թե շուտով սառչեր Վոլգան: Այժմ նրանից ամբողջ Ռուսաստանը միայն մի խնդիրք ունի, որպեսզի շուտ սառչի:

— Կարող է չսեւլ, — ասաց Պրոցենկոն:

— Կարող է, — համաձայնեց Մատվեկը: Այդ դեպքում դժվար կլինի: Բայց... — Նա բարձրացրեց մատը: — Ահա հենց այդ «բայցի» համար էլ խմենք:

Նա կոնյակի լցրեց իրեն ու Պրոցենկոյի համար և, բաժակը շխկաղնելով նրա բաժակին, մեկից պարպեց: Պրոցենկոն հետևեց նրա օրինակին:

— Այդ «բայցը», — ասաց Մատվեկը, — այնուամենայնիվ ես ու դու ենք միասին: Վոլգան լսի թե չսի, մենք պետք է դիմանանք:

Պրոցենկոն դիմիզիա էր վերադառնում լավ և նույնիսկ մի փոքր բարձր տրամադրությամբ: Այն, որ այսօր իրեն վերջնականապես մերժեցին մարդկային համալրումներ տալու հարցում, որքան էլ տարօրինակ լինեք այդ, նրա հոգուն անսպասելի հանգստություն տվեց: Մինչ այդ նա յուրաքանչյուր օր տագնապով հաշվում էր իր կորուստները ու տնհամբեր սպասում էր, թե ե՞րբ է դալու համալրումը: Այժմ սպասելու բան չկար. ինքը պետք է պատերազմեր ունեցածով և հույսը դներ միայն դրա վրա: Դե՛հ, ի՞նչ արած, առնվազն այդպիսով ամեն ինչ պարզ էր: Հատկապես այն մարդիկ, որոնք արդեն անցել են Վոլգան և այսօր ահա իրեն հետ միասին գտնվում են այս ափին, հենց նրանք էլ պետք է մեռնեն, բայց չհանձնեն այն հինգ թաղերը, որ վիճակվել են իրենց: Եվ չնայած որ Պրոցենկոն միանգամայն հստակորեն պատկերացնում էր, որ եթե այդպես է, ապա

ինքը և մեծամասնությունը նրանց, որոնց ինքը ճանաչում էր դիվիզիայում, անշուշտ, կմեռնեն այստեղ, Ստալինգրադի ափին, բայց նույնիսկ այդ մասին նա այժմ մտածեց առանց սոսկումի ու վշտի: «Դե՛հ, այդպես էլ կլինի: Հետո ի՞նչ: Դե կսպանեն ինձ և շատ-շատերին: Միենույն է, գերմանացիները ոչ մի բան չեն ստանա»:

— Ոչ մի բան չեն ստանա, — կրկնեց նա ձայնով, այնպես բարձրաձայն, որ ետևից եկող ադյուտանտը վազելով հասավ նրան:

— Ինչ եք հրամայում, ընկեր գեներալ:

— Ոչ մի բան չեն ստանա, — մի անգամ ևս կրկնեց Պրոցենկոն: — Նրանք ոչ մի բան չեն ստանա, հասկացա՞ր:

— Ճիշտ այդպես, — ասաց ադյուտանտը:

Նրանք նավակ նստեցին, Նրբ թիավարները թիերը իջեցնում էին ջրի մեջ, սառցակտորիկներն ավելի ու ավելի հաճախ էին կաշում թիերին:

— Կսառչի, — ասաց Պրոցենկոն:

— Այո, նախասառցային շերտերն են գալիս, — պատասխանեց թիավարող կարմիրբանակայինը:

Այդ վաղորդյան ժամին Սաբուրովը հենց նոր էր բլինդաժից դուրս եկել թարմ օդ շնչելու:

Բլինդաժի մուտքի մոտ նստել էր Պետյան: Գումարտակում այժմ այնքան քիչ մարդ կար, որ վերջին օրերս նա միաժամանակ կատարում էր և՛ հանձնակատարի, և՛ խոհարարի, և՛ ժամապահի պարտականություններ: Պետյան մի ուժեղ շարժում արավ, կապիտանին տեսնելիս պատրաստվելով ոտքի ելնել:

— Նստի՛ր, — ասաց Սաբուրովը և, հենվելով բլինդաժի մուտքը ծածկող գերաններին, մի քանի րոպե լուռ կանգնեց և ափանջ դրեց: Քիչ էին կրակում: Միայն երբեմն-երբեմն, գլխի վրայով վզգալով սնցնելով, հեռուն, ավին էր կաշում, կամ ջրի մեջ էր շրմվում գերմանական միայնակ ափանը:

— Ես շատ ժամանակ էի բացակայել, Պետյա:

— Շատ ժամանակ, ընկեր կապիտան:

Պետյան կծկվեց:

— Ի՞նչ է, ցո՞ւրտ է:

— Մի՛ քիչ:

— Գ՛ուա բլինդաժ, տաքացիր: Առայժմ ես այստեղ կմնամ:

Մենակ մնալով, Սաբուրովը նախ դարձավ դեպի ձախ, հետո՝ դեպի աջ: Անմիջապես նրան համակած իրարանցման այդ օրերին նա չէր կարողացել շրջակայքը լավ դիտել, և այժմ նրան զարմացնում էր Ստալինգրադի գիշերային պեյզաժը:

Իր բացակայության միջոցին Ստալինգրադն անճանաչելի կերպով փոխվել էր: Առաջ ամբողջ տեսադաշտը ծածկված էր կիսավեր տներով, բայց, այնուամենայնիվ, տներով: Այժմ տեղ-տեղ աչքի առջև բացվում էր համարյա բաց տարածություն: Այն երեք տունը, որ պաշտպանում էր Սաբուրովի գումարտակը, էպես արդեն չկային. մնացել էին միայն հիմքերը, որոնց վրա տեղ-տեղ պահպանվել էին պատերի մնացորդները և լուսամուտների գոգերը: Այդ ամենը նման էր սղոցով միջից կտրած մանկական խաղալիքների: Տներից ձախ և աջ ձգվում էին անվերջ փլատակներ: Մեկ-մեկ երևում էին խողովակներ: Մնացյալն այժմ, գիշերով, ձուլվում էր խավարին ու երևում իբրև մի բլրային, քարքարոտ հարթություն: Թվում էր, թե տները գետնի տակն են անցել ու նրանց վրա աղյուսե գերեզմանաթմբեր են շինված:

Սաբուրովը զարմացավ. մի՞թե այդ ամենը կատարվել է իր բացակայության տասնութ օրվա ընթացքում, և նա առաջին անգամ զգաց, թե որքան հսկայական էր այն ամենը, ինչ կատարվում էր իր շուրջը և որին մասնակցում էր ինքը:

Վերադառնալով բլինդաժ, Սաբուրովը մի րոպեով, առանց հանվելու, պառկեց մահճակալին և իրեն համար անսպասելի կերպով քնեց: Նա արթնացավ միայն այն ժամանակ, երբ զարմանքով զգաց, որ բլինդաժի դռնով ներս է խուժում լույսը: Նա քնել էր չորս ժամից ոչ պակաս: Նրեի

Վանինը և Մասլեննիկովը, որոնք դեռ նրան հիվանդ էին համարում, գնացել էին, որոշելով շարժնացնել նրան: Նա ականջ դրեց. կարծես թե խաղաղ էր, համարյա չէին կրակում. բայց դա, վերջի վերջո, բնական բան էր. այդ բոլոր անընդհատ գրոհների օրերից հետո պետք է, որ վրա հասնեի երբեք, թեկուզ որոշ ժամանակով, լուսթյունը: Նա մի անգամ ևս ականջ դրեց. այո, որքան էլ տարօրինակ լինի, լուսթյուն էր տիրում:

Դուրս բացվեց, և բլինդաժ մտավ Վանինը:

— Արթնացե՞լ ես:

— Իսկ ինչո՞ւ չէիք արթնացնում:

— Բայց ինչո՞ւ: Երբ որ մի անգամ էլ խաղաղ լինի...

— Վաշտերում եղա՞ր:

— Այո, երրորդ վաշտն էինք գնացել:

— Իսկ ինչպե՞ս է այնտեղ՝ վերևում: Ոչ մի առանձին գեպը տեղի չի՞ ունեցել:

— Դեռ ոչ, — ծիծաղեց Վանինը: — Ինչպես գրում են թերթերը՝ «մարտեր Ստալինգրադի շրջանում»:

— Ի՞նչ կորուստներ ունենք այսօր, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Առաջժ՝ մեկ սպանված և հինգ վիրավոր:

— Շատ է:

— Այո: Առաջվա չափով քիչ է, բայց այժմ՝ շատ է: Բայց հինգ վիրավորներից միայն մեկին ենք թիկունք ուղարկում, իսկ շորսը մնում են:

— Իսկ կարո՞ղ են մնալ:

— Դե՛հ, ինչպե՞ս ասեմ: Ընդհանրապես՝ չեն կարող, իսկ ներկայիս պայմաններում՝ կարող են... Իսկ դու ինչպե՞ս ես, քեզ լա՞վ ես ղգում:

— Լավ: Որտե՞ղ է Մասլեննիկովը:

— Գնացել է առաջին վաշտ:

Վանինը քմծիծաղեց:

— Ոչ մի կերպ չենք կարողանում ընտելանալ, կապիտան, որ գումարտակն այլևս գումարտակ չէ: Միշտ կոչում

ենք՝ Վլաշտեր, դասակներ, ջոկեր»։ Արդեն ինքներս, բոլորս միասին լերցրած, վաղուց մի վաշտ ենք դարձել, բայց չենք կարողանում վարժվել։

— Եվ հարկավոր էլ չէ, — ասաց Սաբո ըովը։ — Երբ մենք, սիրելիս, վարժվենք այս բանին, որ մենք ոչ թե գումարտակ, այլ վաշտ ենք կազմում, ապա մենք պետք է երեք տնից երկուսը թողնենք, որովհետև մենք վաշտով չենք կարող պաշտպանել երեք տուն, մենք դրանք կարող ենք պաշտպանել միմիայն գումարտակով։ Իսկ մենք հենց որ պատկերացնենք, թե կազմում ենք վաշտ, այլևս ուժերը չեն բավականանալ։

— Առանց այդ էլ երբեմն չեն բավականանում։

— Դու, իմ կարծիքով, հոռետեսություն մեջ ես ընկել։

— Մի փոքր։ Նայում եմ այդ նախկին քաղաքին, ու սիրտս մղկտում է։ Իսկ ի՞նչ է, չի՞ կարելի։

— Զի կարելի։

— Դեհ, ինչ արած, եթե չի կարելի, ուրեմն՝ չի կարելի... Ինձ Մասլեննիկովն ասել է, թե դու կարծես թե պատրաստվել ես ամուսնանալու, — պառազայից հետո ավելացրեց Վանինը։

Վանինը այդ գիտեր դեռ Սաբո ըովի գալուց առաջ, բայց մինչև այժմ ոչ մի խոսք չէր ասել։

— Այո, — ասաց Սաբո ըովը։

— Իսկ հարսանի՞քը։

— Հարսանիքը մի օր կանենք։

— Ե՞րբ։

— Պատերազմից հետո։

— Ո՛չ, — ասաց Վանինը ժպտալով, — չի դուրս գալ։

— Ինչո՞ւ։

— Որովհետև դու պատերազմից հետո ինձ հարսանիքի չես հրավիրի։

— Կհրավիրեմ։

— Ոչ, Դա միշտ պատերազմի ժամանակ է ասվում՝ «պատերազմից հետո կհանդիպենք»։ Զենք հանդիպի։ Դու

կլինես մի տեղ, ես՝ մի այլ։ Իսկ ես ուզում եմ քո հարսանիքում քեֆ անել։ Դու չգիտես, թե ես այստեղ քեզ, ա՛յ սատանա, ի՛նչպես էի կարոտել։ Ու ինչի՞ց էր այդ։ Մենք միմյանց հետ խոսել էինք կյանքում հինգ անգամ, բայց կարոտել էի։ Այնպես որ, արի մի՛ հետաձգի։

Վանինի դեմքին մի թաքուն վիշտ կար։ Այդ մարդը իր մասնագիտությամբ իսկ կոչված էր մտածելու ուրիշների մասին, հովանավորելու և կարեկցելու ուրիշներին։ Բայց հազիվ էր մեկն ու մեկը նկատում, որ երբեմն պետք է նրան խնամել, որ երբեմն պետք է նրան կարեկցել, որ նա էլ կարող է ունենալ նույն վիշտն ու դժբախտությունը, ինչ որ ուրիշները։ Վանինի դեմքին դրոշմված էր կարեկցանքը այն մարդու, որի կյանքը նույնպես դառն ու դժվարին է և որը այդ պատճառով, — քանի որ ինքը լավ մարդ է, — հատկապես ուզում է, որ ուրիշը երջանիկ լինի։

— Լավ, — ասաց Սաբուրովը։ Ի՞նչ ես հրամայում, կոմիսար, այստե՞ղ է լինելու հարսանիքը՝ թող լինի։ Օրը միասի՞ն ընտրենք։

— Միասին։

— Իսկ գերմանացիներին չհարցնե՞նք։

— Ոչ, — գլուխը ցնցեց Վանինը։ — Նրանց ի՞նչ հարցնենք։ Եթե նրանց հարցնենք, մինչև հարսանիքդ ողջ չես մնա։

— Իսկ որտեղ ե՞նք ձերոնք, — հարցրեց Սաբուրովը, ներքնապես նախատելով իրեն այն բանի համար, որ ինքը, Բաբչենկոյի նման, պատերազմելով Վանինի հետ միասին, մինչև այժմ հարկ չի համարել հարցնելու, թե նա արդյո՞ք ընտանիք ունի և որտե՞ղ է ընտանիքը։

— Ի՞նչ, մերո՞նք, — հարցրեց Վանինը ու անմիջապես նրա դեմքը սառեց, կարծես բանտ դրեցին նրան։

— Դե ձերոնք՝ ընտանիքդ, որտե՞ղ են, ինչպե՞ս են։

— Չխոսենք այդ մասին, — ասաց Վանինը։

— Ինչո՞ւ։

— Չխոսենք, Ոչինչ նրանց մասին չգիտեմ, և ոչ մի բան այդ մասին չեմ խոսելու: Դա սրա հետ կապ չունի:

Նա շրջվեց ու սկսեց քրքրել թղթերը: Սաբուրովը լռեց, ավելի հարմար նստեց մահճակալին, հենվեց պատին և, փաթաթելով ծխախոտը, ծխեց:

Հարսանիքի մասին Վանինի ասած խոսքերը ակամայից ստիպեցին նրան, արդեն այդ օրերին քանիերորդ անգամ, հիշելու Անյային: Այն ժամանակվանից, երբ նրանք բաժանվեցին գետափին, Սաբուրովը նրան տեսել էր ընդամենը մեկ անգամ: Այդտեղ դալուց արդեն երեք, թե չորս ժամ անց, զգալով, թե ինչպիսի լարվածության են հասել մարտերը, Սաբուրովը հասկացավ, որ այն ամենը, ինչի մասին որ իրենք մտածել էին Անյայի հետ միասին, տեղի կունենա ամենևին ոչ այդպես, և միասին լինելու վերաբերյալ որոշումը ոչ մի դեր չի խաղում կատարվող դեպքերի մեջ: Այն, ինչ որ իրեն թվում էր այնքան հասարակ բան այնտեղ, բուժասանդոմարտակում՝ Պրոցենկոյին խնդրել, որ Անյան բուժաքույր լինի հատկապես իրենց գումարտակում, — թվում էր, թե այդ պարզ խնդիրը այն աստիճանի անտեղի էր այժմ, այստեղ, որ նրա լեզուն չբռնեց այդ մասին Պրոցենկոյի հետ խոսել:

Անյան երևաց միայն երրորդ օրը, երեկոյան դեմ: Չնայած որ նրանք տասնհինգ րոպե ունեին խոսելու համար, նրանք միմյանց ոչ մի խոսք չասացին մյուս ափին ընդունած որոշումների մասին: Նա անսահման երախտապարտ էր Անյային այն բանի համար, որ այստեղ չվերսկսեց այդ խոսակցությունը: Ինչպես բոլոր տղամարդիկ, նա էլ աշխարհի երեսին ամենից շատ չէր սիրում սեփական անզորությունը զգացումը: Այն ափին ինչ խոսքեր էլ որ ինքն ասած լինեք նրան, այստեղ ինքն առայժմ ի վիճակի չէր որևէ բան փոխելու, և ամեն ինչ պետք է ընթանար այնպես, ինչպես ընթանում էր:

Անյան եկավ այն ժամանակ, երբ Սաբուրովը հենց նոր էր վերադարձել գերմանական հերթական գրոհը ետ մղելուց

հետո և իր բլինդաժողմ նստած էր Մասլեննիկովի հետ։ Բլինդաժ մտնելով, նա արագորեն մոտեցավ Սաբուրովին և, շթողնելով որ նա բարձրանա, ամուր փաթաթվեց նրան, մի քանի անգամ համբուրեց ուղղակի շրթունքները շոր, ջերմ շուրթերով, հետո դարձավ և, մոտենալով Մասլեննիկովին, ձեռք տվեց, բարևեց նրան։ Աղջկա բոլոր շարժումներից, նրա հայացքից Սաբուրովն անմիջապես հասկացավ, որ նա չի վերսկսի այն հին խոսակցությունը, սակայն շնայած դրան, նա իրեն կինն է և դալու իսկ ձևով իրեն հասկացնել է տալիս, որ ոչ մի բան չի մոռացվել ու չի փոխվել։

Մասլեննիկովը դուրս եկավ։ Ոչ Սաբուրովը, ոչ Անյան չպահեցին նրան։ Սաբուրովը գիտեր, որ եթե ինքը լիներ Մասլեննիկովի տեղը, նույնը կաներ։ Տաս րոպե նրանք նստեցին մահճակալի վրա կողք-կողքի, իրար դրկած և պատին հենված։ Նրանք ոչնչի մասին չէին ուզում խոսել, հավանաբար այն պատճառով, որ այն ամենը, ինչ որ իրենք ասելին, անկարևոր կլիներ համեմատած այն բանի հետ, որ իրենց շուրջը կատարվող իրադարձությունների պայմաններում այնուամենայնիվ նստել էին կողք-կողքի։ Դրանք ապագայի խոհերով շմթագնած երջանկության տաս րոպեներ էին։ Նա չհարցրեց աղջկան, թե ո՞ւր է գնալու։ (Գիտեր, որ գնալու է վիրավորների հետևից), նրան չսուաց, թե այսօր գումարտակում քանի՞ վիրավոր կա (աղջիկը այդ կիմանա նաև առանց իրեն), նա նույնիսկ չհարցրեց՝ թե բան կերե՞լ է, թե՞ ոչ։ Նա զգում էր, որ իրենց այդ տաս րոպեները հարկավոր են միայն նրա համար, որպեսզի այդպես նստեն ու լռեն։ Եվ երբ Անյան ոտքի ելավ, նա չբռնեց նրան։

Անյան վեր կացավ, բռնեց նրա ձեռքը, մի փոքր քաշեց իրեն, հետո բաց թողեց, նորից ամուր համբուրեց նրա շրթունքները ու լուռ դուրս եկավ։

Նա այլևս չէր գալիս։ Երեկ վիրավորների հետևից՝ եկավ մի այլ բուժաբույր և Սաբուրովին բերեց մի կտոր թղթի վրա մատիտով գրված մի երկտող։ Գրված էր. «Ես Ռեմիզովի գնդումն եմ։ Անյա»։ Սաբուրովին չվիրավորեց այն, որ գրու-

թյունն այդքան կարճ էր: Նա հասկանում էր, որ ոչ մի խոսք չի կարող արտահայտել այն մեծ զգացմունքը, որ կար իրենց մեջ: Անյան պարզապես այդ դրուժյամբ ասում էր, որ ինքը կենդանի է և այժմ որտեղ է գտնվում: Նա թերևս նաև այժմ, այս րոպեին, այնտեղ է, Ռեմիզովի գնդում, իրենից մի հինգ հարյուր՝ այդքան քիչ ու այդքան անանցանելի քայլերի վրա:

Արկերի մի ամբողջ տարափ միաժամանակ տեղաց հենց բլինդաժի վրա ու, դրանից հետո երկրորդ և երրորդ տարափները ցնցեցին գետինը: Սաբուրովը նայեց ժամացույցին և, ծիծաղելով, մտածեց, որ գերմանացիները, ինչպես միշտ, մոլի են ճիշտ ժամի նկատմամբ: Նրանք հազվադեպ էին սկսում րոպեներից, այլ համարյա միշտ սկսում էին զերո-զերո ժամին: Այդպես էլ այժմ: Համազարկերը հաջորդում էին միմյանց մեկը մյուսի հետևից:

Սաբուրովը, առանց շինելը հագնելու, բլինդաժից դուրս ելավ հաղորդակցության անցուղի: Շուրջը ամեն ինչ որոտում էր թնդանոթաձգությունից:

— Վանին, անշուշտ, մի բան է սկսվում: Զանգահարիր գունդ, — ձայնեց նա, թեքվելով բլինդաժի մուտքի մոտ:

— Զանգահարում եմ: Կապը կտրված է, — նրան հասավ Վանինի ձայնը:

— Պետյա, կապավորներին ուղարկիր:

Պետյան դուրս թռավ խրամատից, վազելով անցավ այն տաս մետր տարածությունը, որը նրան բաժանում էր կապավորների բլինդաժից, կես րոպե մնաց այնտեղ, և նրա հետևից բլինդաժից ելան երկու կապավորներ, որոնք արագորեն վազելով մի փլատակից մյուսը, գծի երկարությամբ շարժվեցին դեպի գնդի շտաբը: Սաբուրովը հետևում էր նրանց: Մի րոպե նրանք գնում էին արագորեն, առանց թաքնվելու: Հետո պայթյունների մի ամբողջ տարափ տեղաց նրանց մոտ, և նրանք պառկեցին, նորից բարձրացան, դարձյալ պառկեցին ու դարձյալ բարձրացան: Նա նորից մի քանի րոպե հետևեց

ներանց փոքրիկ ֆիզուրաներին, մինչև որ նրանք աչքից կորան փլատակների մեջ:

— Կապը վերականգնված է, — բլինդաժից բացադառնչից Վանինը:

— Ի՞նչ են ասում, — հարցրեց Սաբուրովը, մտնելով բլինդաժ:

— Ասում են, թե դիվիզիայի ամբողջ ռազմաճակատում կրակային հարձակում է: Երևի ընդհանուր դրոշ լինի:

— Մասլեննիկովը առաջին վաշտումն է, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այո:

— Դու մնա այստեղ, — ասաց նա Վանինին, — իսկ ես գնամ երկրորդ վաշտ:

Վանինը փորձեց բողոքել, սակայն Սաբուրովը, ցավից կծկվելով, արդեն շինելը հազել էր և դուրս եկել:

Այն ինչ որ դրանից հետո տեղի էր ունենում չորս ժամվա ընթացքում, Սաբուրովի համար հետո նույնիսկ դժվար էր ամենայն մանրամասնություններ վերհիշելը: Բարեբախտաբար, գումարտակի դիրքերն այնքան մոտ էին գերմանացիների դիրքերին, որ գերմանացիները սիրտ չարեցին ավիացիան օգտագործել: Բայց, դրանից բացի, ամեն ինչ գումարտակի վրա թափվեց այնպիսի քանակությամբ, ինչպես երբեք:

Գերմանացիները փողոցներն այնպես էին փակել ավերված շենքերի փլատակներով, որ տանկերն այլևս տեղ չունեին շարժվելու համար, սակայն նրանք այնուամենայնիվ հասան մինչև վերջին սահմանագծին ու համարյա մոտեցան հենց այն տներին, որտեղ գտնվում էին Սաբուրովի մարդիկ: Քանզված պատերի խորշերից կարճ, շրխկուն ձայնով խփում էին հիսունհինգ միլիմետրանոց հրանոթները: Այդ ամենը միաձուլվում էր գնդացիների ու ավտոմատների անդադար ճարճատյունի հետ:

Այդ չորս ժամվա ընթացքում մի քանի անգամ Սաբուրովի վրա թափվեց մոտակա պայթյունների հողը: Վտանգի զգացումը, որը, ինչպես և սովորաբար բոլոր մարդկանց մեջ,

նրա մեջ մնում էր հուշնիսկ դժվարին ըրպեններին, այդ անգամ անհետացել էր, քանի որ վտանգն անսահման էր։ Այդ զգացմունքը, անշուշտ, վերացել էր հաւա ւայն զինվորների միջից, որոնց հրամանատարն էր ինքը։ Թերեւս ասել, թե այդ ըրպեններին ինքն էր նրանց հրամանատարը, այնքան էլ ճիշտ չէր լինի։ Ինքը նրանց կողքին էր, իսկ նրանք առանց հրամանի էլ անում էին այն ամենը, ինչ որ հարկավոր էր։ Իսկ հարկավոր էր միայն մնալ տեղում և գլուխը բարձրացնելու ամենափոքր իսկ հնարավորության դեպքում կրակել, անվերջ կրակել իլատակներից դեպի փլատակ սողացող, վազող, վազվզող զերմանացիների վրա։

Սկզբում Սաբուրովը կարծում էր, թե մարտը մոտենում է ուղղակի իրեն և որ այն ամենը, ինչը որ թափվում է, ընկնում է, դալիս և վազում է, ուղղված է այնտեղ, ուր գտնվում է ինքը։ Ստեփան աստիճանաբար նա բացեց ամբիջ շուտ զգալ, քան հասկանալ, որ հարվածն ուղղված է դեպի աջ և որ զերմանացիները, անշուշտ, ուզում են այսօր, վերջապես իրենց գոնիլը կտրել հարեան գնդից և դուրս գալ դեպի Վոլգա։ Կովի շորերով ժամի վերջում դա միանգամայն ակներև դարձավ։

Երկրորդ վաշտից գնալով դեպի աջ զորաթև, դեպի առաջին վաշտը, որը գտնվում էր բուն հնոցում, հարեան գնդի խաշակետում, Սաբուրովը հրամայեց իրեն հետևից քաշ տալ գոմարտակի ականանետների մարտկոցը։

— Ընկեր կապիտան, — ակամայից ասաց խոսքը ձգելով երկրորդ վաշտի հրամանատար Պոտապովը։

— Ի՞նչ կա։

— Վերջինն եք վերցնում, — ձեռքերը պարզեց Պոտապովը, և նրա ձայնի մեջ թրթռաց վիրավորանքը։

— Որտեղ ամբիջ դժվար է, այնտեղի համար էլ վերցնում եմ։

— Ախր այսօր այնպես է, որ այժմ այնտեղ է ծանր, մի ժամ հետո ինձ մոտ կլինի ծանր։

— Պետք է մտածել ոչ միայն իրեն մասին, ընկեր Պոտապով:

Մի ուրիշ ժամանակ եթե լիներ, նա թերևս խստորեն գոռար Պոտապովի վրա, բայց այժմ զգաց, որ Պոտապովի համար իսկապես սոսկալի էր (ոչ թե իրեն, այլ վաշտի համար) առանց ականանետների մնալը:

— Հասկանո՞ւմ ես, Իվան Իլիչ, — ասաց նա, իմ կարծիքով այնտեղ նեղում են Ռեմիզովի գնդին: Կարող են Վսլդա հասնել: Պետք է հարվածել նրանց զորաթևին: Հրամայիր, որպեսզի արագորեն քարշ տան ականանետները: Դե՛հ:

Նա նայեց Պոտապովի դեմքին, համոզվեց, որ նա հասկացել է, ու ձեռքը պարզեց նրան:

— Դե՛հ, դիմացի՛ր: Դու առանց ականանետների էլ կդիմանաս, ես քեզ ճանաչում եմ:

Առաջին վաշտում, երբ եկավ, իսկական դժոխք էր տիրում: Մասլեննիկովը՝ քրտնած, լարված ությունից կարմրած, շնայած ցրտին, առանց շինելի, բաձկոնի օձիքը բացած, նստել էր, մեջքը պատի ելուստին տված և գդալով արագորեն ուտում էր տոսիից մսի պահածոն, որը ծածկված էր սառած ճարպի շերտով: Նրա կողքին, գետնի վրա պառկած էին երկու մարտիկներ, և դրված էր մի ձեռքի գնդացիր:

— Գդա՛ւ տվեք կապիտանին, — ասաց նա, տեսնելով Սաբուրովին: — Նստեցեք, Ալեքսեյ Իվանովիչ: Կերեք:

Սաբուրովը նստեց, մի քանի գդալ վերցրեց պահածոյի տոսիից և մի քիչ հաց կերավ:

— Այս ի՞նչ գնդացիր է այստեղ: Ինչի՞ համար է:

— Ա՛յ, տեսնո՞ւմ եք, — ցույց տվեց Մասլեննիկովը դեպի առջև, այնտեղ, ուր իրենցից հիսուն մետրի վրա երևում էր պատի բեկորը սանդուղքի կտորով ու դեպի գերմանացիների կողմը նայող երկու լուսամուտներով: — Հրամայեցի դիրքից վերցնել գնդացիրը: Հիմա երեքով կենենք այնտեղ: Ուղղակի լուսամուտից կխփենք: Այդտեղից ամեն ինչ ձրևում է, ինչպես ավի մեջ:

— Վար կգցեն, — ասաց Սաբուրովը:

— Չեն գցի:

— Հենց որ նկատեն, առաջին իսկ արկով կգցեն:

— Չեն գցի, — համառորեն կրկնեց Մասլեննիկովը:

Նա Սաբուրովից պակաս չգիտեր, որ կգցեն, բայց հենց այն պատճառով, որ անպայման կգցեն, իսկ ինքը այնուամենայնիվ բարձրանալու է այնտեղ, նա այն անգիտակից ղգացմունքն ուներ, որ հակառակ բոլոր հավանականությունների, հենց իրեն չեն գցի, ու այդ ամենը շատ լավ կընթանա:

— Աչից ամբողջ յոթերորդ կորպուսը գրավել են, — ասաց նա: — Սեղմում են Ռեմիզովին:

— Յոթերորդում արդեն չեն կրակում, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ոչ, երևի բոլորին կոտորեցին: Կարող են այսօր մասնատել, եթե այսպես շարունակվի: — Մասլեննիկովը գլխով ցույց տվեց գնդացիքը. — Իսկ մենք սա կդնենք լուսամուտը ու այնտեղից ուղղակի կսկսենք սանրել: Թեկուզ քիչ, բայց էլի կօգնի:

— Լավ, — ասաց Սաբուրովը:

— Կարո՞ղ եմ գնալ, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Կարող ես:

Մասլեննիկովը շուտ եկավ իրեն սպասող երկու մարտիկների կողմը, գլխով նշան արեց նրանց, և նրանք երեքով դուրս եկան թաքստոցից և շարժվեցին դեպի տան բեկորները, վազելով, պռկելով ու նորից վազելով:

Սաբուրովը լավ տեսնում էր, թե ինչպես նրանք բարեհաջող կերպով հասան տանը, ինչպես անցան բեկորների վրայով և, ձեռքից ձեռք տալով գնդացիքը, սկսեցին մագլցել սանդուղքի մնացորդներով դեպի վեր: Այն ժամանակ մի քանի ականներ պայթեցին Սաբուրովի խրամատի կողքին, և նա ստիպված էր պռկել:

Երբ բարձրացավ, տեսավ, որ Մասլեննիկովն ու մարտիկներն արդեն տեղավորվել են լուսամուտի մեջ և կրակում

են այնտեղից: Մի քանի լոպե հետո տան փլատակներին մոտ սկսեցին պայթել գերմանական արկերը: Մասլեննիկովը շարունակ կրակում էր: Հետո պատը ծածկվեց ծխով ու փոշով: Նրբ ծովան անցավ, Սաբուրովը տեսավ, որ երեքն էլ առաջվա նման շարունակում են կրակել, սակայն նրանցից մի փոքր ցած պատի մեջ գերմանական արկը մի մեծ անցք էր բացել: Մի արկ ևս պայթեց դրանից մի քիչ բարձր, և Սաբուրովը տեսավ, թե ինչպես գնդացրորդներից մեկը, թևերը պարզելով, կարծես թե թռչելով, բայց միայն մեջքի վրա, երրորդ հարկի լուսամտից ընկավ ներքև, քարերի վրա: Եթե նա նույնիսկ միայն վիրավորված լիներ, ապա այժմ միևնույն էր, անշուշտ, ջախջախվեց, և մեռավ:

Սաբուրովը տեսավ, թե ինչպես Մասլեննիկովը երեսն իվայր պառկեց պատի վրա, ձեռքերը դասավորեց խողովակի ձևով և ինչ որ բան բղավեց ներքև մի անգամ, դարձյալ մի անգամ, հետո շուռ եկավ դեպի գնդացիրը և նորից սկսեց կրակել: Չնայած որ գերմանացիները, նկատելով Մասլեննիկովին, նրա վրա կրակում էին մոտ տարածությունից, բայց, այնուամենայնիվ, նրանց դեռ չէր հաջողվել խփել լուսամուտի հրակնատին:

Մի արկ ևս ծակեց պատը Մասլեննիկովից մի փոքր ներքև՝ երկրորդ ու երրորդ հարկերի միջև: Հետո, տաս լոպե անց, հայտնի չէ թե ինչից՝ արդյո՞ք բեկորից, թե՞ գնդակից, երկրորդ համարը սոսկվեց գնդացրից, ճոճվեց, քիչ մնաց որ ընկներ ներքև ու, հավասարակշռվելով, մնաց ելուստի եզրին: Մասլեննիկովը թողեց գնդացիրը, մոտեցավ վիրավորին և երեսն իվայր նրան պառկեցրեց պատի երկարությունը այնպես, որպեսզի նա չընկնի: Մի քանի վայրկյան նա այդպես մնաց թեքված վիրավորի վրա, ու նորից վերադարձավ գնդացրի մոտ: Այժմ նա մենակ էր կրակում:

Այդ ժամանակ Պոտապովի մոտից քարշ տվեցին երեք ականանետ: Չորրորդը ջարդեցին ճանապարհին: Սաբուրովը ականաձգի հետ միասին շարժվեց առաջ և դրանք դասավորեց քարե ցանկադատի բեկորների ետևում: Նրանք անմի-

շապես կրակ բացեցին գերմանական մարտկոցի վրա, որը հարվածում էր Մասլեննիկովին: Ականանետները հագիւլ էին կարողացել կրակ բանալ, երբ գերմանացիներն անմիջապես որոշեցին նրանց տեղադրութիւնը, և տասնյակ արկեր տեղացին ամբողջ շրջակայքի վրա:

Բեկորներից մեկը վիրավորեց մարտկոցի հրամանատարին: Սաբուրովն սկսեց հրամանատարութիւն անել նրա փոխարեն: Այժմ արդեն նա չէր հետևում Մասլեննիկովին և միայն հրամանների ընդմիջումներին երբեմն նայում էր նրա կողմը: Գերմանացիները կրակն ուղղեցին ականանետների վրա, և Մասլեննիկովի դրութիւնը թեթևացավ: Նա դեռ պառկել ու կրակում էր: Հետո, երբ Սաբուրովը նայեց այն կողմը, տեսավ մի գնդացի. Մասլեննիկովը չկար: «Մի՞թե խփեցին», — մտածեց նա: Սակայն մի քանի րոպեից Մասլեննիկովը նորից երևաց պատի վրա. երեի սպանուել էին բոլոր սկավառակները, և նա գնացել էր նորը բերելու:

Երեկոյան, մթնելուց առաջ, շատ հոգ թափվեց Սաբուրովի վրա: Նա դժվարութեամբ բարձրացավ, աչքերում կայծակտում էին ոսկեգույն շողերը: Նա նստեց ու երկու ձեռքով բռնեց գլուխը: Կայծերն ավելի շատացան, և նա, կարծես թե մառախուղի միջից, սկսեց տեսնել շրջակայքը:

Սողեսող եկավ Պետյան ինչ-որ բան հարցրեց նրան:

— Ի՞նչ, — նորից հարցրեց Սաբուրովը:

Պետյան դարձյալ անլսելի կերպով ինչ-որ բան շնչաց:

Սաբուրովը մյուս ականջը դարձրեց նրա կողմը:

— Զի դիպե՞լ, — հարցրեց Պետյան. նրա ձայնը արտասովոր կերպով բարձր էր:

Սաբուրովը հասկացավ, որ մյուս ականջը համարյա թե խլացել էր:

— Զի կպել, — ասաց նա և, գլուխը թեքելով, տեսավ, որ իր շինելը ամբողջ կրծքի երկարութեամբ պատուած է, իսկ շինելի տակ պատուած է բաճկոնը: Բեկորը անցել էր մոտով, հաղիւ կպչելով նրան. մոտի ականանետը ծոմովել էր, փողն ամբողջապես պոկվել էր:

Գերմանացիները շարունակում էին կրակել, սակայն արդեն մեկ-մեկ: Դատելով նրանց կրակից, նրանք այնուամենայնիվ կտրել էին Ռեմիզովի գունդը, որովհետև այժմ կրակում էին Սաբուրովից ավելի դեպի աջ ու ավելի ներքև, Վոլգային ավելի մոտ: Նա փորձեց հեռախոսով կապվել Վանինի հետ, բայց դա անհույս բան եղավ: Բոլոր հեռախոսագծերը կտրատված էին տասնյակ տեղերով:

Մարտը, կարծես, սկսում էր մարել:

— Որտե՞ղ է Մասլեննիկովը, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այստեղ եմ:

Սաբուրովը տեսավ Մասլեննիկովին, որն ավելի քրտնաթոր, տաքացած ու հոգնած էր, քան ինքը՝ երկու ժամ առաջ:

— Ես այնտեղից նրանց հնձեցի, — ասաց նա:

Միայն այժմ Սաբուրովը տեսավ, որ Մասլեննիկովի ճակատի և ամբողջ այտի վրա մի մեծ, կապույտ արնագիծ էր երևում:

— Կոնտուզի՞ա ստացար, — հարցրեց նա:

— Ոչ, ներքև ընկա: Ու ի՞նչ եղավ՝ գնդացիքը ջարդվեց, իսկ ինձ բան չեղավ:

Վաներկայացնեմ, — մտածեց Սաբուրովը: — Անպայման կներկայացնեմ: Ամենից լավ է Հերոսի կոչման ներկայացնեմ: Իսկ թող այնտեղ որոշեն: Նա իսկապես հերոս է: Իսկ բարձրաձայն նա միայն ասաց.

— Իսկ մարտիկնե՞րը:

— Մեկը ջախջախվեց, իսկ երկրորդին դուրս քաշեցի:

— Լավ, — ասաց Սաբուրովը: — Խաղաղում է, չէ՞:

— Խաղաղում է, — համաձայնեց Մասլեննիկովը: — Միայն նրանք, կարծես թե սյնուամենայնիվ դուրս եկան դեպի Վոլգա:

— Այո, կարծես թե, — ասաց Սաբուրովը:

Նրանք լռեցին:

Սողեսող նրանց մոտեցավ հեռավ մի կարճթմանի բուժաֆույր և հարցրեց, թե արդյոք վիրավորներ էլ չկա՞ն:

— Միայն այնտեղ են, առջևում, — ասաց Սաբուրովը: — Երբ բոլորովին մթնի, այն ժամանակ կբերեք:

Նա մտածեց, որ, երևի Անյան ևս այժմ ճիշտ այդպես սողալով մեկին է մոտենում Ռեմիզովի գնդում, որից իրենք այժմ կտրված են:

— Ես այժմ դուրս կբերեմ, — ասաց բուժաքույրը:

— Չսողա՛ք, — ասաց Սաբուրովը կոպտորեն: — Չսողա՛ք: — Ու նա կամեցավ, որպեսզի այժմ մի որևէ այլ հրամանատար այդպես ետ պահեր Անյային: — Տաս ըոպեից կմթնի, ու կսողաք:

Բուժաքույրը և երկու սանիտարները պառկեցին քարերի հետևում: Եթե Սաբուրովը շասեր «չսողաք», նրանք իսկույն կսողային առաջ, բայց որովհետև արգելեցին, նրանք գոհ էին, որ տաս ըոպե ևս կարելի է պառկել այդտեղ:

Հետևում, համարյա անմիջապես, միմյանց հետևից պայթեցին տասնհինգ ական:

— Գիշերից առաջ վերջին հարձակումն է գործում, — ասաց Մասլեննիկովը: — Ծի՛շտ է, Ալեքսեյ Ժվանովիչ:

— Այո, — համաձայնեց Սաբուրովը:

— Ասում են, որ Վոլգայով նախասառույցի համատարած շերտ է գնում:

— Ասում են:

Սաբուրովը պառկեց քարերի վրա, երեսը դարձրեց դեպի վեր ու միայն այժմ նկատեց, որ դեռ շարունակ ձյուն է տեղում: Ջյան խոնավ փաթիլները հաճելի կերպով պաղեցնում էին նրա տաքացած դեմքը:

— Դարձիր այսպես, — ասաց նա Մասլեննիկովին:

— Ինչպե՛ս:

— Ինչպես ես եմ դարձել: Լավ է:

Մասլեննիկովը նույնպես դարձավ: Սաբուրովը տեսավ, թե ինչպես ձյան փաթիլներն ընկնում են նրա դեմքին:

— Հաճելի՞ է:

— Շատ, — ասաց Մասլեննիկովը: — Ի՞նչ եք կարծում, երկա՞ր ժամանակ է գալու նախասառցային շերտը:

— Չգիտեմ, — ասաց Սաբուրովը: — Դեռ կապ չի առնել ծված Վանինի հետ:

— Ո՞չ, դեռ կտրված է:

— Համ, դու մնա այստեղ, ես կգնամ:

— Սպասեցեք, — ասաց Մասլեննիկովը: — Հիմա կմթնի:

— Հոխր, ես բուժաբույր չեմ: Ավելի լավ է հետևիր, որպեսզի դրանք մթնելուց առաջ չսողան:

Սաբուրովը դուրս ելավ խրամատից, թռավ բեկորների վրայով և, ծածկվելով տան պատերի երկարությամբ, գնաց հտ, դեպի գոմարտակի հրամանատարական կետը:

XVII

— Գնդի հետ կապը վերականգնեցին, — ուղջույնի փոխարեն ասաց Վանինը, երբ Սաբուրովը մտավ բլինդաժ:

— Հետո՞:

— Ասում են, որ Ռեմիզովից կտրել են:

— Երևում է, — համաձայնեց Սաբուրովը: — Իսկ ի՞նչ են ուզում անել:

— Չասացիր: Անշուշտ, հրամանի են սպասում Պրոցեն-կոյից:

Նրանք լռեցին:

— Գուցե, թե՛յ կխմես, — հարցրեց Վանինը:

— Իսկ մի՞թե կա:

Սաբուրովին անգիտակցաբար թվում էր, թե հենց նոր վերապրածից հետո երկրի երեսին այլևս ոչ մի սովորական բան չկա:

— Կա, իհարկե, — ասաց Վանինը: — Միայն գուցե արդեն պաղել է:

— Միևնույն է:

Վանինը հատակից բարձրացրեց թեյամանը ու երկուսի բաժակներն էլ լցրեց:

— Իսկ օդի չե՞ս ուզում:

— Օդի՞: Լից օդի:

Վանինը թեյը թափեց թեյամանի մեջ ու երկուսին էլ կես-կես բաժակ օղի լցրեց: Սաբուրովը խմեց միանգամից, համարյա անտարբերությամբ: Այժմ օղին նրա համար ոչ մի համ չուներ, պարզապես հոգնածության դեղ էր: Հետո Վանինը նորից վերցրեց թեյնիկը: Նրանք դասդասդ կերպով խմում էին պազած թեյը: Չէին ուզում խոսել: Նրկուսն էլ գիտեին, որ այսօր տեղի ունեցավ այն, ինչի մասին ռազմա-ճակատի ամփոփագրերում գուցե գրեն. «այսինչ օրը դրու-թյունը բավական վատացավ, կամ նպարզապես՝ «վատացավ»: Թեյը խմելուց հետո նրանք դարձյալ լուռ էին: Վաղ-վա համար կարգադրություններ անելը դեռ շուտ էր, իսկ այսօրվա մասին, այն մասին, ինչ արդեն եղել էր ու անցել, երկուսն էլ չէին ուզում խոսել:

— Ուզո՞ւմ ես ռադիո լսել, — հարցրեց Վանինը:

— Ուզում եմ:

Վանինը նստեց անկյունում և սկսեց լարել հին ընդու-նիչը: Նախ հեռվում հնչեց երաժշտությունը, սակայն հինգ րոպեից վերջացավ: Վանինն սկսեց պտտել ընդունիչի կա-նոնավորիչը: Էֆիրում լռություն էր տիրում: Հետո նրանք լսեցին բուլղարական, թե հարավսլավական հաղորդման կտորներ, լսվեցին ծանոթ, ռուսական բառերի նման, բայց և միաժամանակ անհասկանալի բառեր:

— Այո, ոչինչ չի ստացվում, — ասաց Վանինը: — Լուռ է, մեռածի նման:

— Իսկ դու Մոսկվայի հետ կապվիր, — ասաց Սաբու-րովը:

Վանինը դարձրեց կանոնավորիչը, հասցրեց «Մոսկվա» գծիկին: Նրկուսն էլ ականջ դրին:

— Մոսկվան նույնպես լուռ է, — ասաց Վանինը:

— Չի կարող պատահել:

— Լուռ է:

Ու հանկարծ ռեպրոդուկտորի միջից լսվեց կարծես թե հուզվող մարդու բարձր ձայնը:

— Մոսկվայի Սովետի ղեպուտատների նիստը՝ պար-

տիական և սովետական կազմակերպությունների մասնակցությունը՝ հայտարարում եմ բացված: Զեկուցման համար խոսքը տրվում է ընկեր Սաալինին:

Երկու րոպե շարունակ լսվում էին երկարադու ծափահարություններ:

— Մի՞թե այսօր վեցն է, — զարմացավ Սաբուրովը:

— Ինչպես տեսնում ես:

— Սատանան գիտի: Այսօր ես ամեն ինչ շփոթել եմ: Առավոտվանից ինձ թվում էր, թե հինգն է:

— Ինչպե՞ս հինգն է, — ասաց Վանինը: — Հենց վեցն է, որ կա, ինչպես միշտ: Ոչ մի տարի բաց չենք թողել: Անցյալ տարի նույնպես բաց չթողեցինք:

— Ես անցյալ տարի չեմ լսել: Խրամատներումն էի:

— Իսկ ես լսել եմ, — ասաց Վանինը: — Այն ժամանակ այստեղ մեր կյանքը խաղաղ էր: Մենք անհանգստանում էինք մոսկվացիների համար: Կանգնել էինք այստեղ բարձրախոսների տակ ու լսում էինք:

— Հա, այն ժամանակ դուք մոսկվացիների համար էիք անհանգստանում, իսկ այժմ նրանք մեզ համար, — մտախոհ ասաց Սաբուրովը և հիշեց Ստալինի առաջին ճառը պատերազմի ժամանակ, այն ճառը, որ ռազմաճակատ մեկնելու նախօրյակին ինքը լսեց Մոսկվայում, իր միայնակ սենյակում:

— «Ձեզ եմ դիմում ես, իմ բարեկամներ», — ասաց այն ժամանակ, հուլիսին, Ստալինը մի այնպիսի ձայնով, որից Սաբուրովը ցնցվեց:

Սովորական հաստատակամությունից բացի այն ժամանակ այդ ձայնի մեջ կար մի ինչ-որ ինտոնացիա, որից Սաբուրովն զգաց, որ խոսողի սրտից արյուն է կաթում: Դա մի այնպիսի ճառ էր, որ հետո պատերազմում նա համարյա միշտ հիշում էր մահացու վտանգի րոպեներին, ընդ որում հիշում էր նույնիսկ ոչ թե խոսքերով, ոչ թե ֆրազներով, այլ այն ձայնով, որով նա արտասանվեց, այն բանից, թե ինչպես ֆրազների միջև ընկած երկար պաուզաների ժամա-

նակ ղլթլլթրամ էր բաժակի մեջ լցվող ջուրը: Եւ չնայած որ այն առաւլոտյան ինքը մեն մենակ էր իր բարձրախոսի մոտ, բայց և այնպես իրեն միշտ թվում էր, թե հենց այն ժամանակ, այդ ճառը լսելիս ինքը երդվեց այդ պատերազմում կատարել այն ամենը, ինչ որ ի վիճակի է: Ն. մտածեց, որ Ստալինի համար ծանր է և միաժամանակ նա որոշել է հաղթել: Ու դա համապատասխանում էր այն բանին, ինչ որ այն ժամանակ զգաց ինքը՝ Սաբուրովը, որովհետև իրեն համար ևս այն ժամանակ ծանր էր և ինքը ևս որոշել էր հաղթել՝ ինչ գնով ուզում է լինի:

Սաբուրովը հանկարծ իրեն համար անակնկալ պարզությամբ, ամենայն մանրամասնությամբ վերհիշեց այն ամենը, ինչ որ ինքն զգացել էր այն րոպեին ու հետո երբեք չէր կարողացել մոռանալ:

Մինչդեռ ծափահարությունները շարունակվում էին: Սաբուրովն ընդհուպ մոտեցավ ռադիոյին: Այժմ իրեն համար հետաքրքիր էր ոչ միայն այն, թե ի՞նչ է ասելու Ստալինը, այլ և այն, թե ինչպե՞ս է ասելու: Այնինչ ծափահարությունները դեռ չէին դադարում: Նրանք այնքան բարձր էին, որ մի վայրկյան Սաբուրովին թվաց, թե այդ ամենը կատարվում է այստեղ, բլինդաժում: Հետո բարձրախոսի մեջ լսվեց Ստալինի հազը և անշտապ ու այդ սլառճառով էլ առանձնապես հստակ ձայնը:

— Ընկերներ...

Ստալինը խոսում էր պատերազմի ընթացքի մասին, մեր անհաջողությունների պատճառների մասին, մեր դեմ նետված գերմանական դիվիզիաների թվի մասին, սակայն Սաբուրովն այդ րոպեին դեռ խորամուկ չէր ելել բառերի իմաստի մեջ, այլ լսում էր ձայնի ինտոնացիան: Հանկարծ նա խիստ ցանկացավ իմանալ, թե այժմ ի՞նչ է զգում Ստալինը, ինչպիսի՞ տրամադրություն ունի նա, ընդհանրապես ինչպե՞ս է այժմ նա, ի՞նչ տեսք ունի: Զայնի մեջ նա ուզում էր գտնել այնպիսի ինտոնացիաներ, որ իրեն ծանոթ էին 1941 թվի հուլիսին լսված ճառից: Բայց ինտոնացիաներն այլ էին:

Ստալինը խոստում էր ավելի դանդաղ քան այն ժամանակի և ավելի ցածր, հանգիստ ձայնով:

Ճառի վերջանալուց առաջ, երբ Սաբուրովն արդեն հոգեպես հանգստացել էր, երբ ղրացել էր, որ և՛ այն, ինչ որ ասում է Ստալինը, և՛ այն ձայնը, որով խոստում է նա՝ այդ ամենը իրեն՝ Սաբուրովին տոգորում էին մի ինչ-որ անսովոր հանդատությամբ: Նա առանձնապես հստակ կերպով լսեց վերջին ֆրազներից մեկը.

— Մեր երկրորդ խնդիրը կայանում է և հատկապես նրանում, որպեսզի ոչնչացնենք հիտլերյան բանակը և նրա ղեկավարներին, — դանդաղորեն, առանց խոսքերը զատելու ասաց Ստալինը և դրանից հետո պաուզա տվեց, որն ընդհատվեց ծափահարություններով:

Վանինը և Սաբուրովը երկար ժամանակ լուռ նստել էին ընդունիչի մոտ:

Այն, ինչ որ Սաբուրովը լսեց հենց նոր, թվում էր անսովոր կերպով կարևոր: Նա մտքով պատկերացրեց, որ այդ ձայնը հնչում է այստեղ ոչ թե այժմ, երբ ամեն ինչ խաղաղվել է, այլ մեկ ժամ առաջ, երբ ինքը գտնվում էր Մասլեննիկովի կողքին՝ դեռ դրոհի չգաղարած դժոխային սրտի մեջ: Եվ երբ նա մտածեց այդ մասին, հանգիստ ձայնը, որ ինքը լսեց բարձրախոսից, նրան թվաց զարմանալի: Չէ՞ որ նա, ով խոսում էր, գիտեր այդտեղ կատարվող ամեն ինչի մասին և, այնուամենայնիվ, նրա ձայնը հանգիստ էր, միտնդամայն հանգիստ: Եվ եթե ինքը, Սաբուրովը, կամ Մառլեննիկովը, կամ Վանինը ամենածանր բոլակներին հանկարծ ստեին՝ «բա՛ն չկա, ետ կմղենք», ապա նրանք կխոսեին գոմարտակի մասին և, ի վերջո, այդ խոսքերի համար պատասխանատու էին հինգ հարյուր քառակուսի մետր հողի և երկու հարյուր մարդու կյանքի համար: Իսկ նա խոսում էր ապագա հաղթանակի մասին: Մտածելով միլիոնավոր քառակուսի մետրերի և միլիոնավոր մարդկանց կյանքի մասին, նա, այնուամենայնիվ, խոսում էր հանգիստ ու հաստատուն.

կերպով, իբրև մի այնպիսի մարդ, որը ոչ մի բոլոր չի կասկածում դրանում:

— Եվ, իսկապես, ի վերջո մենք կհաղթենք նրանց:

Սաբուրովին այդ ասաց իրեն համար անակնկալ կերպով, բարձրաձայն և, նկատելով, որ Վանինը չեսց և նայում է իրեն, կրկնեց. — այդպես կլինի, չէ՞: Այդպես չէ՞, Վանին:

— Կլինի, — ասաց Վանինը:

— Երբ ես գոսպիտալից մեկնում էի, ինձ ասաց մի բժիշկ, որը էլտոնից էր գալիս, թե էլտոնում, և ընդհանրապես ամբողջ գծում, շարժվում են հսկայական քանակությամբ զորք, և՛ հրանոթներ, և՛ տանկեր, և՛ ամեն բան: Ես այն ժամանակ չհավատացի նրան, իսկ այժմ մտածում եմ՝ գուցե և ճիշտ է:

— Հնարավոր է, — ասաց Վանինը: — Հնարավոր է, որ ճիշտ է:

— Իսկ մեզ չեն տալիս, — ասաց Սաբուրովը: — Ահա ես տասնութ օր չկայի այստեղ, բայց քեզ ոչ մի բան չտվեցին առանց ինձ:

— Պրոցենկոն երեսուն մարդ տվեց:

— Սակայն դա իր թիկունքներից:

— Իր թիկունքներից:

— Դա հաշվի մեջ չէ: Բայց այլևս ոչինչ չտվեց:

— Ոչինչ:

— Այ. հենց այդ է: Ես այժմ հիշում եմ Մոսկվան, — ասաց Սաբուրովը: — Հիշում եմ, թե ինչպես այնտեղից նոյեմբերի վերջերին մեզ մոտ գալիս էին մարդիկ, գաղտնի կերպով պատմում էին, որ Մոսկվայից առաջ և Մոսկվայի մոտ անհաշիվ քանակությամբ զորք կա: Իսկ մենք կռվում էինք ունեցածով, բայց մեզ այդ զորքերից համալրումներ չտվեցին ժամանակից առաջ՝ դեկտեմբերի հինգից առաջ:

Վանինը դարձրեց կարգավորիչը: Արդեն ժամը ինն էր, և այդ անգամ ռեպրոդուկտորը լի էր հնչյուններով: Տարբեր քաղաքներից ինչ-որ բղավում էին օտար լեզուներով, հնչում էր մի ինչ-որ, շատ հանդիսավոր երաժշտություն, որը ոչ

հիմն էր, ոչ քայլերդ, անծանոթ էր և՛ Վանինին, և՛ Սաբուրովին։ Ու թվաց, թե հասարակ կտորով ծածկված այդ փոքրիկ ապարատի մեջ ամփոփված աշխարհի ահագնությունը լցվեց բլինդաժում։ Դրանից նա է՛լ ավելի նեղ թվաց, և Սաբուրովին համակեց վիշտը։

— Նվագում են, — ասաց նա։ — հարորինակ է, որ աշխարհում դեռ որևէ բան կա։ Ինչ-որ քաղաքներ, երկրներ, հրաժշտություն, թատրոններ։

— Իսկ ի՞նչն է տարօրինակ, — ասաց Վանինը։

— Չէ, այնուամենայնիվ տարօրինակ է։ Չնայած որ, իհարկե, ոչ մի տարօրինակ բան էլ չկա, բայց, այնուամենայնիվ, տարօրինակ է...

Բլինդաժ մտավ Մասլեննիկովը՝ կեղտոտ, թրջված, կիսով չափ սառցակալված։ Նա սևացել ու լղարել էր այդ օրը։ Այտերը ներս էին ընկել, բայց աչքերը փայլում էին և նրանց մեջ կար մի անջնջելի պատանեկական բան, որ չէր կարողացել մարել պատերազմը։ Դեռ գլխարկը չհանած, նա ծխախոտ խնդրեց, երկու անգամ ներս քաշեց ծուխը, նստեց, հենվեց պատին և, բերանից ծխախոտը չհանած, մի ակնթարթում քնեց։

— Հոգնել է, — ասաց Սաբուրովը և, Մասլեննիկովի գլխից հանելով գլխարկը, խնամքով ոտքերը բարձրացրեց հատակից ու դրեց մահճակալին։ Մասլեննիկովը չէր արթնանում։ Սաբուրովը, իրեն համար անսպասելիորեն, ձեռքով շոյեց նրա մազերը։

— Ի՞նչ է, քնե՞լ ես։

Մասլեննիկովը չէր պատասխանում։

— Քնել է, — ասաց Սաբուրովը, շարունակելով շոյել նրա գլուխը։ — Ես ուզում եմ նրան Հերոսի կոչման ներկայացնել, Դու ի՞նչ ես կարծում Վանին։

— Չգիտեմ, — ուտերը թոթափեց Վանինը։ — Նա լավ տղա է, բայց Հերոսի...

— Հերոսի, Հերոսի կոչման, — ասաց Սաբուրովը։ — Անպայման Հերոսի կոչման։ Ի՞նչ է, Հերոսը միայն նա է՞,

ով ինքնաթի՞ւն է ցած գցում: Ամենևին ոչ: Սա հենց իսկական հերքս է: Անպայման կներկայացնեմ, և դու կստորագրես: Կստորագրե՞ս, այո՞:

— Իհարկե՛մ, կստորագրեմ, — ասաց Վանինը, ուսերը շարժելով: — Եթե համոզված ես դրանում, նշանակում է՝ կստորագրեմ:

— Կստորագրենք, — ասաց Սաբուրովը, — և որքան շուտ, այնքան լավ: Այդ բոլորը պետք է կենդանության ժամանակ: Դա շատ լավ է կենդանության ժամանակ... Մահից հետո նույնպես լավ է, բայց գլխավորապես մերձավորների համար: Իսկ իրեն համար այդ ժամանակ արդեն ամեն ինչ մեկ է:

— Այո, իրեն համար, իհարկե, — համաձայնեց Վանինը:

— Նա ընդամենը քսան տարեկան է, — ասաց Սաբուրովը: — Եթե պատերազմը չլիներ, երևի սովորելիս լիներ ինստիտուտի առաջին, գուցե երկրորդ կուրսում: Իսկ այժմ նույնիսկ տարօրինակ է այդ մասին մտածելը:

Հեռախոսը զնգընդաց:

— Լսում եմ, ընկեր Պոպով, — ասաց Սաբուրովը: — Ի՞նչ եմ անում: Պատրաստվում եմ քնելու: Լավ, հիմա կգնամ... Պոպովն ասում է, որ Պրոցենկոն ինձ կանչում է իրեն մոտ: Զգիտեմ: Ինչո՞ւ, Համենայն դեպս առայժմ վերցրու հրամանատարությունը: Լա՛վ:

— Լսում եմ, — ասաց Վանինը:

— Վերցրու: Ես, թերևս, շուտով վերադառնամ... Բայց, այնուամենայնիվ, համենայն դեպս...

Նա ուժով թոթվեց Վանինի ձեռքը և դուրս ելավ:

XVIII

Արդեն մոլթն էր: Շատ մոտիկ, գերմանացիների առաջավոր բնագծի վրա, կիսաշրջանաձև շողում էին նրանց ազդանշանող սպիտակ հրթիռները: Սաբուրովը գնում էր

ավտոմատավորի կողքին, սայթաքելով և զգալով, որ սոսկալի կերպով հոգնել է և քայլելիս քնում է:

— Սպասիր, — ասաց կիսաձանապարհին: — Թող նըստեմ:

Նա նստեց աղյուսի կտորի վրա ու դառնությամբ մտածեց, որ թերևս ծերանում է, կամ սկսում է հոգնել ոչ այն հոգնածությամբ, որը գալիս է յուրաքանչյուր օրվա երեկոյան, այլ երկար, անանցուկ հոգնածությամբ, որով հիվանդ են արդեն մեկ ու կես տարի պատերազմող շատ մարդիկ: Նրանք նստեցին մի քանի րոպե ու հետո գնացին առաջ:

Պրոցենկոյին նրանք անմիջապես չգտան: Նրանց չէին նախազգուշացրել, իսկ Պրոցենկոն, պարզվեց, որ այդ չորս օրվա ընթացքում երբ նրա մոտ չէր եղել Սաբուրովը, տեղափոխվել էր: Այժմ նրա հրամանատարական կետը, ինչպես և Սաբուրովինը, գտնվում էր ստորերկրյա խողովակի մեջ, սակայն մեծ, քառամետրանի խողովակի մեջ, որը դեպի Վոլգան տանող քաղաքային գլխավոր մագիստրալն էր:

— Հապա, քեզ ինչպե՞ս է դուր գալիս իմ նոր բնակատեղը, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — հարցրեց Պրոցենկոն Սաբուրովին: — Լավն է, չէ՞:

— Վատ չէ, ընկեր գեներալ: Եվ, որ գլխավորն է, հինդ մետր հաստություն՝ գլխի վրա:

— Հենց որ ումբըր կաշում է, տան մեջ միայն ամանեղենն է թափվում, ուրիշ ոչինչ: Դե՛հ, նստի՛ր:

Սաբուրովը նստեց:

— Թեյ, — ասաց Պրոցենկոն:

Հանձնակատարը արագորեն թեյ մատուցեց:

— Խմիր:

Սաբուրովը բերանն այրելով խմեց մի բաժակ տաք թեյ: Նա հույս ուներ, որ քունը կփախչի, սակայն քունը չէր անցնում: Նա դժվարությամբ էր իրեն զսպում, որ գեներալի ներկայությամբ չննջեր:

— Դու դեռ առաջվա տե՞ղն ես, — հարցրեց Պրոցենկոն:

— Այո:

— Նշանակում է՝ դեռ չե՞ն ռաբակոծել:

— Այդպես է դեռ, ընկեր գեներալ:

Սաբուրովը նկատեց, որ այդ շատախոսության ժամանակ Պրոցենկոն ուշադրությամբ զննում էր իրեն, կարծես թե առաջին անգամն էր տեսնում:

— Ինչպե՞ս ես քեզ զգում, — հարցրեց Պրոցենկոն:

— Լավ:

— Դե՛հ, ես գումարտակի մասին չեմ հարցնում, այլ քո մասին: Դու ինչպես ես քեզ զգում: Կազդուրվե՞լ ես:

— Կազդուրվել եմ, — ասաց Սաբուրովը:

Պրոցենկոն մի փոքր լռեց ու նորից ուշադիր կերպով նայեց Սաբուրովին:

— Ես ուզում եմ, Ալեքսեյ Իվանովիչ, մի առաջադրանք տալ քեզ, — ասաց նա հանկարծ խիստ կերպով, կարծես թե համոզվելով, որ այդ առաջադրանքը կարող է տալ ինքը, և որ Սաբուրովը կկատարի այդ: — Ռեմիզովին կտրել են:

— Գիտեմ, ընկեր գեներալ, — ասաց Սաբուրովը:

— Գիտեմ, որ գիտես: Բայց դրանից իմ դրուժյունը չի թեթևանում: Ես գիտեմ, որ նրան կտրել են, բայց չգիտեմ, թե դրուժյունն ինչպես է նրա մոտ՝ ո՞վ է կենդանի, ո՞վ է սպանվել, քա՞նի մարդ է մնացել այնտեղ, ի՞նչ կարող են անել, ի՞նչ չեն կարող, — ոչինչ չգիտեմ: Ես պետք է իմանամ, և հենց այսօր, հասկանո՞ւմ ես:

— Հասկանում եմ:

— Հետո, թերևս, հեշտ լինի, երբ Վոլգան սառչի, կարելի կլինի սառցի վրայով շրջանցելով գնալ: Իսկ այսօր այնտեղ պետք է գնալ ավտով: Ես ստուգել եմ: Սկզբունքով կարելի է այնտեղ հասնել, որովհետև դերմանացիները հասել են մինչև բուն զառիթափը, բայց ներքև չեն իջել: Մենք այստեղից չթողեցինք այդ անելու, իսկ Ռեմիզովը, անշուշտ, այնտեղից չի թողել: Ընդհանրապես, նրանք զառիվայրից ներքև չեն իջնում: Դու պետք է գնաս զառիվայրով, ստորոտով: Եվ կատարես այդ... — Պրոցենկոն պառզա տվեց, նայեց Սաբուրովի հոգնած դեմքին ու խստաձայն ավելաց-

րեց. — հենց այս գիշեր: Ես ուզում եմ, որ մարդ գնա ոչ թե հենց այնպես, այլ որպեսզի կարողանա ամեն ինչ ճշտորեն իմանալ ինձ համար և, եթե բոլորը շարքից դուրս են եկել, իր վրա վերցնի հրամանատարությունը: Ես էլ, նայած դրությանը, կամ կսպասեմ քո վերադարձին այս գիշեր, կամ, եթե դու մնաս այնտեղ, կսպասեմ նրան, ում որ դու ուղարկես: Ինչպե՞ս է՝ մենա՞կ կգնաս, թե՞ քեզ հետ ավտոմատավոր կվերցնես:

Սաբուրովը մի վայրկյան մտածեց:

— Բո՛ւն ափի վրա գերմանացիներ չկա՞ն:

— Դժվար թե:

— Եթե գերմանացիների հանդիպեմ, երկու ավտոմատավորը, միևնույն է, ինձ չեն փրկի, — ուսերը թոթվեց Սաբուրովը: — Իսկ եթե պարզապես գնդակոծեն, ապա մեկը ավելի աննկատելի կլինի: Իմ կարծիքն այդ է:

— Դեհ, ինչպես ուզում ես:

Սաբուրովը շատ էր ուզում ևս հինգ բոպե նստել այդտեղ, այդ տաք ու անվտանգ տեղը, սակայն նա աչքերով որսաց Պրոցենկոյի շարժումը, որ պատրաստվում էր վերկենալու, և որը նշանակում էր, թե խոսակցությունն ավարտված է, և աշխատեց առաջինը բարձրանալ ոտքի:

— Թույլ տվեք գնալ:

— Գնա, Ալեքսեյ Իվանովիչ:

Պրոցենկոն բարձրացավ, սեղմեց նրա ձեռքը սովորականից ոչ ամուր և ոչ էլ երկար, կարծես դրանով ցանկացավ ասել, թե ամեն ինչ պետք է կատարվի սովորական կարգով և ինչ որ հատուկ ձևով հրաժեշտ տալու հարկ չկա:

Սաբուրովն անցավ միջնորմից այն կողմ, բլինդաժի երկրորդ բաժինը, որտեղ նստել էր Պրոցենկոյի՝ իրեն ծանոթ աղյուսատես Վոստրիկովը, որը կարճամիտ էր և միշտ ամեն ինչ շփոթող, սակայն անսահման խիզախության համար գեներալի կողմից գնահատվում էր:

— Գնո՞ւմ եք, ընկեր կապիտան, — հարցրեց Վոստրիկովը:

— Այո: Լսիր, Վոստրիկով, հո քեզ մոտ կթողնեմ ավտոմատս:

— Լավ, անվնաս կմնա:

Սաբուրովը ավտոմատը դրեց անկյունը:

— Հիմա, այ թե ինչ: Ինձ տուր երկու, բայց ավելի լավ է՝ երեք կամ չորս կիտրոնաձև նռնակ: Կա՞:

— Կա:

Վոստրիկովը փնտրեց անկյունում և, որոշ ավստ-սանքով, Սաբուրովին տվեց «Ֆ-1» տիպի չորս փոքրիկ նռնակներ. նրանք արդեն խնամքով միմյանց էին կապված պարանով՝ գոտուց կախելու համար: Սաբուրովը, առանց շտապելու, գոտու յուրաքանչյուր կողմից կախեց երկուական նռնակ, նախապես ստուգելով, թե արդյո՞ք ամուր են նրանց օղակները:

— Կամաց, — ասաց Վոստրիկովը, — թե չէ դուրս կհանեք:

— Ոչինչ:

Դասավորելով նռնակները, Սաբուրովը քանդեց դերմանական անհարմար, եռանկյունի պատյանը, դրեց ավտոմատի կողքին, իսկ պարաբելումը կոխեց բամբակած բաճկոնի տակ՝ ծոցը:

— Ուղևորության առթիվ հյուրասիրե՛ց, — Վոստրիկովը դիտով ցույց տվեց այն դուռը, որի հետևում գտնվում էր Պրոցենկոն:

— Ոչ:

— Ո՞նց թե նա այդպես:

— Չգիտեմ:

Սաբուրովը սեղմեց Վոստրիկովի ձեռքը և դուրս եկավ:

— Վոստրիկով, — բացագանչեց Պրոցենկոն:

— Լսում եմ ձեզ:

— Դուք այնտեղ ի՞նչ էիք մլուկ տալիս:

— Ոչինչ: Կապիտան Սաբուրովն էր պատրաստվում:

— Ինչպե՞ս էր պատրաստվում:

— Ավտոմատը թողեց, նռնակները ինձնից վերցրեց:

— Դեհ, լավ, գնա:

Պրոցենկոն մտքի մեջ ընկաւ: Ճիշտն ասած, նա Սաբուրովին ուղարկում էր ոչ թե այն պատճառով, որ այլևս մարդ չկար ուղարկելու, այլ այն պատճառով, որ Սաբուրովին արդեն մի անգամ կարգաւորել էր նրա կապը բանակի հետ, և այժմ նա այնպես էր զգում, թե հատկապես Սաբուրովը պետք է տեղ հասնի և կատարի գործը: Ու չնայած որ ակնհայտ էր, որ այդ բանը համարյա անհնարին է, այնուամենայնիւ այդ զգացմունքը Պրոցենկոյի միջից չէր վերանում: Նա նստել էր սեղանի մոտ և անշտապ ու հանգամանորեն մտածում էր հետագա անելիքի մասին: Սաբուրովը արդյո՞ք կվերադառնա, թե այնտեղ մնալով գնդի հրամանատարի փոխարեն, որևէ մեկին կուղարկի այստեղ, միևնույն է, այսպես թե այնպես, դառիթափի այդ չորս հարյուր մետրը, որոնց վրա խուժել էին գերմանացիները, պետք էր ետ վերցնել: Պրոցենկոն մոտ կանչեց շտաբի պետին, և նրանք մատիտները ձեռքներին հաշվեցին, թե իրենց որքան մարդ է մնացել մինչև այս գիշեր: Դեռ երկու շաբաթ առաջ այդ թիվը կարող էր ահաբեկել Պրոցենկոյին, բայց այժմ նա արդեն այնպես էր ընտելացել իր սեփական աղքատությանը, որ հաշվելուց հետո նրան թվաց, որ ամեն բան դեռ այնքան էլ վատ չէ: Նա չգիտեր, թե ինչպե՞ս է Ռեմիզովի գործը, սակայն այստեղ, մյուս երկու գնդերում, այսօր կորուստները նույնիսկ ավելի քիչ էին, քան կարելի էր սպասել:

Իսկ ինչո՞ւ, ի՞նչ ուժերով ետ վերցնել ամբողջ Դիրքերից թեկուզ և մեկ գումարտակ հանելու մասին չէր կարող նույնիսկ խոսք լինել. պետք էր ամեն կողմից, յուրաքանչյուր դամարտակից հանել մի քանի տասնյակ մարդ և վաղվա դիշերվա համար ստեղծել հավաքական գրոհային ջոկատ: Միմիայն այդ կերպ, այլ ելք չկար:

— Դեհ, դուք ի՞նչ որոշեցիք, ընկեր գեներալ, — հարցրեց շտաբի պետը:

Պրոցենկոն վերցրեց մի թերթ թուղթ և հաշվեց ջոկատի կազմը:

— Ահա, — ասաց նա, — այստեղ գրված է, թե որտեղից քանի մարդ պետք է վերցնել: Գիշերվա ընթացքում մարդկանց բեր հավաքիր ձորակում: Ցերեկը կվարժեցնենք, կպատրաստենք նրանց, իսկ վաղը գիշեր, եթե ողջ մնանք, ետ կվերցնենք ափը:

Պրոցենկոն մռայլ էր: Սովորական խորամանկ ծիծաղը ոչ մի անգամ չէր պայծառացնում նրա դեմքը:

— Ստորագրեցեք բանակի շտաբ ուղարկվող զեկուցագիրը, — ասաց շտաբի պետը, թղթապանակից հանելով թուղթը:

— Ինչի՞ մասին է զեկուցագիրը:

— Ինչպես միշտ՝ դեպքերի մասին:

— Ո՞ր դեպքերի:

— Այսօրվա:

— Ինչպիսի՞:

— Ինչպես թե ինչպիսի, — մի որոշ վարանումով և զայրույթով հարցրեց շտաբի պետը: — Այն մասին է, որ գերմանացիները դուրս են եկել Վոլգայի ափը, այն մասին, որ Ռեմիզովին կտրել են:

— Չեմ ստորագրի, — ասաց Պրոցենկոն, առանց գլուխը շրջելու:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև չեն հասել և չեն կտրել: Զեկուցագիրը ուշացրու:

— Իսկ ի՞նչ զեկուցենք:

— Այսօր՝ ոչինչ:

Շտաբի պետը ձեռքերը տարածեց:

— Գիտեմ, — ասաց Պրոցենկոն: — Զեկուցագիրը մեկ օր ուշացնելու պատասխանատվությունը վերցնում եմ ինձ վրա: Ափը ետ կվերցնենք և ամեն ինչ միանգամից կզեկուցենք: Եթե ետ վերցնենք, մեր այս լուսթյունը կներեն:

— Իսկ եթե չվերցնենք, — հարցրեց շտաբի պետը:

— Իսկ եթե չվերցնենք, — ասաց Պրոցենկոն մռայլ լրջությամբ, որ ընդհանրապես հատուկ չէր նրան, — ապա

ներելու մարդ չի լինիլ: Ես ինքս կառաջնորդեմ գրոհային ջոկատը: Հասկանալի՞ է: Ի՞նչ ես նայում, Եգոր Պետրովիչ, — այլ տոնով ասաց նա շտաբի պետին: — Դու ի՞նչ ես նայում վրաս: Կարծում ես՝ պատասխանատվությունի՞ց եմ վախենում: Չեմ վախենում: Չեմ վախեցել ու չեմ վախենում: Բայց չեմ ուզում իմանան, թե գերմանացիները այստեղ նույնպես գետափին են հասել: Այո, չեմ ուզում: Ես բանակի շտաբին եմ հաղորդելու, բանակի շտաբը՝ ռազմաճակատի շտաբին, ռազմաճակատի շտաբը՝ գլխավոր զորակայանին: Չեմ ուզում: Դա ախր վիշտ է ամբողջ Ռուսաստանի համար: Հասկանո՞ւմ ես: Չեմ ուզում ամբողջ Ռուսաստանը վշտացնել: Միևնույն է, եթե հաղորդեմ, կասեն՝ «ե՛տ վերցրու, Պրոցենկո»»: Եվ ոչ մի զինվոր չեն տա: Դե ավելի լավ է ես ինքս, առանց հրամանների ետ վերցնեմ: Ես ամբողջ վիշտը մեն-մենակ ինձ վրա եմ վերցնում: Հասկանո՞ւմ ես:

Շտաբի պետը լուռ էր:

— Դե, եթե հասկանում ես, — ասաց Պրոցենկոն, — այսպես լավ է: Իսկ եթե չես հասկանում՝ ինքդ գիտես: Մեկ է, վարվելու ես այնպես, ինչպես քեզ հրամայեցի: Վերջ: Դեռ՝ կատարիր:

Պրոցենկոն դուրս եկավ բլինդաժից: Մութ գիշեր էր, սուլում էր քամին, և խոշոր փաթիլներով ձյուն էր տեղում: Պրոցենկոն նայեց ներքև: Այնտեղ, փլատակների միջի լուսավոր բացատից երևում էր սառչող Վոլգան: Այստեղից, վերևից, նա թվում էր անշարժ ու բոլորովին ճերմակ: Ձյան մանր փաթիլները բծերի նման ծածկել էին գետինը: Փոսերում արդեն ամուր կերպով նստել էր ամբողջ օրը եկած ձյունը: Աջ կողմից հաճախակի ափին էին խփում ականանետները, և լսվում էր ավտոմատային փոխհրաձգություն:

Պրոցենկոն մտածեց Սաբուրովի մասին, որն այժմ, հավանաբար, արդեն հասել է այնտեղ, ու ակամա կծկվեց: Դետինը սառն էր, թաց, նրա վրայով սողալն իհարկե ծանր էր, իսկ մեռնելը, այդ լպրծուն, սառը ցեխի մեջ ընկնելը ավելի ծանր ու վիրավորական էր:

Ասիի մոտ դառնվող վաշտում Սաբուրովը վերցրեց ավտոմատավոր և նրա հետ միասին հասավ մինչև առջևի միայնակ փլատակները, որտեղ դառնվում էին վերջին գնդացիները, և որտեղից ներքև պետք էր իջնել ուղիղ Վոլգայի ափով ու սողալով անցնել գերմանացիների մոտով:

Վաշտի հրամանատարը առաջարկեց հետը վերցնել ավտոմատավորին մինչև վերջ, մինչև Ռեմիզովին հասնելը, բայց նա հրաժարվեց, ինչպես հրաժարվել էր Պրոցենկոյի մոտ:

Կառնելով գետնից դուրս ցցված աղյուսներից և ցեխի սառած կոշտերից, նա հանգիստ կերպով ներքև իջավ զառիթափի երկարությամբ, և այժմ արդեն գտնվում էր բուն գետափին: Նա լավ է հիշում այդտեղը. մի անգամ, սկզբում, գետանցի ժամանակ իրենք ափ ելան հենց այդտեղ: Գետափի նեղ շերտը քիչ թեքություն ուներ, և նրա վրա ելուստներով բարձրանում էին կավե դարավանդները: Որոշ տեղեր երևում էին նավակայանների մնացորդները, գետնի վրա թափթրված էին այրված գերաններ: Վոլգայից փչում էր ցրտաշունչ քամին: Սաբուրովը նոր էր ներքև իջել, երբ զգաց, որ խիստ մրսում է:

Գետը սպիտակ էր: Եթե նա ուզենար ընթանալ ջրի մոտով, ապա իր ստվերը սպիտակ ֆոնի վրա կնկատվեր վերևից: Ուստի նա որոշեց ընթանալ մի քիչ բարձրից և զառիվայրի մոտով: Մեկնելիս նա պայմանավորվեց վաշտի հրամանատարի հետ՝ հենց որ գերմանացիները կրակ բանան իրեն վրա, վաշտը նույնպես գնդացրային կրակ է տեղալու ամբողջ զառիվայրի վրա: Ծիշտ է, դա հուսալի օգնություն չէր, բայց, այնուամենայնիվ, օգնություն էր ճանապարհի առաջին կեսի համար: Այնուհետև մնում էր ամենից դժվարը: Ռեմիզովին չէր կարելի նախազգուշացնել ո՛չ մի ձևով, և, մարդ նկատելով, այնտեղից, անշուշտ, պետք է կրակ բանային: Մնում էր միայն հույս դնել սեփական բախտի վրա:

Առաջին հարյուր մետրը նա անցավ առանց պառկելու

գետներն, ջանալով շարժվել որքան կարելի է անաղմուկ և միաժամանակ արագ կերպով: Ոչ ոք չէր կշակում: Ասիւր ամայի էր, միայն մի անգամ նա մի բանի կալով և շնկալ ձեռքերի վրա: Բարձրանալով, շողափեց արգելքը. դա մի սառած մեռել էր, և խավարի մեջ դժվար էր որոշել՝ մերոնցի՞ց էր, թե՞ գերմանացի: Սաբուրովը անցավ դիակի վրայով:

Բայց հագիւլ էր երկու քայլ արել, երբ նրա առջևից, բարձրից սուրաց լուսածիր գնդակների շեղ կրակահերթը: Ուրեմն, նա ընկնելու ժամանակ այնուամենայնիւ աղմուկ էր հանել: Արագորեն մի կողմ քաշվեց և պռակեց ավիրն թափթփւած, այրված գերանների ետևում: Գերմանացիները ևս մի քանի կրակահերթ արձակեցին և մի ակնթարթում լուսավորեցին գետափի հատվածը Սաբուրովի ետևից, այնտեղ, ուր ընկած էր դիակը: Գերմանացիները նրան քիչ մարդու տեղ ընդունեցին: Կրակահերթերն ավելի ու ավելի մոտ էին կաշում, և, վերջապես, մի կրակահերթ կալով ուղիղ դիակին: Գերանների ետևում պռակած Սաբուրովը շարունակ սպասում էր: Երևի, կարծելով, որ լուսթյունը խախտած մարդը խփվեց, գերմանացիները դադարեցրին կրակը:

Սաբուրովը սողաց առաջ: Այժմ սողում էր առանց գետնից կտրվելու և աշխատում էր ամենափոքր խսկ աղմուկ չհանել: Դարձյալ երկու կամ երեք անգամ ընկալ մեռած մարմինների վրա: Հետո ուժեղ կերպով կալով քարին ու կամաց, ինքն իր մեջ հայհոյեց: Նրան թվաց, թե առջևում մի բան շարժվեց: Կանգ առավ ու անանջ դրեց: Լսվեց ջրի ճողվոյուն, Հանգիստ կերպով առաջ սողաց ևս մի քանի քայլ: Ճողվոյունն այժմ ավելի լսելի էր: Դա մի այնպիսի աղմուկ էր, որ կարծես դուլլով ջուր էին վերցնում: Նա հանկարծ հիշեց, թե ինչպես մանկության օրերին, գրագ գալով ընկերների հետ, գիշերն անցավ քաղաքային ամբողջ գերեզմանոցով և որպես ապացույց այն բանի, որ ինքն այդ արեց, բերեց գերեզմանոցի ամենավերջին ծալրում գտնվող գերեզմանի պսակի ճենապակե ծաղիկները: Այժմ նրա համար երկյուղալի էր համարյա այնպես, ինչպես այն ժամանակ:

Լոռություն, խաւար, մենակություն և այդ տարօրինակ աղմուկը:

Նա առաջ սողաց ևս մի քանի քայլ և տեսավ մահուկի բեկորների միջից հայտնված, կռացած ֆիգուրան: Մարդը կարծես սկզբում ընթանում էր իրեն կողքով, հետո, շրջվելով թափված գերանների մոտով, շարժվեց ուղղակի դեպի իրեն:

Սաբուրովը սպասում էր: Նա ոչ մի խոհ չունեի, ունեի միայն սպասում. ահա հիմա նա կանի ևս մի քայլ, հետո՝ ևս մի քայլ, ու հետո կարելի կլինի ձեռքը հասցնել նրան: Երբ մարդը մի քայլ էլ արեց, Սաբուրովը առաջ պարզեց ձեռքը, բռնեց նրա ոտքը ու քաշեց դեպի իրեն:

Մարդն ընկավ, զարհուրելի կերպով բղավեց, և նույն վայրկյանին մի բան կապվ Սաբուրովի գլխին, և սառը ջուրը ամբողջապես թրջեց նրան: Մարդը բղավեց ոչ ուսե-
րեն ոչ գերմաներեն, այլ պարզապես հուսահատորեն կան-
չեց «Աա՛ ա՛...»: Սաբուրովն ամբողջ թափով բռնեցքն իջեցրեց նրա դեմքին: Այդ ժամանակ, ինչ որ բան բղավելով գերմաներեն, մարդը բռնեց նրա ձեռքը և ատամները խրեց նրա մեջ: Սաբուրովը, զգալով որ այժմ, միևնույն է, լուռ կլինի, թե չէ, ազատ ձեռքով քաշեց պարաբեկումը և մի քանի անգամ իրար հետևից կրակեց, ատրճանակի փողը ուղիղ դեմ անելով գերմանացու մարմնին: Նա ցնցվեց ու լռեց:

Վերևից լսվեցին ավտոմատային կրակահերթերը, և գնդակների տարափ տեղաց շրջակայքի վրա: Մի քանի գնդակներ աղմուկով կպան դուլլին: Սաբուրովը շոշափեց իրեն մոտ ընկած դուլլը, որից պարան էր կապված, և հաու-
կացավ, որ գերմանացին, անշուշտ, Վոլգա էր գնացել ջրի: Վերևից դեռ կրակում էին:

«Ներքև կիջնե՞ն, թե՞ ոչ, — մտածեց Սաբուրովը: — Ո՛չ, չեն իջնի, Լվախենան»: Նա այդպես որոշեց, որովհետև միանգամից կրակում էին բոլոր կողմերից, անկանոն կերպով և ենթադրությամբ:

Նա պառկեց, ուսը կպցնելով դիակին, որն այդպիսով կիսով չափ ընկել էր նրա վրա ու պաշտպանում էր գնդակներին:

— «Ե՛րբ է վերջանալու», — մտածեց Սաբուրովը: Նա գգում էր, որ սառչում է, որովհետև գերմանացին ընկնելիս վրան թափեց դուլլի ջուրը: Սոսկալի ցուրտ էր: Վերևից շարունակ կրակում էին, և այդպես նրանք կարող էին կրակել ամբողջ գիշերը: Սաբուրովը թափով վրայից մի կողմ նետեց դիակը և սողաց: Գնդակները դետնին էին կպչում մեկ առջևից, մեկ հոտից, և հոր նա սողաց երեսուն քայլ, իսկ կրակում էին համարյա ամբողջ գետափի երկարությամբ, հենց այն պատճառով, որ այդքան շատ էին կրակում, վերըստին գգաց, որ իրեն չեն դիպչիլ:

Նա սողաց հիսուն, հարյուր քայլ: Ափի վրա դեռ կրակում էին: Եվս հիսուն քայլ...

Նրա ձեռքերն այնպես էին սառել, որ այժմ արդեն գետինը չէին գգում: Կրակոցների լույսերը երևում էին այնտեղ, զառիթափի վրա, որտեղից կրակում էին: Այժմ և՛ հոտից, որտեղից նա գալիս էր, և՛ առջևից, Ռեմիզովի կողմից, երևում էին կրակող գերմանացիների ուղղությամբ ընթացող գնդակների լուսագծերը: Հրաձգությունը ավելի ու ավելի էր սաստկանում, գերմանացիներն սկսեցին ավելի քիչ կրակել դեպի ներքև ու հաճախակի պատասխանել դեպի ձախ և աջ: Այդ ժամանակ Սաբուրովը ոտքի թռավ ու վազեց. նա այլևս չէր կարող սողալ: Նա վազում էր, սայթաքում, թռչում գերանների վրայով: Հանկարծ նրա գլխում մի միտք առկայծեց՝ այնտեղ, Ռեմիզովի կողմից պետք է հասկանան, որ գերմանացիները կրակում են մերոնցից մեկն ու մեկի վրա: Չնայած ցեխին ու խավարին, նա վազում էր մոլեգլին արագությամբ: Կանգ առավ, ավելի ճիշտ՝ ընկավ միայն այն ժամանակ, հոր մեկը ոտ բռնեց նրան: Նա երեսնիվայր ընկավ ցեխի մեջ, վնասեց ուսը, այդ ժամանակ մեկը նստեց նրա մեջքին և սկսեց ոլորել ձեռքերը:

— Ո՛վ ես, — հարցրեց մի խռպուտ ձայն:

— Յուրային, սատանան տանի, — չգիտես ինչո՞ւ դեռ շշուռնով սասաց Սաբուրովը և, զգալով, թե ինչպես են ոլորում մատնեքը, իրեն վրա ընկածներից մեկին աչքաւ ձեռքով աշնպես հրեց, որ նա թափալվեց գետնին:

— Ի՞նչ ես հրում, — լսվեց մի ձայն:

— Ասում եմ՝ յուրային եմ: Ինձ տարեք Ռեմիզովի մոտ: Գերմանացիները երևի լսել էին աղմուկ-աղաղակը և մի քանի կրակահերթեր արձակեցին: Մեկը հեծկտաց:

— Ի՞նչ է, վիրավորեցի՞ն, — հարցրեց մի ձայն:

— Ոտքս ծանր վիրավորեցին:

— Այստեղ, — ասաց մեկը և, Սաբուրովի ձեռքը բռնելով, նրան քաշ տվեց առաջ:

Նրանք վազեցին մի քանի քայլ և թաքնվեցին մի պատի հիմքի մնացորդների հետևում:

— Որտե՞ղից, — հարցրեց նույն ձայնը:

— Գնե՞րալի մոտից:

— Ո՞վ ես, մթան մեջ չեմ տեսնում:

— Կապիտան Սաբուրովն եմ:

— Հա՛, Սաբուրովը... Իսկ սա Գրիգորովիչն է, — և ձայնը անմիջապես ծանոթ թվաց Սաբուրովին: — Այս ի՞նչ է՞ դո՞ւ ապտակ հասցրիր ինձ: Դեհ, ոչինչ, հին բարեկամից է:

Գրիգորովիչը շտաբի հրամանատարներից մեկն է, որին Պրոցենկոն մեկ ամիս առաջ, նրա խնդրանքի համաձայն, նշանակել էր վաշտի հրամանատար:

— Գնանք Ռեմիզովի մոտ, — ասաց Գրիգորովիչը:

— Ռեմիզովը կենդանի՞ է:

— Կենդանի է, միայն պառկած է:

— Ի՞նչ է, ծա՞նր կերպով են վիրավորել:

— Այնքան էլ ծանր չի, — ասաց Գրիգորովիչը ընդհատ ծիծաղով, — անհարմար տեղ են վիրավորել: Նա այսօր ամբողջ օրը, առանց շունչ առնելու, մայր է հայհոյում: Գիտական լեզվով ասած ավտոմատից խփել են նրա նստուկին, աշնպես որ նա կամ պառկում է փորի վրա, կամ քայլում է, բայց ի վիճակի չէ նստելու:

Սաբուրովն ակամայից ծիծաղեց:

— Ի՞նչ ես ծիծաղում, — հարցրեց Գրիգորովիչը:

— Հենց այնպես, ծիծաղելի է:

— Քեզ համար ծիծաղելի է, — ասաց Գրիգորովիչը, իսկ մեզ նա այստեղ վատ տրամադրություն ստանձառով ամբողջ օրը խաշում է: Մենք ծիծաղելու հալ չունենք:

Սաբուրովը Ռեմիզովին գտավ նեղ բլինդաժում, մահճակալի վրա երեսնիվայր պառկած, բարձերը դլխի և կրծքի տակ:

— Գեներալի մոտի՞ց եք, — անշտապ հարցրեց Ռեմիզովը:

— Գեներալի մոտից եմ, — ասաց Սաբուրովը: — Բարև ձեզ, ընկեր զնդապետ:

— Բարև ձեզ, Սաբուրով: Ես հենց այնպես էի կարծում, որ մեկն ու մեկը գալիս է գեներալի կողմից, և հրամայեցի կրակ չբանան: Դեհ, ո՞նց է ձեր դրությունն այնտեղ:

— Ամեն ինչ կարգին է, — ասաց Սաբուրովը, — բացի այն բանից, որ գեներալ Պրոցենկոյից մինչև զնդապետ Ռեմիզովը ստիպված ենք սողալ փորի վրա:

— Ավելի վատ է, երբ հարկ է լինում պառկել փորի վրա, — ասաց Ռեմիզովը և հայհոյեց: Հետո, խորամանկորեն կկոցելով աչքերը, խիտ, սպիտակ հոնքերի տակից նայեց Սաբուրովին և հարցրեց. — ձեզ, անշուշտ, արդեն ասել են իմ վերքի մասին:

— Ասել են, — ասաց Սաբուրովը:

— Դե, իհարկե, ուրախ են չարախոսելու առիթից՝ «զնդի հրամանատարը վիրավորված է հետաքրքրական տեղից...»:

Սպասեցեք, սպասեցեք, — հանկարծ ընդհատեց նա ինքն իրեն, — այս ի՞նչ է՝ ոտից գլուխ արյան մեջ եք կորել: Վիրավորվե՞լ եք, ի՞նչ է:

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը. — մի գերմանացու սպանեցի:

— Դեհ, հանեք թեկուզ այդ բամբակած բաճկոնը: Հե՛յ,

Շարապով, կապիտանին ջուր տուր լվացվելու և իմ բամբակած բաճկոնը տուր: Հանեցեք, հանեցեք:

Սաբուրովն սկսեց կոճակները բացել:

— Դեհ, ձեզ ի՞նչ է հրամայել գններալը:

— Ծշտեկ դրու՞թյունը և հաղորդել, — ասաց Սաբուրովը, լռելով այն մասին, որ Պրոցենկոն ավելի վատ բան էր ենթադրում և իրեն հրամայել էր՝ գլխավորել գունդը:

— Դեհ ի՞նչ դրու՞թյուն, — ասաց Ռեմիզովը. — դրու՞թյունը այնքան վատ չէ, որքան ամոթալի է: Տվել ենք գետափի մի կտորը: Գնդի կոմիսարը սպանված է: Երկու գումարտակի հրամանատար սպանված են: Ես, ինչպես տեսնում եք, կենդանի եմ: Պետք է վերականգնել դրու՞թյունը: Ինչպե՞ս է, գններալը տրամադի՞ր է վերականգնելու դրու՞թյունը:

— Կարծում եմ, այդ կանխատեսումով է նա ինձ ուղարկել, — ասաց Սաբուրովը:

— Ես էլ այդպես եմ ենթադրում: Եվ, հասկանալի է, որ երկու կողմից պետք է վերականգնել, — ասաց Ռեմիզովը: — Ուրեմն տաքացեք: Դուք ստիպված կլինեք վերադառնալու:

— Պետք է, — ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ գուցե մնաք ինձ մոտ: Ես այնտեղ հրամանատար կուղարկեմ: Զեզ ի՞նչ է հրամայված:

— Ոչ, ես կվերադառնամ, — ասաց Սաբուրովը:

— Սեմյոն Սեմյոնովիչ, — ձայնեց Ռեմիզովը:

Ներս մտավ մայորը՝ շտաբի պետը:

— Մեր տեղադրման սխեման պատրաստ է:

— Հիմա կավարտենք, — ասաց շտաբի պետը: Ծշտում ենք:

— Դեհ, շուտ տվեք, շուտ տվեք, եղբայր: Շարժվեցեք... Դուք ինձ կանխեցիք, — Ռեմիզովը դիմեց Սաբուրովին. — Ես ինքս էի ուզում հրամանատար ուղարկել: Սխեմա էինք պատրաստում, որպեսզի ամեն ինչ ճշգրիտ լինի, այդ պատճառով ուշացանք: Հիմա կպատրաստեն, իսկ ես ձեզ հետ հրամանատար կուղարկեմ: Ֆիլիպչուկին ճանաչո՞ւմ եք:

— Ոչ, չեմ ճանաչում, — ասաց Սաբուրովը:

— Իմ գնդից է: Լավ, խիզախ հրամանատար է: Կգա ձեզ հետ: Այ, սխեման կպատրաստեն, ու կգնաք:

Ռեմիզովը փորձեց բարձրանալ ու նորից երկար հայհոյեց:

— Երևակայեցե՞ք, թե որտեղ է կաել: Ես այնպիսի վատ բնավորություն ունեմ, որ միշտ պետք է վազվզեմ. առանց վազելու չեմ կարող ո՛չ մտածել, ո՛չ էլ հրամայել. ոչինչ չեմ կարող, Չգիտեմ, թե ինչի՞ց է այդ: Այնուամենայնիւ, արդեն վեց տասնյակս լրացավ, ժամանակն է արդեն մոռանալու այդ... Շարապո՛վ, — նորից ձայնեց նա:

Երևաց հանձնակատարը:

— Շարապով, օգնիր ինձ մահճակալից իջնելու:

Շարապովը գրկեց նրա ուսը և օգնեց իջնելու: Ռեմիզովը տնքում, հառաչում ու հայհոյում էր և կարողանում էր այդ ամենը անել միանգամից: Բարձրանալով, նա ցավից խոժոռեց դեմքը, մի քանի անգամ ետ ու առաջ վազեց բլինդաժում:

— Սխեման պատրաստ է:

— Պատրաստ է, — ասաց մայորը, թուղթը պարզելով:

— Ահա այս սխեմայի մեջ ամեն ինչ գրված է, — մայորի ձեռքից վերցնելով, ավելի շուտ խլելով թուղթը և շարունակելով վազվզել, ասաց Ռեմիզովը: — Գրված է ամեն ինչ, թե ինձ մոտ ինչը ո՞րտեղ է և ի՞նչ պետք է անեմ իմ կողմից: Գիտե՞ք, այնպես միանգամից կատարվեց՝ երկու գումարտակի հրամանատարներին սպանեցին, կոմիսարին սպանեցին և ինձ վիրավորեցին՝ բոլորը կես ժամվա ընթացքում: Հենց այդ րոպեին էլ վրա եկավ ամբողջ պատմութ-
յունը:

— Կորուստները շա՛տ են, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Մի գումարտակ համարյա չկա: Այն գումարտակը, որը ափն էր դրավում, իսկ երկուսը համարյա այնպես են, ինչպես որ կային: Ընդհանրապես կռվել դեռ կարելի է, մի-
անգամայն կարելի է:

— Իսկ ինչպե՞ս է ձեր վերավորների փոխադրումը, — հարցրեց Սաբուրովը մի փոքր կարկամելով։ Նա երկար նախապատրաստվել էր այդ հարցը տալու համար։ Նա գիտեր, որ Անյան այդտեղ է՝ Ռեմիզովի գնդում, և այնուամենայնիվ սիրտ չէր անում սկսելու այդ խոսակցությունը, վախենալով մի ահավոր լուր լսել։

— Դեհ, ի՞նչ փոխադրում, Վոլգայով նախաստացային շերտն է դնում։ Պահում ենք ձորակում։ Փորել ենք հողը և պահում ենք անձավներում։

— Հեռո՞ւ են այստեղից, — հարցրեց Սաբուրովը։

— Այո, հեռու են։ Աջ զորաթևում խաղաղ է, այնտեղ էլ պահում ենք... Ինչպես է, Ֆիլիպչուկ, պատրաստվեցի՞ր, — գոչեց Ռեմիզովը։

— Պատրաստվեցի, — պատասխանեցին հյուսակի մյուս կեսից։

— Դեհ, հիմա կգնաք։ Տե՛ր իմ, ես ինչպե՞ս ձեզ ոչ մի բան չառաջարկեցի խմելու։ Շարապո՛վ։

Շարապովը թռավ փոխգնդապետի մոտ։

— Խմիչք։ Ես չհիշեցի, ծերացել եմ, հասլա դո՞ւ։

— Կա, — ասաց Շարապովը և տեղն ու տեղը, առանց հեռանալու, գոտուց քանդեց դերմանական սրվալը, նրանից անջատեց բաժակը, լցրեց ու տվեց Սաբուրովին։

Սաբուրովը միանգամից դատարկեց։ Նրա կոկորդը ալրվեց, և նա հազաց։ Խմածն սպիրտ էր։

— Ա՛յս, ես մոռացա ձեզ նախազգուշացնել։ Հնարավորության դեպքում օղի չեմ խմում, — ասաց Ռեմիզովը։ — Ես ֆիննական կամպանիայում այսպես կոչված Պետսամոյի ուղղությանմբ էի կռվում։ Այնտեղ վարժվեցի սպիրտին։ Զարմանալի ջերմություն է հալորդում։ Ուղղակի ծլլում է ստամոքսի մեջ։ Հիմա ձեր կոկորդը դեռ այրվում է, իսկ ստամոքսի համար լավ է. այնպես չէ՞։

— Լավ է, — դժվարությամբ շունչ քաշելով ասաց Սաբուրովը։

— Իսկ դու պետք է հայտնեիր, — ասաց Ռեմիզովը

Շարապովին. «Թույլ տվեք զեկույեելու, ընկեր հրամանատար, որ սա սպիրտ է»: Հասկացա՞ր:

— Հասկացա, — ասաց Շարապովը:

— Օգնի՛ր ինձ:

Շարապովը մոտեցավ Ռեմիզովին, և նորից անքոցով հառաչանքով և հայհոյանքներով կրկնվեց նույն դործողությունը հակառակ կարգով:

— Այնուամենայնիվ չեմ կարող քայլել, — ասաց Ռեմիզովը, պառկելով և շունչ քաշելով: — Իսկ բնավորութունս թույլ չի տալիս պառկելու: Մի քանի անգամ վիրավորվել եմ, սակայն թող թույլ տրվի ասելու՝ այսպիսի ապուշային վերք... Այս ի՞նչ խոզովթյուն է: Դե՛հ, որի՞դ տամ հրամանի՞ր քե՛զ, թե՞ Ֆիլիպչուկին: Ֆիլիպչուկ:

— Այստեղ եմ:

Բլինդաժ մտավ բարձրահասակ մի մարդ, բամբակած բաճկոնով, ավտոմատով զինված:

— Ինձ տվեք, — ասաց Սաբուրովը: — Ես եկա այստեղ, դուցե և կարողանամ վերադառնալ:

— Վերցրեք: Զեկույեցեք գեներալին, որ գնդապետ Ռեմիզովը կանի ամեն ինչ, որպեսզի հետ վերցնի գետափը, քափի իր մեղքը: Եվ մյուսներին կստիպի քայլելու, — ավելացրեց նա զայրացկոտ կերպով, գլխով ցույց տալով իր շտաբի հրամանատարներին: — Զեկույեք՝ մեր տրամադրությունը առույգ է, պատրաստ ենք մարտի: Վիրավորվելուս մասին ձեզ պետք է ասեի, թե չզեկույեք, բայց, միևնույն է, չեք կարող ձեզ զսպել: Զեկ, Ֆիլիպչուկ, — ասաց Ռեմիզովը, դիմելով սպասող հրամանատարին, — մի խնդիրք և հրաման ունեմ՝ հասնել շտաբ և այստեղ վերադառնալ ողջառողջ:

— Կա՛, — ասաց Ֆիլիպչուկը:

— Ահա և ամենը: Հա, մեկ էլ ա՛յ թե ինչ...

Սակայն, խոսքի վրա ընդհատելով իրեն, Ռեմիզովը փա-

կեց աշքերը ու սեղմեց ատամները: Այդպես նա պառկեց մի քանի վայրկյան, և Սաբուրովը հասկացավ, որ ծերունին խոսում է ուժից վեր, ցավը հաղթահարելով:

— Ահա թե մեկել ինչ, — բացելով աչքերը, նախկին տոնով ասաց Ռեմիզովը: — Ինձ թվում է, որ այսօր լուսաբացին և ցերեկը չպետք է դիրքերը ետ վերցնել: Գերմանացիները կսպասեն հակազդող: Այսօր պետք է մնալ այնտեղ, որտեղ դառնում ենք, պատրաստվել, իսկ վաղը դիշեր, երբ նրանք կկարծեն, թե մենք հաշտվել ենք դրովժյան հետ, պետք է հենց հարվածել: Իմ այս կարծիքը հաղորդեցեք զենքավորն: Պատրաստ եք, Ֆիլիպչուկ:

— Ծիշտ այդպես, պատրաստ եմ:

— Դեհ, մոտ եկեք ինձ:

Ֆիլիպչուկը մոտեցավ նրա մահճակալին: Ռեմիզովը նախ ամուր սեղմեց նրա ձեռքը, հետո Սաբուրովի և միաժամանակ ծերունական խորշոմների ցանցով պատված կապույտ աշքերով մի արագ հայացքով ոտից գլուխ չափեց նրանց: Այդ հայացքի մեջ կար ե՛ տագնապ, ե՛ ողջերթի լուր բարեմաղթովյուն: Եվ Սաբուրովն զգաց, որ այդ վիզերիկ, մոլեգին գնդապետը, շնայած իր զայրացկոտ խոսելաձևին, անշուշտ, լավ ու զվարթ հոգու տեր մարդ է:

— Գնացե՛ք, զնացե՛ք, — նրանց ետևից ասաց Ռեմիզովը: — Անհամբեր կսպասեմ:

Նրբ նրանք, մաղցելով լպրծուն ելուստներով, սկսեցին բարձրանալ վեր, դեպի գետափը, Սաբուրովը նորից հարցրեց, այս անգամ Ֆիլիպչուկին.

— Իսկ ինչպե՞ս է այստեղ ձեր վիրավորների դրովժյունը: Փոխադրում ե՞ն:

— Իսկ ո՞ւր փոխադրեն: Նախասառցային շերտ է գալիս, — նույն խոսքերով, գնդապետի նման, պատասխանեց Ֆիլիպչուկը: — Իսկ ի՞նչ կա:

— Ոչինչ, հենց այնպես, — ասաց Սաբուրովը: — Ու հանկարծ մտաբերեց, թե ինչպես սրտաբացովյամբ Անյան

վերջին անգամ մոտեցավ ու փաթաթելեց իրեն՝ Մասլեննիկովի ներկայութեամբ, և ամաչելով իր շփոթմունքից, որի պատճառով նա այնպես էլ չկարողացավ իմանալ, թե այժմ ամենից շատ ի՞նչ էր ուզում իմանալ աշխարհի երեսին, ասաց. — Բանն այն է, որ այստեղ ձեր գնդում ծառայում է իմ կինը:

— Կի՞նդ, — զարմացած հարցրեց Ֆիլիպչուկը: — Որտե՞ղ:

— Նա բուժաքույր է բուժսանգումարտակում: Բայց ես չգիտեմ՝ նա այժմ ձեզ մո՞տ է, գնդումն է:

— Իսկ տեսքը, ինչպե՞ս է նա, — հարցրեց Ֆիլիպչուկը:

— Ինչպե՞ս ասեմ ձեզ — խավարում ակամայից ժպտաց Սաբուրովը և մտածեց, որ իրեն համար դժվար է Անյայի արտաքինի նկարագրականը տալը: — Միջահասակ է, լիարիկ: Դեհ, էլ ի՞նչ... Հա, նրա մազերը ետ են սանրված: Սկզբունունը Կլիմենկո է:

— Կլիմենկո, — կրկնեց Ֆիլիպչուկը: — Կլիմենկո... Չեմ ճանաչում:

— Անյա, — ասաց Սաբուրովը:

— Անյա, — դե դուք պետք է սկզբից այդպես ասեիք՝ Անյա: Իհարկե, ճանաչում եմ:

— Նա լա՞վ դրովյան մեջ է, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Իմ կարծիքով, այո, — ասաց Ֆիլիպչուկը: — Ես նրան ցերեկը, ժամը 6-ին տեսա: Ես այնտեղ էի աջ դորաթեում հենց այն ժամանակ, երբ դուրս էին բերում գումարտակի հրամանատարին: Իմ կարծիքով ամեն ինչ կարգին է, — ասաց նա՝ ձայնի մեջ որոշ կասկածանք արտահայտելով, որովհետեւ այն ընկերից, երբ տեսել էր Անյային, անցել էր արդեն յոթ, թե ութը ժամ, իսկ յոթ-ութ ժամը Ստալինգրադում չափազանց երկար ժամանակ էր:

— Երբ նրան տեսնեք վերադարձից հետո, — ասաց Սաբուրովը, ասացեք, որ Սաբուրովի դրովյունը միանգամայն կարգին է: Դեհ, նաև ողջուն է հղում ձեզ: Ոչ, այդ նույնիսկ հարկավոր չէ, — պարզապես ասացեք, որ իմ դրովյունը միանգամայն կարգին է:

— Լաւ, — ասաց Ֆիլիպշուկը: — Անյան... Ես դեռ երեկ տեսա Ռեմիզովի մոտ: Ծերունին սոսկալի կէրպով հայհոյում էր նրան: Գիտե՞ք, թե նա ինչպէս կարող է հայհոյել:

— Ինչո՞ւ համար, — հարցրեց Սաբուրովը, արդեն կռահելով:

— Ինչո՞ւ համար: Նրա համար, որ խցկւում է, ուր չպետք է մտնել: Իսկ ծերունին մինչև օրս չի կարող տեսնել, երբ կնոջը վիրավորում կամ սպանում են: Նրա աչքերը արցունքով են լցւում: Դե, նա էլ զայրանում էր աղջկա վրա: Այնպէս էր բարկանում, նույնիսկ ստերը գետնին խփեց ու դուրս արեց: Իսկ հետո կանչեց իր Շարապովին և հրամայեց պարգեատրման թերթիկը լրացնել: Դե, նրա մեջ այդ ամենը միանգամից է կատարւում:

Սաբուրովը ժպտաց և քնքշություն զգաց Ռեմիզովի նկատմամբ ոչ այնքան պարգեատրման թերթիկի, որքան այն առթիւ, որ նա հայհոյել է Անյային և նրա համար, որ ստերը գետնին է խփել:

Նրանք հասան այն տան բեկորներին, որոնց մոտ կես ժամ առաջ բռնեցին Սաբուրովին: Այնտեղ առաջվա պես նստած էր Գրիգորովիչը:

— Սաբուրով, — հարցրեց նա կամայով:

— Այո:

— Ե՞տ ես գնում:

— Այո, ես:

— Դեհ, հաշողություն եմ ցանկանում:

Գրիգորովիչը մոտ եկաւ ու սեղմեց Սաբուրովի և Ֆիլիպշուկի ձեռքերը: Նրա գլխին սպիտակին էր տալիս վիրակապը:

— Այս ի՞նչ է, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Դեռ հարցնո՞ւմ ես: Զեռքդ մուրճի է նման: Ականջս չարդեցիր:

— Դեհ, ներիր, — ասաց Սաբուրովը:

— Լա՛ւ: Ի միջի ալոց, գերմանացիները իրար են ան-

յել, Տեսնո՞ւմ ես, պրպտում են ամբողջ գետափուր: Ձեզ համար ծանր կլինի:

Սաբուրովը նայեց առաջ: Զառիթաիի վրա մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ առկայծում էին ամլտոմատային կրակահերթերը:

— Պետք է ամբողջ ճանապարհը սողեսող անցնենք, — կամացուկ ասաց նա Ֆիլիպչուկին:

— Կալ, — պատասխանեց նա:

— Հա, համենայն դեպս, ես ծրարը դնում եմ ծոցս, այ այստեղ, — ասաց Սաբուրովը: Նա բռնեց Ֆիլիպչուկի ձեռքը և մոտեցրեց ծրարին: — Զգո՞ւմ եք, թե որտեղ է:

— Զգում եմ, — ասաց Ֆիլիպչուկը:

— Դեհ, լավ, սողանք:

Սաբուրովի համար, որն աչքի էր ընկնում սուր հիշողությամբ, գետափին աչժմ համարյա ծանոթ էր: Նա մեկը մյուսի հետևից հիշում էր այն բոլոր դերաններն ու քարակույտերը, որոնց հոռւում կարելի էր թաքնվել:

Ֆիլիպչուկը սողում էր նրա հետևից: Ժամանակ առ ժամանակ, երբ զնգալիներն առանձնապես մոտիկ էին խփում, Սաբուրովը, ետ դառնալով, հարցնում էր՝ «այստե՞ղ ես» և Ֆիլիպչուկը կամացուկ պատասխանում էր՝ «այստեղ եմ»: Հանապարհի կիսին գերմանացիները կրակում էին առանձնապես մոլեղնորեն, Գնդակները շփշփում էին ավելի մոտ, և Սաբուրովը յուրաքանչյուր րոպե հարցնում էր Ֆիլիպչուկին՝ «այտե՞ղ ես»: — «Այստեղ եմ», — պատասխանում էր Ֆիլիպչուկը:

Սաբուրովի հաշվով իրենք արդեն մոտեցել էին առաջապահ պահակակետին մյուս կողմից, երբ նրանց շուրջը միանգամից սլաքեցին մի քանի կրակահերթ:

— Այստե՞ղ ես, — հարցրեց Սաբուրովը:

Ֆիլիպչուկը լուռ էր: Սաբուրովը, առանց բարձրանալու, երկու քայլ ետ սողաց և շոշափեց Ֆիլիպչուկի մարմինը:

— Այստե՞ղ ես, — հարցրեց նա:

— Այստեղ եմ, — հաղիվ լսելի կերպով ասաց Ֆիլիպ-
շուկը:

— Ի՞նչ պատահեց քեզ:

Բայց Ֆիլիպշուկն արդեն չէր պատասխանում: Սաբու-
րովը շոշափեց նրան: Վիզը և կողքը, բամբակած բաճկոնի
տակ, երկու տեղով արյունոտված էին: Նա դեմքը մոտեցրեց
Ֆիլիպշուկի շրթունքներին: Ֆիլիպշուկը շնչում էր: Սաբու-
րովը մի ձեռքով վերցրեց նրա կոնստակից և, շարժվելով
մյուս ձեռքով և հենվելով ոտքերով, սողաց առաջ: Այդպես
շարունակեց դարձյալ երեսուն քայլ: Սաբուրովը զգաց, որ
ուժասպառ է լինում հոգնածությունից: Նա բաց թողեց Ֆի-
լիպշուկին և պառկեց կողքին:

— Ֆիլիպշո՛ւկ, ա՛յ Ֆիլիպշուկ, — շշնջաց նա:

Ֆիլիպշուկը լուռ էր:

Սաբուրովը նորից դեմքը մոտեցրեց նրա շրթունքներին
և նրան թվաց, թե Ֆիլիպշուկը չի շնչում: Նա ձեռքը տարավ
բամբակած բաճկոնի տակ և շոշափեց Ֆիլիպշուկի մարմինը:
Մարմինը զգալի կերպով պաղել էր: Սաբուրովը բացեց
Ֆիլիպշուկի բաճկոնի գրպանի կոճակները, հոնեց մի կա-
պոց փափուկ թղթի, սպա պատյանից հանեց ստորճանակը,
կոխեց իր շալվարի գրպանը և սողաց: Նա չէր ուզում այդ-
տեղ թողնել Ֆիլիպշուկի դիակը, սակայն կրծքի մոտ դրված
ծրարը չէր թույլ տալիս երկար-բարակ մտածել:

Երբ սողաց ևս հիստոն քայլ ու արդեն ամբողջապես
հյուծվել էր, առջևից լսվեց սուղոցանման մի շշուռջ.
«ո՛վ է»:

— Յուրային, — նույնպես շշուռջով պատասխանեց Սա-
բուրովը, բարձրացավ ընդարմացած ոտքերի վրա և, իրեն
առջև ոչինչ չնկատելով, գնաց առաջ: Պարզվեց, որ նա պետք
է ընդամենը երեք քայլ աներ մինչև պատի ելուստը, որտեղ
սպասում էին իրեն: — Վաշտի հրամանատարը որտե՞ղ է, —
հարցրեց նա:

— Այստեղ է:

— Այնտեղ, հիսուն քայլի վրա, ընկած է մի հրամանատար, որի հետ ես սուղում էի:

— Վիրավորված է, — հարցրեց վաշտի հրամանատարը:

— Ոչ, սպանված է, — ասաց Սաբուրովը դաշրավից, այդ խոսքերից զգալով այն հարցը, թե՞ բերե՞լ, թե՞ ոչ: — Սպանված է, բայց միևնույն է, պետք է բերել: Հասկանալի՞ է:

— Հասկանալի է, ընկեր կապիտան, — ասաց վաշտի հրամանատարը: — Դուք փառալուծվե՞րք վերցրե՞լ եք նրա մոտից:

— Վերցրել եմ, — ասաց Սաբուրովը:

— Դեհ, որ վերցրել եք, էլ ի՞նչ կա, ընկեր կապիտան: Նրա համար միևնույն է... Դրովյունը չի լավանա: Իսկ որ ես երկու մարդ ուղարկեմ՝ կարող են կորչել:

— Իսկ ես ձեզ արդեն հրամայե՛լ եմ՝ բերել. — ասաց Սաբուրովը:

— Հրամայված է, ընկեր կապիտան, — ասաց վաշտի հրամանատարը: Բայց...

— Ի՞նչ «բայց»:

— Մի ուրիշ դեպքում ես չէի ասի այս, սակայն այժմ իմ յուրաքանչյուր մարտիկը հաշվի է առնված:

— Ահա թե ինչ՝ եթե չբերեք, — իրեն համար անսպասելի կատաղությամբ ասաց Սաբուրովը, — ես ծրարը կտանեմ գեներալին, հետո կգամ այստեղ, ինքս կրերեմ, իսկ ձեզ հրամանը չկատարելու համար կզնվադատեմ: Տվեք ինձ ուղեկցող, որպեսզի ես շուտով շտաբ հասնեմ:

Նա շուտ եկավ և անհաստատ քայլերով, ավառմատավորի հետևից շարժվեց դեպի Պրոցենկոյի բլինդաժը: Այժմ գզաց, որ ես մի վայրկյան, ու ինքը կարող էր հարվածել վաշտի հրամանատարին: Թերևս, նա իրավացի էր, և նրա մարդիկ հաշվի էին առնված, սակայն սպանված հրամանատարի դիակը բերելու մեջ բանակի համար մի այնպիսի կարևոր ու սուրբ բան կար, որ Սաբուրովի հայացքով այդ արգարացնում էր նույնիսկ կորուստները, եթե նրանք անխուսափելի լինեին:

Երբ Սաբուրովը ներս ընկավ բլիշդած, աչքերը մխնեցին, և նա անմիջապես նստեց աթոռին: Դժվարությամբ բացեց աչքերը, ուզեց բարձրանալ, ստիպյալ Պրոցենկոն, որն արդեն կողքին էր, ձեռքը դրեց նրա ուսին ու նորից նստեցրեց:

— Օղի կլամե՞ս:

— Ո՛չ, ընկերս պենեռալ, չեմ կարող, — հոգնել եմ, օղույց կթուլանամ, կընկնեմ: Եթե թեյ լիներ...

— Հապա, շոտով թեյ տվեք նրան, — բացագանչեց Պրոցենկոն: — Ռեմիզովը ո՞ւր է:

— Ուր է, միայն վերավորվել է: Ահա ծրար նրանից: — Սաբուրովը ձեռքը տարավ ծոցը և հանեց ծրարը:

— Լա՛վ, — ասաց Պրոցենկոն, ակնոցները դնելով:

Սաբուրովը, տեսնելով, որ Պրոցենկոն կարդում է ղեկուցագիրը, մտածեց, թե հիմա թեկուզ մի րոպե կարելի է հանդատանալ: Հազիվ էր նա աչք մտածել, երբ թեքվեց անկյունում, հենվեց պատին, ու միայն այն ժամանակ, երբ Պրոցենկոն, հայտնի չէ թե որքան ժամանակից հետո, ցնցեց նրա ուսը, հասկացավ, որ քնել էր:

— Քնե՞լ էիր, — հարցրեց Պրոցենկոն:

Սաբուրովը փորձեց վեր կենալ:

— Նստի՛ր, նստի՛ր:

— Ես շա՛տ էի քնել:

— Շատ: Տաս րոպե: Ասում ես՝ Ռեմիզովը վերավորվե՞լ է:

— Վերավորվել է:

— Որտեղի՞ց:

Սաբուրովը ասաց, թե Ռեմիզովը որտեղից է վերավորվել ու ինչպես է նա տանջվում: Պրոցենկոն ակամայից ծիծաղեց:

— Երևի, հայհոյում է ձերուվը, — հարցրեց նա Սաբուրովին:

— Այն էլ ի՞նչպես:

— Ինչպե՞ս է նրանց տրամադրությունը:

— Իմ կարծիքով՝ լավ, — ասաց Սաբուրովը:

Նա ինձ գրում է, որ կարող է ուժերը հավաքել և իր կողմից հարվածել գերմանացիներին: Նա նույնպես չի ուզում հաշտվել այս դրովձյան հետ,—և Պրոցենկոն մատնեցրով թխկացրեց ձեռքում բռնած թղթին:—Դու մենակ եկար այնտեղից:

— Մենակ:

— Իսկ նա, ի՞նչ է, կապի համար հրամանատար չտվե՞ց քեզ, որպեսզի կարելի լիներ ետ ուղարկել նրան: Մեր է, ծեր է, բայց նույնպես սխալվում է:

— Նա տվեց հրամանատար, —ասաց Սաբուրովը, — ճանապարհին սպանեցին:

Միայն այժմ հիշելով, որ իրեն մոտ են դռնվում Ֆիլիպշուկի փաստաթղթերն ու զենքը, Սաբուրովն այդ ամենը դրեց սեղանի վրա:

— Այդպես, —ասաց Պրոցենկոն և հոնքերը կիռեց: — Ուժե՞ղ էին կրակում վրադ:

— Ուժեղ:

— Յերեկով չի՞ կարելի հասնել այնտեղ:

— Յերեկով ամենևին չի կարելի, —ասաց Սաբուրովը:

— Կա՞մ... —նորից երկարացրեց Պրոցենկոն: Նա երևի ուզում էր մի բան ասել և չէր համարձակվում: — Իսկ ես պետք է վաղը գիշերը գրոհեմ: Ախր ինչպե՞ս նրան սպանեցին:

— Ո՞ւմ:

— Դե՛հ նրան, — Պրոցենկոն դլխով ցույց տվեց Ֆիլիպշուկի իրեն առջև դրված փաստաթղթերը:

— Մահացու կերպով վիրավորեցին, հետո ես նրան բերում էի, և նա մեռավ ձեռքերիս վրա:

— Հը՞մ... —նորից երկարացրեց Պրոցենկոն:

Սաբուրովի աչքերը փակվում էին հողնածովյունից: Նա մութ կերպով զգում էր, որ Պրոցենկոն ուզում է իրեն ետ ուղարկել Ռեմիզովի մոտ, բայց չէր համարձակվում ասել այդ մասին:

— Կսիր, Եգոր Պետրովիչ, —ասաց Պրոցենկոն այնտեղ նստած շտաբի պետին: — Եկ նստիր, հրաման գրիր Ռեմիզո-

Վին: Սաղայն ամեն ինչ նշիր, ինչպես որոշել ենք՝ և՛ ճիշտ ժամը, և՛ հրթիրը, ամեն բան:

— Նա արդեն գրում եմ,— գլուխը թլթից բարձրացնելով, ասաց շտաբի պետը:

Պրոցենկոն դարձավ դեպի Սաբուրովը, նայեց նրա հոգնած դեմքին և համարյա թե հինգերորդ անգամ նորից ասաց:

— Հը՛մ... Իսկ ինչո՞ւ ես նստել: Առայժմ պառկիր,— նա «առայժմ» բառն արտասանեց զգուշությամբ, համարյա վախ՝ վրթելով:— Պառկիր առայժմ: Այո, այո, պառկիր: Հրամայում եմ:

Սաբուրովը մի վերջին ջանքով ոտքերը դեց աթոռի վրա և, հրենը կպցնելով բլինդաժի սառը, խոնավ պատին, մի ակնթարթում քնեց: Նրա վրիում առկայծած վերջին միտքն այն էր, թե անշուշտ, այնուամենայնիվ իրեն կուղարկեն: Դե թող ուղարկեն, միայն թե հիմա կես ժամ թողնեն քնելու, իսկ հետո ամեն ինչ մեկ է:

Պրոցենկոն, դանդաղորեն քայլելով բլինդաժում, շտաբի պետին թելադրում էր հրամանի անքստը: Նրբեմն դառնալով, նայում էր Սաբուրովին: Սաբուրովը քնած էր: Պրոցենկոն նորից էր թելադրում և նորից էր նայում Սաբուրովին:

— Լսիր, Նգոր Պետրովիչ,— ընդհատելով թելադրությունը, հանկարծ ասաց նա:— Իսկ եթե Վոստրիկովին ուղարկենք:

— Կարելի է Վոստրիկովին ուղարկել,— ասաց շտաբի պետը:— Դուք խոսքով ոչ մի բան չեք հաղորդելու բացի հրամանից:

— Վատ է այն հրամանը, որին դեռ պետք է բանավոր կերպով որոշ բան ավելացնել:

— Դե եթե բանավոր բան չպետք է հաղորդել, կարելի է ուղարկել Վոստրիկովին:

— Նա նրան կուղարկեի,— Պրոցենկոն ցույց տվեց Սաբուրովին,— բայց դժվար է երրորդ անգամը գնալ մեկ դիշերովա ընթացքում:

— Գնալը դժվար է, բայց հասնելը հեշտ է, — ասաց շտաբի պետը։— Չէ որ նա երկու անգամ՝ սողացել է փոքի վրա, յուրաքանչյուր թմբիկը, յուրաքանչյուր փոսիկը գիտե։

— Այո... — արդեն չգիտես, թե որերորդ անգամ երկարացրեց Պրոցենկոն։ Այդպես է պետք։ Պետք է այնտեղ լինի հրամանը։

Նա նայեց քնած Սաբուրովին և մտածմունքների մեջ ընկավ։

— Ահա թե ինչ մտածեցի, — ասաց նա։

— Ի՞նչ մտածեցիր, — հարցրեց շտաբի պետը։

— Մտածեցի, թե ինչպես ճշտորեն խմանանք՝ հասնել է և հասցրե՞լ է հրամանը... Ալեքսեյ Իվանովիչ, — ցնցեց նա Սաբուրովին։

— Հստմ եմ, — բարձրացավ տեղից Սաբուրովը այն պատրաստակամությամբ, որով սթափվում են տնավնկալ կերպով քնած մարդիկ։

— Ահա հրամանը, վերցրու, — ասաց Պրոցենկոն։ — Հենց որ հասնես Ռեմիզովին, այնպես արա, որ հասնելուն պես Վոլգայի վրա անմիջապես մի կանաչ և մի կարմիր հրթիռ արձակեն։ Իսկ եթե նրանք հրթիռներ չունենան, թող ուրե՛ն նույն ուղղությամբ միաժամանակ օդում ծրագծող զննակների երեք ավտոմատի երեք համազարկ տան։ Այստեղից կերևա՞։

— Այո, — ասաց Սաբուրովը։

— Դեհ, կիմանանք, որ հասել ես և հասցրել ես հրամանը։ Ճանապարհին չե՞ս քնի, — ասաց Պրոցենկոն, խփելով Սաբուրովի ուսին։ — Հանկարծ կքնես, կարթնանաս, ու արդեն ցերեկ կլինի։

— Չեմ քնի, — ասաց Սաբուրովը։ — Գերմանացիները չեն թողնի։

— Մի՞թե միայն գերմանացիները, — ծիծաղեց Պրոցենկոն։ — Իսկ եթե իդճով սսենք՝ լավ ես հոգնել։

— Ոչինչ, չեմ քնի, — կրկնեց Սաբուրովը։

— Դե լավ։ Նստիր սեղան։

Սաբուրովը մոտեցավ սեղանին, իսկ Պրոցենկոն, դուռը մի փոքր բանալով, բացազանչեց.

— Ի՞նչ արիք թեյը:

Հետո Պրոցենկոն դուրս եկավ և կամացուկ ինչ որ կարգադրութունն արավ: Երկու րոպե հետո, որք Պրոցենկոն, Սաբուրովը և շտաբի պետը կողք կողքի սեղան էին նստել, Վոստրիկովը ներս բերեց մի պղնձե մատուցարան, որի վրա, բացի երեք բաժակ թեյից, կար մի քիչ թխվածք և հենց նոր բացված, հալսոնի չէ թե որտեղից գտնված մի տուփ բալի մուրաբա:

— Դեհ,—ասաց Պրոցենկոն,—ես քեզ չեմ կարող բլիթներով հյուրասիրել, սակայն ուկրաինական բալով, ինդրեմ:—Նա ձեռքի մեջ շուռ տվեց տուփը և ելունգով ընդդժեց պիտակի մակագրութունը.—«Դերժկոնսերվտրեստ»։ Կիև, Հասկանով ես: Կիևից եմ բերել:

— Ուրեմն՝ ամբողջ ժամանակ ման եք ածել ձեզ հետ՝ Կիևից սկսած,—հարցրեց Սաբուրովը:

— Ոչ, ստեցի, իհարկե: Կարծեմ թե Վորոնեժի մոտ տվեցին: Սիրում եմ բալը... Դե՛հ, եկեք թեյ խմենք:

Այժմ արդեն Պրոցենկոն չէր անդրադառնում իր տարակույսներին՝ Սաբուրովին ուղարկելու՝, թե՛ չուղարկելու մասին: Նա բնազդաբար զգում էր, որ ավելորդ կարեկցանք արտահայտելը կնշանակեր միայն ընդդժել, թե մտածել էր հնարավոր մահվան մասին այն մարդու, որին ուղարկում էր: Դրա փոխարեն Պրոցենկոն հանկարծ խոսակցութուն սկսեց Համաուկրաինական Կենտգործկոմին առընթեր կարմիր հրամանատարների դպրոցի մասին, ուր մի ժամանակ սովորել է ինքը:

— Լավ էին սովորեցնում,—ասում էր նա:—Լավ տեսք ունեինք՝ համազգեստ, պալիճե: Ի միջի աչկոց, չնայած որ այն ժամանակ ընդունված չէր, սակայն նույնիսկ պարեր և լավ մաներներ էին սովորեցնում:

— Իսկ ինչպես է, սովորեցրի՞ն,—ժպտաց շտաբի պետը:

— Այդ արդեն դու պետք է դատես, Եղոր Պետրովիչ, թե ինչպես՝ սովորեցրի՞ն, թե՞ ոչ:

— Ազնվորեն ասած՝ նայած թե ե՛րբ,—ասաց շտաբի պետը:

— Ճիշտ է: Երբ շտաբում անում են իմ ասածի պես, ապա իմ լավ գործելակերպը պահպանվում է, իսկ երբ չեն անում իմ ասածի պես, այդ ժամանակ մոռանում եմ, որ ինձ լավ մաներեն եմ սովորեցրել: Այդպիսի տարօրինակ մոռացկոտ բնավորություն ունեմ:

Սաբուրովը խմեց մի թաս տաք թեյ և սաստիկ ուզում էր նորից քնել: Երկրորդ բաժակից հետո նա մի քիչ բացվեց: Մուրաբան համեղ էր, բայց այնպես, ինչպես սիրում էր մանկությունից՝ առանց կորիզի: Պրոցենկոն հրամայեց երրորդ բաժակը լցնել: Այդտեղ Սաբուրովն զգաց, որ դնալու ժամանակ է: Նա մի քանի կում խմեց և բարձրացավ:

— Ինչո՞ւ կիսատ թողեցիր,—հարցրեց Պրոցենկոն:

— Ժամանակն է, ընկեր գեներալ: Թույլ տվեք գնալ:

— Գնա: Նշանակում է՝ եթե հրթիռներ չլինեն, կարձակեք ավտոմատային երեք կրակահերթ:

— Պարզ է,—ասաց Սաբուրովը:

— Վուզայի ուղղությամբ...

— Պարզ է:

Պատվի առնելով, Սաբուրովը շուտ եկավ ու դուրս գնաց: Պրոցենկոն և շտաբի պետը լուռ էին:

— Դեհ, ինչպե՞ս է,—դիմեց Պրոցենկոն ներս մտնող շտաբային հրամանատարին,—գումարտականերից մարդիկ հավաքեցի՞ք արդեն:

— Ավարտում են հավաքումը:

— Շտապեցեք, շուտով կլուսանա: Այդ ժամանակ կսկսեք բերել՝ զուր տեղը մարդ կկորցնեք... Նշանակում է, կհասնի՞, — հիշելով Սաբուրովին, ասաց Պրոցենկոն շտաբի պետին:

— Իմ կարծիքով՝ այո:

— Իմ կարծիքով նույնպես: Եղավ այնպիսի բոպե, երբ

ներան ուղարկելիս, գիտես, ուղում էի ուղղակի ասել՝ երբորդ անգամ տեղ կհասնես՝ Լենինի շքանշան կստանաս, գնե՛րա՛լի խոսք է։ Նթե՛ն չհաստատեն, իմը կհանեմ-կտամ, իսկ հետո՝ թող թեկուզ դատեն։

Այդ ժամանակ Սաբուրովը սուղում էր միանգամայն սառած գետնի վրայով։ Արդյոք նրանի՞ց էր, որ արդեն մոտ էր լուսաբացը, և գերմանացիները կարծում էին, թե այլևս այդտեղով ոչ ոք չի անցնի, թե՛ նրանց արդեն սլարգապես զգվեցրել էր ամբողջ դիշերը ասիի ուղղությամբ կրակելը։ Հայտնի չէր, բայց նա արդեն սողացել էր ճանապարհի կեսը, սակայն վերևից ոչ մի կրակոց չէր լսվել։ Նրան նույնիսկ սկսեց վախեցնել այդ։ Նա լցրեց պարաբեղումը և հանեց նրա պահպանակը, հետո, գոտու կապից բացեց մի նռնակ, վերցրեց աջ ձեռքը։ Չնայած որ այդպես սողալը ավելի դժվար էր, բայց նա ձեռքից բաց չէր թողնում նռնակը, այնպես բռնելով, որպեսզի նետի առաջին իսկ վտանգավոր ակնթարթին։ Հետո նա վերհիշեց հրամանը։ Դեհ, ի՞նչ արած, երկրորդ նռնակը, ծայրահեղ դեպքում, կնետի իրեն ոտքերի տակ։ Ի միջի այլոց, դարձյալ հիստուն քայլ անցնելուց հետո նա սկսեց վանել այդ մտքերը։ Նեթագիտակցական զգացումը նրան ասում էր, որ այդ անգամ ևս ամեն ինչ լուրջ կանցնի։ Նվ, իսկապես, նա հասավ մինչև այն կողմի փլատակները, և ամբողջ ճանապարհի ընթացքում ոչ մի կրակոց չսվեց նրա գլխի վրա։

— Դարձյալ դո՞ւ, Սաբուրով, — ասաց Գրիգորովիչը։

— Նորից ես։

— Իսկ Ֆիլիպչուկը որտե՞ղ է։

— Սպանեցին։

— Որտե՞ղ սպանեցին։

— Այնտեղ, մյուս կողմի մոտ։

— Ի՞նչ է, գետափի՞ն է մնացել։

— Գետափին, բայց մերոնց մոտ։

Նա հիշեց Ֆիլիպչուկի մեռած դեմքը։ Վերադառնալով այնտեղ, Սաբուրովը վաշտի հրամանատարին հարցրեց, թե

արդյո՞ք բերել են Ֆիլիպշուկին: Իմանալով, որ բերել են, նա ցանկացաւ տեսնել, թե ո՞րտեղ է գտնվում դիակը, և ձեռքի չապտերով լուսավորեց Ֆիլիպշուկի դեմքը: Դեմքը գունատ էր: Կարծրբանակայիններից մեկը սրբել էր արյունն ու ցեխը: Եվ կշանքում հարյուրերորդ անգամ Սաբուրովի համար տարօրինակ էր, որ միայն մի ժամ առաջ այդ մարդու հետ ինքը շփուած էր՝ «Այստե՞ղ ես»—ասում էր նա: «Այստեղ եմ»,—պատասխանում էր Ֆիլիպշուկը:

Գալով Ռեմիզովի մոտ, Սաբուրովը նրան հանձնեց հրամանը: Ռեմիզովը կարդաց հրամանը, հետո հարցրեց Ֆիլիպշուկի մասին: Կրկնվեց նույն կարճ խոսակցությունը, ինչ որ Գրիգորովիչի հետ:

— Իսկ վիստաթղթերը բերե՞լ ես,— հարցրեց Ռեմիզովը:

— Ոչ, դեներալին տվի:

— Կա՞մ,—ասաց Ռեմիզովը:

— Հա,—վերհիշեց Սաբուրովը,—պետք է ազդանշան տալ, որ ես հասել եմ: Դուք կանաչ և կարմիր հրթիռներ ունե՞ք:

— Կարծեմ՝ ունենք: Շարապով, հասկա մի նաչիր հրթիռներ ունենք:

— Ոչ, ընկեր գնդապետ, բոլոր հրթիռներն սպառվել են:

— Հրթիռներ չկան,—ասաց Ռեմիզովը:

— Այդ դեպքում պետք է լուսածիր գնդակներով ավտոմատային երեք համազարկ տալ Վոլգայի վրա:

— Այդ կարելի է,—ասաց Ռեմիզովը և նորից ձայնեց՝ Շարապով:

Հայտնվեց Շարապովը:

— Օգնիր՝ բարձրանամ:

Շարապովը օգնեց նրան բարձրանալու, և նա, տնքալով և կոտրատվելով քայլեց բլինդաժում:

— Ավտոմատ տուր ինձ: Լուսածիր գնդակների սկավառակ ունե՞ս:

— Համեցեք, պատրաստ է:

— Տուր այստեղ: Գնանք, Սաբուրով: Ես ինքս ի խնդու-
թյուն այն բանի, որ դուք հասաք, ազդանշան կտամ: Մենք՝
գնդապետներս, հաղվադեպ ենք դործի դնում զենքը: Այլ բան
էր այն ժամանակ, երբ գերմանական այն պատերազմում
պարտվել էի, կամավոր որսորդության էի գնում, գերմա-
նացիներին կտրատում էի խրամատներում: Պատիկ, բայց
ճատիկ էի: Այո: Իսկ այժմ չի կարելի, աստիճանս չի թույլ
տալիս: Դեհ,—ավելացրեց նա, բարձրացնելով ավտոմատը,
դեպի ո՞ւր: Այս կո՞ղմը կրակեմ: Այդպե՞ս եք պայմանավոր-
վել:

— Այդպես,—ասաց Սաբուրովը:—Սպասեցեք, սպասե-
ցեք, ես ախր շփոթեցի: Այ, անիծյալ հոգնածություն: Ոչ թե
երեք կրակահերթ, այլ երեք ավտոմատով միաժամանակ:

— Նշանակում է՝ մի ամբողջ համազարկ: Շարա-
պով,—բղավեց Ռեմիզովը դեպի ետ, դեպի հողափոր տնակը:

— Լսում եմ,—տնակից դուրս թռավ Շարապովը:

— Վերցրու քո ավտոմատը, թող մեկ ուրիշն էլ վերցնի՝
լուսածիր գնդակներով: Ե՛կ:

Շարապովը ու մի ավտոմատավոր ևս դուրս եկան բլին-
դածից:

— Կանգնեք իմ կողքին. «մեկ, երկու, երեք» հրամանի
վրա բոլորս միասին մի երկար համազարկ կտանք: Ես ներ-
քեից, դու մի քիչ վերևից, իսկ նա ավելի վերևից՝ ուղիղ
լուսնյակի վրա: Համարենք, թե սա սալյուտ է զոհված Ֆի-
լիպշուկի համար: Ձեր կարծիքով ինչպե՞ս է, Սաբուրով:

— Իհարկե,—ասաց Սաբուրովը:

— Լա՛վ հրամանատար էր, ափսո՛ս, — ասաց Ռեմիզովը
և դարձավ մարտիկին՝ հասկա մի ավտոմատի տուր կապի-
տանին: Վերցրեք Սաբուրով: Հիշենք ընկերոջը:

Նրկինքն արդեն գորշանում էր, երբ «երեք» հրամանով
նրանք ավտոմատային համազարկ տվեցին: Գնդակների լու-
սեղեն ծիրը, թեքվելով ճանապարհի վերջում, վեր խոյացավ
գորշավուն օդի մեջ, Վոլգայի վրա: Ռեմիզովը և Սաբուրովը
նայեցին միմյանց:

— Դեհ,—ասաց Սաբուրովը, պատրաստվելով ավելացնել, որ իրեն ետ դառնալու ժամանակն է:

Բայց Ռեմիզովը կռահեց նրա միտքը և ասաց մի առանձին, հայրական ու հաստատուն ձևով.

— Ո՛չ, չե՛մ թողնի ձեզ, արդեն լուսանում է: Եւ ընդհանրապես չեմ թողնի. մինչև երեք անգամ կարելի է բախտը փորձել, բայց դրանից ավելի հարկավոր չէ: Վաղը դիշեր կմիանանք, և դա կլինի վերադարձ:

— Այնտեղ իմ գոմարտակը հրամանատար չունի, — ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ այստեղ իմ երկու գոմարտակները հրամանատարներ չունեն,—պատասխանեց Ռեմիզովը:— Հիմա գնացե՛ք քնելու: Շարապով, կապիտանին տեղավորիր կոմիսարի մահճակալում: Զոհվեց իմ կոմիսարը: Շատ լավ մարդ էր: Սքանչելի մարդ էր: Միայն մի ամիս առաջ էր պարտիայի շրջկոմից ուղարկվել: Պատերազմել չէր կարող, բայց նույնիսկ ինձ, հին դաշլիս հոգեկան կայտառություն էր ներշնչում: Շատ ափսոս: Նույնիսկ դարմանալի է, թե ինչպես եմ ավստում,—և նա սրբեց հանկարծակի ցայտած արցունքները:—Գնանք բլինդած:

XIX

Երբ Սաբուրովն արթնացավ, արդեն ցերեկվա ժամը երեքն էր. նա քնել էր ուղիղ ութը ժամ: Բլինդածի անկյունում մեկը պրպտում էր:

— Ո՞վ է,—հարցրեց Սաբուրովը:

— Ես եմ:

Նրա առջև կանգնել էր մի հաստ աղջիկ, որը թևքերը վեր էր քշտել, իսկ բաճկոնի վրա գոգնոց էր կապել:

— Իսկ որտե՞ղ է գնդապետը,—հարցրեց Սաբուրովը:

— Առաջավոր բնագծում:

— Իսկ որտե՞ղ են ձեր առաջավոր բնագծերը:

— Մեր կողքին:

Սաբուրովը ոտքերը դրեց հատակին ու միայն այժմ զգաց, որ քնած ժամանակ ինչ որ մեկը հանել էր սապոգները և փաթաթանները:

— Նստեցեք, — ասաց աղջիկը: — Ձեր փաթաթանները չորացնում եմ, հենց հիմա կբերեմ:

— Իսկ ո՞վ է հանել սապոգներս, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Պարզ է թե ով՝ Շարապովը: Մի՞թե կարելի է սապոգով քնել:

Աղջիկն անցավ կից սենյակը ու անմիջապես վերադարձավ, մի ձեռքով բռնած Սաբուրովի շորացած, կծկված սապոգները, իսկ մյուսով փաթաթանները:

— Ահա ձեզ, հագեք:

— Ձեր անունը ինչպե՞ս է, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Պաշա:

— Ուրեմն, մեն-մենակ դուք այստեղ մնացել եք բոլորի՞ փոխարեն: Հա՞:

— Մենակ, — ասաց Պաշան, — բոլորը առաջավոր բնագիծ են գնացել, հեռախոսն էլ այնտեղ է:

Սաբուրովը ուշադրությամբ նայեց նրան: Նա մեծամարմին էր, ոչ այնքան գեր, որքան ամուր կազմվածքով, կարմիր դեմքով և փոքրիկ, վեր ցցված քթով:

— Ուրեմն՝ ամբողջ շաբաթի պաշտպանությունը ձե՞ր վրա է դրված, — հարցրեց Սաբուրովը, փաթաթելով փաթաթանները:

— Այդպես է, — խստորեն ասաց Պաշան, հավանություն չտալով այդ դատարկ հարցին: — Դուք ուզո՞ւմ եք մի բան ուտել:

— Ուզում եմ:

— Գնդապետն ինձ հրամայել է՝ հոգալ ձեր մասին, որպեսզի դուք քնեք և կուշտ լինեք:

— Նա ասաց, որ դուք, արթնանալուց և ուտելուց հետո, գնաք նրա մոտ: Ձեզ մի ավտոմատավոր կտանի:

— Իսկ դուք ինչո՞ւ եք կերակրելու ինձ:

Պաշան, վրդովված, ուսերը շարժեց. այդ հարցը վշտացրեց նրան:

— Կիցե տրատով, — այդպես նա արտասանեց «կոնցենտրատ» բառը: — Սեւաբրնձով: Կերե՞լ եք:

— Պատահել է:

— Բայց ես նաև ճարսլ եմ ավելացրել: Վաղն ի՞նչ եմ պատրաստելու, չգիտեմ:

— Վուգան դեռ չի՞ սառել, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Սատանան գիտի: Մեկ ասում են՝ սառել է, մեկ՝ չի սառել: Իսկ մթերք չեն բերում: Դեհ, եկ ու տանջվիր:

Նա դուրս գնաց ու անմիջապես վերադարձաւ շիւայով թավան ձեռքին:

— Ահա, կերեք:

Հետո Պաշան անկյունից հանեց սրվակը, խնամքով ցնցեց և, առանց Սաբուրովին հարցնելու, կես բաժակ օղի տվեց նրան:

— Որտե՞ղ է Շարապովը, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Գնդապետի հետ է: Նա միշտ գնդապետի հետ է, գնդապետից ետ չի մնում:

Պաշան, հրավերի շապասելով, նստեց աթոռին, Սաբուրովի գիմաց և, կզակն առնելով ավերի մեջ, ուշադիր և առանց քաշվելու սկսեց զննել նրան: Գնդում նա արդեն բուլդոզի, ինչպես հարկն է, զննել էր, նրա նկատմամբ նույնպես ուզում էր գոհացում տալ իր հետաքրքրությանը, և նոր մարդուն տեսնելը մեծ բավականություն էր պատճառում նրան:

— Դե՛հ, ի՞նչ ես նայում, — ասաց Սաբուրովը:

— Ոչինչ, այնպես: Դուք ինչ է, այժմ մեզ մո՞տ եք մնալու:

— Ոչ, ձեզ մոտ չեմ մնալու:

— Իսկ ի՞նչ գործով եք եկել:

— Քո հրամանով, — ժպտաց Սաբուրովը, — ժամանակավոր գործուղման եմ եկել այստեղ: Վաղը մեկնելու եմ: Ինչպե՞ս է, կարելի՞ է:

— Իսկ ինչո՞ւ չի կարելի, — կատակը չհասկանալով, ասաց նա: — Կարելի է ուզում եք էլի մի բան ես ուտե՞լ, բայց էլ բան չկա: Գուցե թեյ եք ուզում, թեյ կա:

— Ոչ, չեմ ուզում, — ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ Սերգեյ Վասիլևիչը միշտ թեյ է խմում, — մի տեսակ կշտամբանքով ասաց Պաշան:

— Ո՞վ է այդ Սերգեյ Վասիլևիչը:

— Գնդապետը:

— Բայց ես չեմ ուզում:

— Ինչպես կամենաք, — հանգիստ համաձայնեց Պաշան: — Գուցե ձեզ շոկոլադ տամ:

— Ոչ:

— Սերգեյ Վասիլևիչն ասաց, որ ձեզ կերակրեմ այն ամենով ինչ որ կա: Դե՛հ, շոկոլադ ուզո՞ւմ եք:

— Ոչ, չեմ ուզում:

— Դեհ, լավ, — ասաց Պաշան մի որոշ թեթևությամբ, — թե չէ ընդամենը մի կտոր էր մնացել:

Սևաբրնձի շիլան ուտելուց հետո Սաբուրովը հարցական նայեց Պաշային:

— Իսկ որտե՞ղ է ավտոմատավորը:

— Այնտեղ, խրամատում: Սերգեյ Վասիլևիչն ասաց նրան, որ ձեզ ուղեկցի:

Սաբուրովը բարձրացավ:

— Շնորհակալությո՜ւն, — ասաց նա:

— Ողջ լինեք, — ասաց Պաշան: — Դուք ի՞նչ քիչ եք ուտում՝ Սերգեյ Վասիլևիչի նման: Մենք այստեղ մի կոմիսար ունեինք՝ նրան երեկ սպանեցին՝ սիրում էր ուտել: Լավ, բարի մարդ էր Պլատոն Իվանովիչը: Չէի՞ք ճանաչում:

— Չէի՞ ճանաչում:

— Շատ լավ մարդ էր, — համոզված աւայ Պաշան: — Ինչ էլ որ տալիր միշտ կուտեր ու կգտվեր, և մի քիչ էլ հավելում կուզեր: Բարեհամբույր մարդ էր:

Սաբուրովը դուրս եկավ: Խրամատում, բլինդածի մոտ, իսկապես նրան սպասում էր մի ավտոմատավոր:

— Դե գնանք գնդապետի մոտ, — ասաց Սուբուրովը:

— Էլ ինչ գնա՞նք նրա մոտ, ընկեր կապիտան, — ասաց ավտոմատավորը: — Նրան մեր ձեռքն էլ կհասնի:

Ռեմիզովի զորամասում զգացվում էր կարգ ու կանոն: Բլինդածից առաջ, փլատակների միջով ձգվում էին հողորդակցության անցուղիները, որ ընդհատվում էին միայն այնտեղ, ուր, բեկորներից միանգամայն ապահով, կարելի էր անցնել քարերի միջով:

Հինգ րոպեից Սաբուրովը գտնվում էր բավական սրամիտ կերպով կառուցված դիտակետում: Զառիթափ ձորակի եզրին, որն այնտեղ Ռեմիզովի դիրքերը բաժանում էր գերմանացիներից, գտնվում էր մի ավերված տուն, որի մնացորդների անընդհատ խփում էր գերմանական հրետանին: Ռեմիզովը մտել էր հիմքի տակը և այնտեղ պատրաստել բավական ընդարձակ մի գետնափոր տնակ՝ գերմանացիների կողմը նայող, քողարկված երկու անցքերով:

Գետինը գիշերը ամբողջապես սառել էր: Զորակի հատակին ընկած էր զառիթափից զլորված, շուռ եկած մի տանկ, և թափված էին բազմաթիվ դիակներ:

— Ինչպե՞ս է, նախաճաշեցի՞ք, — ողջույնի փոխարեն, հարցրեց Ռեմիզովը Սաբուրովին:

— Շնորհակալ եմ, ընկեր գնդապետ:

— Ա՛յ, դա լավ է: Նշանակում է՝ Պաշան ինձ չխաբեց: Ախր նա իսկապես կուլակ է. հարկավոր է, թե հարկավոր չէ, նա ամեն ինչ պահում է ինձ համար՝ ոչ մի կերպ չի կարելի նրան հյուրընկալություն սովորեցնել:

— Ոչ, ընդհակառակը, — ասաց Սաբուրովը, — նույնիսկ շոկոլադ առաջարկեց ինձ:

— Մի՞թե: Դե դա արդեն առաջադիմություն է, պարզապես առաջադիմություն է... Խաղաղ է այսօր ինձ մոտ, նույնիսկ կասկածելի կերպով:

— Ինչո՞ւ կասկածելի:

— Թույլ են սեղմում ինձ: Ես, ազնվորեն ասած, երեկվանից սպասում էի, որ ուժեղ կերպով են սեղմելու: Բայց կարծես թե դրա փոխարեն այնտեղ սեղմում են գեներալին: Հսո՞ւմ եք:

Իսկապես, ձախից լսվում էր հրաձգություն:

— Աղմուկից դատելով, արդեն շորրորդ անգամ բանը հասել է նռնակային մարտի: Այդպես, այդպես... Նշանակում է՝ քնեցիք: Դուք երեկ երեխայի պես քնեցիք և, այնուամենայնիվ, քիչ քնեցիք: Ես եթե ձեր տեղը լինեի այդ սողալու վարժություններից հետո մի ամբողջ օր կքնեի: Ես հրամայել էի՝ չարթնացնեն ձեզ: Իհարկե, կարթնացնեինք ծայրահեղ դեպքում: Բայց այժմ այդպիսի բան չկա: Շարժվելը՝ շարժվում են, այո: Խնդրեմ, վերցրեք հեռադիտակը, եթե ուզում եք:

Սաբուրովը Ռեմիզովի ձեռքից վերցրեց հեռադիտակը ու երկար նայում էր ձորի մյուս կողմը: Մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ վազվղում էին մարդիկ: Տների միջև ընկած լուսակետերում հայտնվեց մի տանկ, հետո մյուս տանկը:

— Ռմբակոծե՞լ են արդեն, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Մեզ՝ ոչ: Մյուս, ձախ ասին էին ումբակոծում: Միշտ «կատյուշաներ» էին փնտրում: «Կատյուշաները», ինչպես միշտ, արիաներ էին երգում առավոտվա դեմ: Ինձ թվում է, թե լավ անհանգստացրին գերմանացիներին... Դուք հանգըստացա՞ք:

— Կատարելապես:

— Այսօր դուք ինձ մոտ որպես թե գլխավոր շտաբից գործուղված սպա կլինեք, — կարող եք հետևել մարտի ընդհանուր ընթացքին: Ի միջի այլոց...

Ռեմիզովը մի կողմ տարաւ Սաբուրովին, նրանք դուրս եկան բլինդաժից և նստեցին դիրքերի եզրին:

— Ի միջի ալոց, — կրկնեց Ռեմիզովը, — լաւ կլիներ, եթե դուք գնայիք աջ զորաթևը: Նա այսօր այնպես եմ զգում, որ նրանք գլխաւորապես նետվել են գեներալի վրա, իսկ ես նրանց համար արդեն պատրաստի պատառ եմ: Նրանք կարծում են, որ միշտ կարող են իմ դատաստանը տեսնել: Բայց և, համենայն դեպս՝ գնացեք: Իմ աջ զորաթևը մի քիչ թույլ է՝ լեյտենանտ Գոլիշևը, որը գումարտակի հրամանատար է, դեռ բոլորովին տղա է: Նրեկ բոլորն սպանվեցին, ինչ անեմ: Դուք մինչև երեկո հսկեցեք այնտեղ իմ անունից: Նթե հարկ լինի, ընդունեցեք հրամանատարութունը: Իսկ դիշերը միասին կշարժվենք միանալու: Իմ մոտից ձեզ արդեն չեմ թողնի... Լա՞վ:

— Լաւ, — սուսաց Սաբուրովը, վարմանաւով այն թեթիւ վտթյունից, անբռնազբոսիկ մեղմութունից, որով խոսում էր Ռեմիզովը, չնայած որ միանգամայն կասկածիւ դուրս էր, որ նա հրամայում էր:

— Հապա, հապա մի գնանք բլինդաժ, — արագորեն սուսաց Ռեմիզովը, երբ մի ծանր արկ պայթեց վերևում, նրանցից հարչուր քայլի վրա: — Գնանք, գնանք, — Սաբուրովի թեքից քաշեց նա: — Ինձ թվում է, թե նրանք շատ լաւ դիտեն, թե որտե՞ղ են իմ դիտակետերը: Բայց տեսնո՞ւմ եք, վերևից շեն կարող խփել ինձ, իսկ որպեսզի այդ փոքրիկ անցքից ուղղակի խփեն, պետք է հրանոթը բերել ուղիղ առաջ, ձորի մյուս կողմը, իմ դիմաց: Այդ ժամանակ կխփեն: Նրանք արդեն երկու անգամ բերել են, բայց մենք ջարդել ենք: Իսկ երրորդ անգամը վախենում են: Գիշերը, ճիշտ է, փորձեցին, սակայն դիշերը շեն կարողանում խփել: Դե նրանք շատ վատ հրետանավորներ են: Ահա, լսո՞ւմ եք, անընդհատ մեր վրա են կրակում...

Այդպես զրուցելով նրանք մի հինգ րոպե նստեցին բլինդաժում:

— Իսկ այժմ, երևի, մի քառորդ ժամ դադար կտան Գնացիք, ավտոմատավորը ձեզ կուղեկցի:

Գումարտակի հրամանատարի տնակը նույնպես փորված էր Ռեմիզովի դիտակետի նման, ավերված տան հիմքի տակ, և նրանից նույնպես ձգվում էր ճիշտ համանման հաղորդակցության խորունկ անցուղի:

Գումարտակի հրամանատար Գուլիշևը, ինչպես ասել էր Ռեմիզովը, բոլորովին երիտասարդ մի տղա էր, որը հենց նոր էր եկել ռազմական ուսումնարանից: Ասենք, այդտեղ գտնվելու մեկ շաբաթվա ընթացքում նա արդեն յուրացրել էր ճակատային բոլոր սովորությունները և երբ, ծանոթանալով Սաբուրովի հետ, նրանք նստեցին բլինդաժի մոտքի մոտ, Գուլիշևը, սապոգի բկից հանելով քիսան, մի ախպիսի մեծ ծխախոտ փաթաթեց, որ Սաբուրովն ակամայից ժրպտաց:

— Ինձ էլ տվեք, — ասաց նա, հանկարծ հիշելով, որ երեկ իրիկվանից չի ծխել:

— Որտե՞ղ է գումարտակի հրամանատարը, — ետևից լավեց մի ծանոթ ձայն:

— Այստեղ է, — ասաց Գուլիշևը և հրձվանքով ժպտաց: Այստեղ, Անիշկա, այժմ գումարտակի հրամանատարը ես եմ:

Սաբուրովը շրջվեց, և նրա աչքն ընկավ Անյայի վրա:

Անյան, որը մտնելիս ինչ որ փնտրում էր իր սանիտարական պայուսակում, խսկույն զարմանքով ու հոգնածությանմբ ցած թողեց ձեռքը և այժմ կանգնած, լուռ նայում էր Սաբուրովին:

— Անյա, — ասաց նա ու մի քայլ շարժվեց առաջ:

Անյան անշարժ կանգնած էր:

Նա մի քայլ ևս առաջ շարժվեց, մի ձեռքով գրկեց աղջկան ու մոտեցրեց իրեն:

— Ի՞նչ կա, Անյա:

Աղջիկը դեռ լուռ էր և, առանց գլուխը շարժելու, միայն

ներա վրա հառեց աչքերը: Աչքերում խոշոր արցունքներ երե-
վացին:

— Ի՞նչպես, դուք այստե՞ղ եք, — վերջապես, ասաց
նա: — Ծ՞րբ եք եկել:

— Գիշերը:

— Նշանակում է՝ Պրոցենկոյի մոտից դո՞ւք եք եկել:

— Ես եմ եկել, — ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ մենք մտածում էինք, թե ո՞վ կարող էր գալ:
Քայց ես չէի կարծում, որ դուք եք եկել: — Աղջիկն այնքան
զարմացած, ուրախացած ու հուզված էր, որ վերջին շրջա-
նում առաջին անգամ նրան դիմում էր «դուքով»: — Դեհ, ինչ-
պե՞ս եք:

— Լավ եմ: Վաղը նորից միասին կլինենք, կմիանանք
Պրոցենկոյի հետ:

— Ես գիտեմ, — ասաց աղջիկը, — ես լսել եմ: Ձեզ
մոտ վիրավորներ կա՞ն, — դիմեց նա Գուլիշեին:

— Կան, երկուսը:

— Լավ, — ասաց աղջիկը: — Այժմ մենք նրանց ձորակ
կտանենք: Ուրեմն՝ դուք այստե՞ղ եք, — ասաց աղջիկը և
նայեց Սաբուրովին ուշադիր հայացքով:

— Այստեղ եմ:

Առանց դեմքի արտահայտությունը փոխելու, նա ձգվեց,
երկու ձեռքերով փախաթվեց Սաբուրովի վզին, համբուրեց ու
նորից ձեռքերը թողեց:

— Ի՞նչ լավ է, — ասաց նա, առանց տոնը փոխելու: —
Ես շատ էի վախենում:

— Ես նույնպես, — ասաց Սաբուրովը:

Գուլիշեը լուռ դիտում էր այդ ամենը:

— Ես հիմա կգնամ վիրավորների հետևից, — դառնալով
ներա կողմը, կրկնեց Անյան ու նորից մոտեցավ Սաբուրո-
վին:

— Ի՞նչ է, դու բոլորովի՞ն այստեղ ես հկել: — Այժմ,
համբույրից հետո, նա, կարծես ապաքինվելով հիվանդու-

Յյունից, որի ժամանակ՝ կորցրել էր հիշողությունը, սկսեց հարցնել նրան «գու-ո՞վ»:

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը: — Ես գիշերը վերադառնալու եմ:

— Գնանք, — ասաց Անյան: — Մի քիչ ուղեկցիր ինձ խրամատով: Այնտեղ սանիտարներն սպասում են ինձ:

— Հիմա ես կգամ, ընկեր լեյտենանտ, — ասաց Սաբուրովը Գոլիշևին և գնաց Անյայի հետևից:

Անկյունոստ, այնտեղ, ուր այլևս Գոլիշևը չէր երևում նրանց, Անյան բռնեց Սաբուրովի գոտուց և հարցրեց.

— Դու ոչինչ չե՞ս ասել:

— Ի՞նչ չեմ ասել:

— Որպեսզի մենք միասին լինենք: Ես շատ եմ ուզում, որպեսզի միասին լինենք: Ես քեզ չեմ ասել, բայց շատ եմ ուզում...

— Դեռ չեմ ասել, — ասաց Սաբուրովը:

— Ինձ թվում էր, որ երբ մենք միասին այստեղ, այս ափը անցանք այդ մասին խոսելու ժամանակը չէր: Քեզ նույնպե՞ս այդպես թվաց:

— Այո, — ասաց Սաբուրովը:

— Բայց չէ որ այժմ միշտ այսպես է լինելու: Իսկ թերևս՝ գուցե ավելի վատ: Մեզ մոտ՝ այնտեղ տեղի են ունենում ավելի ուժեղ կռիվներ, քան այստեղ. այնպես չէ՞, — ասաց նա, ականջ դնելով:

— Այո:

— Դեհ, նշանակում է՝ խնդրելը բոլորովին էլ ամոթ չէ: Ինչո՞ւ ես խնդրելուց ամաչում:

— Ես չեմ ամաչում, — ասաց Սաբուրովը: — Ես կխընդրեմ այս գիշեր:

— Խնդրիր... Շատ սոսկալի էր, — ասաց Անյան, — երբ երեկ երեկոյան մեզ բոլորովին կտրեցին: Ես կարծում էի, որ գուցե այլևս քեզ երբեք չտեսնեմ: Ես ուզում եմ՝ միասին լինենք: Ոչ, ոչ, մի լսիր, ինչպես ուզում ես, բայց ես այնուամենայնիվ ուզում եմ միասին լինենք: Այ, եթե հիմա

այստեղ ընկներ ոռմբը, ինձ համար սարսափելի չէր լինի, որովհետև միասին ենք: Ես խիզախութուն եմ ստանում, երբ մենք միասին ենք, հասկանո՞ւմ ես: Դուցե դո՞ւ էլ ես այդպես: Ճիշտ է:

— Երեի, — ասաց Սաբուրովը որոշ տատանումով, երկվակայելով, որ եթե Անյան իր կողքին լինի, թերևս ինքը ավելի քիչ վախենա իրեն համար, սակայն դուցե էլ ավելի կվախենա նրա համար:

— Երեի, — ասաց Անյան, — ես գիտեմ, որ քեզ համար էլ այդպես է, ինչպես ինձ համար: Իսկ ինձ համար այդպես է: Դեհ, ես գնամ վիրավորներ փոխադրելու: Դու այստեղից չե՞ս կարող գնալ:

— Ձեմ կարող:

— Ես գիտեմ: Ես գնամ վիրավորներին փոխադրեմ: Գիտե՞ս, ձորում մենք այնքան վիրավորներ ունենք. երբեք այդքան չեն եղել: Այդ նրանից է, որ Վոլգայով չի կարելի անցնել: Ես գնամ, — արագորեն ավելացրեց նա, ձեռքը պարզելով Սաբուրովին:

Միայն այժմ Սաբուրովը նկատեց, որ աղջկա վերարկուն ուրիշ էր՝ ոչ այն, որով տեսել էր նրան առաջ:

— Որտեղի՞ց այդ շինելը, — հարցրեց նա:

— Սա լմը չի, մի սպանվածի էր, տվեցին ինձ: Ահա, տեսնո՞ւմ ես, — և նա կրծքի ձախ կողմից ցույց տվեց մի փոքրիկ անցք: — Թե չէ բոլորովին անվնաս է: Իմ զգեստին ահանը կպալ և ծվեն-ծվեն արավ:

— Ինչպե՞ս թե ահանը:

— Երեկ շողում էի, երբ վիրավորներ էի փոխադրում. հանեցի շորս և խնամքով ծալեցի՝ ինչպես որ ծալում-դնում էի մահճակալի վրա. հենց այդ բոպելին էլ ահանը կպալ նրան:

Սաբուրովը նրա ասին առավ իր ափի մեջ: Նկատեց, որ վերարկուն նրա հասակից մեծ է և թեքը ետ է դարձված: Կոպիտ մահուղը հարել էր ձեռքը և այնտեղ, որտեղ թեքի եզրն էր, ձեռքի վրա մնացել էին արյունոտ երկար բծեր:

— Հապա՛ տեսնեմ մյուս ձեռքդ, — ասաց նա:

Մյուս ձեռքի վրա էլ նույնպիսի բծեր կային:

— Տեսնո՞ւմ ես, ինչպես է հարել, — ասաց Սաբուրովը: Ասա, որ քեզ նոր զգեստ տան:

— Լավ:

— Անպայման ասա:

Նա սեղմեց աղջկա ձեռքը իր ավի մեջ, մոտեցրեց շրթունքներին և մի քանի անգամ համբուրեց յուրաքանչյուր ձեռքի այն տեղը, ուր երևում էին արյան բծերը:

— Դեհ, գնա, — ասաց նա: — Ես կտեսնեմ Պրոցեն-կոյին և կխնդրեմ, որպեսզի մենք միասին լինենք:

— Նա չի մերժի, — ասաց Անյան: — Ոչ մի դեպքում չի մերժի:

Նա ձեռքերը խորը խրեց դրպանները, երևի նրա համար, որպեսզի Սաբուրովն այլևս չխղճա իրեն, և քայլեց հաղորդակցության անցուղիով:

Գուլիշևի մոտ համարյա հանգիստ անցկացնելով օրը, Սաբուրովը, երբ մթնեց, վերադարձավ հրամանատարական կետ՝ Ռեմիզովի մոտ: Ռեմիզովը կիսապառկած մահճակալի վրա, ծխում էր: Նրա դիմաց նստել էր շտաբի պետը:

Բլինդաժում տիրում էր այնպիսի լուռություն, ինչպիսին տիրում է այն ժամանակ, երբ ամեն բան արդեն որոշված ու նախապատրաստված է, այլևս ոչ մի կարգադրություն չպետք է արձակել և մնում է միայն սպասել նշանակված րոպեին:

— Մայոր Աննենսկուն, — ասաց Ռեմիզովը, — ես թողնում եմ դեկավարելու մնացած սմբողջ հատվածը, իսկ ես ինքս կգնամ գրոհային ջոկատի հետ:

Շտաբի պետը Ռեմիզովի թիկունքից աղաչական նշաններ էր անում Սաբուրովին, ջանալով ապացուցելու, որ գրոհային խմբի հետ պետք է գնա հենց ինքը՝ Աննենսկին, իսկ գնդապետը պետք է մնա, որովհետև վերավորված է, և նրա դնալը անխմաստ է: Գոնե այդպես հասկացավ Սաբուրովը Աննենսկու այդ նշանները:

— Դուք ի՞նչ եք այդտեղ շարժ ու ձևեր թափում, — առանց շրջվելու հարցրեց Ռեմիզովը: — Չվիճեք, չվիճեք, շարժ ու ձև եք անում: Չեմ տեսնում, բայց զգում եմ: Դուք ինձ չեք համոզի, իզուր եք շարժումներով կապիտանին հասկացնում, նա նույնպես չի կարող ինձ համոզել և, որ ամենահաճեկին է, չի սկսի համոզել: Այո, կապիտան:

— Ինչպես որ անհրաժեշտ եք համարում, — ասաց Սաբուրովը, իր փորձից գիտենալով, որ այդպիսի դեպքերում վիճելն անօգուտ է:

— Դեհ, տեսնո՞ւմ եք, — թեթևացած ասաց Ռեմիզովը, որը նախապատրաստվել էր դարձյալ մի բաժին համոզումներ լսելու: — Իսկ ինչ վերաբերում է ձեզ, ապա ես կարծո՞ւմ եմ, որ դուք ուզում եք ինձ հետ գնալ: Եթե ինձ հետ գնաք, ավելի շուտ կհասնեք ձեզոնց: Համենայն դեպ: դա զգալի չափով կախված կլինի ձեզանից:

— Եթե թույլ կտաք գալու ձեզ հետ, ես ուրախ եմ դալու, — ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ դուք, Սեմյոն Սեմյոնովիչ, — ասաց Ռեմիզովը Աննենսկուն, — լավ հրամանատար եք, սակայն արդեն ժամանակ է, որ գունդ ստանաք: Իսկապես: Ես գններալին այդպես էլ կասեմ առիթի դեպքում: Դուք շտաբի պետի համար չափազանց շատ տեմպերամենտ ունեք: Շտաբի պետը պետք է տրամադիր լինի մի որոշ առանձնություն, հնգաշերտ ծածկով բլինդաժի: Այո, այո, ես այդ ձեզ ասում եմ առանց հեղնանքի: Իսկ դուք, եթե ձեր գնդի հրամանատարին մեկ օրում գնդակոծել են երեք անգամ, իսկ ձեզ միայն երկու, արդեն կարծում եք թե ամոթալի կերպով եք խրամատավորվել և որ անհրաժեշտ է ավելի շուտ անձամբ գրոհի գնալ՝ ձեր հոգեկան հավասարակշռությունը վերականգնելու համար: Եվ չվիճեք ինձ հետ՝ ժամանակն է, որ դուք հրամանատարական այլ պաշտոն ստանաք: Եվ եթե դուք ունենաք այնպիսի շտաբի պետ, ինչպիսին այժմ ինձ է ընկել, և եթե ձեզ վիճակվի նրան միշտ փեշերից քաշել, որպեսզի նա առաջավոր բնագիծ չվազի, ահա այդ ժամա-

նակ դուք կհասկանաք ու կկարեկցեք ինձ, — և Ռեմիզովը ծիծաղեց:

Աննենսկին լուռ կանգնել էր: Նա մի քիչ կոտրվել էր խոսակցության սնունդն առնելու շուրջ գալուց, սակայն վիրավորվելու բան չկար՝ ձեռքերին խոսում էր բարեսրտությամբ, հայրական հոգատարության արտահայտությամբ: Կանչելով Շարապովին, Ռեմիզովը նրա օգնությամբ համազգեստի վրա հագավ բամբակած բաճկոնը, սեղմեց գոտին և ցած քաշեց գլխարկը:

— Ձեմ սիրում պիտտկաները, — ասաց նա, նկատելով Սաբուրովի հայացքը: — Գուցե և ավելի հարմար է, բայց քաջության գլխարկ չէ: — Հետո, ձեռքը դնելով հովարին, ստուգեց թե արդյո՞ք ճիշտ է նստել գլխարկը, գոտուն կապեց երկու նոնակ և վերցրեց ավտոմատը: Այդ բոլոր պատրաստությունները տեսնելուց հետո, Ռեմիզովը նայեց ժամացույցին: Սաբուրովը, որը Պրոցենկոյի հրամանից գիտեր, որ գրոհը պետք է սկսվի ուղիղ տասին, նույնպես նայեց իր ժամացույցին. ժամը տասից պակաս էր տաս րոպե:

— Ի՛նչ, ցտեսություն, Սեմյոն Սեմյոնովիչ, — ասաց Ռեմիզովը, սեղմելով շտաբի պետի ձեռքը: — Չձանձրանաք: Գնա՛ք, կապիտա՛ն: Շարապով, իմ ետեկից:

Հինգ րոպեից նրանք արդեն նստած էին դեպի Վոլգան տանող մի նեղ ձորակում, որի եզրերին փորված էին բազմաթիվ խրամատներ, այնտեղ, ուր Ռեմիզովի հրամանով հավաքվում էին գրոհային ջոկատները:

Մարդիկ նստել էին փլատակների միջև փորված խրամատներում, զենքը ձեռքերին, հարմար կերպով հենված հողե պատերին, քարերին, միմյանց: Խոսում էին շշուշշով: Մի կողմից մինչև գերմանացիները բալական հեռու էր՝ երկուհարյուր մետր, բայց մյուս կողմից, որքան թույլ էին տալիս դատելու ցեղեկվա հաշիվները, ընդամենը հիսուն մետր էր: Խոսում էին միայն այն ժամանակ, երբ գլխի վրայով, ճշալով, անցնում էր «Ու-2» ինքնաթիռը և կես կիլոմետր հեռավորությամբ, գերմանական դիրքերի վրա բաց էր

Թողնում լուսավորող հրթիրով սպիտակ գունդը ու նրանից հետո ցած էր թափում ոռամբերը։ Այդ բոսպեններին կարելի էր բարձրաձայն խոսել։

— Նորից թաղավորական ավիացիան թռավ, — ասաց մոտակայքում մեկը, երբ ձորակի վրայով վժժալով անցավ դարձյալ «Ու-2» մի ինքնաթիռ։

— Սիմինդրաբույծ։

— Իսկ մեզ մոտ՝ Հյուսիս-Արևմտյան ռազմաճակատում «անտառապահ» էին անվանում։

— Դեհ, նայած թե որտեղ ինչպես է։ Որտեղ ինչ բնություն կա՝ խոհեմաբար ասաց երրորդը։ — Որտեղ սիմինդր կա՝ այնտեղ կա և սիմինդրաբույծ, որտեղ շատ բանջարանոց՝ այնտեղ բանջարաբույծ, իսկ որտեղ անտառ՝ այնտեղ անտառապահ։ Գլխավոր պատճառն այն է, որ ցածք է թռչում, սիրում է երկիրը։

— Մեկ բուսեից, եթե ուշացում չլինի, պետք է սկսվի հրետանային նախապատրաստությունը, — ասաց Ռեմիզովը։ — Շատ նոնակներ վերցրե՞լ եք, — դիմեց նա իր կողքին, դիրքում նստած մարտիկներին։

— Ութական հատ, ընկեր գնդապետ, — գեկուցեց մի փոքրահասակ սերժանտ։

— Կամա՛ց, մի բղավիր, — ասաց Ռեմիզովը։ — Ութական։ Այդ ոչինչ։ Իսկ եթե պատ լինի և պատի ետևը գերմանացիներ, ու չկարողանանք թևանցե՞լ։

— Այդ ժամանակ կպայթեցնենք պատը, ընկեր գնդապետ, — ասաց սերժանտը։

— Իսկ տո՛ւ վերցրե՞լ եք։

— Ինչպես չե՞, ընկեր գնդապետ։

— Ինչքա՞ն։

— Վեց կիլոգրամ վերցրել ենք։

— Իսկ ինչո՞ւ հրացանդ սվին չունի, — դիմեց Ռեմիզովը մարտիկներից մեկին։

— Ես քուլրիկ ունեմ, — և մարտիկը խփեց կողքի թրին, որը զրնգաց։

— Ի՞նչ է, կաղակ ես:

— Սովետական Միության Հերոս, գեներալ մայոր Դո-
վատորի հեծյալ կորպուսից եմ:

— Ի՞նչ կաղակ ես, որ ձիու վրա չես, — ծիծաղեց Ռե-
միզովը:

— Ես ձին մուսցել եմ: Արդեն մեկ ու կես ամիս է, որ
ձի չեմ տեսել:

— Իսկ ի՞նչ է, ձանձրանո՞ւմ ես, — հարցրեց Ռեմի-
զովը:

— Այստեղ ձանձրանալու հնարավորություն չկա, ընկեր
գնդապետ, — ասաց մարտիլը, սակայն այն շարժումից,
որով նա շոյեց սուրը, զգացվեց, որ թախծում է:

— Ժամանակն է, — ասաց Ռեմիզովը և, իրեն մոտ կան-
չելով վաշտի հրամանատարին, որն անմիջականորեն ղեկա-
վարում էր գրոհը, հարցրեց՝ արդյոք ամեն ինչ պատրաստ է:

— Ամեն ինչ, — ասաց նա:

— Նշանակում է՝ հրետանային առաջին համազարկով՝
ձախ ամից: Հասկանալի՞ է:

— Այո:

— Սակայն ձախ ամի վրա չի կարելի հույս դնել, —
ասաց Ռեմիզովը: — Ձախ ամի, ձախ ամի, բայց թող մեր
տականահետները խփեն:

— Կկատարվի, ընկեր գնդապետ:

— Այդպես... Դե՛հ, արդեն ժամանակն է՝ երկրորդ ան-
գամ կրկնեց Ռեմիզովը, երեսը շուռ տալով դեպի Վոլգան:

Սաբուրովը նույնպես շուռ եկավ: Ու հենց այդ վայր-
կյանին հեռվում, ձախ ամին, ինչ որ մի բան որոտաց, բո-
ցավառվեց և վզկալով, աղմկելով, ոռնալով սլացավ գլխների
վրայով:

— Ահա և «կատյուշաները» երգեցին, — ասաց Սաբու-
րովը Ռեմիզովին, բայց նա ոչ մի կերպ չարձագանքեց այդ
խոսքերին, և Սաբուրովը հասկացավ, որ «կատյուշաների»
աղմուկից իրեն խոսքերը չսվեցին:

Ձախ ամով, մի քիչ ցածր և մի քիչ բարձր, նորից

որոտմունք լսվեց, նորից կարճատև բռնկումներից հետո երկնքով սլացան ականաճեռային համազարկի հրեղեն շերտերը: Նրանք տեղացին մոտակայքի վրա, կես կիլոմետր հեռավորությամբ:

— Զգում եմ, որ լավ խփեցինք, — ասաց Ռեմիզովը, երբ համազարկի ուրտը մարեց: — Շատ լավ: Աղնվորեն սուսժ, ես վախենում եմ այդ «կատյուշաներից»: Նժն մի քառակուսի մետր սխալ տան, բանը պրծած է: Ուժեղ դուրծիք է:

«Կատյուշաներից» հետո ձախ ավից թնդաց հրետանին: Մեկ սլստեղ, մեկ ալնտեղ երևում էին հեռավոր բռնկումներ, և ծանր արկերը թռչում էին գլխների վրայով: Գերմանացիների առջևում ամբողջ երկինքը բռնված էր կարմիր բոցերով: Նրբ արկերը պայթում էին մոտակայքում, բոցերը լուսավորում էին մեկ տան անկյունը, մեկ պատի բեկորը, մեկ՝ ջարդված բենզինի ցիստերնների երկաթե ծվենները: Գրահային խմբերն սկսեցին դուրս գալ ձորից և սողալ սուսջ: Մի ծանր արկ պայթեց հենց ձորի մոտ:

— Զհասավ, — ասաց Ռեմիզովը: — Դե՛հ, կապիտա՛ն, գնա՛նք:

Ռեմիզովն անակնկալ թեթևությամբ դուրս թռավ դիրքից և, առանց շուրջը նայելու, ընթացավ սուսջ: Սաբուրովը շարժվեց նրա հտեից: Կողքից գնում էին Շարապովը և երեք թե չորս ավտոմատավոր:

Մեր հրետանային հարձակումը շարունակվում էր: Գերմանական դիրքերը և հեռուն, խորքում ամեն ինչ դղրդում էր ծանր արկերի պայթյուններից: «Կատյուշաների» արկերից հրկիզված, վառվում էին բենզինի կամ նավթի մնացորդները, կրակի լեզուները հասնում էին մինչև երկինք: Այն կողմի պայթյուններից հետո սկսվեցին պայթյունները նաև այս կողմում՝ գերմանացիներն էին կրակում: Խոշոր ականները մի քանի անգամ անցան Սաբուրովի գլխի վրայով և պայթեցին հեռուում: Հետո սկսեցին դործել հրանոթները, նվ, ի

վերջո, առջևում լավնցին ավտոմատային հաճախակի կրակահերթերի ձայննրը:

Գրոհային ջոկատներն նորագորեն անցան ձորից մինչև իրենց հին դիրքերն ընկած ճանապարհը, այն դիրքերը, որտեղ այժմ գտնվում էին գերմանացիները: Այգ հասվածը, որ երեկ ետ էին վերցրել գերմանացիները, լավ ծանոթ էր Սաբուրովին: Նա մոտավորապես չորս հարյուր մետր երկարությամբ, և չորս հարյուր մետր լայնությամբ մի քառակուսի էր: Ամբողջապես փորփրած էր խրամատներով և հազորդակցությամբ անցքերով, և միայն մեկ-մեկ, համարյա ամալի տեղում ցցված էին ավերակներն ու փլատակները: Մի ժամանակ այստեղ գտնվում էին բենզինի պահեստները, որոնցից այժմ մնացել էին միայն հիմքերը և ամենուրեք թափված հսկայական քանակությամբ ծվատված երկաթաթերթ:

Ռեմիզովի ետևից վազքով անցնելով այն տարածությունը, որը իրեն բաժանում էր մյուս կողմի առաջին խրամատներից, Սաբուրովը մի քանի անգամ կոխեց աչքված երկաթաթերթերը, որոնք սոսկալի ազմուկով ճխտվում էին ոտքի տակ: Առջևում գտնվում էին քարաշեն պահականոցի մնացորդները: Այդ կողմն էր սլանում Ռեմիզովը, իսկ նրա ետևից՝ նաև Սաբուրովը: Երբ նրանք վազում էին, դնդաղացիին կրակահերթերը սուլում էին ձախից: Հենց փլատակների մոտ Սաբուրովի ետևից վազողներից մեկը ծանր թևկոցով ընկավ գետին: Փլատակների մեջ մի քանի մարդ արգեն երկու դնդաղի էին տեղադրում:

— Այդ ճիշտ է, — ասաց Ռեմիզովը: — Գավրիլով:

— Լսում եմ, ընկեր դնդապետ:

— Ինչպե՞ս է, վերցրիք:

— Դուրս է գալիս, վերցրին, ընկեր դնդապետ:

— Իսկ առաջ շարժվո՞ւմ են:

— Շարժվում են:

— Գնա առաջ: Հաղորդիր, որ միշտ ես այստեղ եմ լինելու:

Քարե պահականոցի մոտ սուլում և շրմփում էին միայ-

նակ զնդակները: Երբեմն մոտակայքում օդը կիսում էր զնդացրային կրակահերթը: Օդի մեջ միմյանց խաչաձևում էին փամփուշտների բազմագույն լուսագծերը: Ձախից, շատ մոտիկից, լսվում էին նռնակների բազմաթիվ պայթյուններ: Աջից դեռ շարունակում էին կրակել, սակայն պայթյուններ չէին լսվում. այնտեղ դեռ բանը չէր հասել նռնակամարտի:

— Ա՛խ, անպիտաններ: Ա՛խ, անպիտաններ, — բարկանում էր Ռեմիգովը: Ախր պառկել են: Երեւի հրամանատարը սպանվել է: Սաբուրով, զնացեք այնտեղ: Եթե նռնակները չեն պայթում, նշանակում է՝ պառկել են: Գնացեք շուտ: Ինչ էլ լինի՝ ոտքի հանեք:

Սաբուրովը դուրս եկավ պահականոցից ու մթության մեջ սողաց դեպի աջ: Իսկապես, հրամանատարն այնտեղ սպանվել էր: Փլատակների մեջ դռնվող զերմանական հաստոցավոր զնդացիրը մոտենալու հնարավորություն չէր տալիս: Սակայն դադարն առաջացել էր ո՛չ թե այն բանից, որ սպանել էին հրամանատարին, այլ այն պատճառով, որ երեք սակրավոր սողալով թևանցում էին կատարել՝ տուր հեռները վերցրած, որպեսզի պայթուցիկ նյութը դնելն այն տան փլատակների տակ, որի երկրորդ հարկում գտնվում էր զնդացի-րը: Մյուսներն սպասում էին պայթյունին՝ առաջ շարժվելու համար: Կարգադրություններ էր անում մի ավագ, որը, երբ Սաբուրովը սողեսող մոտեցավ նրան, դործարար ու հանգիստ ձևով բացատրելով բանի էությունը, ասաց.

— Եթե չկարողանան սողալով հասնել, չպայթեցնեն, այսպես կգնաք, ընկեր կապիտան, թե չէ մարդիկ ափսոս են. մի հինգ րոպե սպասենք:

Սաբուրովը համաձայնեց և ավտոմատավորներից մեկին ուղարկեց Ռեմիգովին ասելու, թե այստեղ շուտով ամեն ինչ կարգին կլինի: Մի քանի րոպե նա պառկել էր ավագի կողքին ու սպասում էր: Շուրջը տեղի էր ունենում գիշերային մարտ, ինչպես տեղի է ունենում ամեն մի գիշերային մարտ, որը նման է բազմաթիվ անհայտներով հավասարության:

«Այժմ ի՞նչ է կատարվում Պրոցենկոյի մոտ», — մտածեց

Սաբուրովը: Դատելով հրետանու որոտից, նռնակների հեռավոր պայթյուններից և լուսածիր գնդակների հաճախակի պայթյուններից, այնտեղ, ուր պետք է հարձակվեր Պրոցենկոն, Սաբուրովը հասկանում էր, որ այնտեղ նույնպես մարտ է տեղի ունենում: Մեր արկերը ձախ ավից դեռ սլանում էին գլխների վրայով, սակայն նրանք այժմ պայթում էին գերմանական խորը թիկունքում: Պայթյունները թնդում էին անընդհատ, յուրաքանչյուր մեկ-երկու վայրկյանը մի անգամ, և Սաբուրովը մի պահ պատկերացրեց, թե ինչ կլինի այժմ շրջակայքում, եթե այդպիսի թնդանոթաձգություն կատարվի այժմ ոչ թի գերմանացիների, այլ իրեն ու իր մարդկանց վրա: Իսկապես, այդ կրակը դարձուրելի էր, և ինչպես հրետանային բոլոր հրամանատարները, նա սրտանց օրհնեց ռուսական հրետանին:

Երբ առջևում, այնտեղ, ուր թաքնվել էր գերմանական գնդացիորդ, դղրդաց խլտցուցիչ պայթյունը, Սաբուրովը բարձրացավ և, վազելիս կրակելով ավտոմատը, կարմիրբանակայիններին գրոհի տարավ:

Գիշերվա ընթացքում երկու անգամ մոտակայքում պայթած ականը հողի կտորներ թափեց Սաբուրովի վրա: Նրա բռնաբաժան բաձկոնի թևքը ծակեց և թեթևորեն ձախ ձեռքը խանձեց ավտոմատային կրակահերթը: Շատերը նրանցից, որոնց հետ նա գրոհի գնաց, արդեն չէին պատասխանում ընկերների ձայներին: Շատերը վիրավորված էին, բուժաօգնությունը և սանիտարները նրանց դուրս էին տանում ռազմադաշտից: Սաբուրովը խալվարում, եռ ու դեռի մեջ չկարողացավ նկատել, թե արդյոք սանիտարների մեջ էր Անյան:

Ընդհանրապես, մարտն ավելի թեթև ընթացավ, քան կարելի էր ենթադրել: Գրոհային այն շորս խմբերը, որ գտնվում էին աջ կողմում, և որոնց հրամանատարն էր ինքը՝ Սաբուրովը, բավական արագորեն զրավեցին իրենց բաժին տրված խրամատները: Երբ մի քանի ժամ շարունակվող մարտից հետո Սաբուրովը մյուսների հետ միասին գնաց մաքրելու դեպի ձախ տանող տրանշեյները, նրանցից մեկի

մեջ հանդիպեց ընդամասը եկող ավտոմատավորներին: Դրանք դրոհային ձախ խմբերից մեկի մարտիկներն էին: Այդպիսով, դուրս եկավ, որ այդ ամբողջ հասավածը գրավված է ամբողջովին: Գերմանացիները սպանվել կամ փախել էին, իսկ գուցե մասամբ դեռ թաքնվել են բլինդաժներում, որ կարող էր վերջնականապես պարզվել միմիայն առավոտյան, լուսնով:

— Իսկ ինչպե՞ս է այնտեղ՝ ավելի դեպի ձախ, — հարցրեց Սաբուրովը: — Միացա՞ն:

— Միանալու պես է, ընկեր կապիտան, — ասաց այն ավտոմատավորը, որին նա դիմեց. այնտեղ լավ վառեցին ֆրիցներին:

Սաբուրովը մտածեց, թե անշուշտ, գիշերային խնդիրը կատարված է, և դիվիզիան նորից վեբամիավորված է: Սակայն կասկածից դուրս էր, որ շենքերով շծածկված այդ հատվածում գլխավոր մշտանգն սպասվում էր առավոտյան: Ի՞նչ նույնիսկ այն, որ գերմանացիները գիշերը համեմատաբար հեշտորեն դուրս շարտվեցին, ոչ մի լավ բան չէր դուշակում առավոտվա համար: Գերմանացիները հագիվ թե հաշտվեին իրենց անհաջողության հետ: Ընդհանրապես չսիրելով գիշերային դսրծողություններ, նրանք գիշերը մարտի մեջ չմտցրին խոշոր ուժեր, անշուշտ միայն այն պատճառով, որ որոշել էին այդ բանը հեռաձգել առավոտյան:

Սաբուրովը խավարում ստուգեց կենդանի մնացած մարդկանց, ավադի հետ միասին դասավորեց դնդուցիները և հրամայեց որոշ տեղերում խորացնել խրամատները և վերականգնել նռնակների պայթյուններից բլինդաժներում փչացած հրակնատները: Հետո նա երկու կապավորներ ուղարկեց գրություններով՝ մեկը Ռեմիզովին, ու մյուսն՝ ուղիղ հրամանատարական կետ, շտաբի պետին, նշելով, որ լուսաբացին պետք է սպասել գերմանացիների հակադրոհների, որ ինքը միտում է այդտեղ և խնդրում է՝ միայն թե արագորեն մոտ բերեն ականանետներն ու հակատանկային հրացանները: «Նվ եթե կարելի է, — ավելացրել էր նա երկու գրոհ»

թշուհները վերջում, — նաև թեկուզ երկու-երեք հակառակ-
կային հրանոթն:

Ռեմիզովի մոտից կապավորը շվերադարձավ. գուցե նա
սպանվել էր ճանապարհին, կամ Ռեմիզովը էր կարողացել
ոչ մի բանով օգնել: Աննենսկու կողմից հիսուհ րոպեից
հետո, երբ արդեն սկսում էր լուսանալ, ձեռքով քարշ տալով
բերեցին ուտինե սկներով, հիսուհինգ միլիմետրանոց
երկու հրանոթ ու եկան հինգ զրահահարներ՝ իրենց երկարա-
փող «դեկտյարովկաներով» և տասնհինգ ավտոմատավորներ:
Կապավորի բերած զրավթյան մեջ Աննենսկին գրել էր. «քու-
մեցի աչքն ամենը, ինչ կարողացա: Դիմացեք»:

XX

Առավոտվա ութից, երբ լուսացավ և սկսվեց դերմանա-
կաչ, առաջին գրոհը, մինչև երեկոյան ժամը յոթը, երբ
մթնեց, ու ամեն ինչ վերջացավ, անցավ տանջալի տասնմեկ
ժամ, որոնցից յուրաքանչյուրը հաղիվ թե համեմատաբար
խաղաղ հիմդ րոպե ուներ:

Երբ այդ հատվածում անցյալ շաբաթ դիվիզիան էտ
մղվեց դեպի բուն ափը, Պրոցենկոն աշխատեց առանձնա-
պես հիմնավոր կերպով ամրանալ աչդտեղ: Ամբողջ շրջա-
կայքը փորփրված էր խրամատներով, հազորակցության
անցուղիներով, հիմքերի տակ փորված էին բաղմաթիվ
որջեր ու բլրնդաժներ, իսկ առջևում ձգվում էր նեղ, բաց
բավական խոր ձորակը, որով այս կամ այն կերպ պետք
է անցնելին դերմանացիները մեր դիրքերին հասնելու համար:

Եթե հնարավոր լինեի ուսզմի դաշտի աղմուկի տճը
պատկերել կոր դժով, ապա այն օրը նա, ինչպես մալա-
րիայով հիվանդի ջերմատոտիճանը, կրեք անդամ շեշտակի
բորձրացավ ու իջավ:

Առավոտյան գերմանացիք սկսեցին գնդակոծել գնդային
հրետանիով: Հետո նրան միացան գնդային ծանր ականա-

նեւաները, հետո դիվլիդիայի հրեւոանին, հետո՝ գրոհային ծանր հրանոթները, ապա սկսվեց մոլեգին ռմբակոծութիւնը: Երբ որոտը հասաւ վերջին սահմանագծին, նա հանկաւ ընդհատվեց, և զնդացրային անլուռ ճարձատշտուի տակ դերմանացիք գրոհի անցան: Այդ ըոպէին բոլորը, ովքեր նստել, տոկացել, ողջ էին մնացել մեր դիրքերում՝ բոլորը սեղմվեցին զնդացիներին, ավտոմատներին և հրացաններին: Ձորը, որ դեռ մի շաբաթ առաջ, դերմանացիների առաջին գրոհների օրերին, կոչվել էր «մահվան ձոր», այժմ մի անգամ ևս արդարացրեց իր անունը. նրա լանջերը մի քանի ըոպէում ծածկվեցին մեռելների ու մեռնողների դիակներով: Նրանցից վերջինները դիրքերից հեռու էին ընկած քսան, տասնհինգ, տաս մետրի վրա: Թլում էր, թե ևս մի վայրկյան, կես վայրկյան, ու նրանք վազելով կանցնեն այդ տարածութիւնը: Բայց նրանք չէին վազում: Մահվան սարսափը վերջին վայրկյանին համակել էր նրանց, որոնք համարչա արդեն վազել էին, և ստիպել էր նրանց ևս դառնալ: Եթե մահվան սարսափը նրանց ետ շղարձներ, նրանք կվազէին մինչև դիրքերը: Բայց նրանք ետ դարձան, և նրանք, ովքեր չէին սպանվել առաջ վազելու ժամանակ, սպանվեցին վերադարձի ճանապարհին:

Երբ առաջին գրոհը չհաջողվեց, ամեն ինչ սկսվեց նորից: Բայց եթե առաջին անգամ այդ դժոխքը առեց երկու ժամ, ապա երկրորդ անգամ նա տեւեց ուրդեն հինգ ու կես ժամ: Գերմանացիները որոշել էին անձեռնմխելի տեղ չլքողնել գետավին: Ամբողջ գետափը այն աստիճանի փորփորված էր ձագարներով, որ եթե արկերը միաժամանակ պայթէին այդտեղ, ապա իսկապէս կենդանի չէր մնա ոչ մի մարդ: Սակայն արկերը պայթում էին տարբեր ժամանակներում և այնտեղ, ուր հենց նոր էր պայթել մեկը, ձագարում արդեն պառկել ու կրակում էին մարդիկ, իսկ այնտեղ, ուր պայթում էր հաջորդը, մարդիկ չկային: Եվ այդ մահվան պահատոց խաղը, որը շարունակվեց հինգ ու կես ժամ, ավարտվեց նրանով, որ երբ վեցերորդ ժամը լրանալու վրա

գերմանացիները երկրորդ անգամ գրոհի անցան, հոգնածությունից խլացած, կիսով չափ հողով ծածկված, սևացած մարտիկները բարձրացան իրենց դիրքերում և, կատաղի կերպով, մոլեգնորեն, խփելով այն ամենին, ինչ որ հասցնում էր իրենց առջև, ետ մղեցին նաև այդ գրոհը:

Անմիջապես որոտի կորագիծը դարձյալ բարձրացավ: Ինքնաթիռները գալիս էին հինգ, տաս, քսան, երեսուն հատով ու այնպես ցածր էին խոշահարում, որ պայթյունի ալիքը նրանց վեր էր շարտում: Ուշադրություն չդարձնելով զենիթային կրակի վրա, նրանք համարյա քսան մետրից գրոհում էին դիրքերի վրա: Փոշու շտարվաններն այնպես էին բարձրանում շրջակայքում, որ թվում էր, թե անձրև է գալիս:

Ֆուկասային և բեկորային մեծ ու փոքր ուռմբերը, հինգ մետր խորությամբ ձաղարներ բացող ուռմբերը և այն ուռմբերը, որ պայթում էին հազիվ հողին կպած, այնպիսի բեկորներով, որոնք այնքան ցածրից էին թռչում, որ կհնձեին կանաչը, եթե նա լիներ այդտեղ, երկուհարյուր մետր բարձրության վրա պայթող և տասնյակ մանր ուռմբերի վերածվող ուռմբերը, որոնք պայթում էին օդում և իբրև շրապնեչ թափվում երկրի վրա, — այդ ամենը համարյա երեք ժամ շարունակ որոտում էր գլխավերևում: Սակայն երբ երեկոյան ուղիղ ժամը յոթին գերմանացիները երրորդ անգամ գրոհի անցան, նրանք միայն մի անգամ ևս իրենց դիակնեքով լցրին «մահվաճ, ձորը»:

Սաբուրովն առաջին անգամ էր տեսնում այդպիսի քանակությամբ դիակներ այդքան փոքր տարածության վրա:

Առավոտյան, երբ համալրումներ ստացվելուց հետո Սաբուրովը հաշվեց իր մարդկանց, նա տներ՝ շատ լավ էր հիշում այդ թիվը՝ ութսուներեք մարդ: Այժմ՝ երեկոյան ժամը յոթին, շարքում մնացել էին միայն երեսունհինգ մարդ, որոնց երկուերրորդը՝ թեթև վիրավորվածներ էին: Պետք է որ դրությունը նույնը լիներ նրանից դեպի ձախ, և՛ դեպի աջ: Խրամատները փլված էին, հաղորդակցության անցուղիները տասնյակ տեղերով փակված էին ուռմբերի և արկերի

ուղի կաշկուղ, բազմաթիվ բլինդաժներ ավերված ու փլված էին: Սաբուրովը, որը կոնտուզիա էր ստացել դեռ երրորդ օրը, ալժմ համարյա ոչինչ չէր լսում: Ամեն բան արդեն վերջացել էր, իսկ նրա ականջներում դեռ թնդում էր համատարած որոտը:

ՆՅե հետազայում, երբեք նրան խնդրեին նկարագրելու այն ամենը, ինչ որ իրեն հետ կատարվեց այդ օրը, նա կկարողանար այդ պատմել մի քանի խոսքով: Գերմանացիները կրակում էին, մենք թաքնվում էինք խրամատներում, հետո նրանք դադարում էին կրակելուց, մենք բարձրանում, կրակում էինք նրանց վրա, հետո նրանք նահանջում էին, սկսում էին նորից կրակել, մենք նորից թաքնվում էինք խրամատներում, և երբ նրանք դադարում էին կրակելուց և գրոհի անցնում, մենք դարձյալ կրակում էինք նրանց վրա:

Ահա, էսպես, այն ամենը, ինչ որ անում էր նա և նրանք, ուժքեր իրեն հետ էին: Սակայն թերևս նա դեռ երբեք չէր ունեցել կյանքում ողջ մնալու ալյալիսի հաստատակամ ձգտում: Դա ո՛չ մահվան ահն էր և ո՛չ էլ այն վախը, թե կկտրվի կյանքի թելը, այն կյանքի, ինչպես որ նա եղել է՝ իր բոլոր հրճվանքներով ու վշտերով, և ոչ էլ այն վեհերոս միտքը, թե կդա վաղը, իսկ ինքը, Սաբուրովը այլևս աշխարհի երեսին չի լինի:

Ո՛չ, այդ ամբողջ օրը նա տոգորված էր լոկ մի ցանկություն՝ հստեղ, սպասել այն բուպին, երբ վրա կհասնի դադարը, երբ կբարձրանան գերմանացիները, երբ ինքը ևս կկարողանա բարձրանալ և կրակել նրանց վրա: Ինքը և իրեն շրջապատող բոլոր մարդիկ մեկ օրվա ընթացքում երեք անգամ սպասեցին այդ բուպին: Նրանք չդիտեին, թե ի՞նչ է լինելու հետո, սակայն մինչ այդ բուպեն նրանք ամեն անգամ սուզում էին ողջ լինել՝ ինչ էլ որ պատահի: Եվ երբ երեկոյան ժամը յոթին ետ մղվեց վերջին, երրորդ գրոհը, վրա հասավ մի կայծ դադար, և մարդիկ օրվա ընթացքում առաջին անգամ առաջին ինչ որ այլ խոսքեր, բացի հրամաններից և սոսկալի, անմարդկային, խռպոտ հայհոյանքներից, ո՞ր

Նրանք բղավում էին դերմանացիների վրա կրակելիս: Այդ խոսքերն անսպասելի կերպով մեղմ էին թվում, և օդում հանդիսավորություն էր զգացվում, կարծես թե մի արտակարգ, կարևոր, սուրբ բան էր կատարվել: Սաբուրովն զգաց, որ իրենք այսօր հաղթեցին դերմանացիներին, կատարեցին ոչ միայն այն, որի մասին հետո Ինֆոսթրուկցի ամփոփագրում գրվելու է՝ «այսինչ զորամասը ոչնչացրեց մինչև 700 (կամ 800) հիտլերական», այլ նրանք ընդհանրապես այսօր հաղթեցին դերմանացիներին, նրանցից ուժեղ դուրս եկան:

Յոթ և կեսին, արդեն մթնոթյան մեջ, Սաբուրովի խրամաւը եկավ Աննենսկին: Սաբուրովը նստել էր ծալած շինելի վրա, մեջքը տված խրամատի պատին և պատառաքաղով ծուլորեն փորփրում էր մսի սլահածոյի տուփը, ջանալով համոզել իրեն, որ սոված է և պետք է ուտել, չնայած որ ամենևին չէր ցանկանում ուտել:

— Ես մղեցինք, — ասաց Աննենսկին:

Նրա դեմքն այնպես սև ու հոգնած էր, ինչպես շրջակայքում բոլորի դեմքերը. անշուշտ, այնտեղ, ուր եղել էր Աննենսկին, այսօր կատարվել էր նույնը, ինչ որ այստեղ:

— Ես մղեցինք, — ասաց Սաբուրովը: — Իսկ ինչպես է ընդհանուր առմամբ:

— Եվ ընդհանրապես ետ մղեցինք, — ասաց Աննենսկին: — Ես եկել եմ մի լեյտենանտի հետ, նա ձեզ կփոխարինի. ձեզ կանչում է գեներալը:

— Իսկ այնտեղ ինչպե՞ս է, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այնտեղ նույնպես ետ են մղել: Դուք գնացեք, շտապ կանչում է:

— Իսկ որտե՞ղ է Ռեմիզովը:

— Նրան բլինդած տարան:

— Ի՞նչ է պատահել: Վիրավորվե՞լ է:

— Ոչ, — ասաց Աննենսկին, — չի վիրավորվել: Մերունին պարզապես ամեն ինչ վերջացնելուց կես ժամ անց ուշաթափվեց: Ախր նրա վերքը ոչ միայն ծիծաղելի է, այլև ծանր

է: Այժմ նրան ջուր են խմեցնում: Դեհ, դնացիք, գնացեք գեններալի մոտ, թե չէ կենդանաւ:

— Հաջողություն, — Սաբուրովը յեղմեց Աննենակոյ ձեռքը:

— Հա, ի դեպ, — ասաց Աննենոյին, — այժմ նրա հրամանատարական կետն այնտեղ չէ, ուր գտնվում էր: Նա հրամայել է փոխադրել:

— Ո՞ւր:

— Երեք հարյուր մետր այս կողմ, հենց զառիթափի վրա: Դուք, հավանաբար, այնտեղ էլ կգտնեք նրան:

Սաբուրովը հաղորդակցութեան անցուղիներով դնաց կտ: Երկու թե երեք անգամ նա ստիպված էր անցնել իր մարտիկներին՝ հողով ծածկված, չհավաքված դիակների վրայով: Անցնելով երեք հարյուր քայլ, Սաբուրովը համարյա դեմ առ դեմ հանդիպեց Պրոցենկոյին: Պրոցենկոն կանգնել էր զառիթափի եզրին: Նա բոլորի նման հաղել էր բամբակած բաճկոն, սակայն դիւին գեններալական, կարմիր եզրերով գլխարկ էր, որ վերջերս թիկունքից, մյուս ափից նրա համար բերել էին: Քիչ հեռու երկու մարտիկներ բլինդած էին փորում:

— Սաբուրով, — կանչեց Պրոցենկոն, — դեռ տաս քայլի վրա ճանաչելով նրան: — Սաբուրով, այդ դո՞ւ ես:

— Ես եմ, ընկեր գեններալ, — ասաց Սաբուրովը:

Պրոցենկոն երեք քայլ ընդառաջ դնաց նրան, կանգ առավ, ձգվեց և, սովորականին հակառակ, խիստ պաշտոնական ձևով ասաց.

— Ընկեր Սաբուրով, հրամանատարութեան անունից շնորհակալություն եմ հայտնում ձեզ:

Սաբուրովը նույնպես ձգվեց և, «զգաստ» կանգնելով շփոթված ինչ-որ բան բլբլաց:

— Ես ձեզ ներկայացրել եմ պարզեւի՝ Լենինի շքանշանի, — ասաց Պրոցենկոն: — Դուք արժանի եք դրան, ես ուզում եմ, որ դուք իմանաք այդ:

— Մեծապես շնորհակալ եմ, — իրեն համար անակնկալ ձեով, մանկան նման ասաց Սաբուրովը և ժպտաց:

Պրոցենկոն նույնպէս ժպտաց։ Միմյանց նայելով, նրանք հասկացան, որ այսօր մի ինչ որ շատ մեծ ու տոնական բան է կատարվել իրենց՝ երկսի համար, և՛ շրջապատի բոլոր մարդկանց համար, և որ Սաբուրովը ներկայացված, թե չի ներկայացված ջբանշանի, և կստանա, և չի ստանա ջբանշան, այդ ամենը, ի վերջո, այնքան կական չէ այսօր կատարվածի համեմատութեամբ։ Իսկ այսօր նվաճվել էր հաղթանակը՝ նրանք երկուսն էլ հասկանում էին այդ։ Այսօր հաղթանակ նվաճվեց ընդդէմ գերմանացիներին, որոնք ռազմական բոլոր օրենքների համաձայն պետք է հոռի վերցնէին գետափը ու չվերցրին։

— Դեհ, ինչպէ՞ս, ողջ-առո՞ղջ ես,—հարցրեց Պրոցենկոն, գրկելով Սաբուրովին և կամացուկ խփելով ուսին։—Ո՞ղջ ես։

Սաբուրովը չպատասխանեց։ Ի՞նչ կարելի էր ասել դրան։

— Երբեք ես ու դու, Ալեքսեյ Իվանովիչ, կհիշենք այս օրը,—ասաց Պրոցենկոն։—Ա՛յ, միտդ պահիր խոսքս, հենց այս օրը։ Գուցե և մեկը հիշի մի այլ օր, իսկ մենք կհիշենք հենց այս օրը։ Ինչ նշանակալից զգացմունքի մեջ ենք այսօր, այնպէս չէ՞։

Սաբուրովը լուռ գլխով արեց։

— Հրամանատարական կետը փոխեցի,—ասաց Պրոցենկոն։

— Այստեղ առաջ գտնվում էր գումարտակի շտաբը, ես հրամայեցի ընդարձակել ինձ համար։ Նրանք վաղն այստեղ կուղղեն դիւսալոր հարվածը։ Իսկ մենք այս տեղը չենք տա։ Այսօր բոլորը զգացին այդ, ես գիտեմ. և՛ դու, և՛ ես, և՛ բոլորս զգացինք այդ։ Ես էլ հենց ուզում եմ այդ զգացումը ամրապնդել մարդկանց մեջ և ահա այստեղ եմ փոխադրվել շտաբով, որպեսզի ոչ միայն զգան, այլև գիտենան, որ այս տեղը չենք հանձնի։ Հասկանո՞ւմ ես։

— Հասկանում եմ,—ասաց Սաբուրովը։—Միայն թե այնտեղ ձեզ համար ավելի հարմար էր։

— Այնտեղ հարմար է, բայց ես այստեղ էլ լավ կամ-

բանամ: Գիտե՞ս, համարձակությունը՝ համարձակություն, սակայն դիվիզիայի հրամանատարի գլխի վրա պետք է քառաշերտ առաստաղ լինի: Ի միջի այլոց, պետք է քեզ վրշտացնեմ. նախ, սպանվել է Պոպովը... Ռեմիզովի հետ ծանոթացա՞ր:

— Ծանոթացա:

— Դեհ, ինչպե՞ս է: Հոգի մարդ է, այնպես չէ՞:

— Այո, — ասաց Սաբուրովը:

— Այժմ քեզ համար գնդի հրամանատար կլինի Պոպովի փոխարեն:

— Իսկ Ռեմիզովի գնդո՞ւմ:

— Այնտեղ ուզում եմ Աննենսկոն թողնել: Այս, ուրեմն, առաջին: Երկրորդ, երեկ ես երկու գնդեր թուլացրի, որպեսզի դրոհային խմբեր ստեղծելի: Դեհ, նրանց էլ ետ մղեցին: Քո գումարտակին ես նեղեցին: Դիվիզիան նորից ամբողջապես միասին է. դա լավ է, բայց մեզ ավելի ընդհուպ սեղմեցին գետափին, հինգ տուն տվինք:

— Իմ գումարտա՞կն էլ տներ տվեց, — հարցրեց Սաբուրովը տաղանապալի ղեկավարով այն մարդու, որին դեռ չէին ասել ամենատհաճ լուրերը:

— Այո: Քո մարտիկներին նույնպես նեղեցին: Իսկ երեկ կեսօրին այնտեղ էի: Դուցե և իմ մեղքն էր, որ քո մարդկանցից շատ-շատերին վերցրի, բայց եթե չվերցնեի, նաև չէինք միանա Ռեմիզովի հետ: Կես օր եղա այնտեղ՝ քո գումարտակում: Ընդհանրապես, այնտեղ, ուր քո հրամանատարական կետն էր, այժմ համարյա առաջավոր բնագիծն է ձգվում:

— Այդպես, — ասաց Սաբուրովը:

— Երեք տներից մեկը վերցրին գերմանացիները, այն տունը, որի պատին «Գ» տառ էր գրված: Գիտե՞ս:

— Գիտեմ:

Պրոցենկոն խոսում էր շատ հանդիսատե՛սով, սակայն նրա խոսածից երևում էր, որ կարծես թե ինքը որոշ չափով մեղավոր էր զգում իրեն Սաբուրովի առջև այն բանի համար, որ նրա գումարտակից վերցրել էր և՛ մարդկանց, և նրան

իսկ, ու այժմ Սաբուրովը դուցե թե պահանջ ունի նրանից. որովհետեւ Սաբուրովին պետք է թվա, որ եթե ինքը լինեիր այնտեղ, սույա այդ չէր կատարվի, չնայած որ այդ կարող էր լինվին կատարվել նաև նրա ժամանակ:

— Ընդհանրապես, մեկնիր գովարտակ և կառչիր այնտեղ, որտեղ կանդ ենք առել. դա է գլխավորը: Մի վշտանա, մի վշտանա,—Պրոցենկոն խիսեց համառորեն լուռ Սաբուրովի ուսին. ավելի կարևոր է այն, որ ամբողջ դիվիզիան միասին է, այդ ավելի թանկ է, քան քո տունը: Հա, ի դեպ, մենք հին ծառայակիցներ ենք, բայց ես չգիտեի, որ դու այդքան գաղտնապահ ես:

— Ինչո՞ւ եմ գաղտնապահ,—զարմացավ Սաբուրովը:

— Իհարկե, գաղտնապահ ես: Դեհ, ես ասում եմ, որ կես օր եղա քո գովարտակում: Այնտեղ ինձ ամեն բան պատմեցին:

— Ի՞նչ պատմեցին,—դեռ չհասկանալով, հարցրեց Սաբուրովը:

— Ասում են՝ ամուսնացել ես:

— Ա՛յ, թե ինչ:—Սաբուրովը միայն այժմ գլխի ընկավ, թե ինչ նկատի ունեւր Պրոցենկոն: Առաջին ակնարկներից նա գլխի չընկավ, այնքան այժմ հեռու էր այդ մտքից: Այո, ամուսնացել եմ,—ասաց նա:

— Ասում են՝ նույնիսկ ուզեցել ես հարսանիք անել: Ու կաներ, ու ինձ էլ չէի՞ր հրավիրի:

— Ես չէի անի,—ասաց Սաբուրովը:—Պարզապես խոսք է, եղել է: Ուզում էի, որ այդպես լինեիր, բայց այդպես չեղավ:

— Իսկ ինչո՞ւ: Միանգամայն կարող էր լինել: Ես այդ աղջկան ճանաչում եմ: Ես նրան նույնիսկ շքանշան եմ հանձնել: Լավ աղջիկ է:

— Շատ լավ,—ասաց Սաբուրովը:

— Նա ֆելդշե՞ր է, թե՞ բուժաբույր:

— Ֆելդշեր է:

— Դու գովարտակում ֆելդշեր ունե՞ս:

— Վերջին ժամանակներս՝ ոչ,—ասաց Սաբուրովը։—
Նրան սպանել են, երբ ես գոսպիտալում եմ եղել։

— Դեհ, ի՞նչ,—ասաց Պրոցենկոն։—Կարող եմ նրան,
իբրև ֆելդշերի, ուղարկել քո գումարտակը։ Նքի հաստիքով
հասնում է, նշանակում է՝ կարելի է։

— Ինձ նույնիսկ բժիշկ է հասնում հաստիքով,—ասաց
Սաբուրովը։

— Ինչ արած. շատ բան է հասնում։ Օրինակ, քո գու-
մարտակում պետք է ունենալ ութհարյուր սվին, իսկ որտե՞ղ
են նրանք։ Իսկ ֆելդշեր կարող եմ տալ միայն մի պայմա-
նով...

— Ի՞նչ պայմանով։

— Պայմանն այն է, որ ինձ հարսանիքի կանչես։ Մեկ էլ
ահա թե ինչ... Միայն թե դու, Ալեքսեյ Իվանովիչ, չնեղա-
նաս, եթե ես խիստ ձեռով ասեմ քեզ։ Քեզ համար նա կին է,
իսկ գումարտակի համար՝ ֆելդշեր։ Նվ, սանիտարական գոր-
ծերից բացի, ոչ մի բանի չսկսեք է խառնվի։ Թե չէ, գիտե՞ս,
լինում է այնպես, որ կանայք երբեմն ոչ թե չարասրտությու-
նից, այլ բարեսրտություներից սկսում են խորհուրդներ տալ...
Հենց այս չպետք է տեղի ունենա պատերազմում։

— Իմ կարծիքով՝ նույնպես,—ասաց Սաբուրովը։—Այ-
նուամենայնիվ, եթե դուք կասկածում եք, ապա թող նա մնա
այնտեղ, ուր այժմ գտնվում է։

— Ո՛չ, ես չեմ կասկածում,—ասաց Պրոցենկոն։—Ես
պարզապես ընդհանրապես մտածեցի այդ մասին ու ասացի
քեզ։ Ահա և ամեն ինչ։ Դե՛հ,—սթափվելով, ավելացրեց
նա,—շուտով գնա քո գումարտակը։ Այնտեղ քեզ կարոտել է
քո Մասլեննիկովը։ Սիրահարված է վրադ, ի՞նչ է։

— Դե՛հ, ես խոմ աղջիկ չեմ։

— Սիրում է, շատ է սիրում։ Այնպիսի աչքերով է նա-
յում վրաս, կարծես թե ես քեզ կերել եմ։ Հարկ եղավ նրան
ասել՝ ձկնբաղառնա ձեր Սաբուրովը, կվերադառնա, մի՛
հուզվեք»։

— Այնուամենայնիմ ռ՝վ պատմեց ձեզ, ընկեր գենե-
րալ:

— Ռ՝վ պատմեց: Վանինը պատմեց: Դու կարծես թե
խիստ ես վարվում նրա հետ: Այո՞:

— Ո՛չ, ինչո՞ւ,—հարցրեց Սաբուրովը:

— Հենց այնպես, ոչինչ չէիր ասում ինձ նրա մասին:
Այնպես, որ եթե խիստ ես վարվում իզուր տեղը: Լավ մարդ
է և քեզ էլ հարգում է: Դե՛հ, գնա՛, գնա՛,—և Պրոցենկոն
Սաբուրովին մեկնեց ձեռքը:—Կարծում եմ, որ վաղը գերմա-
նացիները ամեն ինչ կկրկնեն: Բայց եթե այսօր նրանց հա-
մար բան դուրս չեկա՛վ, ապա վաղը առավել ևս դուրս չի գա-
նա նախազգում եմ այդ: Բայց,—և Պրոցենկոն բարձրացրեց
մատը,—լավ նախազգացումները՝ նախազգացումներ, իսկ
եթե Վոլգան երկու օր ևս չսառչի, ապա արկերը կվերջանան:
Տեսեսիր: Օրապահիկը ևս տեսեսիր: Յտեսություն:

— Յտեսություն, ընկեր գեներալ:

XXI

Մովս գիշեր էր: Մեկ աջից, մեկ ձախից մի քանի հար-
յուր մետրի վրա շրմվում էին պատահական ականները, և
հենց այն պատճառով, որ պայթյունները հազվադեպ ու ան-
սպասելի էին, Սաբուրովը մի քանի անգամ ցնցվեց: Հասնե-
լով իր գոմարտակը, նա հանդիպեց մի մարտիկի, որը ճա-
նաչեց նրան:

— Բարև ձեզ, ընկեր կապիտան:

— Բարև,—ասաց Սաբուրովը:—Ինձ տարեք հրամանա-
տարական կետ: Որտե՞ղ է այժմ նա, գիտե՞ք:

— Որտեղ որ էր, այնտեղ էլ գտնվում է,—ասաց մար-
տիկը:

Երբ Սաբուրովը մոտեցավ բլինդաժին և դիրքի մեջ տե-
սավ Պետյայի ծանոթ ֆիգուրան, Սաբուրովի սիրտը թրթռաց:
Նրան թվաց, թե տուն է եկել:

— Ընկեր կապիտան,— ուրախացավ Պետյան: — Իսկ մենք ձեզ սպասում էինք...

— Դուք ավելի լավ կանեիք՝ քիչ սսլասեիք ինձ, բայց ավելի լավ կովեիք: Ինչ ասել կուզի, վերադարձիս համար լավ նվեր եք պատրաստել ինձ,— ասաց Սաբուրովը, աշխատելով թաքցնել հանդիպման ուրախությունը.— տունը տվեցիք:

— Այդ ճիշտ է,— ասաց Պետյան:— Բայց չափազանց շատ էին թափվել մեր վրա, թե չէ չէինք տա: Ուժեքս չէին հերիքում: Ախր գեներալը քառասուն մարդ վերցրեց մեր գումարտակից:

— Ոչ միայն ձեզանից է վերցրել, այլև մյուս դոմարտակներին:

— Դե՛հ, մյուսներին էլ են սեղմել,— վիրավորված ասաց Պետյան:— Մարդկային հնարավորություն չկար... Իսկ կոմիսարը և Մասլեննիկովը սպասում, հա սպասում էին ձեզ:

— Ո՛ւր են նրանք:

— Ընկեր Վանինն այստեղ է:

— Իսկ Մասլեննիկովը:

— Իսկ Մասլեննիկովը հենց որ սկսեց մթնել, տուն գնաց: Այժմ ցերեկով չի կարելի գնալ այնտեղ:

— Իսկ այստեղից մինչև գերմանացիները քանի՞ մետր է այժմ:

— Ձախից հեռու է, ինչպես առաջ, իսկ այս կողմից,— Պետյան ցույց տվեց դեպի աջ,— վաթսուն մետր էլ չի լինի: Ամեն ինչ լավում է:

— Շա՛տ մարդ սպանվե՞ց,— հարցրեց Սաբուրովը:

— Տասնմեկ սպանված, երեսուներկու վիրավոր,— ասաց Պետյան, որը սիրում էր ճշգրիտ պատասխաններ:— Հա, Մարիա Իվանովնան նույնպես սպանվեց:

— Իսկ երեխա՞ները:

— Երեխաները նույնպես սպանվեցին: Բոլորը միասին: Ռոմբը ընկավ ուղիղ նրանց նկուղի մեջ: Մնաց մի ձագար՝ ու էլ ոչինչ:

— Ն՛րբ:

— Նրեկ:

Սաբուրովը հիշեց, թե ինչպես այդ կի՛նը թվում էր, թե վաղուց, հավիտենականության շափ վաղուց լրեն ասած անտարբեր ձայնով:

— Իսկ եթե ուժք է ընկնելու, թող ընկնի՛ բոլորիս վախճանը՝ երեխաների հետ՝ մեկ կլինի:

Եվ ահա նրա պատահական մարդարեությունը կատարվեց:

— Հա՛, դու ինձ շատ բան ասացիր,—ասաց Սաբուրովը:—Լավ կլինե՛ր քիչ ասեիր,—և բարձրացնելով թիկնոցավրանը, մտավ բլինդած:

Վանինը նիրհում էր սեղանի մոտ: Նա գրել էր քաղվեկույց և այդպես էլ քնել, գլուխը դրած թղթերի վրա և ձեռքերը տարածել սեղանի վրա: «Բարոյա-քաղաքական վարքի բացասական դեպքեր չկան»,—այս էր այն վերջին պարբերությունը, որ կարողացել էր Վանինը գրել քնելու պահին:

— Վանին,—ձայնեց Սաբուրովը, կանգնելով նրա մոտ:—Վանին:

Նա վեր թռավ:

— Վանին,—կրկնեց Սաբուրովը,—ես եմ:

Վանինը երկար ժամանակ թոթվում էր նրա ձեռքը, նայելով նրան, ինչպես այն աշխարհից եկածի վրա:

— Իսկ մենք արդեն անհանգստանում էինք քեզ համար,—ասաց նա:

— Իսկ դուք, կարծեմ, այստեղ անհանգստանալու ժամանակ չոփեիք:

— Ո՛չ, երևակայիր, որ ժամանակ գտանք: Սատանանքեզ տանի, քո մեջ կա մի այնպիսի բան, որ մարդ ձանձրանում է առանց քեզ: Արդյոք նրանի՞ց է, որ դու այդքան պարթև ես. առանց քեզ, այնպես է թվում, թե վառարանը սենյակից դուրս են հանել:

— Շնորհակալ եմ համեմատությունդ համար,—ասաց Սաբուրովը:

— Համեմատությունը դուք թե հարմար չէ, բայց էսպէս աշդպէս է: Ի միջի ալոց, ցուրտը մտենում է, և դու իզուր ես նեղանում. վառարանն ալ ժամ ամենաանհրաժեշտ բանն է:

— Դե ես ել տեսնում եմ, որ դուք վառարան եք դրել: Բլինդաժում, իսկապէս դրված էր երկաթե մի կլոր վառարան:

— Հապա ինչպե՞ս: Դրել ենք: Լավ է վառվում: Ուզո՞ւմ ես տաքանալ:

Պատասխանի փոխարեն Սաբուրովը նստեց մահճակալին, հանեց սապոգները միմյանց ետեից, ոտքերը պարզեց կրակին:

— Լա՛վ է,—ասաց նա:—Շա՛տ լա՛վ է: Իմ մասին բողոքե՞լ ես գեներալին:

Վանինը ծիծաղեց:

— Բողոքել եմ: Դե՛հ, ես կոմիսար եմ: Ես պետք է գիտենամ, թե ի՞նչ է կատարվում մարդկանց հոգու մեջ: Ես էլ տեսա, որ հոգիդ տեղը չէ:

— Բոլորի հոգին էլ տեղը չէ,—ասաց Սաբուրովը,—և քանի պատերազմը չի ավարտվել, տեղը չի լինի... Ի՞նչ է, Մասլեննիկովը տո՞ւնն է գնացել:

— Այո: Չի կարողանում համբերել:

— Առավոտյան կվերադառնա՞:

— Պետք է: Եթե առավոտյան չվերադառնա, նշանակում է՝ մինչև մյուս օրվա երեկոն կմնա: Այնտեղ չի կարելի գնալ-դալ օրը ցերեկով. աջից և ձախից անընդհատ խաչածն զընդացրային կրակ են տեղում:

— Իսկ ո՞վ է այնտեղ մնացել:

— Մոտ տասնհինգ մարդ: Կոնյուկովն է այնտեղ պառնա: Ախր Պոտապովն սպանվեց:

— Հետո՞:

— Սպանվեց, Կոնյուկովին ես վճռական բոպեին իմ իշխանությամբ վաշտի հրամանատար նշանակեցի: Այլևս ուրիշ

մարդ չկար: Երբ մեզ դուրս մղեցին, նա վաշտից մնացած մարդկանցով մնաց տան մեջ:

— Մի՞թե ընդամենը տասնհինգ մարդ կա երկրորդ վաշտում:

— Ոչ,—ասաց Վանինը,—նաև տասը մադ կա այստեղ, Նրանք երկու կողմից տնից ետ քաշվեցին, խսկ նա մնաց տան մեջ: Երկրորդ վաշտում քսանհինգ մարդ կա:

— Իսկ մյուսներո՞ւմ:

— Մյուսներում՝ մի քիչ շատ: Ահա, նայիր: Թղթի թերթիկի վրա Վանինը, իրեն հատուկ խնամքով, գրանցել էր բոլոր վաշտերի առկա մարդկանց:

— Այո,—ասաց Սաբուրովը,—շատ կորցրինք: Իսկ այժմ որտեղո՞ւ է անցնում առաջավոր բնագիծը:

— Ահա տես, խնդրեմ,—Վանինը փնտրեց թղթապանակում, հանեց մի փոքրիկ գծադիր.—Մասկեննիկովն է պատրաստել քո վերադարձի համար:

Գծագրությամբ ցույց էր տրված գումարտակի տեղադրումը: Գումարտակն այլևս ելուստով առաջ չէր ձգվել, ինչպես առաջ, այլ դասավորվել էր մյուս գումարտակների հետ մի դծի վրա, ավերված փողոցի աջ կողմի երկարությամբ, և միայն գծագրի մեջ կետերով շրջապատված, լեզվաձև առաջ էր ընկած:

— Ճիշտն ասած, այս տունը շրջապատման մեջ է,—ասաց Վանինը:—Գերմանացիները ցերեկը մեզ այդտեղ չեն թողնում: Գիշերն ենք սողալով գնում:

— Այո, երբ ամբողջ փողոցը ետ վերցնենք, դա լավ ֆորպոստ կլինի առաջշարժման համար,—ասաց Սաբուրովը:—Պետք է տունը պահել:

— Երբ ետ վերցնենք...—Երկարացրեց Վանինը:—Վախենում եմ, որ դեռ հեռու ենք դրանից:

— Ինչո՞ւ:

— Առայժմ թող աստված տա, դիմանանք այնտեղ, ուր հիմա գտնվում ենք:

— Իհարկե,—ասաց Սաբուրովը,—ես այդ մասին էլ

ասում եմ՝ աստված տա մի դիմանանք: Իսկ որ դիմանանք, նաև ետ կվերցնենք:

— Դու ասես ուրախացած ես վերադարձել: Սովորակա-
նից ավելի լավատես ես,—ասաց Վանինը:

— Այո, ավելի լավատես եմ, քան սովորաբար,—ասաց Սաբուրովը:—Ոչինչ, որ մի տուն տվինք: Այսինքն, իհարկե վատ է, որ տվինք, բայց ոչինչ: Այն, որ այսօր դիմացանք գետափին և նրանց շթողեցինք մոտենալու Վոլգային, այն է գլխավորը: Եվ այսուհետև էլ չենք թողնի:

— Համոզված ես,—հարցրեց Վանինը:

— Համոզված եմ,—ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ ինչո՞ւ ես համոզված:

— Ինչպե՞ս ասեմ քեզ: Կարող եմ մեջ բերել տրամա-
բանական որոշ հիմնավորումներ, բայց բանն այդ չէ: Ձգում եմ, որ այդպես կլինի: Այսօր այնպիսի կովի դիմացանք, որ առաջ չէինք դիմանա: Գերմանացիների համար մի ինչ որ բան կոտրվեց: Գիտե՞ս, ոնց որ լարվող խաղալիքն է լինում: Լարում են, լարում են, ու հետո լարիչը՝ չը՛խկ, ու այլևս չի լարվում:

— Դե՛հ, ի՞նչ,—ասաց Վանինը:—Ուրախ եմ հավատա-
լու: Իսկ մենք այդ տան համար այնպես վշտացանք, որ ոչ երեկ, ոչ այսօր բացի դառը վրդովմունքից, ուրիշ ոչ մի բան չէինք գրում:

Վանինը բարձրացավ և, կաղալով, քայլեց բլինդաժում:

— Այդ ի՞նչ է, կաղում ե՞ս:

— Վիրավորվել եմ: Ոչինչ, կանցնի մինչև հարսանիք՝ մինչև իմ հարսանիքը, իհա՛րկե, ոչ քոնը, որովհետև ասում են, թե քոնը յոթը սարի ետևը չէ:

— Ո՞վ է ասում:

— Պրոցենկոն:

— Դե՛հ, ի՞նչ արած,—ասաց Սաբուրովը:—Ճաշասրահը պատրաստ է. նա հայացքով չավեց բլինդաժը: Երաժշտու-
թյուն կլինի, նույնիսկ օտարերկրացի երաժիշտները կմաս-

նակցեն: Փիսան աշտեղ է: Մնում է միայն սպասել, թե ե՞րբ է հարաւը ընկերուհիների հետ պսակի գալու:

— Իսկ այսօր, հենց որ Մասլեննիկովը դա, ազապաքեֆ կսարքենք,—ասաց Վանինը:—Դու չկարծես թե հենց այնպես կպրծնես: Մեկ է, առանց ազապաքեֆի մենք չենք թողնի ամուսնանա:

— Բայց Պետյայի պաշարները, անշուշտ, նվազ են: Այնպես չէ՞, Պետյա:

— Դեհ, մի կերպ կդրստեմ, ընկեր կապիտան,—ասաց Պետյան:—Դուք ինձ, ի վերջո, ճիշտ գնահատեցիք,—և սըրվակը բանալով, օղի լցրեց Վանինի և Սաբուրովի առջև դրված թասերը:

Բայց նրանք դեռ բաժակաները շրթունքներին չէին մոտեցրել, երբ թիկնոցավրանը բարձրացավ, ու Մասլեննիկովը՝ զվարթ, աղմկոտ, ճխլոված Մասլեննիկովը հայտնվեց բլին-դաժի շեմքին:

— Սպասեցեք,—ձեռքը բարձրացրեց նա:—Այս ի՞նչ եք անում: Առանց ի՞նձ:

Նետվելով Սաբուրովի վրա, Մասլեննիկովը բռնեց նրան, բարձրացրեց տեղից, գրկեց, համբուրեց, բռնեց ձեռքերը, մի քիչ ետ մղեց, նայեց, նորից մոտ քաշեց, համբուրեց և նրստեցրեց տեղը՝ ամբողջը մեկ ընկած: Հետո ընկավ սեղանի մոտ դրված երրորդ աթոռի վրա և անակնկալ, խիզախ բասով կանչեց.

— Պե՛տյա, օղի՛ տուր ինձ:

Պետյան օղի լցրեց նրա համար:

— Սաբուրովի կենացը,—ասաց Մասլեննիկովը:—Հանուն այն բանի, որպեսզի նա շուտով գեներալ դառնա:

Բայց Վանինը, բարձրացնելով բաժակը, ժպտաց իր թախծոտ ժպիտով և առարկեց.

— Սաբուրովի կենացը: Հանուն այն բանի, որ նա շուտով պատմության ուսուցիչ դառնա:

Վանինը և Մասլեննիկովը միաժամանակ նայեցին Սաբուրովին:

— Նշանակում է՝ պատմության ուսուցի՞չ, թե՞ դենե-
րա, — հարցրեց Սաբուրովը:— Ես պատրաստ եմ Վոդոցնեըը
ջրող լինել եթե այս պատերազմը ավարտվի թեկուզ մեկ օր
շուտ: Հասկանալի է՝ ավարտվի այնպես, ինչպես ցանկալի
է: Եվ այսպես, խմենք նրա կենացը:

— Ո՞ւմ կենացը, — հարցրեց Վանինը, շնայած որ Մաս-
լեննիկովը այդ ժամանակ սեղանի տակից ծնկով խփեց
նրան, հասկացնելով հարցի անտակտությունը. «Իհարկե,
Անյայի կենացը»:

— Նրա կենացը՝ հաղթանակի կենացը, — պարզաբանեց
Սաբուրովը և միանգամից դատարկեց:— Իսկ ինչ վերաբերում
է ուսուցիչներին, — ասաց նա, շունչ քաշելով, — ապա ուստե-
րազմից հետո մենք բոլորս որոշ չափով, այս կամ այն կերպ,
կլինենք պատմության ուսուցիչներ... Դեհ, ինչպե՞ս է տա-
նը, — դիմեց նա Մասլեննիկովին:

— Այնտեղ թագավորում է Կոնյուկովը, — ասաց Մաս-
լեննիկովը: Խմելով ընդամենը մի բաժակ օղի, նա հոգնածու-
թյունից արդեն բարձր հանդիսավոր տրամադրության մեջ էր,
երբ մարդ անպայման խոսում է երկար ու այնքան բարդ կա-
ռուցված դարձվածքներով, որ երբեմն չի հաջողվում ավար-
տել:— Այնտեղ թագավորում է Կոնյուկովը, որն իրեն հայ-
տարարել է կայազորի պետ ու իրեն պահում է գեներալ-լեյ-
տենանտի արժանապատվությամբ, իսկ դրանից բացի,
կրծքին է կպրել իր հին «Գեորգի» շքանշանը, որը, ինչպես
ասում է, ինքը կրում է, սպասելով, որ կապիտան Սաբուր-
ովը կտա բանակի հրամանատարի հրամանի համաձայն, օրի-
նական կարգով իրեն հասնող Կարմիր Աստղի շքանշանը:
Պետյա, ի՞նչ ես նայում, — բղավեց Մասլեննիկովը:— Ախր
բաժակները դատարկ են:

Սաբուրովը շեղակի նայեց Մասլեննիկովին, բայց հետո,
որոշելով, որ նա, միևնույն է, հոգնածությունից ոտքերից
ընկել է, և այս կամ այն կերպ, քնելու է, շառարկեց: Պետյան
նորից լցրեց նրանց բաժակները:

— Հետաքրքրական է ահա թե ինչը, — ասաց Վանինը:—

Պետոյան երբեք չի սխալվում. նա միշտ լցնում է ուղիղ հար-
յուր դրամ:

— Ճիշտ է, ընկեր ավագ քաղղեկ:

— Ես դիտեմ, որ ճիշտ է: Եվ եթե տարբեր ամաններ
լինեն՝ մեկինը ջրի, մյուսինը՝ թեյի բաժակ, երրորդինը՝ թեյի
թաս,—միևնույն է, ճիշտ կլցնի: Գուցե բացատրե՞ս գաղտ-
նիքը:

— Ես լցնում եմ ոչ թե աչքի չափով, ընկեր ավագ քաղ-
ղեկ, այլ ձայնով ու հաշվով: Սրվակը բռնում եմ մի որոշ
թեքությամբ ու այդ ժամանակ կըլթ-կըլթոցի ձայնով հաշ-
վում եմ՝ մեկ-երկու, երեք, չորս, հինգ՝ պատրաստ է, մեկ,
երկու, երեք, չորս, հինգ՝ պատրաստ է:

— Բայց սա, — ասաց Մասեննիկովը, — պատերազմից
հետո կաշխատի դեղատան վարչությունում:

— Երբեք, ընկեր լեյտենանտ,—ասաց Պետոյան, երբե՛ք:

— Իսկ ի՞նչ ես անելու պատերազմից հետո,—հարցրեց
Սաբուրովը:

— Կաշխատեմ մատակարարման գծով,—ասաց Պետ-
յան:—Ես զարմանալի կերպով կաշխատեմ մատակարարման
գծով:

— Դու, ինչպես տեսնում եմ խմել ե՞ս, Պետոյա,—հարց-
րեց Սաբուրովը:

— Այո, ընկեր կապիտան, երբ դուք խմեցիք հանուն
հաղթանակի ես էլ խմեցի: Այո, ես մի փոքր խմեցի,—ասաց
Պետոյան, ու պառուզա տվեց: Նա լռեց այն մասին, որ օդին,
սովորականին հակառակ, ներգործեց իրեն վրա, որովհետև
ուտելիքի բոլոր պաշարները սպառվելու վրա էին և ինքը,
ուտելիքը տնտեսելով հրամանատարների համար, ամբողջ
օրը կերել էր միայն երկու սև պաքսիմատ: — Պատերազմից
հետո ես կաշխատեմ մատակարարման գծով, ինչպես որ աշ-
խատում էի: Իսկ եթե մեկն ու մեկը կարծի, թե պատերազ-
մից հետո դա անհետաքրքիր աշխատանք կլինի, ապա
կսխալվի: Ես ուղում եմ, որպեսզի այնպիսի ժամանակ գա,
երբ այն, ինչ ես առաջ էի անում, ծիծաղելի թվա-

մարդկանց։ Եւ թագաւոր էի, որովհետեւ կարող էի ճարել հիսուն պարկ կարտոֆիլ, կամ երեք պարկ գլուխ սոխ։ Բայց պատերազմից հետո երբեք ինձ կասեն. Պետյա, ճաշարան փոխադրեք նախ՝ ոստրե, և երկրորդ՝ «շաբլի» գինի։ Եւ կասեմ՝ «խնդրեմ»։ Եւ ճաշին պատրաստ կլինեն ոստրեն ու «շաբլին»։

— Իսկ դու երբեք ոստրե կերել ես, — հարցրեց Սաբուրովը։ — Անշուշտ, դա գերազանց դարձելի բան է։

— Ոչ, ես չեմ կերել, — ասաց Պետյան։ — Ես այս ասում եմ օրինակի համար։ Ես պարզապէս ուզեցա ասել մի բան, որի մասին դուք այժմ ամենից քիչ եք մտածում։ Նորից լցնե՞մ։

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը, — բավական է։ — Նա գլուխը դրեց ձեռքերի վրա ու խոհերի մեջ ընկավ։

Պետյան այժմ խոսում էր սրտանց, դրանք իր երազանքներն էին։

Փակելով աչքերը, Սաբուրովը խորհում էր այն մասին, թե ապագայի վերաբերյալ ո՞րքան երազներ, խոհեր, ուշ գղջումներ և անկատար ցանկություններ թաղվեցին ուսական հողում այդ մեկ ու կես տարվա ընթացքում, որքան երազող, ցանկացող, խորհող, գղջացող մարդիկ թաղվեցին այդ հողում, ու նրանք երբեք ոչ մի բան չեն իրագործի իրենց խորհածից։ Ու նրան թվաց, որ այդ ամենը, որ կարելի է կատարել, բայց չի կատարված, այն ամենը, որ խորհել են, բայց չեն կատարել նրանք, որ այժմ մեռած են, իրենց ամբողջ ծանրությամբ ընկնում են կենդանի մնացածների ուսերին և իրեն ուսերին։ Նա խորհում էր այն ամենը, թե ինչպես կլինի ամեն բան պատերազմից հետո, և չէր կարողանում պատկերացնել, ինչպես որ չէր կարող պատկերացնել մինչև պատերազմը, այն, ինչ որ այժմ էր կատարվում իրեն հետ։

— Ինչո՞ւ տրամեցիր, — դիմեց նրան Վանինը։ Գեներալը խոսե՞լ է քեզ հետ։

Սաբուրովը բարձրացրեց գլուխը:

— Ես չեմ տրտմել, ես պարզապես խորհում եմ: — Նա ծիծաղեց: — Ինչո՞ւ մեզ մոտ, երբ մեկն ու մեկը խորհում է, կարծում են, թե տրտմում է: Պետյա՛:

— Կում եմ:

— Վերցրու իմ ավտոմատը: Հիմա կգնանք մասին:

— Ո՞ւր, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Շրջենք դիրքերը:

— Քնեցեք, Ալեքսեյ Իվանովիչ: Առավոտյան կգնաք... Առավոտը երեկոյից իմաստուն է:

— Ո՛չ, առավոտյան շրջել... Կյանքս թանկ է ինձ համար, — ծիծաղեց Սաբուրովը: — Ես հիմա կգնամ:

— Ես կգամ ձեզ հետ, ասաց Մասլեննիկովը:

— Ոչ, ես մենակ կգնամ, — և Սաբուրովը ձեռքը դրեց Մասլեննիկովի ուսին: — Վերջ, Միշենկա: Նստի՛ր ու հիշիր, որ երբ հրամանատարը վերադառնում է զորամաս, նրան ընդունում են իբրև հյուրի կես ժամ, իսկ հետո պետը նորից նա է: Հասկացա՞ր: Պառկիր քնելու: Երբ վերադառնամ, ես քեզ կարթնացնեմ, ու մենք միասին կխոսենք վաղվա պլանների մասին: Դու էլ քնիր, — բարձրանալիս, ասաց Սաբուրովը Վանինին:

— Ես արդեն քնել եմ, — ժպտաց Վանինը: — Ոչ մի կերպ չեմ կարողանում քաղաքական զեկույցն ավարտել. երեք անգամ քնել եմ:

— Իսկ դու ձանձրա՞լի ես գրում այդ զեկույցները, — ասաց Սաբուրովը, — այնքան ձանձրալի, որ դու էլ ես այդ ժամանակ քնում: Բայց երևակայիր, թե ինչպե՞ս են ուրիշները քնում, երբ կարդում են դրանք:

Նրանք երկուան էլ ծիծաղեցին:

— Դու այսօր ուժերդ հավաքիր, — ասաց Սաբուրովը, — և գրիր մի այնպիսի ուշագրավ բան, որպեսզի կարդան, ինչպես կարդում են Կոնան Դոյլին, Դե՛հ, առայժմ՝ հաջողությամբ:

Սաբուրովը և Պետյան դուրս եկան բլինդաժից: Նրանց

դուրս դալուց հետո Մասլեննիկովը ձգվեց մահճակալի վրա ու անմիջապես, երեսայի նման քիթը ֆսֆսացնելով, քնեց։ Վանինը սեղանն ուստեց և, առջև դնելով քաղզկեկույցի անավարտ թերթը, մտածամունքի մեջ ընկավ։ Հետո մտաւ մահճակալի տակ, այնտեղից հանեց ձխտոված, մոմլաթով պատված ճամպրուկը և դուրս բերեց աշակերտական մի հաստ, ընդհանուր տեսք։ Նրա առաջին էջի վրա գրված էր՝ «օրագիր»։ Հազվադեպ ազատ բուպեններին նա այդտեղ գրանցում էր իր ուշադրութլունը գրաված դեպքերն ու հանգամանքները։

Նա օրագիրը դրեց այսօրվա քաղզկեկույցի մոտ ու մտածեց, որ թերևս հենց այն, ինչ որ գրում է այդ նվիրական տետրակում, պետք է գրեր քաղզկեկույցներում։ Մի անսպասելի տեսակետից մարդկանց դրսևորող խոսակցութլունները, մտքերը, զգացմունքները, դեպքերը՝ այն ամենը, ինչ որ նա գրանցում էր, որովհետև դա հետաքրքրական էր իրեն համար՝ թերևս հենց այդ է ընդհանրապես հետաքրքրական, իսկ այն, ինչ որ ինքն է յուրաքանչյուր օր գրում «յրական երևույթներ», «բացասական երևույթներ» սլունակներով, առանձնապես հետաքրքրական չէ իրեն համար, թերևս, այդպես էլ հետաքրքրական չի լինի կարդացողների համար։

Այդ բոպին, բարձրացնելով վրանաթիկնոցը, բլինդած մտաւ Անյան։

— Բարև ձեզ, ընկեր ավագ քաղզեկ, — ասաց Անյան։

Վանինը բարձրացաւ նրան ընդառաջ և սեղմեց ձեռքը։

— Իսկ որտե՞ղ է կապիտան Սաբուրովը, — հարցրեց նա։

— Դնաց վաշտերը, շուտով կգա։

— Թույլ կտա՞ք դիմել ձեզ, — հարցրեց Անյան։

— Խնդրեմ։

— Ձեր գումարտակում ղինֆելդշեր նշանակված Լլիմենկոն ներկայացել է նշանակված տեղը, — ասաց Անյան, զինվորական ողջույնով։ Հետո, իջեցնելով ձեռքը, հարցրեց. — Իսկ Ալեքսեյ Իվանովիչը շո՞ւտ կգա։

— Շուտ։

— Նս ուզում եմ ավելի շուտ տեսնել նրան։

— Կարեկցում եմ ձեզ, — ասաց Վանինը: — Նա շուտով կդառնա: Նստեցեք:

Նրանք նստեցին և բոպեաշափ լուռ մնացին:

— Այդպես չնայեք վրաս, — ասաց Անյան: Ես այդ չեմ խնդրել:

— Գիտեմ:

— Նա էլ չի խնդրել, — ասաց աղջիկը վճռականորեն:

— Գիտեմ: Ես եմ խնդրել:

— Դո՞ւք:

— Այո:

Վանինը վերհիշեց իր կորած ընտանիքը և բարի նախանձով ասաց.

— Հրաշալի է, որ դուք այստեղ եք: Դուք ինքներդ չեք հասկանում, թե այդ ինչքան հրաշալի է:

Անյան լուռ էր, սպասելով, թե նա ի՞նչ է ասելու հետո:

— Դուք հասկանո՞ւմ եք, — շարունակեց Վանինը, — ես ուրախ էի օգնելու, որպեսզի դուք միասին լինեք: Մենք այստեղ Ալեքսեյ Իվանովիչի հետ հաճախ էինք վիճում: Ես ու նա բոլորովին տարբեր մարդիկ ենք: Բայց տեսնո՞ւմ եք, թե ի՞նչ բան դուրս եկավ, ինչպե՞ս այդ բացատրեմ ձեզ... Սպասեցեք, դե՛հ, դուք վաղուց եք ճանաչում ինձ, — հանկարծ ընդհատեց նա ինքն իրեն:

— Իհարկե, ընկեր Վանին, — ասաց Անյան: — Իսկ Ստալինգրադի կոմերիտականներից ո՞վ չգիտե ձեզ:

— Երբ մենք այստեղ հանդիպեցինք Սաբուրովին, ապա վիճեցինք կանաչ տնկիների մասին: Հիշում եք, մենք բոլորս այստեղ կանաչ տնկիներով էինք տարված: Նա ինձ ապացուցում էր, թե կանխագալով պատերազմը, մենք պետք է ամենի քիչ զբաղվեինք դրանով ու ավելի շատ՝ բազմաթիվ այլ բաներով: Եվ ես, ընդհանուր առմամբ, նույնիսկ համաձայնեցի նրան: Բայց դուք հիշո՞ւմ եք, թե մենք ի՞նչպիսի հափշտակովյամբ էինք այդ անում, ի՞նչքան լավ էր այդ: Դուք հիշո՞ւմ եք:

— Հիշում եմ, — ասաց Անյան:

— Ի՞նչ երջանկություն էր այդ, — համազօղած ասաց Վանինը, — ի՞նչ երջանկություն էր: Ես միշտ ուզում էի, որպեսզի բոլորը երջանիկ լինեն, և այն ամենը, ինչ որ անում էի, ես անում էի այդ բանի համար: Երբեմն ոչ-հարկավոր ձեռնարկումներ էի կատարում դրա համար, ավելորդ դիրեկտիվներ էի գրում՝ դարձյալ դրա համար: Առնրվազն, ես միշտ այդպես էի կարծում:

Վանինը խոսում էր անհարիր կերպով ու շփոթվելով, բայց Անյան հասկացավ, որ նա խոսում էր այն բանի մասին, ինչը որ միշտ տանջել էր իրեն:

— Բայց ահա այժմ, — շարունակեց Վանինը, — չնայած որ ինձ միշտ թվացել է, թե ես միշտ ճիշտ եմ գործել մարդկանց երջանկության համար, դժուար եմ, որ անշուշտ, ճիշտ է Սաբուրովը. թերևս պետք էր, որ քիչ լինեին կանաչ տնկիները, ազատ շարժումները՝ ֆիզիկոսներս չլին շքերթներում, քիչ լինեին գեղեցիկ խոսքերն ու ճառերը. հարկավոր էր ավելի շատ գետինը դուրսի հրացանով և կրակել սովորել: Բայց ես այն ժամանակ այսպես չէի մտածում, ես այժմ եմ այսպես մտածում: Դուք հասկանո՞ւմ եք ինձ:

Վանինը ետ դեցեց ճակատին ընկած մազերի խոպոպը, և Անյան հիշեց վաղուցվա կոմերիտական ժողովը, որտեղ Վանինը հանդես եկավ ամբիոնից, տաքացավ ճիշտ այնպես, ինչպես այժմ, և այդպես ետ էր դցում ճակատին թափվող մազերի խոպոպը, որը խանգարում էր նրան: Ու չնայած որ այժմ Վանինի ասածներից ամեն բան հասկանալի չէր աղջկան, որովհետև այն, ինչ որ ասում էր նա, թերևս միայն շարունակությունն էր Սաբուրովի հետ ունեցած վիճաբանությունների, այնուամենայնիվ, Անյան հանկարծ զգաց, որ իրեն առջև նստած է մի շափազանց լավ, շափազանց բարի մարդ:

— Այո... — հանկարծ իրեն ընդհատեց Վանինը: — Ես էլ հենց ասում եմ առանձնապես ուրախ եմ, որ դուք միասին եք լինելու Ալեքսեյ Իվանովիչի հետ, այն ժամանակ,

երբ մեր շուրջը տեղի է ունենում մի այդպիսի, սատանանդ
դիտի, ընդհանրապես մարդու համար սոսկալի, թե ոչ սոս-
կալի, ծանր բան։ Լավ է, որ միասին եք... Դուք, ի՛նչ է,
հենց իրերո՞վ եք եկել։

Անյան ժպտաց։

— Ահա իրերս։

Նա ցույց տվեց մի մեծ, լեկի-լեցուն սանիտարական
պաշտոնակ։

— Բայց էլի՞։

— Եվ էլի՞ այդ է ամենը, — ասաց Անյան։

Նա հանեց շինելը ու նստեց սեղանի մոտ։

— Բայց, այնուամենայնիվ, մենք սյստեղ նորից կա-
նաչ տնկիներ կտնկենք, — ասաց Վանինը։ — Ինչպես եղել
են, այնպես էլ կլինեն։ Եվ եթե երիտասարդությունը դրան
ձեռնամուխ չլինի այնպես ջերմորեն, ինչպես մենք ենք
կամենում, մենք, հին կոմերիտականներս, կհիշենք հին
օրերը և ինքներս ձեռնամուխ կլինենք։

— Իհարկե, ձեռնամուխ կլինենք, — ասաց Անյան, ա-
կամոյից հիշելով այն պատկերը, որ այսօր ներկայացնում
էր Ստալինգրադը։

Մասլեննիկովը շարժեց շինելի տակ, հետո արագորեն
նստեց մահճակալի վրա, մերկ ոտքերով հագավ սապոգ-
ները, բարձրացավ և մոտեցավ Անյային բարեկու։

— Ահա և դուք, — ասաց նա։

Անյայի համար հաճելի էր, որ նա այդ ասավ այնպես,
կարծես այստեղ վաղուց սպասում էին իրեն։

— Ուզո՞ւմ եք ուտել։

Անյան բացասաբար շարժեց գլուխը։

— Ուզո՞ւմ եք քնել։

Անյան նորից շարժեց գլուխը։

— Ոչ մի բան չեմ ուզում, — ասաց Անյան։ — Ուրախ
եմ ձեզ տեսնելուս համար։

— Վաղը մեզ մոտ, հավանաբար, հանգիստ կլինի, —

ասաց Մասլեննիկովը, դույց նրան հանգստացնելու, կամ
թե պարզապես խոսակցությունը շարունակելու համար:

— Իմ հին կոմերիտուհին է, — ասաց Վանինը: — «Բա-
րեկամները նորից են հանդիպում», — կարծեմ այսպիսի կի-
նոնկար կար:

— Կար, — ասաց Անյան:

— Վաղուց կինո չեմ տեսել: Մի անգամ «Պրավդա»
ստացանք, նայեցի Մոսկվայի կինոթատրոններում ցուցադր-
վող նկարների ցանկը: Այնտեղ նույնիսկ «Նրեք հրացանա-
կիրներ» են ցուցադրում:

— Նա տեսել եմ «Նրեք հրացանակիրները», — ասաց
Անյան, — այն ժամանակ, երբ բոլորովին փոքր էի:

— Այն ժամանակ, երեի, Դուդլաս Ֆերբենքսն էր խա-
ղում, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Այո:

— Ասում են՝ այժմ ուրիշ դերասաններ են խաղում:
Դուդլաս Ֆերբենքսը մեռել է:

— Մի՞թե, — զարմացավ Անյան:

— Մեռել է, վաղուց է մեռել: Մերի Պիկֆորդն էլ է
մեռել:

— Մի՞թե Մերի Պիկֆորդն էլ է մեռել, — ասաց Անյան
անկեղծ վշտով, այնպես, կարծես թե դա վերջին ամսում
Ստալինգրադում հատարված բոլոր դեպքերից ամենավշտա-
լին էր:

— Մեռել է, — կոշտ տոնով ասաց Մասլեննիկովը:

Ճիշտն ասած, նա չգիտեր՝ մեռե՞լ է, թե՞ կենդանի է
Մերի Պիկֆորդը, բայց մի անգամ խոսելով այդ թեմայի
շուրջը, նա ուղեց ունկնդիրներին զարմացնել յուր իրազե-
կությամբ:

— Իսկ Բեստեր Կեյտոնը, — տազնապով հարցրեց
Անյան:

— Մեռել է, — համոզված ասաց Մասլեննիկովը:

Վանինը ծիծաղեց:

— Ինչ ես ծիծաղում:

— Դու նրանց մասին խոստում ես անալես, որ կարծես թե թվում ես մի որևէ վաշտի վերջին օրվա կորուստները, — և Վանինը ավելի բարձրաձայն ծիծաղեց:

— Շատ լավ դերասան էր, — ասաց Անյան: Նա վշտացավ, որ Բեստեր Կեստոնը մեռել է: Հիշեց նրա երկարավուն, վշտալի, երբեք չժպտացող դեմքը, ու ամսոսաց, որ մեռել է հատկապես նա:

— Նա չի մեռել, — ասաց Վանինը, նայելով Անյային:

— Ոչ, մեռել է, — ջերմորեն առարկեց Մասլեննիկովը:

— Դե լավ, թող մեռած լինի, — համաձայնեց Վանինը, հիշելով այդ վեճի ծիծաղելի կողմը այստեղ, Ստալինգրադում: — Ես պնամ ստուգեմ պահակակետերը, — ավելացրեց նա, հաղնելով շինելը:

— Կապիտանն արդեն ստուգում է, — ասաց Մասլեննիկովը:

— Նա, թերևս մի վաշտում մնացել է, իսկ ես, միևնույն է, պետք է ստուգեմ... Ես շուտով կգամ:

Վանինը դուրս եկավ բլինդաժից:

— Իսկ դուք, անուամենայնիվ, պառկեցեք, — ասաց Մասլեննիկովը: — Մենք վաղն այստեղ ձեզ համար անկյունում մահճակալ կսարքենք, իսկ այժմ պառկեցեք իմ մահճակալի վրա:

Անյան նայեց նրան, և չնայած որ ամենևին չէր ուզում պառկել, հասկացավ, որ եթե այժմ չպառկի, ապա երեք ռոպե անց Մասլեննիկովը անպայման կրկնելու է իր առաջարկությունը, ու չսկսեց վիճել: Նա հանեց շինելը և սալոգները, պառկեց մահճակալի վրա, մինչև վիզը լավ ծածկվելով շինելով:

— Տեսնում եք, ես ձեզ լսեցի, բայց քոնս չի տանում, — ասաց Անյան: — Պատմեք, թե ինչպե՞ս եք ապրում այստեղ:

— Հրաշալի կերպով, — ասաց Մասլեննիկովը շեշտ-

ված, պաշտոնական տոնով, կարծես թե նրա առջև գտնվում էր ո՛չ թե Անյան, այլ Զիտայի՝ նվերներ բերած դելեգացիան։— Հրաշալի կերպով... — Հետո, գլխի ընկնելով, որ դա Անյան էր, որը իրենից վատ չգիտե, թե ի՞նչ է կատարվում այդտեղ, ավելացրեց։— Հրաշալի կերպով։ Այսօր բոլոր գրողները ետ մզեցինք։ Կապիտանի տրամադրությունը սքանչելի է։ Մենք այստեղ անհանգստանում էինք նրա համար։

— Նա նույնպես, — ասաց Անյան։

— Բայց նա նույնիսկ քերծվածք չի ստացել։ Գեներալը մեզ, իբրև գաղտնիք, ասաց, որ նրան Լենինի շքանշանի է ներկայացրել այն բանի համար, որ նա գիշերը երկու անգամ գնացել է Ռեմիզովի մոտ։ Դե՛հ, էլ ի՞նչ է հարկավոր։ Մենք այստեղ մի քիչ խմեցինք հանգիստի մաս առ մաս, հաղթանակի կենացը։ Իսկ ես, մտքիս մեջ, այդ ժամանակ խմեցի նաև ձեր կենացը։

— Շնորհակալ եմ։

— Նա շատ ուրախ եմ, որ դուք այստեղ եք, — ասաց Մասլեննիկովը։— Գիտե՞ք արդյոք, երբ բոլորը տղամարդիկ, միայն տղամարդիկ են, այդ պայմաններում մարդ մի տեսակ կոպտանում է։

Նա զգաց, որ այդ դարձվածքը դիտավորյալ կերպով հնչեց իբրև տղամարդու և մեծահասակի դարձվածք, ու կարմրեց։

— Գուցե ցանկանայիք ծխե՞լ, — ասաց նա, հաղթահարելով շփոթմունքը։

— Նա չեմ ծխում, — ասաց Անյան։

— Նա նույնպես պատերազմից առաջ չէի ծխում։ Բայց այս պայմաններում գրավում է։ Ծխելիս ժամանակն ավելի արագ է թռչում։ Ծխեցեք։

— Դե լավ, — ասաց Անյան, կարծելով թե ծխելով, բավականություն կպատճառի նրան։

Նա բաճկոնի գրպանից հանեց միակ գլանակը և տվեց Անյային, իսկ ինքն սկսեց ծխախոտ վաթաթել իրեն համար։ Հետո գլխի ընկնելով, որ լուցկի չի տվել, ոտքի թռավ,

թափեց գլուխակի ծխախոտը, շխկացրեց լուցկին ու մոտեցրեց Անյային: Նա ծխեց, ինչպես ծխել չիմացող բոլոր մարդիկ, հազիվ ծծելով գլանակը և անմիջապես ծուխը դուրս թողնելով:

Մասլեննիկովը, որը սովորաբար լավ գլանակներ էր շինում, այդ անգամ փաթաթում էր երկար ու խնամքով և, սակայն, պատրաստեց մի շատ մեծ, անհեթեթ ծխախոտ, որի ծայրին փաթաթված էր բավական ավելորդ թուղթ, ու երբ վառեց գլանակը, նա առաջին վայրկյանում բոցավառվեց ջահի նման:

— Գուցե ուտե՞լ եք ուզում, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Ոչ, շնորհակալ եմ:

— Իսկ ջուր բերե՞մ ձեզ:

— Ոչ, շնորհակալ եմ:

Մասլեննիկովը լռեց: Այստեղ, նրա պաշտպանության ներքո դառնում էր իր պետի ու ընկերոջ կիներ, և նա Անյային վերաբերվում էր այն հուզիչ սիրալիրությամբ, որ ունենում են միմիայն երեխաները: Նա ուզում էր հոգատարությամբ շրջապատել աղջկան, հասկացնել նրան, որ ինքը նրա ամուսնու ամենահավատարիմ բարեկամն է, որ նա կարող է լիովին ապավինել իրեն և որ ընդհանրապես չկա մի այնպիսի բան, որ ինքը չաներ հանուն նրա:

Այդպես նրանք լուռ էին մի քանի րոպե:

— Մի՛շա:

— Լսում եմ:

— Դո՛ւք Միշան եք:

— Այո:

— Դուք շատ լավն եք:

Եվ լսելով «դուք շատ լավն եք» բառերը, Մասլեննիկովն զղաց, որ թերևս ինքը և Անյան տարեկիցներ են, սակայն աղջիկը ինչ որ մի բանով իրենից մեծ է:

— Միշա, — կարծես թե հիշելով նրա անունը, կրկնեց աղջիկը և փակեց աչքերը:

Երբ Մասլեննիկովը ինչ որ բան հարցրեց, նա չպատաս-
խանեց: Նա քնեց անմիջապես, հենց այն վայրկյանին, երբ
աչքերը փակեց:

Նա էլ շուտով նիրհեց աթոռի վրա, սեղանի մոտ, ու վեր
թռավ, երբ նրան ձայն տվեց Վանինը, որը վերադարձել էր
պահակակետերը ստուգելուց:

— Մասլեննիկով, չե՞ս քնում:

— Մի փոքր քնել էի:

— Որտե՞ղ է Սաբուրովը:

— Գնացել է:

— Արդեն ժամը վեցն է, — ասաց Վանինը, — անպա-
յման գնացել է Կոնյուկովի տունը: Ուրիշ ոչ մի տեղ չի երև-
վում: Ա՞յ քեզ անհանգիստ հոգի:

XXII

Սաբուրովն իսկապես զնայց դեպի Կոնյուկովի տունը:

Այդտեղ զնալ կարելի էր միմիայն դիշերը, և այն էլ՝
ճանապարհի մեծ մասն անցնելով սողալով, պատահական
դնդալի տակ ընկնելու վտանգն աչքն առած:

Սաբուրովը Պետյայի հետ նախ անցավ կիսավեր պատի
երկարությամբ, հետո շուռ եկավ: Այդտեղ Պետյան ամբող-
ջապես վեր քաշվեց, կարծես թե թուխքի պատրաստվեց:

— Դե՛հ, ընկեր կապիտան, ի՞նչ անենք: Սա բաց տեղ է:

— Գիտեմ, — ասաց Սաբուրովը:

— Ի՞նչ անենք՝ սողա՞նք, թե՞ վազենք:

— Վազենք, — ասաց Սաբուրովը:

Նրանք դուրս եկան պատի ետևից ու վազելով անցան
այն երեսուն մետրը, որը նրանց բաժանում էր մյուս պա-
տից, որի հետևով արդեն կարելի էր համեմատաբար ան-
վշտանդ կերպով հասնել տուն: Գերմանացիները աղմուկ

լսեցին, և ետևից լվզաացին դնդացրային մի քանի կրակահերթեր:

— Ո՞վ է գալիս, — կամացուկ հարցրեց մեկը խավարի մեջ:

— Յուրայիններ, — ասաց Պետյան, — կապիտանն է: Նրանք դարձյալ մի քանի քայլ առաջ անցան պատի երկարությամբ:

— Այս կողմը, — ասաց նույն ձայնը: — Այդ դո՛ւք եք, բնկեր կապիտան:

— Ես եմ, — ասաց Սաբուրովը:

— Այս կողմը, գլուխներդ չկպցնեք պատին:

Սաբուրովը թեքվեց և մի քանի աստիճան ներքև իջավ: Շոշափելով, նրանք շուռ եկան դեպի անկյունը և մտան ներքնահարկը:

Դա մի մասն էր այն մեծ կաթսայանոցի, որտեղ մի ժամանակ լեյտենանտ Ժուկը բռնում էր թաքնված գերմանացիներին: Երկու ամսում դրովյունը փոխվել էր. այն տեղը, որ առաջ համարվում էր վտանգավոր, այժմ, հողին հավասարեցված այդ քաղաքում, թվում էր արդեն հարմարակեցիկ շենք: Կաթսայանոցի կեսը փլվել էր հինգ հարյուրանոցի ռալիդ կաշեկույ: Մեջտեղում գտնվող կաթսաները պայթեցված էին, և հատակի մի մասը ալյանդակորեն ծածկել էին տարօրինակ կերպով ծռմռված երկաթաթերթերը: Սակայն կաթսայանոցի մյուս, ավելի փոքր մասը, անվնաս էր մնացել:

Անկյունում դեպի գերմանացիները ուղղված երկու պատերի մեջ փորված էին հրակնատների նման անցքեր, որտեղ դրված էին չորս դնդացիներ: Սանդուղքների վանդակը երկու տեղ քանդված էր, և հայտնի չէ, թե որտեղից բերված հրշեջ սանդուղքի մնացորդները ուղղակի բարձրանում էին դեպի առաստաղի մեջ պատրաստված բացվածքները: Ռումբի կաշեկույ պատի մեջ առաջացած անցքը ծածկված էր կաթ-

սաների կտորներով, իսկ այնտեղ, ուր, այնուամենայնիւմ, դեռ անցք էր մնացել, դա էլ ծածկւած էր միմյանց կարւած չորս վրանաթիկնոցներով: Հենց այդտեղից, բարձրացնելով վրանաթիկնոցը, Սաբուրովը ուղեկցողի ետևից ներս մտաւ կաթսայանոց:

Կաթսայանոցը ծխով էր լցւած: Ուղղակի հատակի վրա դրւած էր մի ինքնաշեն, երկաթե վառարան, որի մեջ ճկճկոտ էին փայտերը: Խողովակը դուրս էր հանւած պատի միջով, բայց քիւի չէր ամրացրած, և նրա բոլոր կապերից դուրս էր գալիս ծովսը: Մի մարդ պաղել էր վառարանի մոտ, իսկ հինգ ընկնց հոգի թափւել էին անկյունի որմնաթախտերի վրա, որոնք պատրաստւած էին զսպանակներով երկու ներքնակից և ջարդւած ավտոմեքենաների միջից հանւած, կոտրատւած մի քանի նստարաններից:

Երբ Սաբուրովը ներս մտաւ, կրակի մոտ նստած մարդը վեր թռաւ, ղինվորական բարև տւաւ Սաբուրովին և հարցրեց.

— Կհրամայեք արթնացնել Կոնյուկովին, ընկեր կապիտան:

— Արթնացրեք, — ասաց Սաբուրովը:

— Ընկեր ավագ, ընկեր ավագ, — սկսեց Կոնյուկովին շարժել կարմիրբանակայինը:

Կոնյուկովը վեր թռաւ և, քայլելիս ուղղելով գոտին, վազեց Սաբուրովի մոտ:

— Թույլ տւեք ղեկուցել, — ծղրտաց նա, կանգնելով երեք քայլ հեռու: Տատարակայա փողոցի համար յոթը տան կայազորը մարտական պատրաստության մեջ է: Հիվանդներ չկան: Վիրավոր՝ երկուսը: Հատուկ դեպք տեղի չի ունեցել: Զեկուցում է ավագ Կոնյուկովը:

— Ողջույն, Կոնյուկովին:

— Ողջութիւն եմ ցանկանում, — ասաց Կոնյուկովը և, մի քայլ ետ գնալով, նորից ձգւեց:

Զնայած Կոնյուկովի կարգապահության, նրա արտաքինի

մեջ կար մի ինչ որ նոր բան, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել՝ փոքր ինչ պարտիզանական գիծ, որը երևան է գալիս երկար ժամանակ շրջապատման մեջ գտնվող, միշտ իրենց կյանքը վտանգող և մնացած աշխարհից կտրված մարդկանց մեջ: Կոնյուկովի գոտին առաջվա նման ձգված էր այնպես, որ նույնիսկ երկու մատը չէր կարելի խոթել նրա մեջ, սակայն սլիլոտկան դրել էր քաջի պես, թեք, գոտուց կախված սև, եռանկյուն պատյանի մեջ դրված էր գերմանական պարաբելլոմը, հագել էր գերմանական սավառնորդական սապոգներ դեղին կաշվից, մորթու եզրերով:

Եվ այն բանից, թե կարմիրբանակայինը ինչպես հարցրեց՝ «Կհրամայեի՞ք արթնացնել Կոնյուկովին», սիրտ շանելով ինքը կատարել այդ գործողությունը, և այն բանից, որ Կոնյուկովը քնել էր, չնայած որ բոլորի հետ, բայց մի փոքր առանձին, ու ընդհանրապես կայազորում տիրող խիստ կարգ ու կանոնից Սաբուրովը հասկացավ, որ Կոնյուկովը այդ օրերին այդտեղ դարձել էր մի նշանավոր դեմք:

— Վաղուց ես չեմ եղել քեզ մոտ, Կոնյուկով: Եկա տեսնեմ՝ ո՞նց եք ապրում:

— Լավ ենք ապրում, ընկեր կապիտան:

— Ասա, թող մի նստարան բերեն վառարանի մոտ. մրսել եմ: Դու էլ մոտս նստիր, մի քիչ խոսենք:

— Կհրամայեի՞ք արթնացնել մարդկանց, — հարցրեց Կոնյուկովը:

— Ոչ, ինչո՞ւ արթնացնենք: Երևի հոգնե՞լ են:

— Ծիշտ այդպես, հոգնել են:

— Սրա՞նք են բոլորը, ինչ որ ունես:

— Ամենևին ոչ, բոլորը չեն: Կեսը դիրքերում է, կեսը՝ քնած է: Հերթով էլ պատերազմում ենք, եթե միայն գրոհ չի չինում:

— Իսկ եթե գրոհ է լինում:

— Իսկ եթե գրոհ է լինում՝ բոլորը պոստերն են գրավում ըստ ցուցակի: Անտոնո՛վ, — կանչեց Կոնյուկովը:

— Լսում եմ:

— Ընկեր կապիտանի համար մի նստարան դիր վառարանի մոտ, — ասաց Կոնյուկովը: — Թո՛ւր: Մեկ ոտքդ աչտեղ, մյուսը՝ այնտեղ:

Նստարան չգտնվեց, նրա փոխարեն մարտիկը բերեց ավտոմոբիլի երկու բարձիկներ և դրեց վառարանից մի փոքր հեռու, իսկ ինքն սկսեց դասավորել փայտերը:

— Դեհ, լավ է: Ազա՛տ: Ազա՛տ, Կոնյուկով, — ասաց Սաբուրովը: — Նստիր, — և ինքը նստեց կրակի մոտ:

Կոնյուկովը նույնպես նստեց, նրանից մի փոքր հեռու, բայց նույնիսկ ավտոմոբիլի ցածր բարձիկի վրա նա պահպանում էր ձգված դիրքը:

— Նշանակում է, հիմա մենա՞կ ես պաշարման մեջ — ասաց Սաբուրովը:

— Ծիշտ այդպես, — ասաց Կոնյուկովը: — Երրորդ օրն է: Վաշտի հրամանատարի փոխարեն եմ մնացել այն բանից հետո, երբ նրան սպանեցին: Սակայն երեկ գիշեր հրաման ուղարկեցին, որ մեզ դարձրել են դասակ և ինձ դասակի հրամանատար են նշանակել:

— Դասակում քանի՞ մարդ կա:

— Տասնհինգ մարդ, — ասաց Կոնյուկովը, — հաշված և ինձ:

— Իսկ կայի՞ն:

— Տասնյոթը: Երկուսը երեկ և այսօր շարքից դուրս եկան մեռնելու պատճառով: Նշանակում է՝ սպանվեցին, — պարզաբանեց նա նույնիսկ իրեն համար սեթևեթ, պաշտոնական թվացող արտահայտությունը:

— Իսկ ինչպե՞ս ես զորքդ դասավորել, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Թույլ տվեք ղեկուցել: Ուրեմն այսպես: Ցերեկը զնդացրային հրակնատների մոտ անընդհատ պառկած են չորս հոգի: Երկուսը նստած են խրամատների ծայրերին, որպեսզի գերմանացիները չթևանցեն, որպեսզի զորաթևերից հսկեն: Խրամատավորված ենք լավ, և ուղղակի ներքնահար-

կից անցուղին գնում է այնտեղ, որպէսզի սողալու ժամանակ գլուխներից չզրկվեն: Տեսնո՞ւմ եք, այնտեղ մի անցք կա: Երկու հոգի առաջին հարկում անվերջ հերթապահում են, նայում են առաջ, որպէսզի գերմանացիք չմոտենան: Իհարկե, քիչ ենք պատրաստված, բայց պաշտպանությունը կազմակերպված է: Մենք մի տանկի աշտարակ քարշ տվինք այնտեղ, աղյուսներով ծածկեցինք: Երեկ սպանվեց Մաքսիմուկը: Չէի՞ք ճանաչում:

— Կարծեմ՝ ճանաչում էի:

— Շեկլիկն էր, իմ ջոկատից: Դե՛հ, երեկ նրան կոտւմ, իսկ առհասարակ՝ աստված խղճում է: Ամեն ինչ դասավորված է կարգով, ընկեր կապիտան: Ինքներդ կարող եք համոզվել:

— Անպայման, — ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ առայժմ չէի՞ք ուղենա՝ կարտոֆիլ ճաշակել: Սառած է, բայց դրանից սովելի է քաղցրացել:

— Իսկ որտեղի՞ց ես ճարել կարտոֆիլը:

— Երեկ գիշեր հասանք այն նկուղին, ուր ապրում էր այն կինը՝ երեխաների հետ, որ սպանվեցին: Հիշո՞ւմ եք:

— Հիշում եմ, — ասաց Սաբուրովը:

— Հասանք: Ես ինքս անձամբ հասա: Այնտեղ պայթյունից կարտոֆիլը ցրվել էր: Կես պարկ հավաքեցինք: Դուք սառած կարտոֆիլ չե՞ք ուտի:

— Ինչո՞ւ չէ: — Կուտեմ, — ասաց Սաբուրովը:

— Այժմ մենք ամեն ինչ կսենք, — ասաց Կոնյուկովը: — Անտոնով, կարտոֆիլները դարձրու: Մի կողմից նրանք չեն կարող տապալվել. սկսեք է դարձնել մյուսի վրա: Սպասիր, ես ինքս կգամ:

Կոնյուկովը բարձրացավ և, գոտուց քաշելով ռազմավարային լայն դանակը, սկսեց դարձնել թավայի կարտոֆիլները:

— Այստեղ մենք տնտեսութուն ունենք, ընկեր կապիտան: Ես սիրում եմ, որ ամեն ինչ կարգին լինի, որ ամեն ինչին տեղ լինի: Ճաշակեցեք կարտոֆիլը, — ասաց նա, կրակի

վրայից վերցնելով կարտոֆիլի թավաճ և դնելով հատակին:—Համեցեք, ահա դանակը: Պատառաքալ շունհինք, չենք գործածում:

Սաբուրովը վերցրեց դանակը և, բերանն ալրելով, կերավ մի քանի կարտոֆիլ, որոնք, երկար ժամանակ շուտելու պատճառով, շատ համեղ թվացին:

Կոնյուկովը, որի պտուղը կախված շարժվում էր պերմանական օղու սրվակը, ուզեց հարցնել կապիտանին՝ արդյո՞ք չի խմի, բայց կարդապահույթունը հաղթեց. նա որոշեց, որ պետք ինքը գիտի, թե ե՞րբ պետք է խմել, ե՞րբ չպետք է խմել:

— Իսկ դու ինչո՞ւ չես ուտում,—հարցրեց Սաբուրովը:

— Դուք ճաշակեցեք, հետո էլ մենք կուտենք:

Սաբուրովը մի քիչ կերավ ու դեպի Կոնյուկովը հրեց թավան: Նա, իր հերթին, վերցրեց դանակը, արագորեն կերավ մի քանի կարտոֆիլ և, կանչելով հերթապահին, ասաց.

— Գնա՛, արթնացրո՛ւ մարտիկներին: Ընթրիքը սլատրատ է:

Սաբուրովը բարձրացավ և ասաց.

— Դե՛հ, լավ, մինչև սրանք կուտեն, մենք գնանք վերև:

— Գնանք, ընկեր կապիտան: Ահա այստեղից, համեցեք.—Կոնյուկովը Սաբուրովին տարավ դեպի հրշեջ սանդուղքը և. մի փոքր ետ մնալով, օրապահին ցույց տվեց մի քանի խստադին նշաններ, որոնք նշանակում էին, թե մինչև իր գալը բոլորը պետք է ձգված, լավ տեսք ունենան և անհարմար դրություն մեջ չգցեն իրեն՝ Կոնյուկովին:

Նրանք վերև բարձրացան հրշեջ սանդուղքով: Առաջ սանդուղքը ծառայում էր մինչև վեցերորդ, կամ յոթերորդ հարկը, երկնքին մոտ բարձրանալու համար, իսկ այժմ նրա մնացած կտորով բարձրացան ընդամենը յոթ աստիճան և արդեն դուրս եկան երկնքի տակ, շնայած որ իսկապես դա միայն առաջին հարկն էր, որը հազիվ էր բարձրանում գետնի մակերևույթից:

Մութ ու ցուրտ դիշեր էր:

— Կռացեք դեպի եզրապատը, ընկեր կապիտան,— շշուճով ասաց Կոնյուկովը։ Այստեղ մեկ էլ տեսար՝ խփեցին...

Թեքվելով նրանք անցան տասը քայլ և պատի անկյունի մոտ հանդիպեցին առաջին ժամապահին։ Նա պառկած էր բեկորի ետև, որի վրա դրված էին երկու ռեւսեր, իսկ նրանց վրա մի քանի պարկ՝ գուցե՝ ավազով կամ թե ցեմենտով։ Կողքերից ծածկված էր նույնպիսի պարկերով։

— Սիդորով, — շշուճով կանչեց Կոնյուկովը։

— Ես եմ։

— Ի՞նչ ես նկատում։

— Ոչինչ չեմ նկատում։

— Մրսե՞լ ես։

— Սառնամանիք է, — ասաց Սիդորովը։ — Թափանցում է։

— Դիմացիր, շուտով հերթավորիսը կգա։ Կարտոֆիլ կխորովես։ Դու այսօր խոհարարին ես փոխարինում։

— Միայն թե վառարանի մոտ հասնեմ, — ասաց Սիդորովը։ — Իսկ այնտեղ, ինչ կամենաս, կխորովեմ։ Ցուրտ է։

— Դեհ, դիտիր, — ասաց Կոնյուկովը։ — Հրամաններ չունե՞ք, ընկեր կապիտան։

— Ոչ, — ասաց Սաբուրովը։

Նույն ձևով նրանք սողալով հասան երկրորդ դիտակետին, որ պատրաստված էր պատի փլատակներում տանկի դատարկ աշտարակի մեջ։ Աշտարակի վերին դռնակն այժմ բաց էր, և դիտողը կանգնած էր այնտեղ այնպես, որ երևում էր միայն գլուխը։

— Խիստ սառը աշտարակ է։ Ցուրտ է նրա մեջ, — ասաց Կոնյուկովը։ — Անշուշտ, ձմռանը սոսկալի է տանկերում աշխատելը։

— Այո, ցուրտ է, — համաձայնեց Սաբուրովը։

— Մենք արդեն ներքնակ ենք դրել նրա մեջ, — ասաց Կոնյուկովը, — վերմակներ ենք բերել, որպեսզի հնարավոր լինի մնալը։ Իսկ թե ի՞նչպես է լինելու ձմռանը՝ հունվարին կամ փետրվարին, սոսկալի է, եթե ցրտերն սկսվեն։ Ինչպե՞ս ենք այդտեղ մնալու։ Ուղղակի պետք է երկու բաժին օդի

տալ աստեղ հերթապահողին:—Կոնյուկովը այդ տանկի աշտարակի մասին խոսում էր այնպես, կարծես թե դա անփոփոխ մեծություն էր ու կարծես թե կասկածից դուրս էր, որ նա հարկադրված էր լինելու իր հերթապահներով աշտարակի մեջ այդտեղ մնալու դեռ և՛ հունվարին, և՛ փետրվարին:—Իսկ երբ գարունը գա, արևը տաքացնի, այն ժամանակ հեշտ կլինի,—շարունակեց իր միտքը Կոնյուկովը:—Ի՞նչ ես նկատում, Գավրիլենկո:

— Այստեղ մի փոքր շփոթոց լսվեց,—ասաց Գավրիլենկոն շշուկով:—Իսկ այժմ հանդիստ է:

— Դե՛հ, նայի՛ր: Հրամաններ չունե՞ք, ընկեր կապիտան,—դարձյալ, ինչպես անցյալ անգամ, հարցրեց Կոնյուկովը Սաբուրովին, և նա նույնպես, ինչպես առաջին անգամին, պատասխանեց.

— Ոչ, չունեմ:

Ապա նրանք դիտեցին դռան երկու կողմերում գանձող պահակակետերը ու վերադարձան նկուղ:

Կոնյուկովի վճռական շարժումների հետևանքն առկա էր. նկուղում գտնվող բոլոր մարդիկ ձգել էին գոտիները, և չնայած մաշված շորերին, (որը վերջին ժամանակներս ընդհանուր դժբախտություն էր դարձել), որոշ չափով մարտական տեսք ունեին:

Կոնյուկովը, մտնելով Սաբուրովի հետ, այնպիսի շարժում արավ, որ կարծես թե մեկին որոնում էր աչքերով, սակայն կարմիրբանակայիներին մեկն արդեն այդ ժամանակ առաջ թռավ և, կանգնելով Սաբուրովի առջև, կայտառություններ գեկուցեց.

— Ընկեր կապիտան, դասակը սնունդ է ընդունում:

— Կերեք, — ասաց Սաբուրովը: — Ընդունեցեք կերակուրը: Ուրեմն՝ հիմա զնալու են փոխարինելո՞ւ, — դիմեց նա Կոնյուկովին:

— Ճիշտ այդպես:

Նրանք ետ գնացին դեպի այժմ ազատված ներքնակները, նստեցին նրանց վրա ու սկսեցին խոսել Սաբուրովին

հետաքրքրող յայտնական այլևայլ նյութերի շուրջը՝ այն փոքրիկ Կոնյուկովը ո՞րքան փամփուլոտ ունի և ո՞րտեղ է պահված, տարբեր տեղերում, թե՞ բոլորը միասին, ինչքան ժամանակ կբավականացնի պարենամթերքը այն դեպքում, եթե երկու կամ երեք օր չհաջողվի ոչ մի բան բերել գիշերները, — երբ հունկարծ վերևից, միմյանց ետևից երեք կրակոց լսվեց:

— Տեղե՛րդ, — բղավեց Կոնյուկովը, վեր թռնելով: — Սիգորովը նախազգուշացնում է, դիմեց նա Սաբուրովին: — Ընկեր կապիտան, ինձ հետ վերև կբարձրանա՞ք, թե՞ այստեղ կմնաք:

— Վերև կգամ, — ասաց Սաբուրովը:

Բարձրանալով վերև, նրանք բարձրացած կարմիրբանակայինների հետ միասին պառկեցին փլատակներից և ցեմենտի պարկերից պատրաստված արգելքի ետև:

Գիշերային գրոհը շարունակվեց մոտ մեկ ժամ: Գերմանացիները երեք, հինգ, տաս մարդուց կազմված խմբերով, տարբեր կողմերից փորձելով մոտենալ տանը, անընդհատ ավտոմատային համազարկեր էին տեղում պատերի փլատակների վրա: Մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ, շատ մոտիկ, ականջի մոտով վզվզում էին զնդակները: Մի կապ նռնակներ ընկան հենց պատի մոտ, բեկորները կպան պատին: Սակայն, վերջիվերջո, մի քանի սպանված տալով, գերմանացիները, որոնք սովորաբար վախկոտ էին իրենց գիշերային գրոհների ժամանակ, նահանջեցին: Ամեն ինչ նորից խաղաղվեց:

Սաբուրովը նկուղ իջավ և Կոնյուկովին մի քանի կարգադրություններ արավ առաջիկայի համար: Արդեն սկսել էր քիչ-քիչ լուսանալ:

Որոշելով, այնուամենայնիվ, հասնել գումարտակ, Սաբուրովը դուրս եկավ Պետյայի հետ, բայց հազիվ էր վերջացել պատը, և նրանք սողում էին բաց տեղով, երբ ուղղակի նրանց վրա և նրանց առջևում, խփելով գետնին, տկտկացին գնդացրային երկար համազարկերը: Եվ նրանց

այլ բան չէր մնում անելու, քան ետ քաշելու պատի մյուս կողմը:

— Դուք արդեն պետք է ստիպված լինեք մի օր անցկացնել ինձ մոտ, ընկեր կապիտան,—ասաց Կոնյուկովը, որը դուրս էր եկել նրան ուղեկցելու:—Եթե արդեն նկատել են, ապա մինչև ուշ գիշեր կրակ կթափեն: Մնացեք ինձ մոտ: Ուրեմն՝ ձեր բախտից այսօր այսպես է:

Սաբուրովը չհամառեց: Խելամտորեն դատելով, նա ինքն էլ հասկացավ, որ Կոնյուկովը իրավացի է, և որոշեց մինչև գիշեր մնալ այդտեղ:

Օրվա ընթացքում հանդամանորեն ղննեց Կոնյուկովի շենքը և կարգադրեց, որ զնդացիներին մեկը փոխադրեն ավելի հարմար տեղ: Մյուս բոլոր գործերը կարգին էին: Մի քանի անգամ նա բարձրացավ վերև, առաջին հարկը, որը Կոնյուկովը, իրեն հատուկ հեգնանքով, անվանում էր «աշտարակ», և դիտում էր գերմանացիներին: Այդ օրը նրանք համեմատաբար հանդիստ էին, դռնն Կոնյուկովի տան դիմաց, և միայն օրվա վերջում, ժամը չորսին, անմիջապես սկսեցին մոտ տասնհինգ ծանր ականանետներից խփել և տանը, և առանձնապես նրա վրայով աչնտեղ, ուր դասավորված էին մյուս վաշտերը:

Երբ դրանից հետո գերմանացիները երեք խմբերով դուրսի անցան հրամանատարական կետի և աջթևյան առաջին վաշտի դեմ, ապա անմիջապես երևան եկան Կոնյուկովի տան դիրքի առավելությունները: Այդտեղից, հատկապես առաջին հարկի դիտակետից երևում էր եթե ոչ ամեն բան, ապա, համենայն դեպս, երևում էր շատ բան: Երբ գերմանացիները տենդորեն, առանց թաքնվելու հաղորդակցության անցուղիներում, դուրս էին թռչում դեպի գոմարտակի կողմից փակ, սակայն այստեղից բաց տարածությունը, Կոնյուկովը, որը պառկել էր վերին դիտակետի զնդացրի մոտ, մոլեգնորեն հնձում էր նրանց, և փլատակների մեջ դուրս ելած մարդկանց ֆիգուրները ընկնում էին ձյան վրա:

Մոռանալով իր սովորական ստորադասությունը, Կոնյուկ-

կովը վառվող դեմքը դարձնում էր դեպի Սաբուրովը, աչքով էր անում նրան և պարծենկոտությամբ ճթթացնում էր լեզուն:

Ուղիղ ժամը շորսին (Սաբուրովը լավ էր հիշում ժամը, որովհետև հենց այդ ժամերին նայեց ժամացույցին), գերմանացիները, դատելով աղմուկից, առաջ նետվեցին դեպի գումարտակի շտաբը: Սպառնալից, բոպեական պատուգայից հետո այնտեղ անմիջապես թնդացին հինգ, թե վեց նռնակների պայթյուններ, հետո դարձյալ երկու, ու դարձյալ հինգ, թե վեց նռնակների պայթյուններ: Այդ ժամանակ Սաբուրովին համակեց մի սրտաճմլիկ զգացում, որ աշխատեց վանել իրենից: Դա մի տագնապ էր, որը համակված էր անորոշ, վշտախառն զգացմունքով: Ստալինգրադում գտնվելու ամբողջ ժամանակաշրջանում առաջին անգամ Սաբուրովն այդ ժամերին մտածեց, որ թերևս իր ջղերը կարգին չեն, և երբ նռնակների նոր պայթյուններից հետո այդ տագնապային զգացումը նորից համակեց նրան, տրամադրությունը կոտրվեց: Նա քաշելով Կոնյուկովին, նա ինքը պառկեց գնդացրի մոտ և, սառնասրտությամբ մի փոքր սպասելով, սկսեց մեկը մյուսի ետևից կրակահերթեր տեղալ նահանջող գերմանացիների վրա:

Դա մի փոքր զգաստացրեց նրան, սակայն տագնապն այնուամենայնիվ չէր անցել: Նա ուզում էր այժմ գումարտակում լինել:

Կես ժամ հետո ամեն ինչ դարձյալ հանգիստ էր, և միայն հառ ու կենտ ականները, տան վրայով թռչելով, շրմփում էին հեռվում:

Ժամը վեցին մոտ Սաբուրովը, նայելով վրանաթիկնոցով ծածկված դռնից դուրս, տեսավ որ արդեն սկսել էր երեկոն կապտել:

— Ժամանակն է, — ասաց նա:

— Թույլ տվեք զեկուցելու, ընկեր կապիտան,— դիմեց Կոնյուկովը:— Համբուրգյուն ունեցեք: Սպասեցեք տաս րոպե: Կմթնի, հետո կգնաք:

— Դե՛հ, լա՛վ, — ասաց Սաբուրովը, — կսւլասեմ տաս րոպե... Հա, — հիշեց նա հանկարծ, — շքանշանդ արդեն ստացւիլ է, հաջորդ անգամ որ գնամ, կբերեմ: Հատկապես դիւիզիա կուղարկեմ քեզ:

— Ա՛յ, շնորհակալ եմ, — ասաց Կոնյուկովը, — չափազանց երախտապարտ կլինեմ ձեզ:

— Ի՛նչ է, ուրա՛խ ես շքանշանի համար, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Իսկ ո՞վ չի ուրախ լինում նրա համար — ասաց Կոնյուկովը: — Միայն անմիտ մարդը ուրախ չի լինում նրա համար: Իսկ ես իմ հպարտությունն ունեմ, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — առաջին անգամ նա այդպես զիմեց Սաբուրովին: — Պատերազմից հետո գուցե և մի տեղ հանդիպենք: Ի՛նչ ինձ կտեսնեք, կասեք՝ «ահա Կոնյուկովը դալիս է»: Իսկ գուցե և կարգվեմ, ախր ես ամուրի եմ: Գուցե ծխեի՞ք, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — ասաց նա, հանելով մախորկայի թիթեղե տուփը:

Անշուշտ, նա այժմ այդպես ազատ էր վարվում Սաբուրովի հետ այն պատճառով, որ նրանց միջև առաջին անգամ խոսակցություն էր սկսվել այն մասին, թե ի՞նչ կլինի պատերազմից հետո, երբ նա նորից քաղաքացիական դառնա և հենց այդպես՝ Ալեքսեյ Իվանովիչ ասի Սաբուրովին, եթե հանդիպի նրան:

— Գուցե և մենք մեզալ ստանանք Շիպկայի համար, — ասաց Կոնյուկովը, երբ նրանք ծխում էին: — Այն բանի համար, որ մենք այստեղ դիմացանք. կարո՞ղ է, Ալեքսեյ Իվանովիչ:

— Գուցե:

— Շիպկայի վրա ամեն ինչ հանգիստ է, — ասաց Կոնյուկովը, ականջ դնելով տիրող խաղաղությանը:

Այն րոպեին, երբ Սաբուրովը հեռվում՝ գոմարտակում, լսեց նռնակների խուլ պալթյուններ ու երբ նրա հոգին համակեց այն ճմլող զգացումը, որ նա խեղդեց, բայց չկարողացավ հաղթահարել, հենց այդ րոպեին դեպքերի տարօրի-

նակ բերումով տեղի ունեցավ այն դժբախտությունը, որից նա կարող էր վախենալ:

Նրկու վաշտերի վրա օրվա ընթացքում կատարած մի քանի անհաջող դրոշներին ձանձրանալով, գերմանացիները որոշեցին ուղղակի բռնել եղան եղջյուրներից և հանկարծակի, ականանետային կարճ նախապատրաստությունից հետո, կուտակվելով փլատակների մեջ, առանց թաքնվելու, վազելով, ֆարերի վրայով նեավեցին ուղղակի դեպի գումարտակի հրամանատարական կետը: Դա այն կասկածելի լռության ըոպեն էր, որ նկատել էր Սաբուրովը:

Նրբ նրանք գուրս եկան, հրամանատարական կետում գտնվում էր միայն Մասլեննիկովը, որը վաշտից այդտեղ էր եկել, որպեսզի զանդահարեր գնդի հրամանատարին. երկու գնդացրորդներ, որոնք տեղավորված էին բլինդաժի մուտքի վերևի գնդացրային բնոմ և երեք թե չորս կապավորներ, որոնք նստել էին նրանց կողքին՝ իրենց բլինդաժիկում: Հենց այդ ըոպեին Անյան, ճղելով թևքը, վիրակապով փաթաթում էր նրանցից մեկի վիրավար ձեռքը:

Նրբ հայտնվեցին գերմանացիները, գնդացրորդները մի վայրկյան դադար ստին. մի ականթարթ ծռվել էր ու խանդավլել ժապավենը. և մի քանի գերմանացիներ վազելով անցան այն մեռյալ տարածությունը, որի վրա հաջորդ վայրկյանին զնդացիրը հնձեց մշուտներին: Նրանք, որ առաջ էին անցել, սլառկեցին քարերի ետևը, հենց բլինդաժի կողքին. մի քանի նռնակներ նետվեցին դիրքի և հաղորդակցության անցուղիների վրա:

Առաջին վայրկյանին Անյան ոչինչ չհասկացավ. նա միայն լսեց պայթյուններ ու տեսավ, թե ինչպես իրեն առջև կանգնած քարձրահասակ կապավորը, որի ձեռքը կապում էր ինքը, հանկարծ պոկվեց իրենից, քարշ տալով բացվող վիրակապը, ու հանկարծ ամբողջ թափով ընկավ մեջքի վրա, տեղն ու տեղը սպանվելով նռնակի բեկորից:

Անյան թեքվեց նրա վրա: Այդ ժամանակ երկրորդ կա-

սլաւորը աշնպես կոսարտ կերպով հրեց նրան, որ նա ընկալ
խրամատի հատակին, իսկ երբ բացեց աչքերը, ապա տեսավ,
որ կապաւորը վերցրել էր ավտոմատը և, բարձրանալով
խրամատի վրա, կրակում էր:

Հնկնելիս Անյան երեսով ամուր կերպով դիպավ մի ինչ-
որ կարծր բանի. դա սպանված կապաւորի՝ խրամատի հա-
տակին ընկած ավտոմատն էր: Նա վերցրեց ավտոմատը,
դրեց դիրքի թմբիկին և, բարձրանալով երկրորդ կապաւորի
նման, սկսեց կրակել, դեռ չնկատելով, թե իսկապես դեպի
ո՞ւր է կրակում:

Հետո նկատեց, թե ինչպես ձախ կողմից, բլինդածից,
դուրս թռավ Մասլեննիկովը, կռացավ և, տղաչի նման
(Անյան չգիտես ինչու հենց այդ նկատեց), մեկը մյուսի ետե-
վից գոտուց պոկելով, առաջ նետեց շորս փոքրիկ նոնալներ:

Հետո նորից ճարճատեց գնդացիորը, մեկը բղավեց ան-
ծանոթ լեզվով, առջևից մի բան ընկավ նրանց վրա, կապա-
ւորը կռացավ դիրքում, Անյան ևս նույնը կատարեց, ու վե-
րևից անմիջապես թնդացին երեք, թե շորս պայթյուններ:

Կապաւորը կրկին բարձրացավ և սկսեց կրակել: Անյան,
սեղմելով ձգանը, զգաց, որ այլևս չի կարելի կրակել, որով-
հետեւ առաջին իսկ կրակոցներով սպառել էր ամբողջ սկա-
վառակը, և այժմ փամփուշտ չկար: Նա թեքվեց ու սկսեց
նայել, թե խրամատի որևէ անկյունում մի այլ սկավառակ
չկա՞: Մի սկավառակ, իսկապես, ընկած էր նրանից երկու
քայլի վրա՝ սպանված կապաւորի դուռուց կապված քաթանե
պայուսակում: Նա արագորեն վազեց խրամատով, հակվելով,
հանեց սկավառակը: Մի անգամ էլ շուրջը նայելով նկատեց,
թե ինչպես Մասլեննիկովը նորից բարձրացավ դիրքի վրա և,
ինչ-որ բղավելով, դարձյալ մի նոնակ նետեց: Նա ինքն իրեն
մտածեց, թե ի՞նչ քաջն է Մասլեննիկովը և, վերցնելով սկա-
վառակը, ետ գնաց այնտեղ, ուր ընկած էր իր ավտոմատը:

Իսկ երբ թեքվեց՝ ավտոմատը վերցնելու համար, ապա
մի բան թռավ նրա գլխի վրայով ու ընկավ խրամատի մեջ:

Նա տեսավ, որ իրեն ու կապավորի միջև, որը ավստմաս էր կրակում, խրամատում, ֆռռում է դերմանական նռնակը: Նա սուսը շատ անգամ էր տեսել այդպիսի նռնակներ, որոնք նման են մեր նռնակներին, բայց փայտե երկար կոթ ունեն: Հանկարծ մտածեց, որ այդ նռնակը նման է հողի: Կապավորը նետեց ավտոմատը և ընկավ խրամատի հատակին:

Անյան, չգիտես ինչու, ամենևին չմտածելով իրեն մատին, վախեցավ. ախր չէ՞ որ հիմա այդ նռնակը կսպանի կապավորին, և հիշեց, որ մի տեղ ինքը կարգացել է կամ մեկն ու մեկը իրեն առել է, որ այդպիսի դեպքերում պետք է վերցնել նռնակը ու ետ շարժել: Նա արագորեն վազելով անցավ իրեն նռնակից բաժանող երեք քայլը, բռնեց նռնակի պտտվող պոչից, զզաց, թե ինչքան երկար է այդ պոչը, և վերջին վայրկյանին մտածեց, որ ինքը շատ հեռու կնետի նռնակը, որովհետև նռնակն այդքան երկար կոթ ուներ:

Այդ բուպին նռնակը պայթեց նրա ձեռքի մեջ, և Անյան, սլվեա ոչինչ չհիշելով, գիտակցությունը կորցրեց, ընկավ դիրքի հատակին:

Մարտի կրակում Մասլեննիկովը անմիջապես չնկատեց տեղի ունեցած ամեն բան: Նա մոլեղնորեն գերմանացիների վրա էր նետում նռնակները, որոնք նախապես զրված էին դիրքի եզրին, բլինդավոր հենց մուտքի մոտ: Նա, երևի, մեկը մյուսի ետեից նետեց տասնհինգ նռնակ, մինչև որ, վերջապես, երկրորդ վաշտում, լսելով մարտի աղմուկները, կռահեցին, որ հրամանատարական կետում դրությունը բարեհաջող չէ, և գերմանացիներին թևանցելու համար ուղարկեցին մի քանի ավտոմատավորներ, որոնք, հարմար դիրք ընտրելով, համեմատաբար արագորեն և հեշտովյամբ խփեցին այդտեղ խցկված մի քանի գերմանացիների, իսկ մյուսներին ստիպեցին նահանջել:

Երբ Մասլեննիկովը իջավ խրամատ, տեսավ Անյային, որն ընկած էր երկու մեռած կապավորների միջև՝ երկու, քանի որ նա, որը երեսնիվայր փռվել էր նռնակի ընկնելու

պահին, նույնպէս սպանուիլ էր: Անյայն պատկած էր անշարժ, նրեանը կպել էր խրամատի եզրին, և պարզած ձեռքում բռնել էր նույնիակ նոնակի պայթյունից մնացած փայտե կոթի կոտորը: Մասկեննիկովը թեքվեց Անյայի վրա, հետո շոքեց և, գրպանից հանելով թաշկինակը, սրբեց նրա դեմքի աշրտը: Արյունը դուրս էր եկել հենց մազերի մոտ, ճակատի վրա, փոքրիկ բեկորի քերծվածքից: Մասկեննիկովը մի քանի անգամ Անյայի անունը տվեց, բայց նա չէր պատասխանում, չնայած որ թույլ կերպով շնչում էր: Նրա բաճկոնը մի քանի տեղով պատռուտված և ծակծկված էր ուսի ու կրծքի մոտ:

Ջուտ պատահականությամբ համարյա ամբողջ նոնակը պայթել էր դեպի մի կողմ՝ դեպի աչն կողմը, որտեղ երեսնիվայր ընկած էր կապովորը. և նա բառացի կերպով ծվատված էր բեկորներով: Իսկ Անյային կպել էր միայն մի քանի բեկոր՝ այդ փոքրիկ բեկորը ճակատին ու երկուսը՝ կրծքին և ուսին:

Բարակ ձյունը թափվում էր դիրքի մեջ՝ Անյայի դեմքին, նրա շինելին, Մասկեննիկովի բաց գլխին. նա՝ հակվելով Անյայի վրա, մի կողմ էր նետել գլխարկը: Դեռ ծնկաչոք, անդադար, համարյա անխելի կերպով կրկնում էր Անյայի անունը, և նրա սրտում մի աներևակայելի վիշտ կար: Այդպէս նա մնաց թերևս մի բոպէ, գուցե հինգ բոպէ, այնուամենայնիվ առանց իմանալու, թե ի՞նչ անի: Ստիպյալ, ենթարկվելով հոգեկան բնազդական պահանջին, նա, ձեռքը տանելով Անյայի մարմնի տակ, բարձրացրեց նրան, ընդորոտմ աղջկա զուխն անդոր կերպով ներքև կախվեց, վախեցնելով Մասկեննիկովին այդ ահամա շարժմամբ, նախ տարավ խրամատով, հետո բարձրացավ պատվարի վրա, մի քանի քայլ արեց, իջավ հաղորդակցութեան անցուղիները և այդպէս նրան ձեռքերի վրա պահած, մտավ բլինդած:

Նա Անյային դրեց իր մահճակալի վրա, այն մահճակալի, որտեղ նա, հոգնած քնել էր այդ դիշեր: Միայն այժմ տեսավ, որ աղջկա ուսից դեռ կախված էր սանիտարական մեծ պայտուակը, որի մասին վանինը երեկ հարցրեց՝ մի՞թե

դա է նշա ամբողջ գույքը, և Անյան ասաց՝ այո, դա է ամբողջ գույքը:

Նա բարձրացրեց Անյայի գլուխը, հանեց պայուսակը և դրեց մահճակալի տակ: Ապա հետ-հետ գնալով և դեռ շարունակ նայելով Անյային, վերցրեց հեռախոսը և զանգահարեց գունդ՝ շտաբի պետին, որ իրեն մոտ սպանվածներու վիրավորներ կան, իսկ ֆելդշերը ինքը ծանր վիրավոր է, և սր, եթե կարելի է, թող բժիշկ կամ ֆելդշեր ուղարկեն: Նրանք խոստացան: Նա կախեց փողը և բլինդածից դուրս եկավ՝ դրոհը կրկնվելու վերաբերյալ կարգադրություն արձակելու: Սակայն գերմանացիները դեռ լուռ էին:

Մասլեննիկովը բլինդած վերադարձավ, նստեց մահճակալի վրա, Անյայի կողքին և, նայելով նրան, նկատեց, որ արյան բարակ շիթը ճակատի վերքից դարձյալ հոսում էր դեպի այտը, ամբողջ երեսով: Նա նորից հանեց թաշկենակը և սրբեց արյունը: Այդպես նա շարունակ նստած էր, համարյա ոչ մի բանի մասին չմտածելով. նա սպասում էր թե երբ է գալու բժիշկը, կամ ֆելդշերը:

Անյայի դեմքը չափազանց գունատ ու հանգիստ էր: Եթե չլիներ ճակատի վերքը և համազգեստի մուգ բծերը, կարելի էր կարծել, թե քնած է: Այդ հանգստությունը և աննկատելի վերքը վախեցնում էին Մասլեննիկովին, որը շատ էր տեսել արյունահոս, ալյանդակող վերքեր, որոնցից հետո մարդիկ ողջ էին մնացել, և գիտեր, թե ինչպես հաճախ աննկատելի վերքը, ընդհակառակը, մեռցնում է մարդուն:

Նա նստել էր և, կարծես թե դրանով կարելի էր օգնել նրան, սբբում էր Անյայի ճակատով ծորացող արյան կաթիլները ու մտածում այն մասին, թե ինչպե՞ս կգա Սաբուրովը, ու ինքը ի՞նչ կասի նրան: Հետո հիշեց նոյեմբերի 7-ի նախօրյակին ստացված և այժմ ճամպրուկի մեջ գտնվող ժողկոմական նվերը՝ այնտեղ կային մի քանի կտոր շոկոլադ, թխվածք, խտացված կաթ և այլ բաներ. նա այդ ամենին ձեռք չէր տվել, որովհետև ուզում էր նվիրել Սաբուրովի և

Անյայի հարսանիքի ժամանակ: Հետո նա դարձյալ տվաշտանքով հիշեց, թե ինքն ի՞նչ է ասելու Սաբուրովին: Ապա նրա զլխում մի միտք առկայծեց. «Իսկ թերևս, այդ ամենը անցնի, ամեն ինչ լավ լինի»: Մի անգամ ևս ականջ դրեց, թե Անյան ինչպես է շնչում: Նա շնչում էր չափազանց թույլ, համարյա չէր շնչում: Այդ ժամանակ մտածեց, որ աղջիկը, թերևս՝ մինչև իսկ անպայման կամենի և, գուցե ավելի շուտ, բժշկի գալուց առաջ: Նրա և աղջկա այդ մենավոր լուսնյակներ այնքան ծանր էր, որ նա, հիշելով դերմանացիներին, մի վաշտիկան ավստոսաց, որ նրանք մի անգամ ևս գրոհի չեն գալիս, և ինքը չի կարող, ամեն ինչ մոռանալով, այստեղից դուրս թռնել ավտոմատոր ձեռքին ու կրակել: Սակայն դերմանացիները, կարծես դիտավորյալ, միանգամայն լուռ էին պահում իրենց: «Սակայն,—մտածեց նա,—նրանք միշտ ամեն բանի հակառակն են անում»: Եվ այն, որ նրանք գրոհի չէին գալիս հենց այժմ, երբ ինքը ցանկանում էր այդ, նա նույնպես նշեց դերմանացիների հաշվին, դա մոլեգնեց նրան: Իսկ արյունը դեռ կաթիլ առ կաթիլ հոսում էր Անյայի ճակատից, և նա նորից ու նորից սրբում էր կաթիլները, մինչև նկատեց, որ թաշկինակն ամբողջապես թրջվել է: Այդ ժամանակ նետեց թաշկինակը, մտավ մահճակալի տակ, և, խառնելով ճամպուրով, դառավ մի մաքուր թաշկինակ: Չոքած դուրթունից բարձրանալիս, տեսավ բլինդաժ մտած բժշկին:

— Ո՛ւր են վիրավորները,—հարցրեց բժիշկը:

— Ահա,—ցույց տվեց Մասլեննիկովը:

— Հա, Կլիմենկոն է,—և մի այնպիսի շարժումով, որը Մասլեննիկովին զարմացրեց իր պրոֆեսիոնալ հանգստությանը, բժիշկը ժամացույցի վրայի թևքը ետ ծալեց ու բռնեց Անյայի ձեռքը, լսելով զարկերակը: Հետո, քանդելով Անյայի գոտին և ուսի մոտ կտրելով բաձկոնը, ղննեց վերքը: Կրծքի վերքին նայելով, նա կնճռոտեց դեմքը: Նա արագորեն կապեց վերքը և, Մասլեննիկովին նայելով կարճատես, կկոցած աչքերով, ասաց.

— Պետք է անմիջապես էվակուացնել:

— Ի՞նչ,—ասաց Մասլեննիկովը։—Դե՛հ, ի՞նչ կա։

— Վերջնականապես դա կարելի կլինի վճռել միմիայն վիրահատման սեղանի վրա,—ասաց բժիշկը և, խոսակցությունը վերջացած համարելով, ձայնեց փողոցի կողմը.—սանիտարներ։

Ներս մտան սանիտարները։

— Դուք այլևս վիրավորներ չունե՞ք,—հարցրեց նա Մասլեննիկովին։

— Ոչ։

— Իսկ դո՞ւք։

— Ես ի՞նչ։

— Դուք վիրավորված եք։

— Որտեղի՞ց։

— Գլխից։

Մասլեննիկովը շոշափեց գլուխը, ու երբ ձեռքը վերցրեց, ափը կարմիր և մածուցիկ էր։

— Դե սա դատարկ բան է,—ասաց նա ոչ թե քաջ ձևափառով, այլ այն պատճառով, որ խակապես ոչ մի ցավ չէր զգում։

— Հապա, հապա,—ասաց բժիշկը և, մոտենալով նրան, գրպանից հանեց սպիրտի սրվակը, թրջեց բամբակը և սրբեց Մասլեննիկովի քունքն ու ճակատը։

— Այո, խակապես որ դատարկ բան է,—ասաց բժիշկը։—Ձեր գոմարտակում սանհրահանգիչ կա՞։

— Կարծեմ՝ պետք է լինի։

— Թող կապի ձեր վերքը, թե չէ կկեղտոտեք։

Սանիտարներն այդ ժամանակ արդեն Անյային մահճակալից տեղափոխել էին քաթանե պատգարակի վրա և, սպասելով բժշկին, դրել էին հատակին։ Այն, որ նրան դրել էին հատակին, մի կոսիտ ու վիրավորական բան թվաց Մասլեննիկովին, չնայած որ մինչ այդ տասնյակ անգամ տեսել էր, թե ինչպես էին վիրավորներին դնում հատակին, կամ ուղղակի գետնի վրա։ Նա չէր ուզում, որ աղջիկը այդպես պառկեր

ներանց ոտքերի մոտ, գետնի վրա, և ասաց դանդաղորդ բժշկին։

— Ուրեմն վերջացա՞վ։

— Այո, վերջացավ,— ասաց բժիշկը։— Գնանք։

Նրբ սանիտարները բարձրացրին պատգարակը, Անյայի մի ձեռքը անզորությամբ կախվեց։ Սանիտարն ուղղեց այն, նորից դնելով պատգարակի մեջ։

Մասլեննիկովը դուրս եկավ բժշկի հետ։ Սանիտարներն արդեն շրջվել էին խրամատի անկյունից, և նա տեսավ միայն ետևից գնացող սանիտարի թիկունքը։

Նա դարձյալ մի քանի բռնի կանգնեց այդպես արձանացած ու նայեց գնացողների ետևից, մինչև որ մոտակայքում նորից ճարճատեղին ավառամասերը։ Նա թեթևացած մտածեց, որ ահա նորից սկսվեց և, կարելի է այլևս չմտածել ո՞չ մի բանի մասին, այլ կարելի է միայն դնալ հրամայե՛լ, կրակե՛լ։ Այդ մտքով նա դուրս եկավ խրամատից և, վազելով դեպի մյուսը, թռավ բնի մեջ գտնվող դնդաղորդների մոտ, որոնք արդեն կրակում էին հարձակվող զերմանացիների վրա։

XXIII

Սաբուրովը իր բլինդածը վերադարձավ մուլն իջնելուն պես։ Այնտեղ էր միայն Մասլեննիկովը, որը սեղանի մոտ նստել և զեկուցագիր էր կազմում։ Նրա գլուխը անփութորեն կապված էր վիրակապով, որը մի տեղում թրջվել էր։

— Ի՛նչ է, վիրավորեցի՞ն,— հարցրեց Սաբուրովը։

— Քերծեցին,— պատասխանեց Մասլեննիկովը։

— Իսկ որտե՞ղ է վանինը, — հարցրեց Սաբուրովը։

— Գնաց գունդ՝ ներկայանալու նոր հրամանատարին։

— Իսկապես, ախր այժմ մեղ մոտ է Ռեմիզովը, — վերհիշեց Սաբուրովը։

— Այո, ասաց Մասլեննիկովը։ — Նա էլ գնաց ներկայանա նրան։

Նա երկնեց այդ, չխոսելով այն մասին, որ Վանինը
բերախ էր մեկնելու առթիվ, որպեսզի միանգամից խմանար,
թե ո՞ւր էին ուղարկել Անյային:

Պետյան վրանաթիկնոցի ետևում շխշխկացնում էր աման-
ները: Սաբուրովը և Մասլեննիկովը սեղան նստեցին միմյանց
դիմաց: Խոսել չէին ուզում. երկուսն էլ չէին կարող խոսել
այն մասին ինչը որ տողորել էր նրանց մտքերը: Սաբուրովն
ուզում էր Մասլեննիկովին պատմել այն ճմլող զգացմունքի
մասին, որ այսօր զղաց ցերեկվա ժամը չորսին: Բայց ամա-
չում էր և չէր ուզում խոսել այդ մասին, իսկ Մասլեննիկովը,
որը դիտեր, որ Սաբուրովին անհայտ է ոչ միայն Անյայի
վիրավորվելը, այլև այն, որ, ընդհանրապես, նա եղել էր
այդտեղ, տատանվում էր՝ ասի՞, թե՞ չասի: Եվ մտածում էր,
թե ի՞նչ կլինի, եթե ինքը ընդհանրապես ոչինչ չասի:

Այն ժամանակ, երբ նրանք երկուսն էլ նստած էին մի-
մյանց դիմաց, սիրտ շանելով խոսելու, նրանց աչքերը մի
ակնթարթում հանդիպեցին միմյանց և մի առարկայի՝ Անյայի
սանիտարական մեծ պայուսակի վրա, որն ընկած էր մահ-
ճակալի տակ: Նրանք նայեցին այդ պայուսակին, հետո
միմյանց, հետո դարձյալ պայուսակին, և այդ ժամանակ
Սաբուրովը հայացքը ուղղեց Մասլեննիկովին:

— Անյայի՞նն է, — հարցրեց նա, և նրա տոնից ու
դեմքի արտահայտությունից Մասլեննիկովը հասկացավ, որ
նա, անշուշտ, գիտե, որ այդ պայուսակը պատկանում է
Անյային:

— Այո, — ասաց նա:

— Իսկ որտե՞ղ է Անյան:

Երբ Մասլեննիկովը մի վայրկյան ուշացրեց պատաս-
խանը, Սաբուրովի սիրտը պաղեց, ներաշխարհում ամեն ինչ
փլվեց, ու մնաց դատարկություն: Նա հասկացավ, որ դա
ուղղակի կապ ունի այն նախազգացման հետ, որ ինքն ուներ
ցերեկը, և հիմա ինքը ամեն բան կիմանա:

— Նա այստեղ էր, — ասաց Մասլեննիկովը: — Երեկ հենց
ձեր գնալուն պես եկավ... Այսօր նրան վիրավորեցին... և

էվակուացրին. — Գանկարծ, չգիտես ինչու, կրկնեց բժշկի սառը խոսքը:

— Ն՞րբ:

— Ժամը չորսին:

Սաբուրովը լուռ էր, շարունակ նայում էր պայուսակին: Նա չհարցրեց՝ Անյային սրտեղի՞ց վիրավորեցին, ծա՞նր, թե՞ թեթեւ: Երբ Մասլեննիկովն ասաց՝ «Ժամը չորսին» նա զգաց, որ դժբախտություն է պատահել: Նա այլեւս չէր ուզում հարցնել:

— Նա վիրավորվեց ծանր կերպով, սակայն փոքր բեկորներով, — ասաց Մասլեննիկովը, որին թվաց թե Սաբուրովի համար պետք է կարեւոր լինե՞ր այն, որ աղջիկը ո՛չ թե ծվատվել է, այլ վիրավորվել է հենց փոքրիկ բեկորներով: — Վիրավորվեց կրծքից, ուսից ու մեկ էլ՝ ահա այստեղից: Սակայն դա նման էր ճակատիւ քերծվածքին:

Սաբուրովը դեռ լուռ նայում էր պայուսակին:

— Վանինը գնաց գնդապետի մոտ: Նա, հավանաբար, որեէ՛ք բան կիմանա, — շարունակեց Մասլեննիկովը:

— Կա՛մ, — անտարբերությամբ ասաց Սաբուրովը: — Կա՛մ: Դու պոստերն ստուգե՛լ ես:

— Ոչ, չեմ ստուգել դեռ:

— Գնա՛ ստուգիր:

— Հիմա կգնամ, — աճապարեց Մասլեննիկովը, կարծելով, որ Սաբուրովն ուզում է մենակ մնալ:

— Ինչո՞ւ հիմա, — ասաց Սաբուրովը: — Կարելի է հետո, երբ զեկուցագիրն ավարտես:

— Ոչ, ես հիմա կգնամ:

— Դեհ, ինչպես ուզում ես, — ասաց Սաբուրովը:

Մասլեննիկովը դուրս եկավ, իսկ նա դեռ լուռ նստած էր, պարզորեն զգալով, որ նույնիսկ անկախ այն բանից, թե ի՞նչ է ասելու վանինը վերադարձին, իրեն կյանքում մի մեծ դժբախտություն է պատահել: Այդպես նստելով մի քանի րոպե, նա մտախեղավ Մասլեննիկովի մահճակալին, նստեց մահճակալի վրա, վերմակին նկատեց արջան բծեր ու մտածեց,

որ, երևի, Անյային այդտեղ են սլաակեցրել: Հետո ձգվեց դեպի պայուսակը, վերցրեց այն ու դրեց մահճակալի վրա: Այդ ամենը կատարում էր առանց շտապելու: Նա այնպես էր զգում, թե գլխավոր դժբախտությունն արդեն սլառահեղ է, այժմ ամենևին կարիք չկա շտապելու, այժմ կկարողանա ամեն բանի հասնել: Նա դանդաղորեն բացեց պայուսակը և, ոչ մի բան դուրս չհանելով, մի քանի րոպե նայում էր այն ամենի վրա, ինչ որ կար նրա մեջ: Հետո դարձյալ դանդաղորեն սկսեց հանել ամեն բան՝ մեկը-մյուսի ետեից: Պայուսակը լեւի-լեցուն էր: Նրա մեջ դրված էին՝ կանոնավոր կերպով ծալված մի պիլոտիկա, ատամի խողանակ և ճառ, երկու սրբիչ, մի թաշկինակ, մի ճաքած հայելի: Մյուս բաժնում գտնվում էր դեղորայքը, որին ձեռք չտվեց: Հետո հանեց բժշկական կանաչ, նոր երկու պետլիցաներ՝ նրանց ամրացված քառակուսիներով, հետո՝ մի կլոր, փոքրիկ փայտե տուփ, որը բացեց և մեջը տեսավ ասեղներ ու թելեր: Նա նորից փակեց տուփը: Այդ տուփի կողքին դրված էր մի ալլ, նույնպես, կլոր, սակայն մետաղե տուփ: Նրա մեջ էր շրթունքի ներկը: Նա դարմանքով մտածեց, թե ինչու համար էր այդ. Անյան երբեք շրթունքները չէր ներկում: Վերջին իրերը, որ նա գումատվելով հանեց պայուսակից, ներքնաշապիկներ էին՝ զինվորական երկու շապիկներ, մեծ, ոչ իրեն հասակի, մեկը թևքը ևս էր ծալված ու կարված էր, այնպես, ինչպես շինիլինը այն ժամանակ, երբ նա Անյային հանդիպեց դիրքում և համբուրեց ձեռքի այն տեղը, ուր արյան բծեր կային: Եվ մտածեց, որ հենց, թերևս այն ժամանակ, վերջին անգամ տեսավ նրան ու ալլևս երբեք չի տեսնի: Նրանիվայր ընկնելով մահճակալին փռված այդ բոլոր իրերի վրա, նա լաց եղավ, ալլևս ոչ մի բան չնկատելով իր շուրջը:

Նրբ կես ժամ անց վազելով բլինդաժ մտավ Ռեմիզովի մոտից վերադարձած Վանինը, Սաբուրովը նստել էր սեղանի մոտ իր սովորական դիրքով, մեջքը պատին տված և ոտքերը ձգած: Նրա դեմքին վիշտ կամ տառապանք չկար: Նա Վա-

նինին նայեց ծանր, սկեռուն հայացքով: Դա հայացքն էր այն մարդու, որը կորցրել էր մի այնպիսի բան, առանց որի նա չէր երևակայում իր կյանքը և, այնուամենայնիվ, որոշել էր շարունակել ապրել, հայացքն էր այն մարդու, որի հոգուց կտորը պոկել էին և տեղը ոչինչ չէին դրել:

Վանինը մոտեցավ սեղանին և նստեց Սաբուրովի դիմաց: Նրանք լուռ էին:

— Ի՞նչ կա, — հարցրեց Սաբուրովը:

Վանինը հասկացավ, որ նա լավ պատասխանի չի սպասում:

— Վերքը ծանր է: Այստեղ միայն կապեցին և ուղարկեցին մյուս կողմը:

— Մի՞թե Վոլդան բոլորովին սառել է, — ասաց Սաբուրովը:

— Այո, սառել է: Այսօր փոխադրում են տառնին վիրավորներին:

— Այո՛... — ասաց Սաբուրովը: — Ի՞նչ տրած, — և նորից լռեց:

Այդ ժամանակ Վանինը անմիջապես, հանկարծ, իր կամքին հակառակ, սկսեց նրան ասել այն ամենը ինչ որ սովորաբար ասում են այդպիսի դեպքերում: Դրա համար ինքը զայրանալով իրեն վրա, բայց իվիճակի չլինելով զսպելու իրեն, նա ասաց այն, ինչ ամենևին հարկավոր չէր ասել՝ որ այդ բոլորը դատարկ բաներ են, որ այդ ամենը կանցնի, որ, վերքն, իհարկե, ծանր է, սակայն վտանգավոր չէ, որ կանցնի մի ամիս, և իրենք նորից կտեսնեն Անյային, այո, (այստեղ նա քաջալերելով խփեց Սաբուրովի ուսին), և որ ամեն ինչ կարգին է, և որ իրենք այստեղ (նա ձեռքով խփեց սեղանին), դեռ այստեղ հարսանիք կանեն:

Դատելով Սաբուրովի դեմքի արտահայտությունից, մի քանի անգամ կարելի էր սպասել, որ նա կընդհատի Վանինին: Բայց նա ոչ մի բան չասաց: Նա լսում էր և լուռ էր: Եվ երբ Վանինը այդ հայացքի ներքո ընդհատեց խոսքը,

Սաբուրովի դեմքի արտահայտությունը չփոխվեց, այնքան որ այժմ նրա համար միևնույն էր՝ խոստում են այժմ, թե չեն խոսում, մխիթարո՞ւմ են իրեն, թե՞ չեն մխիթարում: Երբ Վանինը լռեց, Սաբուրովը միայն դալձյալ կրկնեց.

— Դե ի՞նչ...

Հետո հանեց սապոգները, մեկնվեց մահճակալին և, քնած չձևանալով, պառկեց անձայն, առանց որևէ շարժում անելու: Նա պառկել էր աչքերը փակ ու ամենայն մանրամասնությամբ հիշում էր այդ օրը, երբ՝ ո՞վ է իմանում՝ կարող էր ոչ մի բան չպատահել, եթե ինքը միշտ լիներ այդտեղ, և ոչ թե այդտեղից հարյուր մետրի վրա:

Այդ ժամանակ երկու սանիտար Անյային պատգարակով տանում էին Վոլգայի վրայով: Կղզուց այն կողմ, բուն հոսանքի տեղում, սառույցն ավելի հաստ էր և արդեն սահնակի ճանապարհ էր բացված, սակայն Վոլգայի ամենամոտ վտակով մինչև կղզին, համարյա մեկ կիլոմետր, այսօր բոլոր վիրավորներին տանում էին դեռ չամրացած սառցի վրայով: Վոլգան միայն երեկ էր սառել: Գերմանացիները չէին կարծում, որ Վոլգայի վրայով արդեն կարող են որևէ բան քարշել, կամ տանել, և Վոլգայի վրա տարօրինակ խաղաղություն էր տիրում: Շուրջն ամեն ինչ սպիտակ էր, անշարժ, և միայն ձյունը, որ դեռ շարունակ թափվում էր, հազիվ հազ ձուստում էր սանիտարաների սապոգների տակ:

Ճանապարհը երկար էր. սանիտարները մի քանի անգամ պատգարակները դուռընդհատ դնում էին սառցի վրա և, մի առ ժամանակ կանգնելով նույն տեղում, իրար էին դարկում մրսած ձեռքերը, սալա նորից թաթմանները հազնում և վերցնում պատգարակները: Մյուս ամից, վիրավորների էշեկոնին ընդառաջ, շարժվում էին դիվիզիայի թիկունքից ուղարկված մարդիկ, որպեսզի նշեն վաղվա սահնակի ուղեգիծը, պարզեն, թե սառցաշերտը որտե՞ղ ավելի ամուր է: Նրանք քայլում էին, ոտքով թխթխկացնելով, փորձելով սառույցը: Նրանցից մեկը, ոչ ջահել, բարձրահասակ մի կարմիրբանակային,

անցաւ ուղիւ ան պատգաւաւի մատով, որի մեջ պատկած էր Անյան: Նա կանգ առաւ:

— Ի՛նչ է, քրոջը վիրավորե՞լ են, — հարցրեց սանիտարներին և, ետ դառնալով, մի քանի քայլ առաջ շարժւեց պատգարակի կողքով:

— Այո, — ասաց սանիտարը:

— Նվ ծա՛նր են վիրավորել:

— Ծանր է, — ասաց սանիտարը: — Ծխելիք չունե՞ս:

— Ունեմ, — ասաց կարմիրբանակայինը:

Սանիտարները ցած դրեցին պատգարակը, և կարմիրբանակայինը սառած, չծալվող մատներով նրանց մի-մի պտղունց ծխախոտ տվեց: Նրանք սկսեցին փաթաթել:

— Ի՛նչ եք նրան ներքե դրել: Զի՞ց ցրտահարվի:

— Ոչինչ, հիմա կբարձրացնենք, — ասաց սանիտարը: — Իսկ դու ի՛նչ է, ճանաչո՞ւմ ես նրան:

— Նա մեղ փոխադրում էր ան ժամանակ, երբ դեռ շուրը չէր սառել, — ասաց կարմիրբանակայինը: — Բարի քույր է, միայն թե դեռ ջահել է:

— Զահել է, — համաձայնեց սանիտարը:

Նրանք, ձեռքով ծածկելով, գլանակները կապրին կարմիրբանակայինի ծխախոտից: Կարմիրբանակայինը նույնպես իր ծխախոտը ձեռքով էր ծածկել:

— Ի՛նչ ցանկություն: է գալիս ծխելու, — ասաց սանիտարը, կարծես արդարանալով:

Հետո նրանք երկուսն էլ, մի քանի անգամ ծխելուց հետո, խնամքով մարեցին կրակը, մնացորդ գլանակները դրին պիլոտկաների ծալքի մեջ և վերցրին պատգարակը:

— Ուրեմն ծա՛նր է վիրավորվել, — դարձյալ կրկնեց կարմիրբանակայինը:

— Ծանր է, — ասաց սանիտարը:

— Զահե՛լն է, — ասաց կարմիրբանակայինը և, շուտ գալով, գնաց դեպի ստալինգրադյան ափը:

Սանիտարները Անյային տարան առաջ: Նրբ նրանք համարյա թե արդեն մոտեցել էին կղզուն, որից սկսվում էր

սահմանակի ճանապարհը, Անյան հանկարծ, թերևս ցրտի, իսկ ղույն և պատգարակի թեթև, ճոճուհի, սահուն ճոճումից, արթնացավ: Նա բացեց աչքերը, տեսավ վերևում սև երկինքը, իսկ կողքից, աչքի սլոշով նկատեց, որ ամեն ինչ սպիտակ էր ու սպիտակ: Առաջին վայրկյանում գլխի ընկավ, որ Վոլգան սառել է և իրեն տանում են Վոլգայի վրայով: Բայց մտքերն անմիջապես սկսեցին պղտորվել, պղտորվել, ու նրան արդեն թվում էր, որ ոչ թե իրեն են տանում, այլ ինքն է տանում մեկին ու ասում է, ինչպես միշտ՝ «սուս, հարազատիկս, հիմա, հիմա կհասնենք»: Իրականում այդ ասում էր ոչ թե նա, այլ սանիտարները, որոնք լսեցին գերմանական ինքնաթիռի դռոցը: Նրանք ասում էին՝ «հիմա կհասնենք», հանգըստացնելով մեկը մյուսին, իսկ նրան թվում էր, թե այդ ինքն է ասում, և իր մտքում նա սշխատում էր պատգարակը տանել շատ զգուշորեն, որպեսզի նրանք շատ չճոճվեն: Հետո թվաց, թե պատգարակի վրա պսակած է Սաբուրովը և որ ինքը նրան է ասում՝ «հարազատիկս», բայց նրան դեռ չի ճանաչում, ու նա էլ չգիտի, որ տանողը Անյան է: Ու այդ ժամանակ Անյան ուղեցավ ինչ որ բան բացատրել ու տանել նրան, բայց չլսեց: Այդ ժամանակ նա նորից մի բան ասաց: Աղջկա մտքերը բոլորովին պղտորվեցին, և նա դարձյալ կորցրեց գիտակցությունը:

— Մի տես է, ինչպես է խելձը տնքում, — ասաց սանիտարը:

Իսկ ինքնաթիռն այդ ժամանակ մի քանի սլոշոններ դործեց Վոլգայի վրա, նետեց լուսավորող մի հրթիռ, որից անմիջապես ամեն ինչ սպիտակեց ու փայլեց, և հրթիռից հետո նետվեցին ումբեր: Ռումբերն ընկան պատգարակը տանող մարդկանցից աջ և ձախ: Հրթիռը դեռ չէր մարել, իսկ սառցադաշտի վրա երևում էին հսկայական, սև անցքեր, և ջուրը դուրս գալով անցքերից, ավելի ու ավելի էր ծածկում շրջակայքի սառույցը: Առաջին վայրկյանին, երբ պայթեց ումբը, սանիտարները պատգարակը դրին սառցի վրա և իրենք պսակեցին երեսնիվայր, իսկ հետո, երբ պայթեցին

դարձյալ մի քանի ուսմբ և խնքնաթիւն սկսեց երդտալ, նոր շրջաններ դծել, նրանք, անխոս բարձրացան, վերցրին պատգարակը և շտապող մարդկանց խոշոր քայլերով առաջ ընթացան սառած տեղերով:

Կղզին արդեն հեռու չէր: Առջևից մեկը ձայն էր տալիս՝ «սահնակների կողմը, այստեղ բերեք» և բլրի ետևում, այնտեղ, ուր սկիզբ էր առնում սահնակի առաջին ճանապարհը, լսվում էին սահնակի կողափայտերի ճռճոց և ձիերի խրխինջ:

XXIV

Վալդայի տափաստանների վրա իջել էր նոյեմբերյան թանձր մութը: Ժամը հինգից, երբ մթնում էր, անմիջապէս չէր կարելի որոշել, թե ի՞նչ ժամանակ է՝ երեկո՞ է, կեսգիշեր՞ է, թե՞ առավոտյան ժամը հինգն է, որովհետև գիշերը, որ համարյա տևում էր տասնչորս ժամ, միշտ անթափանց էր: Տափաստանի վրա դարձյալ ոռնում էր ցուրտ քամին և, ձյունը՝ կարծես ոթափվելով, որ հրկար ժամանակ չի թափվել, տեղում էր մեկ դանդաղ, մեկ ուժեղ: Դարձյալ տրորված ճամփեքով անընդհատ ճռճոք էին բեռնատար մեքենաների անիվները և երկանիվ ձիակառքերի երկաթե կողերը, և ճամփաբաժանների վրա չուռ շրջվում էին ռազմական կանոնավորիչները՝ իրենց փոքրիկ լապտերներով:

Այդ ամենը միակերպ էր, ժամը ժամին և օրը-օրին նման էին ու միայն նա, ով ուղենար կանգնել Մարտոտուլից, էլտոնից, Կամիշինից դեպի Ստալինգրադ տանող այդ ճանապարհներից մեկի վրա մեկ կամ երկու օր անընդհատ, կհասկանար այդ միակերպություն ամբողջ վեհությունը, ամբողջ սպառնալի հանգստությունը այն ամենի, ինչ որ այդ օրերին կատարվում էր ճակատամերձ ճանապարհներում:

Ինչպես որ մեկ տարի առաջ, 1941 թվի նոյեմբերին, անվերջ էշելոնները՝ հրանոթներով, տանկերով ու հետևակով գնում էին դեպի Մոսկվա և, կարծես կախարդաւոր զովա-

զանի շարժումով, դեռ չհասած արնաքամ լինող ռազմաճակատին, լուծվում էին մերձսկոտվյալն անտառներում, այդպես էլ աչատեղ, հոկտեմբերի վերջերից, դիշեր-գիշերի ետևից, նախ ցեխոտ, իսկ հետո ձյունապատ կամ սառցակալած ճակատային ճամփաներով, ցեխի, բքի միջով շարժվում էին զորքերը, շարժվում էին ծածկված հսկայական մեքենաները, պատտառապատ ԳՀՌ^{*}) վիթխարի հրանոթները, «Տ-34» ցածլիկ տանկերը և բեռնատար ավտոմեքենաներին կցված հակատանկային փոքրիկ հրանոթները, որոնք ցնցվում էին ճանապարհների կողտերից:

Երբեմն գերմանական ինքնաթիռի նետած լուսավորող հրթիռը, գիշերվա մթնոլթյան միջից պոկում էր մի սպիտակ, կլոր բիծ, և ապրանքատար մեքենաները դուրս էին գալիս ճանապարհից, այս ու այն կողմ փախչում և գետին էին նետվում մարդիկ, իսկ ռումբերը որոտով պայթում էին ներքևում՝ ցեխի ու ձյան մեջ: Հետո դարձյալ ամեն ինչ սեանում էր, և ճանապարհի շարժումը կանգ էր առնում միայն մի քանի րոպե, մինչև որ հավաքում էին ջարդված բեռնատար մեքենայի բեկորները և մի կողմ էին քաշում սպանվածներին: Ու ամեն ինչ դարձյալ սկսում էր սողալ, դնալ ու գնալ նախկին ուղղությամբ: Այդ ամենի մի մասը գալիս էր Կամիշլինից ու Սարատովից, Վոլգայի վրայով, Ստալինգրադից հյուսիս ընկած տափաստանով ու անտառապատ ձորակներով, գալիս էր այնտեղ, ուր Ստալինգրադից քսան կիլոմետրի վրա, ճակատով դեպի հարավ շրջված, կանգնել էին այն զորքերը, որոնք գերմանացիներին չէին թողնում բարձրանալ դեպի Վոլգան ի վեր: Հրանոթների, մարդկանց, տանկերի մյուս մասը շարժվում էր Ելտոնից ուղիղ դեպի Վոլգա և թաքնվում էր Միջին, Ներքին ու Վերին Ախտուբայի ոլորաններում և այդտեղից իջնում էր դեպի ներքև, դեպի անդրվոլգյան տափաստանները:

Եվ մարդկանց, մեքենաների ու հրանոթների այդ հսկայական շարժումից, և՛ այն բանից, թե ինչպես էր այդ ամենը

^{*}) Գլխավոր հրամանատարության ռեզերվ:

շարժվում, և՛ այն բանից, թե ի՞նչպես այդ ամենը կանդ էր առնում դեռ Ստալինգրադ չհասած, զգացվում էին նույն կամքն ու նույն բնավորությունը, որոնք արդեն մի անգամ իրենց ամբողջ փառահեղ, համարյա գերմարդկային տոկոսով յայնժամբ երևան եկան մեկ տարի առաջ Մոսկվայի տակ:

Երբ բանակի հրամանատարը և Մատվենը վճռական րոպեներին մի քանի անգամ ռազմաճակատի շտաբից համարումներ էին խնդրում, ամեն անգամ վճռականապես մերժում էին նրանց, և միմիայն Վոլգայի ձախ տփից, այդանդ կենտրոնացնելով ալիլի ու ալիլի մեծ քանակությամբ հրետանի և գվարդիական ականաձիգ զնդեր, Ստալինգրադում կախող դիվիզիաներին պաշտպանում էին առատ կրակով: Միայն երկու անգամ՝ ամենածանր օրերին, ռազմաճակատի շտաբը գլխավոր զորակայանի թուլտվությամբ, մեկական դիվիզիա ավելց: Այդ դիվիզիաները ուղղակի երթից նետվեցին Ստալինգրադ և մեկ շաբաթվա ընթացքում, իրենց դործը կատարելով, դարձան այն, ինչ որ էին Ստալինգրադում մյուս բոլոր դիվիզիաները, որոնք ուժեղ էին իրենց ոգով ու փորձառությամբ:

Այն գիշերը, երբ Սաբուրովը լուռ, աչքերը փակ, սլառկած էր իր բլինդածում, իսկ երկու սանիտարներ Անյային փոխադրում էին Վոլգայի դեռ շամրացած սառցի վրայով, բանակի ռազմական խորհրդի անգամ Մատվենը ոտքով մի մեծ շրջան գործեց Վոլգայի վրա ու եկավ Պրոցենկոյի բլինդածը, որտեղ երկար, դռնփակ խոսակցություն ունեցավ նրա հետ, եթե այդպես կարելի է անվանել ամբողջապես ներքև իջեցված երկու վրանաթիկնոցները:

Մատվենը ճրեկոյան վերադարձավ մյուս ամիսից՝ ռազմաճակատի շտաբից, և Պրոցենկոն արդեն դիվիզիաների երկրորդ հրամանատարն էր, որին Մատվենն այցելում այդ գիշեր: Երբ Մատվենին նախօրյակին կանչեցին ռազմաճակատի շտաբ, նա մեկնեց մի հաստատ դիտավորությամբ՝ նկարագրել զրույցան ամբողջ ծանրությունը և դարձյալ համարում խնդրել: Նա ռազմաճակատի շտաբ էր գնում հաստատ համոզված, որ կխնդրի մի դիվիզիա և կստանա, որովհետև

այդ դիվիզիան բացարձակապես անհրաժեշտ էր իրեն: Ու չնայած որ կանխատեսել էր սովորական մերժումը, այնուամենայնիվ կարծում էր, որ այդ անգամ իբր փաստարկումները ավելի զորավոր կլինեն:

Սակայն ամեն ինչ հսկանուկը դուրս եկավ: Եվ հրամայատարը, և ճակատի ռազմական խորհրդի անդամը, նախ հանգիստ լսեցին նրա ղեկուցումը, հետո նրա խնդիրքը և, սովորականին հսկանուկ, անմիջապես շատացին՝ ո՛չ այո, ո՛չ էլ՝ ո՛չ: Երկար պատուհայից հետո նրանք նայեցին միմյանց, և ճակատի ռազմական խորհրդի անդամը, աթոռն ավելի մոտեցնելով այն սեղանին, որի վրա փռված էր ռազմաճակատի քարտեզը, նրա վրա դրեց երկու ձեռքերը, կարծես թե նրա վրա բեկեռելով Մատվեկի ուշադրությանը, ասաց.

— Մենք չենք ուզում մերժել ձեզ, ընկեր Մատվեկ, որ դուք դիվիզիա եք խնդրում, որովհետեւ դուք պահանջում եք օրինական կարգով, բայց մենք շատ ենք ուզում, որ դուք խնդնիրդ հրաժարվեք ձեր խնդիրքից: Իսկ այդ բանի համար դուք պետք է եթե ոչ հասկանաք, (որովհետեւ դուք և դեռ չի կարելի հասկանալ այդ ամենը) ապա, առնվազն զգաք, թե կուզ մի սրոշ չափով զգաք, թե ի՞նչ է կատարվելու ապագայում:

Նա ուշադիր նայեց Մատվեկին, և նրա խիստ ու միաժամանակ բարի, հասարակ դեմքի վրա հայտնվեց ժպիտը այն մարդու, որը գիտե մի աշնախախ բան, որ անսահմանորեն ուրախացնում է նրան:

— Եթե մենք ձեզ ասենք, ընկեր Մատվեկ, թե դիվիզիաներ չունենք ձեզ տալու համար, կամ նույնիսկ երկու դիվիզիա չունենք, ապա մենք ճիշտ չենք տալ. մենք դիվիզիաներ ունենք:

Մատվեկը կարծեց թե դա սովորական նախերգանքն է այն բանի, ինչ որ միշտ ասվում էր այդպիսի դեպքերում՝ թե զորք ունենք, բայց պետք է պահել ռեզերվում, թե բացի Ստալինգրադից, չնայած նրա ամբողջ կարևորությանը, գոյու-

թյուն ունի հսկայական ռազմաճակատը, որը ձգվում է Սև ծովից մինչև Սպիտակ ծովը և որ այդ ամենը կարելի է պաշտպանել միայն ձեռքի տակ ազատ զորք ունենալով:

Սակայն ճակատի ռազմական խորհրդի անդամն ամենեին էլ այդ չափաց Մատվենին, այլ քարտեզի վրա երկու ձեռքերը շարժեց այնպես, որ Մատվենին ակամայից ուշադրությամբ դարձրեց այդ շարժման վրա, ձեռքերից մեկը թուղեկով Ստալինգրադից հարավ, իսկ մյուսը՝ հյուսիս, հետո երկուսն էլ առաջ շարժեց և Ստալինգրադից հեռու, այնտեղ, որտեղ քարտեզի վրա նշանակված էին Սերաֆիմովիչը, Կալաչը և մերձդոնյան մյուս քաղաքները, վճռական շարժմամբ բերեց, օղակեց երկու ձեռքերը:

— Ահա, — ասաց նա, և նրա ձայնի մեջ այդ բոլորին մի ինչ-որ հանդիսավոր բան կար: — Ահա, — կրկնեց նա:

Մատվենը այդ խոսքը և քարտեզի վրա կատարված ձեռքերի այդ շարժումը մտքում դրոշմեց այնքան պարզ ու հստակ էներպով, որ նա հետո շատ անգամ մտաբերում էր այդ, ու երբ խոսում էր մյուս մարդկանց հետ, ու երբ մտածում էր այդ մասին, ու հատկապես այն ժամանակ, երբ տեղի ունեցավ այն ամենը, որի մասին խոսում էր այդ շարժումները:

— Դուք այդպե՞ս եք կարծում, — հուզված հարցրեց նա:

— Այո, ես այդպես եմ կարծում, — ասաց ռազմական խորհրդի անդամը: — Ահա և այն ամենը, ինչ որ ես առաջով կարող եմ տեսլ ձեզ, — ավելացրեց նա լռությամբ հետո, — որպեսզի դուք ինքներդ այդ ղեպք և այն դժվար օրերին, որ մնացել են, ղեպցնել տաք ձեր մարդկանց, իհարկե, ո՛չ թե մեր պլանները, այլ այն, որ «մեր փողոցում էլ տոն կլինի» խոսքերը այնքան էլ հեռավոր ապագայի վերաբերող խոսքեր չեն: Եվ ահա... Այժմ վերադառնանք դիվիզիայի հարցին: Նշանակում է՝ դիմանալու համար ձեզ անպայման մի դիվիզիա՞ է հարկավոր:

— Ոչ, մենք այդպես չենք դնում հարցը, — ասաց Մատվենը:

— Շատ լավ: Բայց նա ձեզ հարկավոր է:

— Ոչ, մենք դիվիզիա չենք լնդրում, — ասաց Մատվենք:

Նվ այդ զգացումով, որի ազդեցությամբ նա, նույնիսկ առանց բանակի հրամանատարի հետ համաձայնեցնելու, հրաժարվեց դիվիզիայից, Մատվենք վերադարձավ բանակ, խոսեց հրամանատարի հետ, ասաւ և մեկնեց զորամասերը: Հետո նա իր վրա վերցրեց մի դժվարին խնդիր՝ մեկ գիշերվա ընթացքում գնալ պլանավոր ուժերից կտրված երկու դիվիզիաները: Երկրորդը Պրոցենկոյի դիվիզիան էր, ուր նա հասավ հոգնած և փայտացած:

Պրոցենկոն շատ ուրախ էր Մատվենքի գալու առթիւ: Վերջին ամբողջ շաբաթվա ընթացքում նա միայն երբեմն, դժվարությամբ հեռախոսով կապվում էր բանակի հրամանատարի հետ և այժմ, հանդամանորեն Մատվենքին ղեկուցելով այդ ժամանակամիջոցում դիվիզիայում կատարված ամեն ինչի մասին, առաջին անգամ զգաց, որ ծանրությամբ մի որոշ մասը իր ուսերից դրեց Մատվենքի ուսերին:

Մատվենքն ուշադրությամբ լսեց այն ամենը, ինչ որ իրեն ասաց Պրոցենկոն, և տվեց մի քանի հարցեր, որոնք հանգում էին մի ընդհանուր բանի՝ Պրոցենկոն քանի՞ օր կարող է դիմանալ իր ունեցած ուժերով: Պրոցենկոն հասկացավ, որ իրեն այլևս ոչ մի մարդ չեն տա: Հետո Մատվենք, ձեռքով այնպիսի շարժում անելով, որով կարծես թէ մի կողմ էր վանում այն ամենը, ինչի մասին որ իրենք խոսեցին մինչ այդ, հարցրեց, թե Պրոցենկոն ինչպե՞ս է հասկանում Ստալինի այն խոսքերը, թե մեր փողոցում էլ տոն կլինի:

Այդ անակնկալ հարցի պահին Պրոցենկոն նայեց Մատվենքի դեմքին ու հանկարծ նրա փայլուն, սև աչքերում նկատեց աշխուժություն ու հուզմունք, որ մարդկանց մեջ ծնվում են պատերազմում այն ժամանակ, երբ նրանք դեռ ուրիշին չեն կտրուկ ասել, բայց արդեն գիտեն մի կատարվելիք, չափազանց լավ ու կտրուկ բան:

— Ես այդ խոսքերը հասկանում եմ այնպես, — ասաց

Պրոցենկոն, հուզմունքից աչգ խոսքերն արտատանելով ուկրաինական տվելի ուժեղ առողջանովյամբ, քան միշտ: — Նստյնպես եմ հասկանում, որ ընկեր Ստալինն աչգ խոսքերն ասել է նույնմբերի 7-ին: Նշանակում է՝ նրանք պետք է շտատվ կատարվեն, համենայն դեպս՝ մինչև փետրվարը:

— Ինչո՞ւ մինչև փետրվար, — հարցրեց Մատվեկը:

— Այն պատճառով, որ եթե փետրվարից հետո կատարվեն, նա աչգ խոսքերը կատար փետրվարի 23-ին, իսկ եթե մայիսի 1-ից հետո կատարվեն, ապա նա կատար մայիսի 1-ին: Այդպիսի խոսքերը ժամանակից շտտ չեն տալում:

Նա սպասողական հայացքով նայեց Մատվեկին ու Մատվեկի հաստատող հայացքից հասկացավ, որ Մատվեկն էլ աչգ հարցում միևնույն կարծիքին է:

— Դեհ, ճի՞շտ եմ, թե չէ, — տապ Պրոցենկոն,

— Իմ կարծիքով՝ ճիշտ ես, — պատասխանեց Մատվեկը: — Միայն պետք է դեռ դիմանալ:

— Դեռ դիմանա՞լ, — հարցրեց Պրոցենկոն աչնպես, կարծես թե աչգ խոսքը նրան վիրավորական թվաց: — Նստադմական խորհրդի ընկեր անգամ, անձամբ չեմ կարծում, թե կարելւմ մինչև այն ժամը, երբ դերմանացին կլինի ույստեղ, ուր նստած ենք ձեզ հետ: Նստարծում եմ, որ ուղջ չեմ լինի մինչև աչգ ժամը այն պատճառով, որ քանի դեռ ուղջ եմ աչգ չի լինի:

Մատվեկը, հաղիվ նկատելի կերպով կնճռոտեց դեմքը Պրոցենկոյի խոսքերը նրան թվացին չափազանց դեղեցիկ, տոռչոց պատրաստված:

— Նվ թող աչգպիտ, — տապ Պրոցենկոն, կռահելով նրա միտքը, — թող ձեզ նույնիսկ թվա, թե զրանք չափազանց դեղեցիկ խոսքեր են, բայց ես, միևնույն է, աչլ խոսքեր չեմ կարող ասել: Աչգ աչգպես է: Նվ իմ հրամանատարներից ո՛չ մեկը չի կարող աչլ խոսքեր ասել:

Նվ արդեն հասկանալով այն ամենը, ինչ որ, առանց մտնրամասնությունների մեջ մտնելու, ուզում էր ասել իրեն Մատվեկը, Պրոցենկոն իր սեփական հախաձեռնովյամբ

տնցաւ ընթացիկ հարցերի, չհիշելով ո՛չ մարդկային համալրման մասին, որ ինքն սպասում էր, ո՛չ հակատանկաչին հրանոթների այն երկու գումարաւորների մասին, որ ինքը նախօրոք, դեռ մի շաբաթ առաջ, րոշել էր խնդրել հրամանատարութիւնից:

Ընթացիկ գործերն էին՝ ռազմամթերքի համալրումը (որ Մատվեկը խոստացաւ), ավելի շուտ «Ու-2» ինքնաթիռների թռիչքները գիշերով (որ Մատվեկը նույնպէս խոստացաւ), և, վերջապէս, մի քանի հրամանատարներ ուղարկելը (որ նա իրեն հատուկ անմիջականութեամբ և անդրդվելիութեամբ տեղն ու տեղը, միանգամայն մերժեց):

Մատվեկը գոհ էր, որ համառ ու խորամանկ Պրոցենկոն աչդ անգամ այնքան խորամանկ գտնուեց, որ անմիջապէս հասկացաւ, թե ինչո՞ւ համար է Մատվեկը եկել իրեն մոտ, և ոչ այնքան համառ՝ որ նրան հարց ու փորձ աներ մանրամասնութիւնների վերաբերյալ: Ուստի, չնայած որ արդեն վերադարձի ժամն էր, այնուամենայնիւ Մատվեկը սիրով համաձայնուեց մնալ Պրոցենկոյի մոտ և խմեց երկու մեծ բաժակ թունդ, համարյա թե սե թեյ, որի մասին Պրոցենկոն, որը սիրում էր պարծենալ, չգիտէս ինչո՞ւ ասաց, թե Յեյլոնի թեյ է, այն էլ՝ ծաղկախառն:

— Դե թող ծաղկախառն լինի, — բարյացկամութեամբ ասաց Մատվեկը: Գլխավորն այն է, որ տաք լինի:

Հետո Պրոցենկոն Մատվեկին ուղեկցեց երկու հարյուր քաջ ուփի ուղղութեամբ և, վերադառնալով, Վոստրիկովին հրամայեց՝ տալ քարտեզը: Վոստրիկովը նրան տվեց դիմիդիաչի շտաբում, ձեռքով պծված սխեման: Սխեման պատկերում էր այն հինգ թաղերը, որ վերջին ժամանակներս տեղադրված էր դիմիդիան:

— Քարտեզը, այլ ոչ թե սխեման, — խստորեն ասաց Պրոցենկոն:

Աչդ ժամանակ Վոստրիկովը բերեց Ստալինգրադի տպագիր ընդհանուր պլանը, որի վրա երևում էր վուլգան հսկայական աղեղի երկարութեամբ ձգվող ամբողջ վաթսուհինգ կի-

լումետրանոց քաղաքը՝ տրվարձաններով ու մոտակա գյուղերով:

Այդ անգամ Պրոցենկոն ծիծաղեց:

— Ոչ այս քարտեզը: Մեծ քարտեզը: Նա լրիվ է:

— Ո՞ր մեծ քարտեզը:

— Դեհ, մեծը, ամբողջ ճակատինը:

— Իսկ լրիվ է:

Վոստրիկովը երկար խառնում էր ճամպրուկը, որոնում քարտեզը, որ վաղուց ի վեր չէին հանել:

Եվ Պրոցենկոն հենց այն պատճառով, որ Վոստրիկովն այդքան երկար ժամանակ որոնում էր քարտեզը, մտածեց, այն մասին, թե իսկապես նա իր բոլոր խոհերը վերջին ժամանակներս կապել է Ստալինգրադի հետ և ինչքան քիչ էր մտածում մյուս բոլոր բաների մասին, այնքան քիչ, որ ահա արդեն համարյա ամբողջ երկու ամիս է, որ չէր հանում ռազմաճակատների քարտեզը:

Երբ Վոստրիկովը նրա առջև, սեղանի վրա փռեց այն քարտեզը, որի վրա մնացել էին հին, դեռ սեպտեմբերին արված նշումները, Պրոցենկոն, քարտեզը ձեռքով հարթելով, թեքվեց նրա վրա ու մտքերի մեջ ընկավ: Սկսեց աչքերով դիտել քաղաքները, դետերը և առաջվա դիրքերի նշումները, ու հանկարծ այնպես զգաց, որ կարծես թե այդ տներից, թաղամասերից, Ստալինգրադից դուրս եկավ ազատ աշխարհ: Ու միայն այդ ժամանակ, տեսնելով քարտեզի ամբողջ ահագնությունը, նա լիակատար պարզություն մը զգաց, թե ի՞նչ է նշանակում Ստալինգրադը, եթե, չնայած այն բանին, որ դա ընդամենը մի կետ է հսկայական քարտեզի վրա, — բոլոր քաղաքները, նրանցում ապրող բոլոր մարդիկ վերջին երկու ամսվա ընթացքում ապրում են հենց այդ կետով՝ Ստալինգրադով, և հատկապես այդ հինգ թաղերով ու այն բլինդավում, որի մեջ նստած է ինքը՝ Պրոցենկոն: Նա նոր հետաքրքրություն մը նայեց քարտեզին: Նրա երկու ձեռքերն ակամայից շարժվեցին քարտեզի վրա նույն շարժումով, ինչպես ճակատի ռազմական խորհրդի անդամի ձեռքերը և արևմուտ-

բում մի կետում, Ստալինգրադից բաժակահան հեռու, օղակվեցին նույն ձևով:

Եվ նրա այդ շարժման մեջ, անշուշտ, կար ոչ միայն պատահական համընկնում, այլև օրինաչափություն այն պատճառով, որ պատերազմի մեջ ամենամեծ վճիռները և հակայական, ստրատեգիական սլանները իրենց հիմքում լինում են արամաքանորեն անհրաժեշտ, հանրամատչելի ու անսահմանորեն հստակ իրենց պարզությունը, որը ծնվում է ճիշտ ընկալված հանգամանքների երկաթե տրամաբանությամբ:

Առափնայան ժամը հնգին, լուսաբացից քիչ տառջ, այն հաշվով, որպեսզի մարդիկ կարողանան դեռ մթնով վերադառնալ, Պրոցենկոն իրեն մոտ հրավիրեց բոլոր գնդերի ու գումարտակների հրամանատարներին:

Գիշերը, վերջապես, Վոլգայի վրայով անցավ սահնակների գոմակը, որը փոխադրեց պարենամթերք ու օդի, և Պրոցենկոյի անձուկ բլինդաժում, մեծ սեղանի վրա, այնտեղ, ուր սովորաբար գտնվում էր քարանդը, փռված էին թերթեր դրված մի քանի սրվակ օդի, խոկ բաժակների փոխարեն՝ պահածոների կանոնավոր կերպով կտրված տուփեր: Ծրկու սկուտեղների վրա լեփ-լեցուն իրար վրա դարսած էին երշիկի հաստ կտորները և պահածուի տաքացրած միսը՝ կարտոֆիլով: Կենտրոնում գտնվում էր մի ափսե, որի վրա խոհարարը, շնորհքը ցույց տալու համար, կարագից պատրաստել էր մի սեթևեթ կառուցվածք՝ զարդարանքներով ու վարդերով:

Պրոցենկոն նստել էր իր սովորական տեղում, անկյունում: Բլինդաժը լավ տաքացրած էր: Սովորականին հակառակ, գեներալը հագել էր ոչ թե բաճկոն, այլ ճամպրուկից հանած մաքուր կիտելը. կիտելի կոճակները բացված էին, ու նրա տակից սպիտակին էր տալիս մետաքսե նոր շապիկը: Այդ օրը սամբոջ գիշերը Պրոցենկոյի համար ջուր էին տաքացրել և հյուրերի գալուց մի ժամ առաջ նա լողացել էր այգտեղ, բլինդաժում, ցինկազոծ մանկական տաշտակի մեջ,

որի մեջ նա լսողանում էր արդեն ոչ առաջին անգամը, բայց
որի մասին ոչ մի դեպքում չէր խոստովանել ոչ ոքի, բացի
Վոստրիկովից: Նստել էր Պրոցենկոն՝ քրտնած ու բարեհոգի
տեսքով, հաճելի թարմություն զգալով մաքուր, մեառքոն
ներքնաշապիկից:

Ամբողջ իրադրությունը՝ նեղ բլինդածը, երկար սեղանը
և սեղանատերը, որ նստել էր վերևում՝ կոճակները բացած
կիսելով, այդ ամենը ներս մտած Ռեմիզովի մեջ հանկարծ
ստաջացրեց ծովի և կաշուտ-կամպանիայի զուգորդություն:
Բարեկեղծ Պրոցենկովին, նա ստաց.

— Ձեզ մոտ, ընկեր գեներալ, ճիշտ այնպես է, ինչպես
ծովում:

— Ինչու՞ւ ծովում:

— Ինչպես կաշուտ-կամպանիայում:

Համարյա բոլորը միաժամանակ հավաքվեցին: Ռեմի-
զովը հին գինվորականի ճշտադատությամբ ներկայացավ
ուղիղ 6.00-ին իսկ մյուսները՝ որը երկու թույն շուտ, որը
սաշ: Սարուրովը եկավ ամենից վերջը, հինգ թույն ուշացու-
մով. հաղորդակցության հանապարհին նա սալթաբել էր,
ծառնիկ ուժեղ կերպով կպել էր քարի, և հանապարհն անցել
էր կազալով:

— Ա՛հ, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — ասաց Պրոցենկոն:

— Ներեցեք ուշանալուս համար, ընկեր գեներալ, — նե-
րողություն խնդրեց Սարուրովը:

— Ոչինչ, — ասաց Պրոցենկոն: — Հիմա քեզ, որպես
տուգանք, կլցնենք մի բաժակ ու ալլես մյուս անգամ չես
ուշանա:

— Նստեցեք թի՛ճ հետ՝ աթոռի կեսին, — ասաց Ռեմիզովը,
շարժելով աթոռը: — Ու այդ ժամանակ Սարուրովը նստեց:
Ռեմիզովը, ալիկի հարմար նստելու համար, ձախ ձեռքով
գրկեց նրա ուսը և ավելացրեց՝ — ահա աչտպես, տեղերս՝
նեղ, սրտներս՝ լին:

— Դե՛հ, խնդրում եմ լցնեք բաժակներդ, — հրավիրեց
Պրոցենկոն:

Երբ բոլորը օդի լցրին բաժակները, տիրեց մի որոշ
զգաստգա, և Պրոցենկոն ասաց.

— Ես այսօր ձեզ հրավիրեւ եմ ոչ թե խորհրդակցութեան,
այլ պարզապէս, որպէսզի հանդիպենք, նաչենք միմյանց
աչքերին: Թերեւ մենք բոլորս ողջ չմնանք մինչև լուսավոր
ժամը («լուսավոր ժամը» բառերը նա արատասանեց անակըն-
կալ հանդիսավորութեամբ), բոլորս ապրենք մինչև լուսավոր
ժամը, — կրկնեց նա, — ես էլ ահա ուզում եմ, որ մենք,
հավաքվելով աշտակ, նաչենք միմյանց աչքերին, հավա-
տանք միմյանց, որ մեզանից յուրաքանչյուրը մինչև վերջ
կմարանչի և եթե մեզանից ոչ բոլորը, ապա դիվիզիան ողջ
կմնա մինչև լուսավոր ժամը: Մենք այսօր առաջին բաժակը
խմենք հանուն այն բանի, — ասաց նա, ոտքի կանգնելով,
ու նրանից հետո բոլորը ոտքի կանգնեցին, — հանուն այն
բանի, որ շուտով մեր փողոցում էլ տան կլինի:

Ու դարձյալ այդ խոսքերում, որոնք վերջերս հաճախ
էին մեջ բերվում ու կրկնվում բոլորի կողմից, այն բանում,
թե այժմ նա ինչպէս արատասանեց դրանք, մի առանձին հոն-
դիսավորութեան կար:

Առաջին բաժակից հետո տիրեց լուռլիւն: Բոլորը ակտի-
ւորվում ուտում էին, որովհետև վերջին օրերը սննդամթերքի
գործը դժվար էր, ու թերասնումը չէին նկատում միմեկայն
այն պառճատով, որ չափազանց հոգնում էին: Հետո առա-
ջարկվեց երկրորդ կենացը, որը տրադիցիոն կենաց էր իրեն
հարգող յուրաքանչյուր դիվիզիայում, աշխնքն՝ հատկապէս
հանուն այն բանի, որպէսզի դիվիզիան դառնար գվարդիա-
կան: Հետո արդեն խմում էին անջատ-անջատ, բաժակ-բա-
ժակի չխկացնելով:

Պրոցենկոն շատ էր կատակում, սիրալիր էր, ու չնայած
որ մի քանի անգամ ուզում էր դիմել մեկ աչս, մեկ աչն
հրամանատարին գործնական հարցով, որ հանկարծ վերհի-
շում էր, բայց զսպում էր իրեն, չկամենալով խախտել հան-
դիսավորութեան և բարեկամական հարբանկալութեան ընդ-
հանուր պայտը:

Սաբուրովը նստել էր Ռեմիզովի կողքին, ուղիղ Պրոցենկոյի դիմաց, և կարող էր առանց դժվարութեան ամբողջ երեկո հետեւել զենեակին: Նա վաղուց և լավ էր ճանաչում Պրոցենկոյին, և նրա հայացքից չէր վրիպում այն, ինչ որ թերեւս այնքան էլ նկատելի չէր մյուսների համար: Այն բանից, թե ինչպէս էր խոսում և իրեն սլահում Պրոցենկոն, բոլորն զգում էին նրա հավատը արագացի նկատմամբ, որ իրենց մոտ՝ այդտեղ, Ստալինգրադում, ամեն բան պետք է լավ վերջանայ: Սակայն Սաբուրովը, բացի դրանից, Պրոցենկոյի հայացքներից՝ նրա շարժումներից, դեմքի արտահայտութունից նկատեց նաև, որ Պրոցենկոն ոչ միայն դիտե, որ ամեն բան պետք է լավ լինի, այլև կռահում է, թե այդ ինչպէ՞ս պետք է լինի:

Սաբուրովը մի քանի անգամ նկատեց, որ Պրոցենկոն նախադասութունն սկսում է այնպէս, որ կարծես թե ուզում է մի ինչ-որ կարևոր բան ասել, սակայն սուրբերութեան կեսին կանգ է առնում և խոսակցութունը շուտ է տալիս այլ նյութի շուրջը: Սաբուրովին թվաց, թե Պրոցենկոն ուզում է ասել միայն իրեն հայտնի մի ինչ-որ բան՝ և դժվարութեամբ է զսպում իրեն:

Երբ մոտեցավ ցրվելու ժամը, Պրոցենկոն դարձյալ մի հայացք գցեց սեղան նստածների վրա:

«Ահա նստած է Ռեմիզովը, — մտածում էր նա, — նրանից առաջ նրա գնդի հրամանատարը Պոպովն էր. նա չկա. Պոպովից առաջ՝ Բաբչենկոն էր, նա նույնպէս չկա: Ահա նստել է Աննենսկին. նա, թերեւ, մի փոքր թույլ է դնդի հրամանատար լինելու համար, դեռ մի փոքր թույլ է, բայց զրա փոխարեն նա անցել է սլաշարման ամբողջ դարձքը և նրա գունդն էլ է անցել, և այնուամենայնիւ նա կարող է գնդի հրամանատար լինել: Ահա նստել է Սաբուրովը, և իրեն մասին չգիտի այն, ինչ որ գիտե Պրոցենկոն՝ այն, որ, աստված չանի, եթե սպանեն կամ վիրավորեն Ռեմիզովին, կամ Աննենսկուն, կամ 89-րդ գնդի հրամանատար Օգուրցովին, ապա ինքը՝ Պրոցենկոն, եթե մինչ այդ ողջ մնա, անպայման Սաբուրովին կնշանակի գնդի հրամանատար: Եվ

այդ բոլոր մարդիկ չգիտեն, թե իրենց ի՞նչ է վիճակված պատերազմում, ի՞նչ զորամասի հրամանատար են լինելու, որտե՞ղ են մարտնչելու, ո՞ր քաղաքի սլաքիսպների տակ են գտնելու իրենց մահը, եթե գտնեն ալն :

Եւ առաջին անգամ Պրոցենկոն, որն այդ բոլոր ամիսների ընթացքում անընդհատ մտառոգված էր մեծ ու չոքր գործերով, հոգսերով, ամփոփագրերով, ղեկուցագրերով՝ պատերազմի ամբողջ առօրյայով, տեսնելով սեղանի շուրջ հավաքված իր հոգնած, փորձություններից ու ձախորդություններից ուղիտակած հրամանատարներին, այդ տեսարանից զգաց մի ինչ-որ հուզիչ ու վեհ բան, այն, որ պաղեցնում է մեջքը, որից մի բան է դեմ առնում կոկորդին, որի մասին հետո գրելու են պատմության մեջ, որին նախանձելու են իրենց կյանքում այդ բանը չտեսած հետնորդները :

Նա կամեցավ հրաժեշտի ժամին ասել ինչ որ հատուկ, բարձր խոսքեր, ինչպես այդ հաճախ է պատահում մարդկանց հետ. նա այդ բուպեներին չգտավ այդ խոսքերը, ինչպես որ այդ խոսքերը չէր գտել իր կյանքի մյուս, ամենից վճռական ու, թեթև, ամենազինվելիկ բուպեներին : Նա պարզապես բարձրացավ ոտքի և ասաց .

— Դե՛հ, բարեկամներ՛րս, ժամանակն է. առավոտյան մարտնչելու ենք :

Բոլորը բարձրացան : Նա սեղմեց բոլորի ձեռքերը : Եվ բոլորը, մեկը մյուսի ետևից, դուրս ելան : Նա պահեց միայն Սաբուրովին :

— Մի բուպե նստիր, Ալեքսեյ Իվանովիչ, — ասաց նա : — Հիմա կգնաս :

Պրոցենկոն ուղից ստուգել, թե ներկաներն արդյո՞ք հասկացան, թե ի՞նչ էր ուզում ինքն ասել նրանց : Եվ, երկուսով մնալով, Սաբուրովին հարցրեց .

— Դու ինձ հասկացա՞ր, Ալեքսեյ Իվանովիչ : Հասկացա՞ր ինձ :

— Հասկացա, ընկեր գեներալ, — ասաց Սաբուրովը : — Շատ եմ ուզում ապրել մինչև այդ ժամը :

— Ա՛յ, հենց այդ է, հենց այդ է, — ասաց Պրոցենկոն, — մարդ շատ է ուզում ապրել: Ես վաղվանից ավելի շատ եմ գլուխս թեքելու, երբ անցնելիս լինեմ դիրքերով: Երբեք, որ ուզում եմ ապրել մինչև այդ օրը: Քեզ էլ նույնն եմ խորհուրդ տալիս:

Նրանք մի րոպե լուռ էին:

— Ծիսել ուզո՞ւմ ես, — հարցրեց Պրոցենկոն և Սարուրովին մեկնեց ծխախոտը:

— Շնորհակալություն:

Նրանք հայցրին ծխախոտները:

— Ինձ Ռեմիզովը հաղորդել է, — ասաց Պրոցենկոն, — քո դժբախտությունն մասին: Ես այսօր թիկունքի պետի մոտ մարդ ուղարկեցի, նրան հրամայելով, որպեսզի հանապարհին իմանա, թե ո՞ր գոտիտալում է Անյան և ի՞նչ դրությամբ մեջ է: Որպեսզի դու հետքը չկորցնես:

— Շնորհակալ եմ, ընկեր պեներալ, — ասաց Սարուրովը համարյա անտարբեր, չնայած որ նրա սիրտը հուզեց այդ հոգատարությունը: Նա տառապում էր ոչ այն պատճառով, թե կգտնի թե չի գտնի Անյային, որովհետև գիտեր, որ եթե Անյան կենդանի լինի, ինքը անպայման, վաղ թե ուշ, կգտնի նրան. բայց արդյո՞ք կենդանի է նա:

Եվ այդ ամենասոսկալի, չլուծված հարցի հետ մեկտեղ, այն, ինչի մասին որ խոսում էր Պրոցենկոն՝ արդյո՞ք կգտնի, թե՞ չի գտնի աղջկան, այժմ համարյա թե չէր հուզում Մարուրովին: — Մեծապես շնորհակալ եմ, ընկեր պեներալ, — կրկնեց նա և ոչ ըստ կանոնադրի, առաջինը ինքը սամուր կերպով սեղմեց Պրոցենկոյի ձեռքը և, սովորականին հակառակ. նույնիսկ մոռանալով «կթույլատրե՞իրք զնալ» արագիցիոն դարձվածքը, շուտ եկավ և արագորեն դուրս գնաց բլինդածից:

Թեպետև տսում են, թե վիշտն ու տառապանքը երկա-
րացնում են ժամանակը, սակայն այն առաջին էրեք օրը, որ
Սաբուրովն անցկացրեց Անյային պատահած դժբախտությու-
նից հետո, անցան այնքան սրընթաց կերպով, որքան ստալին-
գրադյան բոլոր օրերը: Երբ նա հետո փորձեց վերհիշել այն
օրերի իր հոգեկան վիճակը, ապա մեկ թվում էր թե եղել է
միայն պատերազմը, ապա մեկ էլ թվում էր, թե ընդհակա-
ռակը՝ իր հոգում եղել է միայն կորստի ցավը: Սակայն
իրականում եղել էր և այդ, և այն, բայց կորստի ցավը
այդ օրերին այնքան անդադար, անանց էր, որ հենց նրա
անընդհատության պատճառով նա երբեմն կարծեք թե մոտ-
նում էր ցավը:

Սաբուրովը Պրոպենկովի մոտից վերադարձավ իր զու-
մարտակը մի զգացումով՝ այդ օրերին կատարել մի չափա-
դանց մեծ բան, մի այնպիսի բան, որի մասին հետո հիշի
ամբողջ կյանքում: Այն, ինչ որ իրենք տեսնում էին ալժմ, և
այն, ինչ որ պետք է անեին հետագայում, արդեն միայն
հերոսություն չէր: Ստալինգրադը պաշտպանող մարզկանց մեջ
առաջացել էր դիմադրության մի մշտական, համառ ուժ,
իբրև ընդհանուր հետևանք բազմապիսի պատճառների՝ և՛
այն բանի, որ քանի գնում, այնքան անհնարին էր դառնում
որեւէ կողմ նահանջելը, և՛ այն բանի, որ նահանջելը նշանա-
կում էր աննպատակ կերպով կործանվել այդ նահանջի ժամա-
նակ, և՛ այն բանի, որ թշնամու մոտիկությունը և բոլորի
համար անդադար, համարյա հավասար վտանգը ստեղծել էր
եթե ոչ սովորություն վտանգի նկատմամբ, ապա նրա անխու-
սափելիության զգացումը, և այն բանի, որ իրենք բոլորը,
սեղմված լինելով մի փոքրիկ հողակտորի վրա, այստեղ մի-
մյանց ճանաչում էին բոլոր արժանիքներով ու թերություն-
ներով ավելի խորը կերպով, քան որեւէ այլ տեղում:

Այդ բոլորը միասին վերցրած, հանգամանքները աստի-
ճանաբար ստեղծեցին այն համառ ուժը, որի ամուսն է

«ստալինգրադցիներ», ընդորում այդ խոսքի հերոսական ամբողջ իմաստը երկրում, շրջակայքում հասկացան տվելի շուտ, քան նրանք իրենց մոտ՝ Ստալինգրադում:

Մարդը իր հոգում երբեք չի կարող հավատալ որևէ բանի անվախճանությունը. նրա գիտակցության մեջ ամեն բան պետք է որևէ վախճան ունենա: Սաբուրովը նույնպես, ինչպես և այն ժամանակի Ստալինգրադում դանիոդ բոլոր ժարդիկ, ռեսալ կերպով շիմանալով և նույնիսկ չեն/խաղրելով, թե ե՞րբ կարող է այդ ամենը վերջանալ, միաժամանակ չէր պատկերացնում, որ դա անվերջ է լինելու: Եվ այդ գիշերը, երբ նա Պրոցենկոյի մոտ ավելի շուտ զգաց, քան հասկացավ, որ այժմ խոսքը վերաբերում է արդեն ոչ թե ամիսների, այլ շաբաթների, թերևս՝ նույնիսկ օրերի, հաղթանակի հատրաստությունն այդ նախազգացումը նրան նոր ուժ տվեց:

Վանինին և Մասլեննիկովին պատմելով Պրոցենկոյի մոտ տեղի ունեցած ընթրիքի մասին, լուսաբացին նրանց թողեց հրամանատարական կետում, իսկ ինքը զնաց վաշտերը: Գոմարտակում արդեն այնքան շատ մարդ չկար, և նա նպատակ էր դրել՝ խոսել յուրաքանչյուրի հետ, բոլորին համակել մոտակոտ հաղթանակի այն զգացումով, որ ինքն ունի:

Ամբողջ օրը մարտ էր մղվում: Գերմանացիներն այդ օրը իրենց վարմունքով կարծես թե խոսքերը մեկ էին արել՝ հաստատելու Սաբուրովի նախազգացումը: Նրանք ռմբակոծում և կրակում էին տոանձնապես անսխտեմ կերպով, դրոհում էին տոանձնապես հաճախակի ու արագ կերպով, կարծես վախենալով, որ այն, ինչ իրենք չեն վերցնի այսօր, վաղն արդեն չեն կարողանա վերցնել:

Սաբուրովին թվում էր, որ այժմ իր աչքի առջև տեղի է ունենում ծանր կերպով վիրավորված գազանի վերջին ջղաձգությունը: Եվ նա ուրախանում էր այդ առթիվ այն մարդու վրեժխնդրությամբ, որ երկու ամիս ընթացել է մահվան հետ կողք-կողքի հատկապես հանուն այն բանի, ինչը որ սկսվում էր այժմ:

Սակայն և՛ այդ օրը, և՛ հաջորդ օրերին արտաքնապես ամեն ինչ սուաջվա նման էր. մարտերը շարունակվում էին չթուլացող ուժով, գերմանացիք չորս անգամ զրավեցին Կոնյուկովի տան ու երկրորդ վաշտի դիրքերի միջև ընկած հրապարակը և չորս անգամ դուրս շարավեցին այդտեղից:

Սաբուրովն իրեն պահում էր սովորական զգուշավորությամբ՝ պառկում էր, երբ պայթում էին ականները, թաքնվում էր քարերի ետև, երբ մոտակայքում սկսում էին տկտկալ հակառակորդի սնայպերի գնդակները, մնում էր ոմբակոծության թաքստոցներում: Վիշտը նրան չէր ստիպում մահ սրոնել: Այդ միշտ խորթ էր նրան ու այժմ էլ խորթ էր մնում: Նա ուզում էր ապրել, ամենից առաջ այն պատճառով, որ անհամբեր ու համոզված սպասում էր հաղթանակին: Նա սպասում էր հաղթանակին՝ վերջինիս շատ ճշգրիտ ու որոշակի արտահայտություն: Նա սպասում էր այն րոպեին, երբ կարելի կլինի գերմանացիներից ետ վերցնել ահա այս մոտակա հրապարակը, այս տունը, որ տվեցին մի շաբաթ առաջ, և նրան հաջորդող փլատակները, որոնք դեռ հին հիշողությանմբ փողոցներ էին կոչվում, ու հետո՝ ևս մի թաղ, և հաջորդ փողոցը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ որ ընկած էր նրա տեսադաշտում:

Նվ երբ հանրագումարի էին բերում օրվա արդյունքները ու խոսում էին այն մասին, որ սպանված է ևս երկու մարդ և վիրավորված է յոթ կամ տասնմեկ մարդ, այն մասին, որ ձախ գործակից երկու գնդացիք պետք է տրանսֆորմատորային տնակի փլատակներից փոխադրել գարածի նկուղը, այն մասին, որ, եթե սպանված լեյտենանտ Ֆեդինի փոխարեն նշանակվի ավագ Բուսլաևը, ապա, դա թերևս լավ լինի, այն մասին, որ երեկ ջարդվեց ժամագործ վարպետ Մագինի ձեռքը, և եթե այժմ կանգնի Սաբուրովի ժամացույցը, որը գումարտակում միակ անվնաս ժամացույցն է, ապա այլևս ոչ ոք չի կարողանա նորոգել այդ ժամացույցը, այն մասին, որ զգվեցրել է միշտ տրվող շիլան՝ լավ կլինեիր, եթե Վոլգայի վրայով փոխադրեին, թեկուզ սառած

կարտոֆիլ, այն մասին, որ այսինչ ու այնինչ մարդկանց պետք է ներկայացնել մեղալների, քանի դեռ կենդանի են, առողջ և պատերազմում են, այլ ոչ թե հետո, երբ դա, թերևս, ուշ լինի՝ մի խոսքով, երբ ամեն օր խոսվում էր հենց այն մասին, ինչի մասին որ խոսվում էր միշտ, — միևնույն է, ապագա մեծ ու դարմանալի իրադարձությունների նախազգացումը Սաբուրովի մեջ ամենևին չէր նվազում ու չէր վերանում:

Այդ օրերին արդյո՞ք նա հիշո՞ւմ էր Անյային: Ոչ, նա չէր հիշում: Միտքն ընկնելիս ցավը չէր անցնում, չէր մեղմանում: Եվ ինչ էլ որ անում էր, ցավը միշտ մնում էր ներսում: Նրան անկեղծորեն թվում էր, որ եթե Անյան մեռներ (իսկ նա համարյա համոզված էր դրանում), ապա այլևս կյանքում ինքը ոչ մի այլ սեր չի ունենա: Սաբուրովը, որն առաջ երբեք չէր մտածում այն մասին, թե ինքն ինչպե՞ս է իրեն պահում, սկսեց հետևել իրեն: Հենց այն պատճառով, որ վիշտը ծանրացել էր վրան, նա հաճախ էր քննում իրեն, մտովի հարցնում՝ արդյո՞ք ինքն ամեն բան ունում է այնպես, ինչպես անում էր, և իր վարմունքի մեջ արդյո՞ք չկա մի այնպիսի բան, որ ծնել է վիշտը, արդյո՞ք ինքը որևէ կերպ չի փոխվել: Եվ, հաղթահարելով իր տառապանքները, աշխատում էր իրեն պահել հենց այնպես, ինչպես միշտ էր պահել:

Չորրորդ օրվա գիշերը, դնդի շտաբում ստանալով շքանշան Կոնյուկովի և մի քանի մեղալներ նրա կայազորի համար, Սաբուրովը մի անգամ ևս գնաց Կոնյուկովի տունը և տյնատեղ հանձնեց այդ պարգևները: Մի բան, որ հազվագեպ էր պատահում Ստալինգրադում, այն էր, որ բոլորը, որոնց տրված էին այդ պարգևները, ողջ-առողջ էին: Կոնյուկովը Սաբուրովին խնդրեց ամրացնել շքանշանը, որովհետև նրա ձախ ձեռքը կախ էր ընկած մտրակի պես. ձեռքի թաթը վիրավորված էր նոնակի բեկորով: Երբ Սաբուրովը ղինվորավարի, ծալովի դանակով մի փոքրիկ անցք բացեց Կոնյու-

կովի բաճկոնի վրա և սկսեց ամրացնել շքանշանը, Կոնյուկովը, ձգված կանգնելով, ասաց.

— Նա կարծում եմ, ընկեր կապիտան, որանց վրա գրոհելու համար ամենից հարմար է ուղղակի իմ տան միջով դրոհել: Նրանք ինձ այստեղ պաշարման մեջ են պահում, իսկ մենք ուղղակի այստեղից կհարձակվենք նրանց վրա: Ինչպե՞ս եք գտնում իմ այս պլանը, ընկեր կապիտան:

— Սպասիր, — ասաց Սաբուրովը, — ժամանակը կգա՝ կանենք:

— Իսկ պլանը ճիշտ է, ընկեր կապիտան, — հարցրեց Կոնյուկովը: — Ձեր կարծիքով ինչպե՞ս է:

— Ճիշտ է, ճիշտ է, — ասաց Սաբուրովը, ինքն իրեն մտածելով, որ գրոհի դեպքում Կոնյուկովի սովորական պլանը, թերևս, իսկապես ամենաճիշտ պլանը լինի:

— Ուղղակի իմ տան միջով հենց նրանց վրա, — կրկնեց Կոնյուկովը: — Լիակատար սյուրպրիզ կլինի:

«Իմ տունը» խոսքերը նա կրկնում էր հաճախ ու հաճույքով: Երեկ իրեն, զինվորների փոստով, լուրեր էին հասել, որ այդ տունն արդեն ամփոփագրերում պաշտոնապես այդպես էլ անվանում են՝ «Կոնյուկովի տուն», և նա քիչ չէր հպարտանում դրանով:

— Գերմանացին մեզ տանից դուրս է անում, — ասաց Կոնյուկովը, երբ Սաբուրովը պատրաստվում էր մեկնել: — Բանը որտեղ է հասել. տնատերերին են խփում, — և նա ծիծաղեց, ցույց տալով իր վիրավոր ձեռքը: — Փոքր բեկոր էր, բայց մատներին խոտորնակի կպավ. մատներս բոլորովին չեն ծալվում... Դուք ղեցուցեցեք հրամանատարությունը, ընկեր կապիտան, որպեսզի երբ հարձակում լինի, գրոհը կատարվի իմ տան միջով, — Սաբուրովին հրաժեշտ տալիս մի անգամ էլ կրկնեց Կոնյուկովը:

Նվ չնայած որ Սաբուրովը հարգում էր Պրոցենկոյին ու դիտեր, որ նրա խոսքերը հիմնված են ավելի բարձր պետերի խոսքերի վրա, այնուամենայնիվ, այն, որ այդ ապագա հար-

ձակման վստահությունը կար ոչ միայն Պրոցենկոյի, այլև Կոնյուկովի մեջ՝ ավելի ամրասնդեց նրա սեփական այն միտքը, թե հարձակումը այդպես էլ կլինի:

Նրբ Սաբուրովը վերադարձավ Կոնյուկովի մոտից (արդեն առավոտվա մոտ էր), Վանինը գտնվում էր վաշտում, իսկ Մասլեննիկովը նստել էր սեղանի մոտ, չնայած որ աշխատանք չունեւր և կարող էր պառկել — քնել: Վերջին օրերը նա աշխատում էր ամեն տեղ լինել Սաբուրովի հետ: Նրբ գիշերը նա ասաց Սաբուրովին, թե նրա հետ կզնայ Կոնյուկովի մոտ, Սաբուրովը կտրականապես մերժեց, և նա ստիպված էր մնալ: Այժմ Մասլեննիկովը նստել և հուզվում էր, և չնայած որ միանգամայն պարզ էր, որ ինքը ոչ կարող էր պաշտպանել, ոչ էլ թաքցնել Սաբուրովին բեկորներից կամ գնդակից, այնուամենայնիվ նրա կողքին գտնվելը այդ օրերին Մասլեննիկովի համար դարձել էր հոգեկան պահանջ:

Սաբուրովը ներս մտավ, գլխով բարեկեց Մասլեննիկովին լուռ կերպով և, դարձյալ լուռ կերպով քաշեց սապոգները, հանեց բաձկոնը, պառկեց մահճակալին:

— Ծխել ուզո՞ւմ եք, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Ուզում եմ:

Մասլեննիկովը մեկնեց ծխախոտատուր: Սաբուրովը փաթաթեց մի ծխախոտ և ծխեց: Նա նկատում ու գնահատում էր այն քաղաքավարի, թանկագին լուռթյունը, որ պահպանում էր Մասլեննիկովը՝ մի հազվադեպ հատկություն, որ դժբախտության լուսններին հանդես են բերում միմիայն իսկական, հոգեկից բարեկամները: Մասլեննիկովը ոչ մի բանի մասին չէր հարցնում նրան, չէր, մխիթարում և միաժամանակ իր լռակյաց ներկայությամբ միշտ նրան հուզիչ կերպով հիշեցնում էր, որ նա իր վշտի ժամին մենակ չէ:

Նվ այժմ, նստած Մասլեննիկովի կողքին, Սաբուրովը հանկարծ քնքշանք զգաց դեպի այդ տղան ու վերջին բոլոր օրերի ընթացքում առաջին անգամ բավականությամբ մտածեց պատերազմից հետո գալիք այն ժամանակի մասին, երբ իրենք կհանդիպեն այստեղից շատ հեռու, բոլորովին մի այլ

տան մեջ, բոլորովին այլ կերպով հագնւած ու կհիշեն այն ամենը, ինչ որ տեղի է ունեցել այս հնգաշերտ ծածկով գետնաւոր տնակում, այս սառը խրամատներում, բարակ մաղող ձյան տակ: Ու հանկարծ իրենց սիրելի կթվան այս թիթեղե բաժակները, և այս ստալինգրադյան «կատյուշա» լամպերը, և խրամատային ամբողջ անհարմար կյանքը, և նուշիսկ վտանգները, որ արդեն անցյալի գիրկը գնացած կլինեն: Նա նստեց մահճակալին, ձեռքը մոտեցրեց Մասլեննիկովին և, ամուր կերպով գրկելով նրա ուսերը, մոտեցրեց իրեն.

— Միշենկա'.

— Ի՞նչ կա, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Ոչինչ, — ասաց Սաբուրովը: — Ոչինչ: Երբեք կտեսնելվենք ես և դու, ի՞նչ բաներ կունենանք հիշելու, հա՞ որեւէ բան կլինի հիշելու:

— Իհարկե, կհիշենք, — ասաց Մասլեննիկովը լռութունից հետո. կհիշենք, որ նոյեմբերի 18-ին մենք նստել էինք Ստալինգրադում երկաթե վառարանի մոտ և մախորկա էինք ծխում:

— Նոյեմբերի տասնութն է, — զարմացավ Սաբուրովը: — Մի՞թե այսօր նոյեմբերի տասնութն է:

— Այո՛:

— Ա՛յ քեզ տարօրինակ բան. ես բոլորովին մոռացել էի:

— Իսկ ի՞նչ կա:

— Նթե այսօր նոյեմբերի տասնութն է, նշանակում է իմ ուղիղ երեսուն տարին լրացավ:

— Մի՞թե երեսունը, — հարցրեց Մասլեննիկովը և նուշնիսկ մի փոքր ետ գնաց: Նրան թվաց, որ երեսուն տարին չափազանց շատ է:

— Երեսուն տարիս, Միշենկա, երեսուն տարիս, — կրկնեց Սաբուրովը:

— Իսկ ինչպե՞ս ենք նշելու ծննդյանդ օրը, — հարցրեց Մասլեննիկովը:

— Ինչպե՞ս, ասաց Սաբուրովը: — Ահա այսպե՛ս՝ կենսա-
տենք, լուռ կմնանք:

Նա նստել էր մահճակալին, ճոճվում էր և մեկը մյուսի
հետևից ծխի քուլաներ էր բաց թողնում: Նա երեսուն տարե-
կան էր, և ահա նստել էին այդտեղ՝ բլինդաժում, և նա այն
ամենից հետո, ինչ որ արդեն յաթանասուն օր շարունակ
տեղի էր ունենում շուրջը, այնուամենայնիվ ապրեց մինչև
երեսուն տարի, բայց Անյան չկար, ու անհայտ էր, թե ար-
դյո՞ք կենդանի էր: Նա երկար ժամանակ լուռ նստել էր:
Հետո սլսովից մահճակալին ու հանկարծ, համարյա անմի-
ջապես, իրեն համար անախնակալ կերպով, քնեց, մահճակա-
լից ցած կախելով ձեռքը, որով բռնել էր մարած ծխախոտի
գլանակը:

Նա քնեց մի ժամ, թերե՛ս՝ ժամ ու կես: Երբ նրան հե-
ռախոսավարն արթնացրեց, արդեն մութն էր և բլինդաժի
պատի միջով շեղակի դրված, տառներկու դյուլմանոց խողո-
վակի միջով, որը լուսամուտի տեղ էր ծառայում, դեռ չէր
թափանցել ցերեկվա լույսը: Մերկ ոտքերը շփշփացնելով
հողե հատակին, Սաբուրովը վաղեց հեռախոսի մոտ.

— Կապիտան Սաբուրովը լսում է:

— Պրոցենկոյն է խոսում: Ի՞նչ է, քնե՞լ էիր:

— Ճիշտ այդպե՛ս. քնել էի:

— Հապա մի շուտով վեր կաց, հագիր սապոգներդ՝
Պրոցենկոյի ձայնից զգացվում էր, որ հուզված է, — դուրս
եկ, մի ակամջ դիր:

— Իսկ ի՞նչ կա, ընկեր դեներալ:

— Ոչինչ, հետո ինձ կզանգահարես: Կզեկուցես՝ լսե-
ցի՞ր, թե՞ չէ: Քո մարտիկներին էլ արթնացրու, թող լսեն:

Սաբուրովը նայեց ժամացույցին՝ առավոտյան ժամը
վեցն էր: Նա արագորեն ոտքը քաշեց սապոգները և, առանց
բաճկոնը հագնելու, սպիտակեղենով դուրս թռավ փողոց:

Առավոտյան ժամը վեցից-յոթը Ստալինգրադում սովո-
րաբար ամենից հանդիստ էր լինում: Երբեմն տասնհինգ-
քսան բոպե շարունակ ոչ այս, ոչ այն կողմից թնդանոթային
ուչ մի համադարկ չէր արձակվում, երբեմն մի տեղ թնդում

էր մի հեռավոր, հրացանային կրակոց, կամ հեռւում խուլ
կէրպով շրմփում էր պատահական ականը:

Երբ Սաբուրովը դուրս վազեց բլինդաժից, խոշոր փա-
թիլներով ձյուն էր տեղում, մի քանի քայլի վրա ամեն ինչ
ծածկվել էր սպիտակ սալանով: Նա մտածեց, որ պետք է
ուժեղացնել պաշտպանությունը: Պրոցենկոյի անաէնկալ
դանդից նա մի հատուկ բան էր սպասում: Այնինչ ոչ մի
բան չէր լսվում: Յուրտ էր, ձյունը թափվում էր շապկի բաց-
ված օձիքին: Նա կանգնեց այդպես մեկ-երկու րոպե,
մինչև որ լսեց հեռավոր, անընդհատ մի որոտ: Որոտը լսվում
էր աջից, հյուսիսից: Կրակում էին հեռւում, այդտեղից երե-
սուն-քառասուն կիլոմետրի վրա: Սակայն դատելով այն բա-
նից, որ այդ ձայնը, այնուամենայնիւ, տեղ էր հասնում և,
չնայած ամբողջ հեռավորությանը, անընդհատ, ծանրորեն
ցնցում էր դետիւնը, զգացվում էր, որ այնտեղ, ուր նա
ծնվում է, այժմ տեղի է ունենում աննախընթաց ուժի մի
ինչ-որ ահալոր բան, որ այնտեղ այժմ հրետանային այն-
պիսի դժոխք է, ինչպիսին որ դեռ ոչ ոք չի տեսել ու չի լսել:
Սաբուրովն արդեն ցուրտ չէր զգում և, միայն երբեմն ձեռ-
քով թափ տալով կոպերին իջած ձյան խոշոր փաթիլները,
շարունակ լսում էր:

— «Մի՞թե սա հենց այն է», — մտածեց նա ու շուտ
եկավ դեպի մոտը կանգնած ավտոմատավորը:

— Որեւէ բան լսո՞ւմ ես:

— Ինչպե՞ս չէ, ընկեր կապիտան: Լսում եմ: Մեր հրե-
տանին է խփում:

— Իսկ ինչո՞ւ ես կարծում, թե մերն է խփում:

— Ձայնից եմ իմանում:

— Իսկ վաղո՞ւց է սկսվել:

— Արդեն մի ժամ կա, — ասաց ավտոմատավորը: —
Եվ ամենեին չի մեղմանում:

Սաբուրովն արագորեն վերադարձավ բլինդաժ ու զար-
թեցրեց սկզբում Մասլեննիկովին, իսկ հետո Վանինին, որը

նոր էր վերադարձել վաշտից և քնել սապոգներով ու շինելով:

— Բարձրացե՛ք, բարձրացե՛ք, — ասում էր Սաբուրովը: Բայց սիրտը հուզված ձայնով, ինչպիսի ձայնով չէր հինգ բույսն առաջ իրեն հետ խոսում էր Պրոցենկոն:

— Ի՞նչ կա: Ի՞նչ է պատահել, — հարցնում էր Մասլենինիկովը, սապոգները հագնելով:

— Պատահեց, — ասաց Սաբուրովը: — Շատ մեծ բան է պատահել: Գնացեք վերև, լսեցեք:

— Ի՞նչ լսենք:

— Կլսեք, հետո կխոսենք:

Վանինը, որ արդեն հագնված էր, վազեց, նրա ետևից դուրս թռավ կիսահագնված Մասլենինիկովը: Երբ նրանք դուրս եկան, Սաբուրովը հեռախոսավարին հրամայեց՝ միացնել իրեն Պրոցենկոյի հետ:

— Լսում եմ, — հեռախոսի միջից հնչեց Պրոցենկոյի ձայնը:

— Ընկեր գեներալ, զեկուցում եմ՝ լսեցի, — ասաց Սաբուրովը:

— Հա... Բոլորն են լսել: Ես բոլորին արթնացրի: Սկսվեց, սիրելիս, սկսվեց: Ես դեռ կտեսնեմ իմ հարապատ Ուկրաինան, դեռ կկանգնեմ Կիևի Վլադիմիրի բլրակին: Հասկանո՞ւմ ես:

— Հասկանում եմ, — ասաց Սաբուրովը:

Որքան հիշում էր Սաբուրովը, Պրոցենկոն համարյա երբեք՝ ո՛չ Արևմտյան ռազմաճակատում, ո՛չ Վորոնեժի տակ, ո՛չ այստեղ՝ ոչ մի անգամ չէր խոսում իր քնքշորեն սիրելի Ուկրաինայի, առանձնապես Կիևի մասին, ու չէր սիրում, երբ իր ներկայությամբ խոսում էին այդ մասին. դա նրա ցավոտ տեղն էր: Եվ ահա նա ինքը խոսեց Կիևի մասին:

— Ես արդեն չորրորդ գիշերն է, որ լուսադեմին չեմ քնում, — հեռախոսով ասաց Պրոցենկոն: — Միշտ դուրս եմ գալիս, ականջ եմ դնում արդյոք չի՞ սկսվել: Մենք սիրում

ենք լուսաբացից առաջ սկսել: Ես էլ ահա չեմ քնում, դուրս եմ գալիս ու լսում եմ: Այսօր դուրս եմ գալիս, ու արդեն համերգն սկսված է... Լավ լավում է, Սաբուրով:

— Լավ, ընկեր գեներալ:

— Ես դեռ բանակի շտաբից պաշտոնական հաղորդագրություն չեմ ստացել, — ասաց Պրոցենկոն: — Դեռ սպասիր, մարդկանց չհայտնես: Բայց ի՞նչ կա նրանց հայտնելու: Իրենք լսում են, գլխի կընկնեն: Սակայն, համենայն դեպս, դու պաշտոնապես չհայտնես: Ես այժմ կխորհրդակցեմ հրամանատարի հետ, հետո իմաց կտամ:

Պրոցենկոն կախեց հեռախոսափողը: Սաբուրովը՝ նույնպես: Նա ճշտորեն չգիտեր, թե ինչպե՞ս և որտե՞ղ է կատարվում այդ տմենը, բայց անկասկած զգում էր, որ սկսվել է: Ու չնայած որ սկսվել էր ընդամենը մեկ ժամ առաջ, այժմ արդեն չէր կարելի կյանքը պատկերացնել առանց այդ հրետանային հարձակման հեռավոր, սքանչելի որոտի:

— Մի՞թե սկսվեց, — միանգամ ևս համարյա վախեցած հարցրեց ինքն իրեն Սաբուրովը, և ինքն իրեն հաստատապես պատասխանեց՝ այո՛, այո՛, իհարկե՛, այո՛:

Ու չնայած որ նա գտնվում էր կարծես թակարդում, համարյա թե ուղիղ Վոլգայի վրա պատրաստված բլինդաժում, և գերմանացիներին մնում էր Վոլգային հասնելու համար այդտեղ անցնել ութհարյուր, իսկ նրա բլինդաժին հասնելու համար՝ վաթսուն մետր, բայց նա այնուամենայնիվ իր կյանքում երկրորդ անգամ, այնպես, ինչպես մի ժամանակ դեկտեմբերին, Մոսկվայի տակ, զգաց հարձակման՝ ոչ մի բանի հետ չհամեմատվող երջանկությունը:

— Դե՛հ, ինչպե՞ս է: Լսեցի՞ք, — հանդիսավոր կերպով հարցրեց նա ներս մտնող Վանինին ու Մասլեննիկովին:

Մի տասնհինգ րոպե նրանք նստել էին անշարժ, երբեմն-երբեմն հատ ու կտոր դարձվածքներ փոխանակելով, տոգորված անհավատալի ցնծությամբ:

— Իսկ չի՞ կարող ձախողվել, — հարցրեց Վանինը:

— Բավական է, — ասաց Սաբուրովը: — Բավական է: Թերեւս մի ամիս առաջ կարող էր ձախողվել, բայց այժմ, երբ մենք հանուն դրա վերջին ամիսը դիմացանք այստեղ, չի կարող, չի հանդգնի ձախողվել:

— Ա՛յ, թե ես կուզեի հիմա այնտեղ լինելի, — ասաց Մասլեննիկովը: — Ի՛նչպես կուզեի ես այնտեղ լինել, — կրկնեց նա հուզմունքով:

— Որտե՞ղ, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Դե այնտեղ, որտեղ հարձակվում են:

— Կարելի է կարծել, որ դու, Միշա, այժմ գտնվում ես կարծես Տաշքենտում:

— Ոչ, ես ուզում եմ լինել հենց այնտեղ, որտեղ հարձակվում են:

— Իսկ մենք այստեղից էլ կսկսենք հարձակվել, — ասաց Սաբուրովը:

— Բայց դա դեռ ե՞րբ...

— Այսօր:

Սաբուրովն իրեն համար անսպասելի կերպով այդ ասաց բարձր ու հանդիսավոր կերպով:

— Այսօ՞ր — նորից հարցրեց Մասլեննիկովը:

Մասլեննիկովը սպասում էր, որ Սաբուրովը կշարունակի, բայց Սաբուրովը լուռ էր: Նա այժմ հանկարծ հղացավ մի պլան, որի մասին չէր ուզում ժամանակից առաջ խոսել:

— Որ այդպես է՞լավ, — մի փոքր սպասելով, ասաց Մասլեննիկովը: — Գուցե խմե՞նք հանուն հարձակման:

— Առավոտվանի՛ց, — զարմացավ Սաբուրովը:

— Իսկ մենք, եթե ուզում ես, կհամարենք, թե այժմ երեկո է: Ախր դեռ չի լուսացել, — մեջ մտավ Վանինը:

— Պետյա, — ձայնեց Սաբուրովը, բայց Պետյան չարձագանքեց: — Պետյա, — կրկնեց նա նորից:

Պետյան կանգնել էր վերևում այնպես, ինչպես դրանից հինգ րոպե առաջ կանգնել էին նրանք, և լսում էր: Նա լսում էր, թե ինչպես Սաբուրովը կանչում է իրեն, սակայն առաջին անգամ իրեն թույլ տվեց ականջի ետև գցել այդ, այնքա՛ն

էր նա ուղում ինչպէս հարկն է լսել թնդանոթաձգության որոտը: Սաբուրովն ստիպւած էր գնալ դեպի հաղորդակցության անցուղին:

— Պե՛տյա, — բղավեց նա դարձյալ մի անգամ:

Պետյան, կարծես թե նոր լսելով, վազեց Սաբուրովի մոտ:

— Ի՛նչ է, լսո՞ւմ էիր, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Լսում էի, — ժպտաց Պետյան:

— Դեհ, դնա, օղի լից մեզ, — ասաց Սաբուրովը:

Պետյան, մի կես րոպե բաժակներն ու սրվակները շխշխկացնելով, բլինդած բերեց մի ավսե՝ վրան երեք բաժակ և մի տոսի բացած պահածո, որի վրա հովհարի նման ցցվել էին պատառաքալները:

— Քեզ համար էլ լից, — ասաց Սաբուրովը:

Պետյան բարձրացրեց վրանաթիկնոցը, դուրս գնաց ու նույն ակնթարթին վերադարձաւ՝ ձեռքին իր բաժակը, որը, դատելով արագ վերադարձից, արդեն նախօրոք լցւած էր:

Բաժակները միմյանց շխկացնելով, նրանք լուռ խմեցին, որովհետեւ ամեն ինչ պարզ էր ու այլեւս հարկ չկար ոչ մի բանի մասին խոսելու. խմում էին հանուն հարձակման:

Կես ժամ անց զանգահարեց Պրոցենկոն և արդեն ավելի հանգիստ, բայց դարձյալ հուզւած ձայնով ասաց, որ ռազմաճակատի շտաբից ստացւած է պաշտոնական հաստատում, որ մեր զորքերը առավոտյան ժամը հնգին, հրետանային հուժկու նախապատրաստությունից հետո, հարձակման են անցել Ստալինդրադից հյուսիս:

— Կալաշարեն գերմանացիներին, կալաշարեն, — ցնծությամբ բացազանչեց Մասլեննիկովը, երբ Սաբուրովը, հեռախոսափողը ցած դնելով, նրանց պատմեց Պրոցենկոյի հետ իր ունեցած խոսակցության բովանդակութունը:

— Գնացեք, — ասաց Սաբուրովը. — դու, Վանին, գնա առաջին վաշտը, իսկ դու՝ երկրորդը: Պատմեցեք մարդկանց:

— Իսկ դու աչստե՞ղ ես մնում, — հարցրեց Վանին:

— Այո: Ես ուզում եմ Ռեմիզովի հետ խոսել:

Սաբուրովը սրեց մատիտը և, շտաբային փոստաթղթերի թղթապանակից հանելով գովարտակի հատվածի տեղադրման ու առջևում ընկած տների սխեմայի թերթիկը, մտածմունքի մեջ ընկավ: Հետո նա սխեմայի վրա մեկը մյուսի հետևից արագորեն մի քանի նշումներ արեց: Այո, իրենք նույնպես պետք է այսօր հարձակվեն: Դա պարզ էր նրա համար: Նա, իհարկե, պատկերացնում էր, որ գլխավոր իրադարձություններն այժմ կատարվում են իրենցից շատ հեռու, դեպի հյուսիս ու, թերևս, դեպի հարավ, իսկ իրենց գործն է դեռ երկար սպասել այդտեղ: Սակայն, այնուամենայնիվ, այսօր, երբ սկսվեց այն մեծագույնը, որին իրենք բոլորն սպասում էին այնպիսի հուզմունքով, նա գործունեության եռուն ծարավ զգաց: Այն, ինչ որ կուտակվել էր և՛ իրեն, և մյուսների հոգում, պետք է իր ելքը գտներ անմիջապես, հենց այսօր: Նա դանդահարեց Ռեմիզովին.

— Ընկեր գնդապետ:

— Ես եմ:

— Ընկեր փուլապետ, թույլ տվեք գալ ձեզ մոտ: Ես մի փոքր գործողության սլան ունեմ:

— Գործողության, — ասաց Ռեմիզովը և, թվաց, թե նույնիսկ հեռախոսով զգացվեց, թե նա ինչպե՞ս ծիծաղեց: — Հարձակվող բանակների դափնիները քեզ հանգիստ չե՞ն տալիս:

— Չեն տալիս, — ասաց Սաբուրովը:

— Ի՞նչ արած: Դա, թերևս, լավ է, — ասաց Ռեմիզովը: — Միայն ինձ մոտ չգաք, ես ինքս կգամ:

— Ե՞րբ կգաք:

— Հիմա:

Սակայն Ռեմիզովը եկավ միայն կես ժամ հետո. քանի դեռ նա չէր բացել կիսամուշտակի կոճակները և չէր հանել գդակը, սառը քամուց կարմրած նրա դեմքը, սպիտակ բերդերը նրա դեմքին տալիս էին տոնածառի բարի պապիկի

տեսք: Նա հանեց վերնազգեստը և, նստելով Սաբուրովի մոտ, սկսեց խմել իրեն համար Պետյայի բերած տաք թեյը:

— Որոշ չափով ևս նման զգացում եմ ունեցել երկար ժամանակ Գալիցիայում սպասելուց հետո, բրուսիլովյան հարձակման օրերին: Սքանչելի զգացում էր, առանձնապես առաջին օրերին: Բայց այժմ ավելին է:

— Ի՞նչն է ավելին, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Ամեն ինչ ավելի է՝ և՛ հարձակումը, և՛ զգացումը:

— Իսկ դուք կարծում եք, որ դա շատ մեծ հարձակում է, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Համոզված եմ, — ասաց Ռեմիզովը: — Հապա, դուք ի՞նչ պլան ունեք, — ասաց նա, մի կողմ դնելով բաժակը:

— Պլանը հասարակ է՝ գրավել Կոնյուկովի տան կողքին ընկած իմ նախկին տունը:

— Ե՞րբ:

— Այս գիշեր:

— Ինչպե՞ս:

Սաբուրովը Ռեմիզովին համառոտակի պատմեց իր պլանը, որի մասին գիշերն իրեն ասաց Կոնյուկովը, առանց ենթադրելու, որ կատարումն այնքան մոտ է:

— Գլխավորն այն է, որ գրոհներ ո՛չ թե այնտեղից, որտեղից սպասում են, այլ ուղղակի Կոնյուկովի կողմից, պաշարված տնից, որտեղ գերմանացիները պասսիվ պաշտպանությունից բացի ոչ մի այլ բան չեն սպասում:

Ռեմիզովը կսմթում էր սպիտակ բեղերը:

— Իսկ մարդի՞կ: Այդ լավ է: Իսկ մարդի՞կ:

— Ինձ նույնպես առաջ այդ էր հուզում, — ասաց Սաբուրովը: — Ինձ թվում էր, որ գրոհը հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, եթե մեզ մարդ տան: Սակայն այսօր, դրանից հետո, — նա ցույց տվեց ելքը, որի դռներից այն կողմ գեռ լսվում էր թնդանոթածդուկյան արձագանքը, — դրանից հետո ես կարծում եմ որ...

— Հենց այդպես էլ անե՞նք, — ընդհատեց Ռեմիզովը:

— Այո, այդպես էլ անենք: Իսկ հետո, — և Սաբուրովը

ժպտաց, — ուրախության առթիւլ դուք մի փոքր համալրում կտաք, այնպես չէ՞:

— Կտամ, — իր հերթին ծիծաղելով ասաց Ռեմիզովը:

— Իսկ երբ ղեկուցենք գեներալին, նա էլ կտա՞:

— Անշուշտ, կտա, — ասաց Ռեմիզովը: — Նա դեռ չգիտեմ՝ կտամ թե ոչ, բայց գեներալը կտա:

— Դուք էլ կտա՞ք:

— Կտա՛մ: Նա կատակ եմ անում: Նւլ առաջինը քեզ կտամ: Տեր աստված, ո՞րքան ձանձրալի է այս պաշտպանության մեջ գտնուելը: Գիտե՞ք ինչ, — աչքերը կիզոցելով, նա նայեց Սաբուրովին: — Մենք անպայման տունը կվերցնենք: Հյուսիսի այդ նվազակցությամբ պարզապես սոմոթ է այդ շանելը: Մի տուն... Ի՞նչ բան է մի՞ տունը: — Նա ժպտաց ու անմիջապես լրջացաւ: — Բայց, ի միջի այլոց, մի տունը շատ մեծ բան է, համարյա ամեն ինչ է, Ռուսաստանն է: — Նա աթոռով հենվեց պատին ու կրկինեց ծոր տալով. — Ռուսաստանն է... Դուք նույնիսկ չեք երևակայում այդ դժացումը, որ մենք կունենանք, երբ լուսաբացին վերցնենք այդ տունը: Բայց ի՞նչ բան է մի տունը: Չորս պատ, և նույնիսկ ոչ թե պատ, այլ չորս փլատակ: Սակայն սիրտը կատի՛ ինչպես այս տունը, այնպես էլ ամբողջ Ռուսաստանը ետ կվերցնենք: Հասկանո՞ւմ եք, Սաբուրով: Գլխավորը սկսելն է: Բող սկսվի տնից, բայց զգացվի, որ այդպես էլ շարունակվելու է: Ու այդպես կլինի հետո, այնքան ժամանակ, մինչև որ ամեն բան ավարտվի: Ամեն բան: Իսկ դուք ինչպե՞ս եք ուզում մարդկանց փոխադրել այնտեղ, Կոնյուկովի մոտ: — հարցրեց նա արգեն դործնական տոնով:

Սաբուրովը պարզաբանեց, թե ինքն ինչպես է ուզում գիշերվա ընթացքում մարդկանց փոխադրել Կոնյուկովի մոտ, և՛ ինչպես այդ կատարել հանգիստ կերպով, և՛ ինչպես ձեռքերի վրա փոխադրել ականանետները, ու թերևս, նույնիսկ ձեռքերի վրա փոխադրել մի քանի հրանոթ:

Կես ժամ հետո նրանք ավարտեցին նախնական հաշիվները և զանգահարեցին Պրոցենկոյին:

— Ընկեր գեներալ, ես այժմ գտնվում եմ Սաբուրովի

մոտ, — ասաց Ռեմիզովը: — Մենք միասին մշակեցինք նրա
գումարտակի հարձակողական գործողության պլանը:

Լսելով «հարձակողական գործողություն» բառերը, Պրո-
ցենկոն արագորեն ասաց.

— Բարի, բարի, անմիջապես երկուսդ էլ եկեք ինձ մոտ՝
և՛ դուք, և՛ Սաբուրովը: Անմիջապես:

Դուրս գալով հաղորդակցության անցուղին, նրանք ուղղ-
վեցին Պրոցենկոյի մոտ: Արդեն սկսում էր լուսանալ, սակայն
բքի սպիտակ քողը դեռ առաջվա նման չորս կողմից պատել
էր հորիզոնը: Թնդանոթաձգության հեռավոր որոտը լուսա-
բացին չէր թուլանում. թվում էր թե նա ավելի լավ է լսվում:

Պրոցենկոն բարձր տրամադրության մեջ էր: Նա քայլում
էր բլինդաժում, ձեռքերը մեջքին դրած: Նա հագել էր այն
տոնական կիտելը, ինչպես վերջերս հրամանատարներին
ընդունելու ժամանակ: Բայց այսօր բլինդաժը ցուրտ էր, և
գններալը, ցրտին չդիմանալով, կիտելի վրայից ուսերին էր
դրել բամբակած հին բաձկոնը:

— Յուրա է: Յուրա է, — այդ խոսքերով նա դիմավորեց
Սաբուրովին ու Ռեմիզովին: — Շան տղա Վոստրիկովը չի
մտածել միայտի մասին: Վառարանը հազիվ է շնչում, — և
նա ձեռքը պարզեց չուգունե տաք վառարանին. — Վոստրի-
կով:

— Կսում եմ, ընկեր գններալ:

— Փայտը ե՞րբ կլինի:

— Մի ժամից:

— Տես, հա՛: Շատ ցուրտ է, — կրկնեց Պրոցենկոն: —
Իսկ դուք ի՞նչ հարձակողական գործողություն եք ծրագրել: —
Նրա ձայնի մեջ զգացվում էր անհամբերություն: — Զեկուցե-
ցե՛ք, գնդապե՛տ:

— Զեր թույլտվությամբ, — ասաց Ռեմիզովը, — թող
կապիտան Սաբուրովը ղեկուցի: Դա նրա պլանն է:

— Լավ, թող նա ղեկուցի: Ինձ համար այժմ գլխավորը
այն է, որ հարձակողական գործողություն լինի, իսկ թե ով
կղեկուցի, այնքան էլ կարևոր չէ: Դե՛հ, ղեկուցի՛ր:

Սաբուրովը այդ առավոտյան երկրորդ անգամ համառոտակի գեկուցեց տան գրավման պլանի մասին:

— Եվ այս դիշերվա ընթացքում դուք կկարողանա՞ք մարդկանց կենտրոնացնել Կոնյովովի տանը ու մինչև լուսաբաց գրոհել, — հարցրեց Պրոցենկոն:

— Կկարողանամ, — ասաց Սաբուրովը:

— Ինչքա՞ն մարդ է քեզ պետք դրա համար:

— Երեսուն, — ասաց Սաբուրովը:

— Իսկ դուք քանի՞ մարդ կարող եք տալ նրան:

— Եվս քսան, — ասաց Ռեմիզովը, մի փոքր մտածելուց հետո:

— Նշանակում է՝ կկարողանա՞ս տեղափոխել ու նախապատրաստել հիսուն մարդ, — հարցրեց Պրոցենկոն Սաբուրովին:

— Այո: Կկարողանամ:

— Իսկ եթե ես ձեզ տամ ես երեսուն մարդ, ու լինի յոթանասուն, նույնպե՞ս կկարողանաք:

— Առավել ես լավ կկարողանամ, ընկեր գեներալ, — ասաց Սաբուրովը ցնծալի զգացումով:

— Դե՛հ, լավ է, լավ է, — ասաց Պրոցենկոն. — մեր հարձակումը կսկսենք դրանից: Միայն ի նկատի ունեցիր, — դիմեց նա Սաբուրովին, — ես թույլ չեմ տա շռայլես մարդկանց: Տունը կվերցնենք, ես չեմ տարակուսում: Բայց այնուամենայնիվ, Սաալինգրադում պաշարման մեջ դեռ մենք ենք, և ոչ թե գերմանացիները, ինչքան էլ լավ լինի այնտեղ՝ հյուսիսում: Հասկանո՞ւմ ես:

— Հասկանում եմ, — ասաց Սաբուրովը:

— Ընկեր գեներալ, — ասաց Ռեմիզովը:

— Լսում եմ:

— Թույլ տվեք ես անձամբ մասնակցեմ գործողությանը:

— Անձա՛մբ, — խորամանկ կերպով աչքերը կկուցեց Պրոցենկոն: — Այդ ի՞նչ է նշանակում՝ գտնվելու եք Սաբուրովի հրամանատարական կետո՞ւմ: Ի՞նչ արած, այդպես էլ

պետք է լինի, չէ՞ որ դուք գնդի հրամանատար եք: Կամ, թերևս, կգնաք Կոնյուկովի տունը: Դուք ա՛յդ ի նկատի ունեք: Կգնա՞ք:

Ռեմիզովը լուռ էր:

— Կգնաք:

— Կգնամ, ընկեր գեներալ:

— Նույնպես կարելի է: Սակայն այն մյուս տունը գնալ չեմ թույլատրում: Թող միայն Սաբուրովը այնտեղ գնա: Հասկանալի՞ է:

— Այո, ընկեր գեներալ, — ասաց Ռեմիզովը:

— Նա այնտեղ կգնա, դուք՝ Կոնյուկովի տունը, իսկ ես գուցե ինքս գամ նրա հրամանատարական կետը: Ահա այսպես էլ որոշեցիք: Դե՛հ, գնացե՛ք: Հիմա Լհրամայեմ՝ ձեզ համար երեսուն մարդ ընտրել: Միայն ինայեցեք: Վերջիններն են, ի նկատի ունեցեք:

— Թույլ կտա՞ք գնալ, — հարցրեց Սաբուրովը:

— Այո: Հեռախոսով ինձ հաղորդեցեք՝ ինչպես է ընթանում նախապատրաստությունը: Մանրամասնորեն հաղորդեցեք: Ախր ինձ համար հետաքրքիր է, — հանկարծ միանգամայն պարզորեն, համարյա երեխայի նման, ասաց Մա: Հա, մի բան էլ, գեներալի անունից ասացեք մարտիկներին ու հրամանատարներին՝ ով առաջինը մտնի տուն՝ ջքանշան, ով երկրորդը՝ մեղալ կստանա, ով «լեզու» բռնի և հետո շապանվի, գլխավորն այն է, որ շապանվի, նույնպես մեղալ կստանա: Այդպես էլ հայտնեցեք: Ասում ես՝ առաջինը Կոնյուկովն է առաջարկել, — դիմեց Պրոցենկոն Սաբուրովին:

— Կոնյուկովը:

— Կոնյուկովին՝ մեղալ: Ես վերջերս նրան ջքանշան տվեցի, այնպես չէ՞:

— Այդպես է, — ասաց Սաբուրովը:

— Այդ շատ լավ է: Այժմ՝ մեղալ: Թող կրի: Այդպես էլ ասա նրան՝ մեղալը՝ պարտքս լինի: Դեհ, այսքանը: Կարող եք գնալ:

Ամբողջ օրն անցաւ գիշերային հարձակման նախապատրաստութեամբ: Ամեն ինչ տրվում էր արագորեն, առանց հապաղելու և դարձանալի պատրաստակամութեամբ: Թվում էր, թե գործելու տենդադին ծարավը համակել էր գիվիդիայում բոլորին: Երկու ժամ անց Սաբուրովին զանգահարեց գիվիդիայի շտաբի պետը և սասաց, որ գիվիդիայի ռեզերվից առանձնացված է երեսուն մարդ: Հրետանավորները զանազան հատվածներից տվին երեք հրանոթ, որպեսզի տան դրավումից անմիջապէս հետո, գիշերը, դրանք փոխադրեն ոչնտեղ: Պետյան բլինդաթի անկյունում գրաւված էր իրեն, Սաբուրովի և Մաւլեննիկովի ավտոմատներով, այնքան խնամքով էր մտքորոտ ու յուզում դրանք, որ կարծես թե դրանից էր կախված գործողութեան ելքը: Նա նույնիսկ անկյունից հանեց Սաբուրովի նռնակների քաթանե տոպրակը և խնամքով կտրկատեց: Այն խստագույն գաղտնապահութեամբ, որ ռումբական կանոնագրքերով պահանջվում է գործողութեան նախապատրաստվելու ժամանակ, այդ անգամ գումարտակում չպահպանվեց: Ավելի շուտ հակառակն էր, ամեն մեկը գիտեր, որ պատրաստվում են գիշերը գրավելու տունը, և հոգով սրախանում էր դրա համար, թեկուզ և, գուցէ շատերը հենց այդ հարձակողական գործողութեան ժամանակ այդ գիշեր պիտի ղոհվէին:

Եվ հեռավոր, անզադար թնդանոթածգութեանը, որը վկայում էր, թե հարձակումը շարունակվում է, և երկար դուրսից հետո տունը գրավելու այդ անակնկալ դադափարը՝ ամեն բան, միասին վերցրած, ստիպում էր շմտածել մահւման մասին կամ, ավելի ճիշտ, նրա մասին մտածել սովորականից ավելի քիչ:

Իրիկնադեմին գումարտակ եկավ Ռեմիդովը: Նա սասաց, որ իր և Պրոցենկոյի մարդիկ արդեն պատրաստ սպասում

են: Նրանք չորսով՝ Վանինը, Մասլեննիկովը, Սաբուրովը և Ռեմիզովը՝ ընթրեցին ոտքի վրա, բայց ոչ կուշտ, որովհետև Պետյան, զբաղված լինելով ավտոմատները սաքրելով, այդ անդամ վատ էր կատարել իր դործը: Հետո նրանք համաձայնության եկան սլարտականությունների բաշխման վերաբերյալ: Վանինը պետք է մնա գոմարտակում: Ի դեպ, նա հենց նոր էր վերադարձել վաշտից՝ ամբողջ օրը զիրքերում սովորական հրաձգություն էր տեղի ունենում, և գերմանացիները նույնիսկ երկու անգամ փոքր գրոհների զիմեցին: Մի խոսքով, ամեն ինչ արվում էր այնպես, որ կարծես թե հյուսիսում չէր թնդում այդ ահարկու ուրտը, որը մարդկանց զիտակցություն մեջ ամեն ինչ հեղաշրջել էր: Այժմ Վանինը պետք է գիշերը հերթապահեր գոմարտակի շտաբում. այնուամենայնիվ, մեկն ու մեկին պետք էր թողնել այդպեղ: Նա առանց առարկելու, համաձայնեց չնայած որ Սաբուրովը նրա ղեմքից հատկացավ, որ դժգոհ է ու դժվարություններ է զսպում իրեն: Դրա փոխարեն Մասլեննիկովի տրամադրությունը հրաշալի էր: Նա պետք է Սաբուրովի և Ռեմիզովի հետ դնար Կոնյուկովի տունը: Մթնելուն պես Սաբուրովը, մարտիկները՝ առաջին ջոկատի և Մասլեննիկովի հետ, բարեհաջող կերպով հասավ Կոնյուկովի տունը:

— Ընկեր կապիտան, թույլ տվեք հարցնել, — այդ խոսքերով դիմեց Կոնյուկովը Սաբուրովին:

— Ասա:

— Նշանակում է՝ այդ թնդանոթաձգությամբ մերոնք գերմանացիներին կալմե՞ջ են անում:

— Այո, նշանակում է, — ասաց Սաբուրովը:

— Ես էլ հենց այդպես բացատրեցի, — ասաց Կոնյուկովը: — Թե չէ նրանք ինձ շարունակ հարցնում են՝ «Ընկեր լեյտենանտ (նրանք բոլորը ինձ լեյտենանտ են կոչում, քանի որ ես կայազորի պետ եմ), ընկեր լեյտենանտ, այդ մերո՞նք են հարձակվում»: Ես ասում եմ՝ «անպայման հարձակվում են»:

— Անպայման հարձակվում են, Կոնյուկով: Անպայման

հարձակվում են, — ասաց Սաբուրովը: — Մենք էլ այսօր կհարձակվենք:

Հետո նա Կոնյուկովին հայտնեց, որ Պրոցենկոն նրան պարզեցատրեւ է մեղաւոր, որի համար Կոնյուկովը, ձգվելով, ասաց

— Պատրաստ եմ ծառայելու:

Կոնյուկովականները, եկած մարտիկների հետ միասին, ձեռքերով կամացուկ վերցնելով մեկական ալյուս, մաքրում էին այն անցողիները, որոնցով պետք է տանից դուրս գալին դրոհալին խմբերը: Հաղորդակցության անցողիով քիչ քիչ բերում էին տալ, նռնակներ, հետո բերեցին մի քանի հակատանկային հրացան և գումարտակային երկու ահանանետ:

Երբ Սաբուրովը՝ Մասլեննիկովին թողնելով ղեկավարութունը շարունակելու, վերադարձավ իր հրամանատարական կետը, այնտեղ տեսավ մի երիտասարդ լեյտենանտի՝ մարտկոցի հրամանատարին, որը զեկուցեց, որ իր երեք հրանոթներն արդեն գտնվում են այստեղ: Լեյտենանտը խնդրում էր էարգադրել, թե ինչպե՞ս պետք է հրանոթներն առաջ տանել:

— Որոշ տեղ պետք է հրելով տանել, — ասաց Սաբուրովը, — իսկ որոշ տեղ էլ հարկ կլինի ձեռքով տանել:

— Ձեռքով կտանենք, — ասաց լեյտենանտը այն յուրահատուկ պաշտոնատակամությամբ, որ այսօր նկատվում էր բոլորի մեջ: — Մենք թեկուզ ամբողջ ճանապարհը կարող ենք ձեռքով տանել:

— Ոչ, ամբողջ ճանապարհը հարկավոր չէ, — ասաց Սաբուրովը: — Բայց եթե աղմկեք, ու եթե նույնիսկ գերմանացիները դրա համար ձեր գլուխը չպոկեն, ապա ես կպոկեմ: Այս է բոլորը: Կատարեցեք:

— Չենք աղմկի, ընկեր կապիտան, — ասաց լեյտենանտը:

Սաբուրովը նրան ուղեկցելու համար նշանակեց Պետյային, որ արդեն երեք անգամ գնացել էր Կոնյուկովի մոտ:

Արդեն կես գիշեր էր, երբ Սաբուրովը, տանը հավաքելով

իր և Ռեմիզովի մարդկանց, ընդունեց վերջին ջոկատը՝ Պրո-
դենկոյի մոտից եկած երեսուն մարդուն, և նրանց փոքր
խմբերի բաժանելով, սկսեց փոխադրել Կոնյուվովի տունը:
Վերջապես, նա ինքը գնաց այնտեղ՝ Ռեմիզովի հետ:

Ներքնահարկում, ցեմենտե սալերի տակ, մարտիկները
ծխարան էին սարքել և հերթով, խիտ-խիտ նստած թաթերի
վրա, ինչպես թխականները ձվերի վրա, ծխում էին: Երբ
պակասում էր ծխախոտը, նրանք երեքով կամ չորսով հերթով
ծխում էին նույն ծխախոտը: Սաբուրովը գրպանից հանեց
քիսան և ամբողջապես փշրված ծխախոտը լցրեց մարտիկների
սփերին: Ինքը չէր ուզում ծխել: Համարյա չէր հուզվում,
միայն միշտ աշխատում էր մտաբերել, թե որևէ բան արդյո՞ք
չի մոռացել և արդյո՞ք ամեն ինչ արված է:

Կապավորները հեռախոսագիծ քաշեցին Կոնյուվովի
տնից մինչև Սաբուրովի հրամանատարական կետը: Եթե գեր-
մանացիները ցերեկը տեսնեին, կկորեին, բայց գիշերը
հեռախոսագիծը կարող էր իր դերը կատարել: Այդ հեռախո-
սագծով Սաբուրովը կապվեց Պրոդենկոյի հետ:

— Որտեղի՞ց ես խոսում, — հարցրեց Պրոդենկոն:

— Կոնյուվովի տնից:

— Ասյրեք կտրիճներ, — ասաց Պրոդենկոն: — Ես էլ
հենց ուզում էի ասել, որ հեռախոսագիծ քաշեիք: Դե՞,
ի՞նչ կա:

— Վերջին պատրաստություններն ենք ավարտում, ընկեր
պաներալ:

— Կալ: Կես ժամից կարո՞ղ եք սկսել:

— Կարող ենք, — ասաց Սաբուրովը:

— Նշանակում է՝ զերո երեսուն րոպեին: Կալ:

Սակայն, այնուամենայնիվ, սկսեցին ոչ թե զերո երե-
սունին, այլ քառասունհինգ րոպե հետո՝ մեկ անց քառորդ:
Հակատանկային հրանոթները ոչ մի կերպ չէր կարելի ներս
քաշել բացվածքով, և ստիսլված էին մեկական աղյուս վերց-
նելով քանդել պատը:

Վերջապես, երբ այն բոլոր հիսուն մարդիկ, որոնք պետք

է գրոհէին առաջին հերթին, բաժանվեցին զրոհային շորս խմբի. երբ տողի ծրարներով և նռնակներով բռնավարված սահրավորները և նրանց հետ գնացող ավատմատավորները վերջնականապես պատրաստ էին, երբ հրանոթների փողերը դուրս հանվեցին բացվածքներից՝ մոտակայքում երևացող պատի ելուտի ուղղութեամբ, սրտեղ գտնվում էին գերմանական զինուորները, — մեկ անց քառորդին շշուռքով տրվեց գրոհն սկսելու հրամանը:

Ահանանեալները խլացնող կերպով թնդացին, այնպէս որ սրճապանքը, զինուորի նման պատից պատ թռչելով, գնաց-որոտաց փլատակների երկարութեամբ: Հրանոթներն սկսեցին խփել ուղիղ նշանառութեամբ, և երկու գրոհային խմբեր Սաբուրովի ու Մասլեննիկովի ղլխավորութեամբ՝ շարժվեցին առաջ: Գերմանացիները զրոհ սպասում էին, որտեղից ասես, բայց ոչ երբեք այդ պաշարված և, ինչպես նրանց էր թվում ամբողջապես բլրկադայի ենթարկված տան կողմից: Նրանք կրակում էին մոլեգնորեն, բայց անկանոն կերպով ու, անշուշտ, ղլխաները կորցրին:

Ինչպես և զիշերային բոլոր մարտերը, այդ կռիվը հարուստ էր անսկզկունքով շեշտակի կրակոցներով, ուղղակի օտքերի տակ նետված նռնակների պայթյուններով, այն ամենով, ինչը որ զիշերային մարտում ղլխավոր ուժ է դարձնում ո՛չ թե մարդկանց քանակը, այլ կռիվողների ամուր ջգիրը:

Սաբուրովը մի քանի անգամ նռնակներ նետեց, ավտոմատից ուղղակի կրակեց մեկի վրա և խավարում մի քանի անգամ կպավ քարերի ու ընկալ: Վերջապես, վստեղելով անցնելով տան ներքնահարկի բոլոր փլատակների միջով, նա դուրս եկավ դեպի տան արևմտյան կողմը և, հոգնածութունից շնչափառ, մոտը գտնվող մարտիկներից մեկին հրամայեց հայտնել, որ հրանոթները շուտով այդտեղ բերեն:

Գերմանացիների համար այդ ամենն այնքան անսկզկունք էր, որ նրանցից շատերն սպանվեցին, իսկ մյուսներն ստիպված էին տնից փախչել նախքան ղլխի ընկնելը, թե բանն

ինչո՞ւմն է: Սակայն այն անակնկալ զեկույցը, թե ուսաները գրավեցին տունը, անշուշտ, այնպես ղայրացրեց մոտակայքի գերմանական պետերին, որ նրանք, ոչ մի բան հաշվի չառնելով, հենց այդտեղ, տեղն ու եղո հավաքեցին բոլոր մարդկանց և, սովորության հակառակ, հակազրոհի նետեցին նրանց, առանց սպասելու լուսաբացին: Առաջին հակազրոհը ետ մղվեց: Այդ ժամանակ, կես ժամ անց, ականները տարափ տեղալով տան վրա, գերմանացիները երկրորդ անգամ զրոհի անցան: Սաբուրովը հոգու խորքում մի անգամ ևս շնորհակալություն հայտնեց Պրոցենկոյին, որ նա մարդկային համալրում տվեց իրեն: Տան պատերից ոչ մեկը անվնաս չէր մնացել. ամենուրեք երևում էին փլվածքներ, անցքեր ու բացվածքներ, որոնցով կարող էին ներս սողալ գերմանացիները: Հարկավոր էր պաշտպանվել անթափանց խավարի մեջ:

Երկրորդ հակազրոհի ետոն պահին սողեսող Սաբուրովին մոտեցավ Մասլեննիկովը և հարցրեց, թե արդյո՞ք նոնականեր չոնիր:

— Ունեմ, — ասաց Սաբուրովը, գոտուց քանդելով և հերան տալով նոնակ: — Ի՛նչ է, բոլո՞ւրն սպառեցիր:

— Նետեցի, — ասաց Մասլեննիկովը մեղավորի տոնով:

— Ասա՛ թող ականանետները այստեղ բերեն. թեկուզ երկուսը: Այժմ հարկավոր չեն, բայց առավոտվա դեմ պետք է այստեղ լինեն: Մենք այստեղ, Միշա, քեզ հետ միասին հրամանատարական կետ կսարքենք և այստեղից ոչ մի տեղ չենք դնա: Հասկացա՞ր:

— Հասկացա, — ասաց Մասլեննիկովը:

— Դե՛հ, գնա՛՝ ասա ականաձիգներին:

— Իսկույն, — ասաց Մասլեննիկովը:

Նա դեռ ամբողջապես տողորված էր մարտի կրակով, նա չէր ուզում այդտեղից հեռանալ:

— Ալեքսեյ Իվանովիչ, — կամացուկ ասաց նա:

— Լսում եմ, — ասաց Սաբուրովը ավտոմատը թողնե-

լով:

— Ալեքսեյ Իվանովիչ, հաջող է ընթանում հարձակումն աշխտեղ: Ի՞նչ եք կարծում:

— Հաջող, — ասաց Սաբուրովը ու նորից պառկեց ավտոմատի մոտ. նրան թվաց, թե առջևում մեկը շարժվում է:

— Կշրջապատե՞ն դերմանացիներին, — հարցրեց Մասլեննիկովը, բայց չկարողացավ պատասխան ստանալ:

Ձախ կողմի բացվածքից դուրս թռան մի քանի դերմանացիներ, որոնք, այնուամենայնիվ, տան պատի մեջ դռն էին չպաշտպանված մի սողանցք: Սաբուրովը մի երկար համադարկ տվեց, ավտոմատի սկավառակը դատարկվեց: Նա ձեռքը տարավ դոտուն, որից պետք է կախված լիներ նռնակը, բայց նռնակ չկար. հենց նոր տվել էր Մասլեննիկովին: Իսկ դերմանացիները չափազանց մոտ էին եկել: Մասլեննիկովը Սաբուրովի ուսի վրայով նետեց նռնակը, բայց, չգիտես ինչու, չպայթեց: Այդ ժամանակ Սաբուրովը բռնեց ավտոմատի փողից ու ամբողջ թափով նրա կոթով հարվածեց իր կողքին հայտնված սև կերպարանքին: Նա խփեց աշխիսի ուժով, որ չկարողացավ ոտքի վրա մնալ և, ավտոմատը փշրելով մի ինչ-որ ճաքող ու ոռնացող բանի վրա, ինքը երեսնիվայր գետնին ընկավ: Հենց այդ էլ փրկեց նրան. լուսածիր գնդակների ավտոմատային մի կրակահերթ անցավ նրա վրայով:

Մասլեննիկովը, խավարի մեջ մի քանի անգամ կրակելով ատրճանակը, տեսավ, թե ինչպես դերմանացին պատկած Սաբուրովի վրա բարձրացրեց ավտոմատը: Մի կողմ նետելով դատարկ ատրճանակը, Մասլեննիկովը կողքից թռավ դերմանացու վրա, ձեռքերով ճանկեց նրա կոկորդը, և նրանք երկուսն էլ գլորվեցին քարե հատակի վրա: Նրանք գլորվում էին, աշխատելով ճանկի մեկը մյուսի ձեռքը: Մասլեննիկովի ձախ ձեռքը ընկավ երկու քարի մեջ. նա լսեց, թե ինչպես ձեռքը ճռթաց ու ալլես շարժվեց: Մյուս ձեռքով նա շարունակ սեղմում էր դերմանացու կոկորդը և գլորվում էր, մեկ բարձրանալով նրա վրա, մեկ ընկնելով տակը: Վերջին բանը, որ նա զգաց, դա իր կրծքին սեղմված մի ինչ-որ ամուր և

սառը գործիք էր: Գերմանացուն հաջողվեց գոտուց քաշել պարաբելլումը, աղատ ձեռքով սեղմել Մասլեննիկովի մարմրնին և մի քանի անգամ իրար ետևից քաշել ձգանք:

Ընկնելուց հետո ուշքի գալով, Սաբուրովը վեր թռավ և տեսավ ռաբբիի տակ պոլովոզ մի սև գոմիդ: Հետո կրակոցների լավեցին, գոնողը ճեղքվեց, և մեծ, անծանոթ կերպարանքն սկսեց բարձրանալ թափերի վրա: Սաբուրովի ձեռքին ոչ մի բան չկար, նա գոտուց պոկեց ամտոմատի սկավառակը և հենց ծածկոցով, բռնելով երկու ձեռքով, առաջին, երկրորդ ու երրորդ անգամ խփեց գերմանացու գլխին՝ ինչքան որ ուժ ուներ:

Մոտակա նկուղից հասած ամտոմատավորներն արդեն պառկել էին տան ելուստի ետևում ու կրակում էին: Հակագրոհը ետ մղվեց:

— Միշա, — բղավեց Սաբուրովը: Միշա:

Մասլեննիկովը լուռ էր:

Պալեկով, մի կողմ նետելով գերմանացուն, Սաբուրովը շոշափելով հասավ Մասլեննիկովին, շոշափեց պետիցաները, Կարմիր Աստղի շքանշանը՝ բաճկոնի վրա, հետո ձեռքը մոտեցրեց Մասլեննիկովի դեմքին ու նորից ձայնեց՝ «Միշա»: Մասլեննիկովը լուռ էր: Սաբուրովը մի անգամ ևս շոշափեց նրան: Ձախ կողմից, սրտի մոտ, թաց բաճկոնակը կպավ մատներին: Սաբուրովը փորձեց բարձրացնել Մասլեննիկովին: Նա հանկարծ մտածեց: Որ եթե հենց հիմա բարձրացնի Մասլեննիկովին աչնպես, որպեսդի նա կանգնի, դա շատ կարևոր կլինի. այդ ժամանակ, հավանաբար, նա կտարի: Սակայն Մասլեննիկովի մարմինը անդոր կերպով ընկած էր նրա ձեռներին: Այդ ժամանակ Սաբուրովը նրան առավ ձեռների վրա աչնպես, ինչպես Մասլեննիկովը չորս օր առաջ բարձրացրեց Անյային, և տարավ, անցնելով քարերի վրայով:

— Հրահոթները մոտ բերեցի՞ք, — հարցրեց նա, լսելով հրամաններ արձակող հրետանային լեյտենանտի ձայնը:

— Այո:

— Որտե՞ղ դրիք, — նորից հարցրեց Սաբուրովը, այնպէս կանգնելով, կարծես մոռացել էր, որ իր ձեռների վրա է Մասլեննիկովը:

— Մեկն ուղիղ աշտեղ, իսկ երկուսը՝ զորաթևում:

— Ճիշտ է, — ասաց Սաբուրովը:

Հասնելով ներքնահարկ, որտեղ դեռ մնացել էր ցեմենտե առաստաղի մի կտորը և կարելի էր լուցիկի վառել, նա նստեց հստակին, դեռ ձեռքերի վրա պահելով Մասլեննիկովի դիակը:

— Միշտ, — մի անգամ ևս ձայնեց նա և, վառելով լուցիկին, և անմիջապէս ծածկեց այն ձեռքով:

Թույլ լույսի տակ մի ակնթարթում երևաց Մասլեննիկովի դունաւ գեմքը՝ ետ նետված խոպոպներով, որոնցից մեկը, թաց ու անդոր, կպել էր ճակատին: Սաբուրովը ուղղեց մտղերը:

Չնայած որ ընդամենը մի քանի րոպե էր անցել նրանց վերջին խոսակցությունից ու այդ լոռւթյունից, այնուամենայնիվ Սաբուրովին թվաց, թէ անցել է անսահմանորեն շատ ժամանակ: Նա ցնցվեց և, դեռ ձեռքերի վրա պահելով Մասլեննիկովին, դուռ կերպով լացեց՝ այդ հինգ օրվա բնթացքում երկրորդ անգամ:

Մի ժամ հետո, երբ ավարտվեց գերմանական վերջին դիշերային հակադրոհը ու պարզվեց, որ գերմանացիները որոշել են հաշորդ դրոհը հետաձգել մինչև առավոտ, Սաբուրովը իրեն մոտ կանչեց տան դրոհին մասնակցող սակրային դասակի հրամանատարին և նրան հրամայեց՝ գերեզման փորել Մասլեննիկովի համար:

— Այտե՛ղ, — ղարմացած հարցրեց սակրավորը, որը գիտեր, որ ամենափոքր իսկ հնարավորության դեպքում սպանված հրամանատարների դիակները մարտից դուրս էին տանում:

— Այո, — ասաց Սաբուրովը:

— Թերևս ավելի լավ է՝ մեր տերիտորիայում:

— Ոչ, այստեղ, — ասաց Սաբուրովը: — Այս էլ այժմ արդեն մեր տերիտորիան է: Կատարեցեք հրամանը:

Սակրավորները երկար ժամանակ փորձարում էին գետինը, փորձելով հիմքի մոտ գտնել քիչ սառած տեղ, սակայն սառած գետինը չէր փորվում բահերով ու նիւթերով:

— Ի՞նչ եք քչիւրում, — մռայլ հարցրեց Սաբուրովը: — Իսկ ձեզ ցույց կաամ, թե որտեղ պետք է գերեզման փորել:

Նա սակրավորներին տարավ ուղիղ տան կենտրոնը, որի վրա, սև խաչերի պես, դեռ կախված էին ծածկի մնացորդները:

— Ահա այստեղ, — ասաց նա, խուլ կերպով սաղորդով հարվածելով բետոնե հատակին: — Անցք բացեք, տուղ զրեք, պայթեցրեք ու թաղեցեք:

Նրա ձայնը անսովոր կերպով խիստ էր: Սակրավորներն արագորեն մի անցք բացեցին, մի քանի կիլոգրամ տուղ դրեցին և, թաքնվելով պատերի ետևում, վառեցին: Թնդաց մի կարճ պայթյուն, որը շատ քիչ էր տարբերվում շրջակայքում լսվող սկանաչին տասնյակ պայթյունների ձայնից: Քանզված հատակի վրա առաջացավ մի մետրից մի քիչ խորունկ փոս: Փոսից հանեցին աղյուսի ու բետոնի կտորները և այնտեղ իջեցրին Մասլեննիկովի դիակը: Սաբուրովը թռավ փոսի մեջ և կանգնեց դիակի կողքին: Նա հանեց Մասլեննիկովի շինիլը, արդեն չորացած ձեռքերից դժվարությամբ հանելով թևերը և մարմինը այնպես ծածկեց շինելով, որպեսզի երեսը երևար: Արդեն լույսը քիչ-քիչ քաղցվում էր, և երբ Սաբուրովը թեքվեց, լավ տեսավ Մասլեննիկովի երեսը: Սաբուրովը պոպանք զրեց Մասլեննիկովի բաճկոնի զրպանից վերցրած փաստաթղթերը և հանեց շքանշանը:

— Ո՞վ հրացան ունի, — հարցրեց նա, գերեզմանից բարձրանալով:

— Բոլորս էլ ունենք:

— Դեհ, մի համազարկ տանք օդի մեջ, ու հետո հուր լցրեք: Ես եմ հրաման տալիս: Մեկ: Նրկո՛ւ: — Նա լցրեց իր

ավտոմատը և կրակեց մյուսների հետ միասին: Կարճ համազարկը շոր ու ցածրաձայն հնչեց սառը օդի մեջ:

— Այժմ հողը լցրեք, — ասաց Սաբուրովը, երեսը դարձնելով, շուղենալով տեսնել, թե ինչպես ցեմենտի ու քարի կտորները թափվելու և զարկվելու են մարմնին այն մարդու, որին դեռ մի ժամ առաջ ինքը չէր կարող մեռած պատկերացնել: Նա ետ չէր դառնում, սակայն ետևից ղզում էր, թե ինչպես էին գերեզմանի մեջ թափվում քարերի սառը կտորները, ինչպես էին նրանք ավելի ու ավելի բարձրանում, ինչպես էր ձայնը ավելի մեղմանում, որովհետև կտորներն ավելի ու ավելի էին շատանում: Եվ ահա արդեն շարժվում էր սակրավորի բահը, հավասարեցնելով հատակի մակերեսի հետ:

Սաբուրովը սլաղեց, դրպանից հանել քլոկնոտը և, մի թերթիկ ընտրելով, վրեն խզմզեց մի քանի տող: «Մասկեննիկովը սպանվեց» գրում էր նա: — Ես մնում եմ այստեղ: Եթե դուք համաձայն եք, նպատակահարմար եմ համարում, որպեսզի Վանինը շտապ նույնպես դա առաջ, ինձ ավելի մոտ, Կոնյուկովի տունը: Մաբուրով»:

Կանչելով կապավորին, նա հրամայեց դրուժյունը տանել Ռեմիզովին:

— Ա՛յ, հիմա կկո՛վենք, — ասաց Սաբուրովը նախկին մռայլ ձայնով, որի մեջ դուղում էր պոկվելու պատրաստ արցունքը: — Կկո՛վենք այստեղ, — կրկնեց նա, առանց դիմելու հատկապես որևէ մեկին: — Վաշտի հրամանատարն այստե՞ղ է, — ձայն տվեց նա:

— Այստեղ եմ:

— Գնանք: Այնտեղ, աջ ֆլիգելում, իմ կարճիքով, սկետք է գնդացրային բներ պատրաստել հիմքի տակ: Քո գնդացիրները առաջի՞ն հարկումն են:

— Այո՛:

— Կշարդեն: Պետք է տեղավորել հիմքի տակ:

Նրանք անցան մի քանի քայլ, դուիելով ցեմենտե հատակը: Սաբուրովը հանկարծ կանգ առավ:

— Սպասիր:

հղաժ մի ըրտել, երբ չէին կրակում ո՛չ մեքոնք, ո՛չ գերմանացիները: Փլատակներէ միջից փչում էր արեւմտյան սառնաշունչ քամին, և քամին բերում էր արեւմուտքում կատարվող հեռավոր թնդանոթաձգութեան պարզորոշ կերպով լսվող պատառները:

Միջին Ախտուբայում, Ստալինգրադից հիսուն կիլոմետրի վրա, այնտեղ, ուր չէր հասնում հեռավոր թնդանոթաձգութեանը, և դեռ միայն նոր էին հասնում հարձակման առաջին լուրերը, վաղ առավոտյան մի խրճիթում, որ ծառայում էր իբրեւ վիրահատման բաժանմունք, պատգարակի վրա պառկած էր Անյան: Նրան արդեն առաջին անգամ վիրահատել էին, բայց դեռ չէին հասնել խորը կերպով խրված բեկորը: Անյան այդ օրերին մեկ դալիս էր դիտակցութեան, մեկ նորից էր կորցնում դիտակցութեանը և այժմ պառկած էր անշարժ: Դժպտն երեսին ոչ մի կաթիլ արյուն չկար: Կմենին չպատրաստ էր, և սպասում էին գլխավոր վերաբույժին նա համաձայնել էր կատարել երկրորդ վիրահատումը, որի վրա այժմ դրվում էին բոլոր հույսերը: Բժիշկները խոսում էին միմյանց հետ:

— Ի՞նչ եք կարծում, Ալեքսեյ Պետրովիչ, կառողջանա, — հարցրեց մի երիտասարդ բժշկուհի տարիքավոր վերաբույժին, որը գլխին դրել էր մինչև հոնքերը իջած սպիտակ թասակ:

— Ընդհանրապես՝ ոչ, բայց գուցե և առողջանա, — ասաց վերաբույժը և, մի ծխախոտ փաթաթելով, ավելացրեց — եթե սիրտը դիմանա, գուցե և առողջանա:

Դուռը բացվեց, և խրճիթի մյուս կես մասից, հետը ներս բերելով սառը քամու հոսանք, արագ քայլերով մտավ մի փոքրիկ, ցածլիկ մարդ, առաջ պարզելով ձեռքի կոպիտ, հաստ, կարմիր մատները, որոնք, անշուշտ, արդեն սրբված էին սպիրտով: Նրա թանձր, գորշ-սպիտակ բեղերի տակից երևում էր մեծ ծխախոտը, որ սեղմել էր բերանի անկյունը:

— Դրեցիք սեղանին, — ասաց նա, նայելով այնտեղ,

որ պատգարակի վրա պատկած էր Անյան: — Վառեցեր ծխոս-
խոտս:

Լուցիկի վառեցին, և նա, ծխախոտի գլանակը մոտեցնե-
լով լուցիկուն, կպցրեց, ձեռքերը պահած նույն դրուձյամբ:

— Ասում են, — ասաց նա, մոտենալով վիրահատման
սեղանին, մեր զորքերը անցել են ընդհանուր հարձակման,
վերցրել են Կալաշը և գերմանացիներին շրջապատում են
Ստալինգրադի մոտ: Այս է ամենը: Ամենը, — նա ձեռքերով
մի վճռական շարժում դորժեց: — Մանրամասնությունները
հետո, վիրահատությունից հետո: Վերցրեք ծխախոտիս գլա-
նակը: Լույսը վառեցեք:

Գլխավոր հարձակման երկրորդ օրն էր: Դռնի ուղղու-
նում, Վոլդայի և Դոնի միջև, նոյեմբերյան գիշերվա անթու-
փանց խավարում, զրնդացնելով երկաթը, շարժվում էին
ձյան մեջ թաղվող մեքենայացված կորպուսները, դանդաղո-
րեն շարժվում էին մեքենաները, պայթում ու ջարդվում էին
կամուրջները: Այրվում էին գյուղերը, և հրանոթային կոս-
կոցների բոցերը խառնվում էին հորիզոնում բռնկված հրդեհ-
ների կրակներին: Ճանապարհներին, դաշտերի մեջ, սև բծերի
նման ընկած էին դիակները, որ մի գիշերվա մեջ արդեն
սառել էին:

Ձյան մեջ թափալվելով, ականջավոր գլխարկներով,
ձեռքերով քամուց պաշտպանվելով, ձյունապատ դաշտերով
գնում էր հետևակը: Ձեռքերով, ձյան թմբերից քաշում էին
հրանոթները, քանդում էին սարայները և տախտակներից
ու գերաններից ճոճվող կամուրջներ էին սարքում ձորակների
վրա:

Երկու ռազմաճակատներ այդ ձմեռային գիշերը, ինչպես
քարտեզի վրա միացած երկու ձեռքեր շարժվում, ավելի էին
մոտենում միմյանց, պատրաստ էին միանալու Դոնի տա-
փաստաններում, Ստալինգրադից շատ հեռու:

Նրանց գրաված այդ տարածությունն վրա, նրանց դաժան

«դակում դեռ կային հարյուր հազարավոր գերմանական զին-
վորներ, կային կորպուսներ ու դիվիզիաներ՝ իրենց շտաբ-
ներով, գեներալներով, Վարդապահովյամբ, հրանոթներով,
տանկերով, վայրէջքի հրապարակներով և ինքնաթիռներով,
կային հարյուր հազարավոր մարդիկ, որոնք, թվում էր, քի
իրավացի կերպով իրենց դեռ ուժ էին համարում և միաժամա-
նակ արդեն այլ բան չէին, քան վաղվա մեռելներ:

Իսկ այդ գիշեր թերթերի համար դեռ լինոտիպները շա-
րում էին Խնժոթբյուրոյի՝ ինչպես միշտ, զուսպ ամփոփա-
դերը, և մարդիկ, սլառիկույց առաջ ուղիղով լսելով
վերջին լուրերը, դեռ հուզվում էին Ստալինգրադի համար,
դեռ ոչինչ չիմանալով մարտով վերցված այն ռազմական եր-
ջանկության մասին, որ այդ ժամերին սկսվում էր Ռուսաս-
տանի համար:

1943-1944

Թարգմ.՝ Մ. ՆԱՐՅԱՆ
Թարգմ. խմբագիր՝ Մ. ԱՐՄԶԻ
ՏԵԽ. խմբագիր՝ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
Կոնստանտնուպոլսի՝ Ա. ՆԱԶԻՆՅԱՆ

Վ.Ֆ. 03250. պատվեր № 219, տիրած 3000
Տպագրական 25 մամուլ
Հանձնված է տրտագր. 15/IV 1919 թ.:
Ստորագրված է տպագր. 20/VII 1919 թ.:

Հայպոլիգրաֆերատ Վարչության
№ 3 տպարան, Ալավերդյան № 65,
Երևան, 1919 թ.:

